

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

دۇنيادا

بىرلا خوتەن بار

ئېپىلەسلا، تەزگىرە - رىسالەر

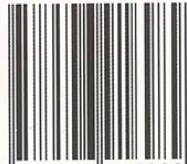
شىنجاڭ كۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ناملىق يۈرۈشلۈك كىتابلار

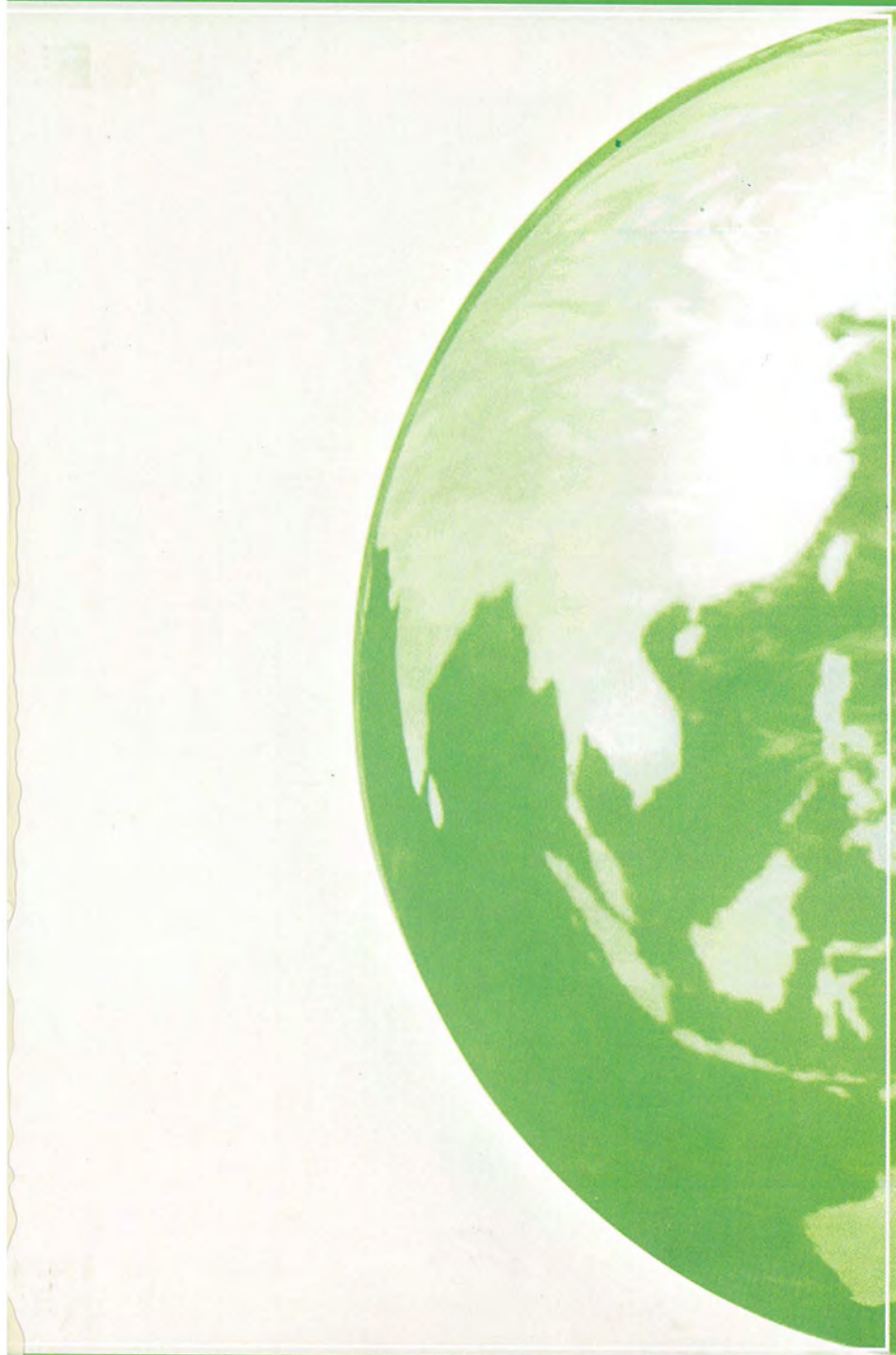
يىللار ، ئادەملەر ، ۋەقەلەر
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
مەدەنىيەت ، مائارىپ ، تېبابەت
يىپەكچىلىك ، قاشتېشى ، گىلەمچىلىك
ئەدەبىيات - سەنئەت
ھېكايەتلەر
خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
ئەپسانە - رىۋايەتلەر ، چۆچەكلەر (تاللانما)
خەلق داستانلىرى
يەر ناملىرى
خوتەن دىيالېكتى
كىتابلار ئۇچۇرى
چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
كارخانىچىلار
ئۆرپ - ئادەتلەر
قول ھۈنەر - سەنئىتى
ئاۋام تېبابىتى
نەزىرىمىزدىكى خوتەن
تېپىلمىلار ، تەزكىرە - رسالىلەر (تاللانما)
ئۆچمەس ئىزلار

ISBN 978-7-5469-1698-9

9 787546 916989 >

定价：65.00 元

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

ئېپىلەسلا، تەزكىرە - رىسالىلەر

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

BY

ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى

شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى

مەجمۇئە نامى: دۇنيادا بىرلا خوتەن بار
كىتاب نامى: تېپىلمىلار، تەزكىرە - رسالىلەر
ئۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر قۇتلۇق
مەسئۇل كوررېكتورى: نۇرئالىيە ئابدۇكېرىم
نەكىلىپلىك كوررېكتورى: قەييۇم تۇرسۇن
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشرىيات: شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوئو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىخۇڭ يولى 36 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830000
نارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: ئۈرۈمچى كېخاڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
فورمانى: 1230 × 880 م م 1/32
باسما تاۋىقى: 12
نەشرى: 2011 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى
بېسىلىشى: 2011 - يىلى 8 - ئاي 1 - قېتىم بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: 9 - 1698 - 5469 - 7 - ISBN 978
باھاسى: 65.00 يۈەن

(باسما ۋە بەت تۈپلەشتە خاتالىق كۆرۈلسە زاۋۇت بىلەن ئالاقىلىشىڭ)

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم تېپىلمىلار

ئۇدۇن تېپىلمىلىرى

- 2 قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى .....
- 10 چىگىچ-مۇرەككەپ يىراق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى .....
- 14 مەدەنىيەت بوسۇغىسىدىن كىرىشى .....
- 20 جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە كىرگۈزۈلۈشى .....
- 25 ئۇدۇننىڭ خەن دەۋرىدىن بۇيانقى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتى .....
- 47 شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى .....
- 65 بۇددا دىنىي تەڭرىگاھىنىڭ شان-شەۋكىتى .....
- 103 ئۇلۇغ ئاغلىق ئۇدۇن خانلىقى .....

نىيە خارابىلىقى

- 112 غەربىي يۇرت نىران شەھەر خانلىقى مەدەنىيىتىنىڭ ئايان بولۇشى .....

ئىككىنچى قىسىم تەزكىرە-رىسالىلەر

- ئىسلام دىنىنىڭ خوتەنگە كىرىشى ۋە خوتەن بۇددىزىمىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى .....
- 155 موللا نىياز بىننى قارىي سابىر .....
- ..... مەجمۇئەتۇل ئەھكام .....
- 173..... مۇھەممەت ئەۋەز سەدىدىن قاراقاشى .....
- ..... خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى .....
- 225 ..... شېي ۋېيشىڭ .....
- ..... لوپ ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى .....
- 257..... جۇن چىڭيۈەن .....
- 277 ..... كېرىيە ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى .....
- 329 ..... گۇما ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى .....
- 345 ..... چىرا ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى .....

目 录

第一部 文献

- 1、于阗文献·····/2
- 2、尼雅遗址·····/112

第二部 地方志

- 1、伊斯兰教在和田的传播及于阗佛教的灭亡·····
·····毛拉尼牙孜·稗·卡日萨比尔/155
- 2、《买吉木艾吐勒·艾合卡木》·····
·····穆罕默德·伊外孜·萨得尔丁·喀拉喀什/173
- 3、和阗直隶州方志·····谢卫生/225
- 4、落浦县方志·····准青元/257
- 5、于田县方志·····/277
- 6、皮山县方志·····/329
- 7、策勒县方志·····/345

برنجی قسم

تپالملا

① ئۇدۇن تېپىلمىلىرى

قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ بايقىلىشى

ئۇدۇن ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئۇ شىنجاڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى. شۇنداقلا، قەدىمكى زاماندىكى «قاشتېشى يولى» ۋە «يىپەك يولى» دىكى مۇھىم بازار، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەشكەن جاي.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەل ئېكسپىدىنتسىيەچى ۋە ئارخېئولوگلىرى ئارقا-ئارقىدىن بۇ زېمىنغا كېلىپ، بۇ جاينىڭ تاغ-دەريالىرىنى، يەر شەكلىنى ئۆلچەپ ۋە خەرىتىگە ئېلىپ، ھاۋا رايونى تەكشۈرۈپ، كان بايلىقلىرى، قەدىمكى زامان تەۋەرىۋۈكلىرىنى ئىزدەپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى دۆلىتىگە ئاپىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇزېيى ۋە تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى تولۇقلىدى.

بۇ يەرگە ئەڭ ئاۋۋال شۋېتسىيەلىك سېۋىن ھىدىن (Sven Hedin) كەلگەن، ئۇ 1895-يىلى تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق خوتەنگە كېلىپ بۇ يەردە بىر تۈركۈم قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇچرىتىپ ۋە سېتىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى خارابىلىقلارنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش، قېزىش ئىرادىسى چىڭىغان. كېيىنكى يىلى، يەنى 1896-يىلى 1-ئاينىڭ 14-كۈنى ئۇ خوتەندىن يولغا چىقىپ، قاراقاش دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكانغا قايتا كىرىپ

ستەين دەندەن ئۆيۈگە ئېرىشكەن بۇددا دىنىغا دائىر تاختاي رەسىم. ھازىر لوندون بۈيۈك بىرەنتانىيە مۇزېيىدا ساقلنىۋاتىدۇ.

① بۇ، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تۈزگەن، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى تەرىپىدىن 2006-يىلى 6-ئايدا نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ تارىخى مەدەنىيىتىگە ئائىت كىتابچىلار» نىڭ بىرى (1-نەشرى) — «ئۇدۇن» بولۇپ قىسمەن تاللاپ تەرجىمە قىلىنىپ كىرگۈزۈلدى.

ستەيننىڭ رەسمى

كەن، 1-ئاينىڭ 24-كۈنى سۈيى قۇرۇپ كەت-
كەن كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كې-
لىپ، قۇم دېڭىزىغا غەرق بولغان «دەندەنئۆي-
لۈك» خارابىسىنى بايقىغان. ئۇ بۇ يەردە بىر
تۈركۈم بۇت، تام رەسىمى ۋە قەدىمكى خەت-
چەك قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئې-
رىشكەن. ئارقىدىنلا، 2-ئاينىڭ 2-كۈنى قارا
دۆڭ خارابىلىقىغا كېلىپ، خارابىلىقتىكى بەزى
ئۆيلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 85 مېتىر، كەڭلىكى 76
مېتىر كېلىدىغانلىقىغا ھەيران قالغان. سېۋىن ھە-
دىن قۇملۇقتا مىڭ يىللاردىن ئارتۇق ئۇخلاپ
ياتقان ئىككى قەدىمكى خارابىلىقنى ئويغىتىپ،
قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ئىز ناسىنى ئاشكارىلىغان.
بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، پۈتۈن دۇ-
يانى زىل-زىلىگە سېلىپ ياۋروپا ئەللىرى ۋە يا-
پونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيەچى

ۋە ئارخېئولوگلىرىنى جەلپ قىلدى. كەلگەن قېتىم سانى ئەڭ كۆپ ۋە ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت ياد-
كارلىقلار سانى ئەڭ كۆپ بولغىنى ئەنگىلىيەلىك سىر ئاۋرېل ستەين (Sir Aurel Stein) بولدى.

ئۇ شىنجاڭغا تۆت قېتىم «كۆزىتىش» ۋە «قېدىرپ تەكشۈرۈش» كە كەلدى. بىرىنچى قېتىملىق
تەكشۈرۈشى 1900-1901-يىللاردا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ 1900-يىلى 11-ئاينىڭ 15-كۈنى يوتقان
(يوتقان) نى تەكشۈردى ۋە غەربىي تەرىپىدىكى سومىيانى قىدىرپ تەكشۈردى. 12-ئاينىڭ
18-كۈنى «دەندەنئۆيۈك» كە بېرىپ، پەس قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا كۆلىمى كىچىكرەك، چوڭ،
لېكىن ناھايىتى قەدىمىيلىكى چىقىپ تۇرىدىغان توپ-توپ ئىمبارەت خارابىلىرىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ
داۋرىسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر يېرىم ئىنگىلىز مىلى، شەرقتىن غەربكە $4/3$
ئىنگىلىز مىلى ئىكەنلىكىنى ئۆلچەپ چىققان. ئۇ ئۈچ ھەپتەدە 14 ئورۇندىكى خارابىنى قېزىپ زور
تۈركۈم قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى، ئالايلۇق بۇت، تام رەسىمى، تارىشا پۈتۈك،
سانسكىرت يېزىقىدىكى نوم-سۇترالار ۋە كۆپلىگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئېرىشكەن. بىر گۇرۇدە
دىكى يالقۇز كىچىك بۇتخانىدىنلا ياۋروپاغا يۆتكەپ كەتكىلى بولىدىغان تەخمىنەن 150 پارچە لايى
قاپارتما نەقىشكە ئېرىشكەن. ئىككىنچى نومۇرلۇق خارابىنىڭ مەركىزىدىكى چاسا تەگلىكتىكى 13
ئىنگىلىز سۆڭى كېلىدىغان قالدۇق بۇت پۈتىدىن قارىغاندا، ئەسلىدىكى بۇت ئادەم بويىدىن ئېگىز
بولۇشى مۇمكىن. ئىككى قەۋەت ئىبادەتخانا تېمىنىڭ ئىچى تەرىپىگە پۈتۈنلەي چوڭ تىپلىق بۇت

ياكى بۇدساتۋانىڭ ئۆرە رەسىمى سىزىلغان. ئىچكىرى بۇتخانا تېمىنىڭ سىرتقى تەرىپىگە مېڭۇنلار. نى توشقۇزۇۋەتكەن؛ مەشھۇر رەسىم «لاكىسىمى شىلى» (قۇت ئىلاھەسى) رەسىمى ئىبادەتخانا زالى. نىڭ تېمىغا سىزىلغان. يەنە «پىلە ئۇرۇغىنى ئېلىپ كىرىش رەسىمى»، «چاشقان پادىشاھنىڭ رەسىمى»، «پىرسىيە بۇدساتۋاسى» قاتارلىق بىر تۈركۈم تاختاي رەسىملەرنىمۇ تاپقان. يەنە سانسكرىت يېزىقى؛ ئۈدۈن يېزىقىدىكى نوم-سۇترالارنىمۇ قېزىپ تاپقان؛ خەنزۇچە ۋە ئۈدۈنچە يېزىقتىكى خەت-چەكلەردە يىلنامىنى بىلدۈرىدىغان «جىنيۋەن»، «جىيەنجۇڭ» قاتارلىق خەتلەر ئېنىق يېزىلغان بولۇپ، بۇ خارابىلىقنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سىتەيمىن شۇنىڭدىن كېيىن نىيە خارابىسىنى تۇنجى قېتىم قازدى، ئارقىدىنلا ئۈدۈل «قارا دۆڭ»گە باردى. بۇ يەرنى ئىككى كۈن قېزىپ بۇغداي، شال، پۇرچاق ۋە بىر گاز ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرىنى تاپتى. ئۇلار ئارىسىدا كىشىمىش قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. ئۇ «ئۈزۈنتات» خارابىلىقىنىمۇ تەكشۈردى. 1901-يىلى 4-ئاينىڭ 7-كۈنى ئۇ يەنە «ئاقسېپىل قەدىمكى شەھىرى»گە كېلىپ، يا سىمان ھالەتتىكى قېپقالغان سېپىلنى ئۆلچەپ سىزغان؛ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر ساغرام خارابىسىنى قازغان، ئۇنىڭدىكى بۇت ياساش ئۇسلۇبى ۋە ماھارىتى «دەندانئۆيلۈك» تىكىدىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، يۇنان، قەندىھارلاردىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇراتتى.

سىتەيمىن 4-ئاينىڭ 10-كۈنى «راۋاق بۇددا مۇنارى»غا بارغان. مۇنار يەر يۈزىدىن 20 مېتىرگىچە چىقىپ تۇرغان، قوش قەۋەتلىك، تەڭلىكنىڭ يۈزى تەكشى ۋە كىرىپت شەكىللىك چوڭ مۇنار بولۇپ، تۆت ئەتراپىدىكى تام، چاسا شەكىللىك مۇنار ھويلىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەتىسى قېزىشنى باشلاپ، 91 چوڭ بۇت ھەمدە بېشىدىن، بەدىنىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان قىلىپ

سىتەيمىن قازغان دەندانئۆيلۈكتىكى ساغرام خارابىسى

سىزىلغان بىر مۇنچە كىچىك بۇتلارنى تاپقان. سىتەيىن بۇ كۆركەم ياسالغان بۇتلار ۋە ھەشەمەتلىك كىيىندۈرۈلگەن بۇدساتۋالارغا باھا بېرىپ «تۇجۇپىلەپ ياسىلىشى ۋە كېلىشكەن ئەۋرىشىم بېشى، قوللىرى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ» دەيدۇ. بۇ يەردىكى بۇددا مۇنارى، ھەيكەللەرنىڭ ياسىلىشى ئۇسلۇبى ۋە شەكلى قەندىھار سەنئىتى بىلەن ناھايىتى ئوخشىشىدۇ. ئۇ ھەيكەلنىڭ تەكلىكى، تامنىڭ يېرىقىدىن 100 گە يېقىن ۋۇجۇ پۇلى تاپقان، بۇ پۇل راۋاق چوڭ مۇنارنىڭ دەۋرىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

بۇ قېتىم سىتەيىن خوتەندىن 12 چوڭ ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ كەتكەن. 1906-يىلى ئۇ خوتەن بوستانلىقىغا ئىككىنچى قېتىم كېلىپ، ئۆز مەيلىچە يەنە بىر قېتىم «قېزىش» نى باشلىۋەتكەن. ئۇ يوتقان خارابىسىنى كۆزىتىپ، ئۇنىڭ غەربىدىكى سومىيا كەنتىنى قىسىپ، رىپ تەكشۈرۈپ زور مىقداردىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىققان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆر-كەم ساپال بۇيۇملار، نەپىس ساپال ھەيكەللەر، مېتال بېزەكلەر ۋە ھەر خىل پۇل قاتارلىقلار ئاز دېگەندىمۇ مىڭدىن ئارتۇق بولغان. ئۇ راۋاق ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى بۇددا مۇنارىنى يەنە بىر قېتىم تىم زىيارەت قىلغان؛ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ قۇرۇپ كەتكەن قىسمى بويلاپ شەرقتە مېڭىپ دەريا بويلىرىدىكى بۇددا دىنى ئۆي-ئىمارەتلىرى، مۇنار، ساڭرام قاتارلىقلارنى كۆزەتكەن. 9-ئاينىڭ 18-كۈنى ھاڭگىيانىڭ شىمالىدىكى ساڭرام — ئاقئېرەك خارابىلىقىغا بېرىپ راۋاق بىلەن ئوخشاش دەۋردىكى بىر چوڭ ساڭرامنىڭ خارابىسىنى قېزىپ لايدىن ياسالغان زور بىر تۈركۈم بىناكارلىق بېزەلەرگە ۋە بۇتلارنى تاپقان. 23-كۈنى يەنە چىرادىكى دامكۇننىڭ شىمالىدىكى خادىلىققا بېرىپ، 11 ئۇرۇندىكى خارابىنى قازغان. يېقىن ئەتراپتىكى بالاۋاستى قاتارلىق ساڭرام خارابىلىرىنى كۆزەتكەن. بۇ يەردىن چىققان يادىكارلىقلار كىشىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. نەپىس ياسالغان بۇددا دىنى سەنئەت بۇيۇملىرىدىن باشقا، بىراھىمى يېزىغدا يېزىلغان نەچچە يۈزلىگەن بۇددا نوم-سۇترا-لىرى چىققان، بەزى مۇندەرىجە چۈشەندۈرۈشى بارلاردىن «پىراجىنا پارامىتا سۇترا»، «كارامەتلىك نېلۇپەر سۇتراسى» قاتارلىق تۇبۇت يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈك ۋە لاي قاپارتما نەقىشلىك مۇنارچاق — «چاچا» لارمۇ بار بولۇپ، بۇ خارابىنىڭ دەۋرىنىڭ تۆۋەن چېكىنى بىلدۈرىدۇ.

شۇ يىلى 10-ئايدا ئۇ نىيە، ئەندىر، كرورەنلەرگە كىرىپ ئۆتۈپ دۇنخۇاڭغا بېرىپ، يەنە كەينىگە قايتىپ قومۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچالارغا بېرىپ يولبويى ھىڭتۇيلەرنى ئوغۇرلىقچە قېزىپ ماڭغان. 1908-يىلى 1-ئاينىڭ 25-كۈنى كۇچادىن يولغا چىقىپ كېرىپ دەرياسىنىڭ قەدىمكى يولىنى بويلاپ تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ قارا دۆڭگە يەنە بىر بېرىپ، مۇكەممەل ساقلانغان ئىككى قۇلاقلىق ساپال كوزا، نەپىس ياسالغان ياغاچ دەرىپەردە ۋە ۋۇجۇ يارمىقى قاتارلىقلارغا ئېرىشكەن. 3-ئاينىڭ 2-كۈنى يەنە دامكۇننىڭ شىمالىدىكى پەرھات بەگ خارابىسىلىقىغا بېرىپ، 12 ساڭرامنى قېزىپ نۇرغۇن سىپتا رەڭلىك ھەيكەل ۋە تام رەسىملىرىنى تاپتى. 12-نومۇرلۇق ساڭرامدىن تاپقان نوم قۇتسىدا 33 جىلد مۇكەممەل ساقلانغان سانسىكرىت

يېزىقىدىكى نوم-سۇترا ساقلانغان بولۇپ، بۇ ستەينىنى قاتتىق ھاياجانلاندۇرۇۋەتكەن. ئار-
 قىدىنلا ئۇ قارقاشنىڭ قاراساي، خوتەننىڭ ماياقلق قاتارلىق جايلاردىكى بىر قانچە ئورۇن-
 دىكى بۇددا دىنى خارابىلىرىنى قازغان. 4-ئاينىڭ 16-كۈنى تەكلىماكاننىڭ مەركىزى —
 مازار تاغ قورغىنىغا بارغان. شۇ يىلى يازدا ستەين خوتەنگە قايتىپ «ئالتە ھەپتە جاپالىق
 ئىشلەپ» ئېرىشكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى رەتلەپ 93 ساندۇققا لىق قاچلاپ ھىندىس-
 تان ئارقىلىق لوندونغا ئەۋەتكەن.

1913-يىلى ستەين 3-قېتىملىق شىنجاڭ سەپىرىنى باشلىغان. ئاۋۋال خوتەننىڭ شىمالىدىكى
 قۇملۇقتىكى مازار تاغقا بېرىپ، 1908-يىلى ھېچنېمە تاپالمىغان، قورغان خارابىسىدىكى كۆزۈتۈش
 پەشتىقىنىڭ ئاستىدىكى ئەخلەت قاتلىمىنى، شەرقىي شىمالىي تەرىپىدىكى ئات ئېغىلى ۋە بىر ئو-
 رۇندىكى بۇتخانا خارابىسىنى قېزىپ تۇبۇت يېزىقىدىكى بىر مۇنچە تارشى پۈتۈك ۋە يادىكار-
 لىقلارنى تاپقان. ئۇ بۇ يەردىن ئۇدۇل دامىكۇغا يول ئېلىپ، شۇ يىلى 11-ئاينىڭ ئاخىرىدا
 بالاۋاستى، خادىلىق ۋە پەرھاد بەگ يايلىقىنى ئۈچ قېتىم كۆزىتىپ خەنزۇچە، سانسكىرىتچە، تۈ-
 بۇتچە خەت-چەكلەردىن بىر ئاز تېپىپ ئېلىپ كەتكەن. كېيىن ئۇ يەنە نىيە، ئەندىرىنى زىيارەت
 قىلىپ، لوپنۇر كۆلىدىن دۇنخۇاڭ، خېيخې، لەنجۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئۇرپانغا قايتىپ كې-
 لىپ، تەڭرى تېغىدىكى شىمالىي يولدىن قەشقەرگە بېرىپ دۆلىتىگە قايتقان. بۇ قېتىمدا 180 ساد-
 دۇقتىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى ئېلىپ كەتكەن.
 ستەين ئېلىپ كەتكەن زور تۈركۈمدىكى قەدىمكى زاھان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر

ستەين رازۋاق بۇددا مۇنارىنى قازغان جايىدىكى لاي بۇتالار

قىسمىنى ھىندىستانغا بەرگەن. بۇ ئاساسەن ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ دامىكۇ ئەتراپلىرىدىن قېزىۋالغان بۇددا دىنىغا دائىر سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇپ، ھازىر يېڭى دېھلىدىكى دۆلەتلىك مۇزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى زامان مۇزىيىدا ساقلنىۋاتىدۇ. كۆپ ساندىكى باشقا يادىكارلىقلار ئەنگلىيەدە بولۇپ، لوندوندىكى بۈيۈك بىرىتانىيە مۇزىيى كۇتۇپخانىسى ۋە ۋىكتورىيە ئارپوت مۇزىيىدا ساقلنىۋاتىدۇ.

1930-يىلى سىتەين شىنجاڭغا تۆتىنچى قېتىم كەلگەندە جۇڭگو ئىلىم-پەن ساھەسىدىكىلەر-نىڭ ئاڭلاپلا چۇقان كۆتۈرۈپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن، ئۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن چېگرادىن ھەيدەپ چىقىرىلغان.

ئارقىدىنلا ياپونىيە ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى يېتىپ كەلگەن بولۇپ، خورى كېنيۇ، تاجىۋا نازىجاۋ قاتارلىقلار بۇ ئەترەتنىڭ ئەزىسى ئىدى. ئۇلار 1902-يىلى، 1908-يىللىرى ئىككى قېتىم خوتەنگە كېلىپ كۆزىتىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىققان. رۇسىيەلىكلەر مۇ بىر قانچە قېتىم خوتەنگە كېلىپ كۆزىتىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، يوتقان شەھىرىدىن تېپىلغان ساپال ھەيكەل قاتارلىق نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئېرىمتا مۇزىيىدا ساقلنىۋاتىدۇ. 1927-يىلى ۋە 1928-يىلى گېرمانىيەلىك تىلىنكىر ۋە چۈنكىل قاتارلىقلار دەندانئۆيلۈك، دامىكۇ، مازار تاغ، راۋاق قاتارلىق جايلاردىكى بۇددا دىنى خارابىلىرىنى قالايمەن-قان قېزىپ، بىر تۈركۈم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئەكەتكەن. چۈنكىل تاپقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھازىر گېرمانىيەنىڭ بېرلىن مۇزىيىدا ساقلنىۋاتىدۇ.

1927-يىلى ئېلىمىز ۋە شىۋېتسىيە ئالىملىرى بىرلىكتە غەربىي شىمال ئىلمىي كۆزىتىش ئۆمەكى تەشكىللەپ شىنجاڭغا كەلگەن. 1929-يىلى ئېلىمىز ئالىمى خۇاڭ ۋېنى خوتەننىڭ قەدىمكى

زامان خارابىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرگەن. ئۇ 4-ئاينىڭ 4-كۈنى كۇچادىن يولغا چىقىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ مازار تاغقا كېلىپ تۇبۇتچە تارىشا بۇتۇكلەرنى تاپقان. ئۇ كېرىيە، خوتەن ناھىيەلىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتىكى قەدىمكى خارابىلەرنى، جۈملىدىن چىرا ناھە-يەسىنىڭ دامىكۇ ئەتراپلىرى، كېرىيە دەرياسى ساھىلىدىكى خارابىلەر ۋە «قارا دۆڭ» قاتارلىقلارنى، يەنە قۇرۇپ كەتكەن قەدىمكى خوتەن

سىتەين قارا سايدىن ئېلىپ كەتكەن بۇددا نىڭ ئۆرە تۇرغان رەسىمى

دەرياسى — يۇرۇڭقاش ۋە قاراقاش دەريالىرىنى كۆزەتكەن. ئاقسېپىل، راۋاق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇتخانىلارنى، يوتقانى زىيارەت قىلغان. مەلىكئاۋاتتىكى بىر ساڭرام خارابىسىنى قازغان. زاڭگۇيا، دۇۋا، بۇتلۇقتىكى ساڭرام خارابىلىرىنى تەكشۈرگەن. قۇمراپات خارابىلىقىغا بارغان بۇ-لۇشمۇ مۇمكىن.

ئازادلىقتىن كېيىن ھۆكۈمەت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بەردى. 1952-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى گوۋۇيۈەننىڭ مۇناسىۋەتلىك پەرمانلىرىغا ئاساسەن «قەدىمىي يادىكارلىقلارنى قوغداش توغرىسىدا ئومۇمىي بۇيرۇق» نى جاكارلىدى. 1957 - يىلى يوتقان، مەلىكئاۋات، ئاقسېپىل، ئۈجمىلىك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خارابىلىقلار ئاپتونوم رايون بويىچە بىرىنچى تۈركۈمدىكى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى دەپ جاكارلاندى. 1959-يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئاقسېپىل، قارا دۆڭ قاتارلىق خارابىلىقلارنى كۆزىتىپ بىر تۈركۈم مۇھىم قەدىمكى يادىكارلىقلارغا ئېرىشتى. 1961-يىلى سانجۇ قەدىمىي يادىكارلىق رەسمىي، نىيە خارابىسى قاتارلىقلار ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قىلىندى.

1978-يىلى «خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى» قۇرۇلۇپ، خوتەن ۋىلايىتىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداشقا مەخسۇس مەسئۇل قىلىندى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا «خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېي» قۇرۇلدى.

50 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان قەدىمكى خارابە، قەدىمكى قەبرىلەردىن نەچچە يۈز ئورۇندىكىسى بايقالدى. بۇلاردىن تاش قورال دەۋرىنىڭ كىزى، خەن، تاڭ دەۋرى خارابىسى، قەبرىلەر بار. بۇددا دىنى خارابىلىقى، خوتەن زېمىنىنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. ئىسلام دىنى ئۆي-ئىما-رەتلىرى ۋە مازارلارمۇ بار. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، قۇرۇم تېغىنىڭ ئالدى ئېتىكىدىكى سۇيا قاتارلىق جايلار. دىن بىر تۈركۈم سېپتا تاش قوراللار قېزىۋېلىندى؛ كېرىيە، خوتەن، گۇما قاتارلىق جايلاردىن سىلىقلاپ ياسالغان تاش قورال قاتارلىق يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالدى.

چۈنكى بالاۋاستىدىن ئېلىپ كەتكەن بۇددا. نىڭ ئولتۇرغان ھالەتتىكى تام رەسمى

1995-يىلى جۇڭگو-فرانسىيە بىرلەشمە كۆزىتىش ئەترىتى كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىدىن تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىكى قەدىمكى شەھەر — «يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى» نى تېپىپ، ئۇدۇننىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېچىپ بەردى. 1983-يىلىدىن 1992-يىلىغىچە لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانىدا. لىقىنى ئۈچ قېتىم قۇنقۇزۇۋېلىش خاراكتېرلىق قېزىپ، جەمئىي 62 قەبرىنى ئېنىقلاپ مىڭدىن ئارتۇق يادىكارلىق قېزىۋېلىندى. بۇ بىر قانچە قېتىملىق قېزىش داۋامىدا چىققان يادىكارلىقلار مىلادىيە 3-، 4- ئەسىرلەردىكى يەنى غەربىي خەن دەۋرىدىن جىن دەۋرىگىچە بولغان ئۇدۇننىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى خەلقئالەمگە نامايان قىلدى. 1983-يىلىدىن بۇيان خوتەن ناھىيەسىنىڭ بوزاق يېزىسىدىكى ئىمام مۇسا كازىم مازىرىدىن مىلادىيە 10-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بىر قەبرىلەر توپى بايقالدى.

شىنجاڭ مۇزېيى ۋە خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ خادىملىرى سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قازدى.

شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقات ئورنى ۋە فرانسىيە پەن تەتقىقات مەركىزىنىڭ UMR 7041 ئورنى قارا دۆڭ خارابىلىقىنى بىرلىشىپ قازدى.

چىگىچ-مۇرەككەپ يىراق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى

ئۇدۇن شىنجاڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى بۆشۈكلىرىنىڭ

يارغۇنچاق. ئۇزۇنلۇقى 49

سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22.5 سانتىمې-

تىر، قېلىنلىقى 7.5 سانتىمېتىر؛ ئو-

غۇر دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 29

سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمې-

تىر، قېلىنلىقى 4.5 سانتىمېتىر. كې-

رىيە قارا دۆڭدىن تېرىۋېلىنغان.

تاش قوراللار دەۋرىدىلا بۇ يەرگە ئىنسانلارنىڭ قەدىمى يەتكەن. ئالمىلار يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن تاشتىن ياسالغان كەسكۈچ، يانچىقۇچ، تاش مېغىزى ۋە ياپلاقلانغان تاشلارنى تاپقان. كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدە مۇم بىر تۈركۈم تاش مېغىزى ۋە يالپاق تاشلارنى تېرىۋالغان بولۇپ، بەزى مۇتەخەسسسلەرنىڭ قارىشىچە، بۇلار كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ يالدامسى ئىكەن.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئارخېئولوگىيە خادىملىرى كېرىيە

ناھىيەسىنىڭ جەنۇبى ۋە كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى

ئاتچاندىن بىر تۈركۈم سېپتا تاش قوراللارنى تېرىۋالدى. بۇلار-

دىن قىرغۇچ بىلەن ئۇچلۇق سايماننى ئاشكۆل خارابىلىقىدىن؛ تاش

ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلارنى كىچىك پولىدنى تاپقان بولۇپ، بۇنىڭ

ئىچىدە قۇرۇم تېغىنىڭ ئالدى ئېتىكى، كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى

ئېقىنىدىكى ئەگمىگە جايلاشقان باش كەڭسۇلاغ خارابىلىقىدا تاش

قوراللار 2500~2000 كىۋادىرات مېتىر دائىرىدە خارابىلىقنىڭ

بېشىل قاشتاش پالتا. ئۇزۇد-

لۇقى 9.8 سانتىمېتىر، بىس ئۇچىنىڭ

كەڭلىكى 4.5 سانتىمېتىر. چىرانا-

ھىيەسىنىڭ دامكۇدىن تېرىۋېلىنغان.

سېپتا تاش قوراللار — تاش ئوقيا بېشى، تاش مېغىزى، قىرغۇچ ۋە تاش ياپراق. كېرىيە ناھىيەسىدىكى

باش كەڭسۇلاغ سېپتا تاش قوراللار خارابىلىقىدىن تېرىۋېلىنغان.

يۈزىگە چىقىپ قالغان. بۇ يەردىن تاش مې-غىزى، تاش ياپراق ۋە تاش ئوقيا قاتارلىق 173 سېتا تاش قورال تېرىۋېلىنغان. بۇ سېتا تاش قوراللىرى ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوخشاشلا تاش ياپراق شەكىللىك سېتا تاش قورالغا كىرىدۇ.

ئاشكۆل ۋە باش كەڭسۇلاغ خارابىلىرىدىكى سېتا تاش قوراللىرىنىڭ كۆپىنچىسى چوقۇپ ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا بېسىپ قىرىپ ئازراق تۈزەشتۈرۈپ تەييارلانغان؛ خارابىلىقتا ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى ئۇچرىمايدۇ. بۇنى كونا تاش

تاش ئورغاق، يۇقىرىدىكىسى: ئۇزۇنلۇقى 12، كەڭ يېرى 3.8 سانتىمېتىر، چىرا ناھىيەسىدىكى دامىكۇدىن تېرىۋېلىنغان. تۆۋەندىكىسى: ئۇزۇنلۇقى 10.5، كەڭلىكى 4 سانتىمېتىر، سىلىقداپ ياسالغان. گۇما ناھىيە قىزىلتامدىن تېرىۋېلىنغان. سىلىقداپ ياسالغان تاش قورال، يېڭى تاش قوراللىرى دەۋرىنىڭ ۋەكىللىك تاش قورالى.

قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئۆتۈش باسقۇچىنىڭ خارابىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئادەتتە يېڭى تاش قورال دەۋرى دېيىلىدۇ. مۇتەخەسسسلەرنىڭ نەتىقى قىلىشىچە، بۇ سېتا تاش قوراللىرى ۋە ئۇلار تېپىلغان خارابىلەرنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى گۇما، قاراقاش، كېرىيەلەردىنمۇ يېڭى تاش قوراللىرى دەۋرىدىكى قورال — سىلىقداپ ياسالغان تاش قوراللىرىدىن تاش پىچاق، يارغۇنچاق ۋە ساپال قاچا قاتارلىقلارنى تېرىۋالغان. گۇما ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىي تاغ ئېتىكىدىكى ئېدىرلىق ۋە غاز غو-جام مازىرى ئەتراپىدىن كېشىش، يانچىش قورالى، بىلەي ۋە ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇم ئارلاش قىزىل ساپال ۋە قۇم ئارلاش كۆل رەڭ ساپال؛ تورسە-

مان سىزىقلىق، دولقۇنسىمان

سىزىقلىق ۋە كۆندىلەڭ سىزىق.

لىق قاتارلىقلار ئاندا-ساندا

ئۇچرايدۇ. قاراقاش ناھىيە

زاۋا بوستانلىقىنىڭ چېتىدىكى

يۇمىلاقچاشقان خارابىلىقتا بىر

سولدىكى بىرى تاش ئوقيا بېشى. ئوڭدىكى بەشى تاش ياپراق بولۇپ، تايماقنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئويۇپ ئورنىتىپ ئىشلىتىلىدىغان قىرىش ياكى كېشىش قورالى. كېرىيە ناھىيەسىدىكى كىچىك يولۇدىن تېرىۋېلىنغان.

ئاز تاش قورال ۋە كۆپلىگەن ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ. كېرىيە ناھىيەسىنىڭ بوغاز لەڭگىر قاتارلىق جايلىرىدا سىلىقداپ ياسالغان تاش قوراللار بىلەن ساپال پارچىلىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان خارابىلارنىڭ تېپىلىشى، قەدىمكى ئۇدۇندا يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرقى دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، گۇما ناھىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالدىكى قۇملۇقتىكى قىزىلتامدىن سىلىقداپ ياسالغان تاش قورال، ساپال پارچىلىرى ۋە مېتال تاۋلىغاندا قېپقالغان داشقال قاتارلىقلارنىڭ تېپىلىشىدىن قارىغاندا، بۇ جاي جەزمەن مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللار تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرگەن. شىمالدىن باش كەڭسۇلاق خارابىلىقىغا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان كىچىك يولۇ تاش قوراللار نۇقتىسىنىڭ دەۋرى بولسا ئۇنىڭدىن خېلىلا كېيىن، يەنى 3300 يىللار بولغان بولۇپ، تەخمىنەن مەدەنىي دەۋرىگە كىرىپ بولغان.

قەدىمكى زاماندىكى ئۇدۇن قىيا تاش رەسىملىرى، ئاساسەن گۇما ناھىيەسىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇرۇم تېغىنىڭ تىك يازلىرىغا — سانجۇ، سولغاز، كەگەز دەريالىرىنىڭ جىلغىسىنى بويلاپ جايلاشقان بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «سانجۇ قىيا تاش رەسىملىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلاردىن سانجۇ قىيا تاش رەسىمى ئەڭ مەشھۇر. سانجۇ قىيا تاش رەسىمى سانجۇ بازىرىدىن ئۇلاچى دېگەن يېرىدىكى سانجۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى تىك يازدا. ئاساسىي مەزمۇنى ئوۋ

سانجۇ قىيا تاش رەسىمى — ئوۋ ئوۋلاش

ئوۋۇلاش كۆرۈنۈشىدىن ئىبارەت. تۆت ئادەمنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بىرەيلەن يانىڭ كىرىچىنى تارتىپ بىر ئارقارنى ئېتىۋاتقان، بىرەيلەن قوي پادىسىغا تور تاشلاۋاتقان، بىرەيلەن غۇلچىنى كېرىپ توساۋاتقان، بىرەيلەن سەكرەپ ئالقىشلاۋاتقان، نۇرغۇن قويىلار ياكى يايلاققا ئاستا كېتىۋاتقان، ياكى تاغقا چىقىۋاتقان، ھۇجۇمغا ئۇچرىغىنى قېچىۋاتقان. مۇتەخەسسسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ رەسىمدە ئارقار، ئۆچكە (ئەچكۈ)، جەرەن قاتارلىقلار بار ئىكەن. بۇلار قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

يۇقىرىدىكى ماتېرىياللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇدۇنگە كونا تاش قوراللار

سانجۇ قىيا تاش رەسىمى

دەۋرىدىلا ئىنسانلارنىڭ

قەدىمى يەتكەنلىكىنى كۆ-

رۈۋالايلىمىز. ئۇلار تاغ ئە-

تىكىدىكى ئېدىرلىقلار ۋە

دەريا ئارىلىقى ئويما-

لىقلاردا پائالىيەت ئېلىپ

بېرىپ، ئوۋ ئوۋلاش ۋە

مېۋىلەرنى يىغىشقا تايىنىپ

تىرىكچىلىك قىلىپ ئىپتىدا-

ئى تۇرمۇش كەچۈرگەن.

سانجۇ قىيا تاش رەسىمى جايلاشقان — كۇما ناھىيەسىدىكى قۇرۇم تې-

غىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، سانجۇ دەرياسى بويىدىكى ئولاجى

مەدەنىيەت بوسۇغىسىدىن كىرىش

خانلىق قۇرۇلغانلىقىغا دائىر قەدىمكى رىۋايەت

ئۇدۇننىڭ قانداق قىلىپ مەدەنىيەت بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ كىرگەنلىكى ۋە خانلىق، شەھەر بارلىققا كەلگەنلىكى بالدۇرقى تارىخنامىلەردە ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. مىلادىيە 7- ئەسىردىن كېيىنكى بۇددىزم كىتابلىرىدىلا بەزى رىۋا- يەتلەر خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان. تاڭ راھىبى شۇەنزاڭ ئۆ- زىنىڭ «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇشۇنىڭغا دائىر بىر رىۋايەتنى خاتىرىلەپ قويغان.

(بۇ رەسىمدە يىراق قەدىمكى خوتەننىڭ ئورنى بىر دېڭىز بولۇپ، ساكياھوننىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن پەلەك شاھ ۋايسىرۋانا بىلەن سارىپۇترانىڭ دېڭىز سۈيىنى چىقى- رىۋىتىپ قۇرۇتۇپ، ئىنسان تۇرىدىغان جاي قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.)

8- ئەسىردىن كېيىن تىبەت يېزىقىدا يېزىلغان «بۇددا- نىڭ ئۇدۇن ئېلىنى ئاپىرىدە قىلىشى»، «بۇددانىڭ گوسىر- نىكا تېغىدا كەلگۈسىدىن سۆزلىشى» ۋە دۇنخۇاڭ مىڭئۆي- لىرىنىڭ نوم غارىدىن تېپىلغان «ئۇدۇن ئېلىنى بۇددىزمغا كىرگۈزۈش تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن رىۋايەت تېخىمۇ ئېسپانئۇي تۇس ئالغان.

«سارىپۇترا ۋە پەلەك شاھ ۋايسىرۋاننىڭ دېڭىزنى قۇرۇتۇ- شى» تاڭ دەۋرىدە دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 237-نومۇرلۇق ئۆيىدىكى تامغا سىزىلغان.

«پەلەك شاھ ۋايسرۇانا ۋە ئىلاھە دېۋاكانيا». ئۇ-
دۇندا خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلاھە دېۋاكانيا زىرا-
ئەتنى باشقۇرغان. شۇغا ئايىقى ئاستىغا بىر دۆۋە دان سە-
زىلغان. تاك دەۋرىدە دۇنخۇاڭ مىنگۇيىنىڭ 154-نومۇر-
لۇق كېمەر ئۆيىنىڭ تېمىغا سىزىلغان.

قەدىمكى ھۆججەتلەر يەتكۈزگەن ئۇچۇر

1976-يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيە-
يەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ ئەنياڭ خىز-
مەت ئەترىتى ئەنياڭ شەھىرىنىڭ شياۋ تۈن كەنتى يىن
سۇلالىسى خارابىسىدىكى 5-نومۇرلۇق قەبرىدىن يەنى
«فۇخاۋ قەبرىسى» دىن 400 دانىدىن ئارتۇق قاش-
تېشى بۇيۇملارنى تاپقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە يۇمىلاق
ئويۇلغان يالمان قاتارلىقلار بولۇپ، ئۆلچەش ئارقىلىق
ئۇدۇندىن چىقىدىغان قاشتېشىدىن ئويۇلغان دەپ
قارالدى. ئۇدۇن قاشتېشى «تارىخنامە» دە كۆپ تىلغا
ئېلىنغان بولۇپ، «قۇرۇم قاشتېشى» ياكى «يۇجەمە-
تى قاشتېشى» دەپ ئاتالغان.

ئۇدۇن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇپ
ئاپىرىلىپ، بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە
سازاۋەر بولۇپ، ئۇلارنى خاسىيەتلىك گۆھەر دەپ
ئۇلۇغلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەرب ئەللە-
رىگىمۇ توشۇپ ئاپىرىلغان. ئالىملار «يىپەك يولى»
دىنمۇ بالدۇر شىنجاڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ۋە
غەرب ئەللىرىگە بارىدىغان يولنى «قاشتېشى يولى»
دەپ ئاتىدى.

قاشتېشىدىن ئويۇلغان ئادەم.
خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئەنياڭ شەھىرى
يىن سۇلالىسى خارابىسىدىكى «فۇ-
خاۋ قەبرىسى» دىن قېزىۋېلىنغان.

ئار خېۋولوگىيەلىك قېزىشتا بايقالغان — «يۇمىلاققۇم» قەدىمىي شەھىرى

ئار خېۋولوگىيە خادىملىرى ھازىرقى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ شىمالى، ئەكلىماكان چوڭ قۇملۇقىدا نىڭ ئىچكىرىسىدىن ئۇيغۇرچە «يۇمىلاققۇم» دېيىلىدىغان بىر قەدىمكى شەھەرنى تاپتى ۋە ئۇنىڭغا «يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى» دەپ ئىسمىم قويىدى.

شەھەر سېپىلى ئىككى قاتار توغراقنىڭ بادىرىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يۇلقۇن شېخى قىستۇرۇلۇپ، سىرتى لاي كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئايالانما ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتىر، ئەڭ ئېگىز يېرى 11 مېتىر كېلىدۇ. جەنۇب ۋە شىمالدا دەرۋازىسى بار. شەھەر ئىچىدە ئالتە ئورۇندا ئىمارەت خارابىسى بار. يەر يۈزىدە قاتار رەتلىك تۇرۇقلار بار. ساپال بۇيۇم، تاش قورال، مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان ئۇششاق لازىمەتلىك قاتارلىقلار چېچىلىپ ياتىدۇ.

شەھەر سىرتىدا زىچ سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى بار. غول ئۆستەڭ شەھەرنىڭ غەربىدە بولۇپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ كونا قىنىغا يېقىن. ئار خېۋولوگىيە خادىملىرىنىڭ تەتقىق قىلىشىچە بۇ خارابىنىڭ دەۋرى تەخمىنەن ئەھمىيە دەۋرى بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن ئەھمىيە قەدىمكى شەھەرنىڭ ئەتراپىدا قەدىمكى ئاھالىنىڭ قەبرىستانلىقى تېپىلدى. توغراق ياغىچىنى ئويۇپ جەسەت ساندۇقى قىلغان ياكى تىك تۆت تەرەپلىك گۆرنىڭ ئىچى يېنىغا توغراق ياغاچلىرىنى

خوتەن قاشتېشى.

ئايپاق ۋە پاكىز بولۇپ خۇددى قوينىڭ يېنىغا ئوخشايدىغانلىرى قوي يېغىسىمان قاشتېشى دېيىلىدۇ؛ يېشىلى قارا قاشتېشىغا كىرىدۇ.

سانجىپ ئاستى ۋە ئۈستىگە توغراق شېخنى سېلىپ جەسەت ساندۇقى شەكىللەندۈرگەن. قىسمەن ياخشىراق ساقلانغان جەسەتلەر ئورا كۆز، قاڭشارلىق، قوڭۇر چاچ، ئۇزۇن چېچى ئۇششاق ئۆ-رۈلگەن، ياڭاق سۆڭىكى تار ۋە كىچىكرەك بولۇپ، بەدەن بەلگىلىرى ياۋروپا ئېرقى خاراكتېر-رىگە ئىگە. جەسەتكە باش كىيىم، يىرىك سىپتا يۇڭ رەخت ئىچ كىيىم، تېشىغا تېرە چاپان كىيدۈ-رۈلگەن، بەزىلىرىگە بەلباغ باغلاپ قويۇلغان، زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە كەيدۈرۈلگەن باش ك-يىمى تۇز يوللۇق، يانتۇ يوللۇق يۇڭ رەخت بولۇپ، بەزىلىرىگە رەڭلىك گېئومېتىرىيەلىك نەقىش چۈشۈرۈلگەن، رەڭگى ھازىرمۇ ئۆچۈپ كەتمىگەن. ساپال كوزا، ھېجر، ساپال چەينەكلەرنى ھەمدە پىنە قىلغان. ياغاچ ئاياق، ياغاچ تارغاق، ياغاچ چاق، تاش چاق، ماس، تۆمۈر بېزەكلەر ۋە يېرىم پارىراق مارجانلارمۇ تېرىۋېلىنغان. قېزىۋېلىنغان يولۋاس شەكلى — نەقىشلىك ماس بېزەك قۇيۇپ، تەشەببەھ نەقىشلىك قىلىپ ياسالغان، يولۋاس ئاغزىنى ئېچىپ، چەكچىيىپ، قۇلچىنى دىڭ تۇتۇپ، يۇمىلاق ھالەتتە تۇگۈلۈپ تۇرغان، ئوتتۇرىسىدا بىر يۇمىلاق تۆشۈكى بار. مۇتە-خەسسىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ بېزەك مۇراسىم جابدۇقىنىڭ ھالقىسى بولۇپ تاياققا ئورنىتىلغان. ئۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ سالاھىيىتى ۋە ھوقۇقىنىڭ سېھۋىلى.

يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرنىڭ تېپىلىشى ئۇدۇندا شەھەر بارلىققا كېلىپ، مەدەنىيەتنىڭ بوسۇغىسى-دىن كىرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شەھەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇزاق بىر تارىخى جەريانىنىڭ مۇساپە بەلگى-

سى، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ ھا-زىرقى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، يۇمىلاققۇم شەھىرى ھەرگىز ئۇدۇندا ئەڭ بالدۇر بارلىققا كەلگەن شەھەر ئەمەس.

يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرى جەنۇبىي سېپىلنىڭ قوۋۇقى. ئېنىق-لىغاندىن كېيىنكى ھالىتى — تىك تۇرغان توغراق ياغاچلىرى سېپىل كەۋدسىنىڭ مۇھىم ماتېرىيالى.

يولۋاس شەكىل - نەقشلىك مۇرا.
 سم جابدۇقى ھالقىسى. دىيامېتىرى 5.6
 سانتىمېتىر، يېرىم شارىسىمان، قۇيۇپ يا.
 سالغان. يولۋاس نەقشلىك قىسمەن تەش.
 مە. يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىدىن تې.
 رىمۇبلىنغان.

بىر قۇلاقلىق تۆشۈكلۈك ساپال چەينەك. بۇ ئېگىزلى.
 كى 13.5 سانتىمېتىر، قۇم ئارىلاش قىزىل ساپال بولۇپ،
 قۇلقىنىڭ ئۇدۇلدا سۇ قۇيىدىغان تۆشۈكى بار. يۇمىلاق.
 قۇم قەدىمىي شەھىرىدىن تېپىلغان.

چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ئۇدۇننىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى

ئۇدۇنھۇ ئومۇمەن شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاش
 تەخمىنەن ئۈچمىڭ يىللار ئىلگىرى برونزا دەۋرىگە كىرىپ،
 شەھەر بارلىققا كېلىپ مەدەنىيەتنىڭ بوسۇغىسىدىن كىرگەن.
 شۇ زامانلاردىكى كىشىلەر تاغ ئېتىكىدىكى سۈيى ۋە ئوت -
 چۆپى مول بولغان جايلاردا ۋە قۇملۇقنىڭ چېتىدىكى تۈزلەڭلىك.
 لەردە ماكانلاشقان. مەسىلەن، يۇمىلاققۇم شەھىرىدىكىلەر ساپال
 قاپچىلارنى ئىشلەتكەن. نىسپىي مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈر.
 گەن. سۇغىرىش ئېرىق-ئۆستەڭلىرىنى ياسىغان، شەھەر ئىچى-سىر.

ساپال كوزا. ئېگىزلىكى 18.2 سانتىمېتىر، قۇم ئارىلاش قارا ساپال، يۈزىدە دۈگىلەك نەقشلىرى بار.
 يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىدىكى H قەبرىستانىدىن چىققان.

تەدا تاش ئورغاق ۋە ئاز ساندا تاش يا-
غۇنچاقلار ئۇچرايدۇ. گەمىلىرىدە
بۇغداي، تېرىقلار ساقلانغان. شۇ
چاغلاردا بىر قەدەر كۆلەملەشكەن يېزا
ئىگىلىكى بار بولغان. قوي، كالا، تۆگە،
ئات، ئىت قاتارلىقلارنى باققان، قوشۇم-
چە ئوۋچىلىقمۇ قىلغان. تۈزلەڭلىكتە ئول-
تۇراقلاشقانلار، دەريا جىلغىلىرىدىكى
ئويمانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقانلار دېھقان-
چىلىقنى ۋە چارۋىچىلىقنى تەڭ ئېلىپ با-
ردىغان ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ئۆتۈپ
بولغان. چارۋىچىلىق تاغلىق ۋە ئېدىرلىق

بىر قۇلاقلىق ساپال چۆگۈن. ئې-
گىزلىكى 32 سانتىمېتىر، قۇم ئارمىلاش
كۈل رەڭ ساپال، قۇلغىنىڭ ئىككى يې-
نى ۋە بويىندا يېرىم ئاي شەكىللىك
نەقىشلىرى بار. يۇمىلاققۇمدىكى H
قەبرىستاندىن چىققان.

جايلاردا يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.
كىشىلەر يۈك رەختتىن كىيىم كىيىد-
غان بولغان، تۈز يوللۇق ۋە يانتۇ يوللۇق
توقۇلمىلارنى توقۇپلا قالماستىن، گۈللۈك
نەقىشلەرنىمۇ توقۇپلايدىغان بولغان. بۇ

تاش پەنجە. ئۇ-
زۇنلۇقى 29 سانتىمېتىر.
تىر، كەڭلىكى 10 سان-
تىمېتىر؛ سېپىنىڭ ئۇ-
زۇنلۇقى 13 سانتىمې-
تىر، كەڭلىكى 6 سان-
تىمېتىر؛ بىسىنىڭ كەڭلىكى
7 سانتىمېتىر. كىرىيە
ناھىيەسىدىكى قارا
دۆڭدىن تېپىلغان.

خارايدىن كۆپلىگەن ياغاچ ۋە ساپال قاچا-
قىچىلارنىڭ چىقىشى ئەينى زاماندىكى
كىشىلەرنىڭ بۇلارنى ياسىيالايدىغان بولغانلىقى، رودا داشقاللىرىنىڭ چىققانلىقى،
مىس تاۋلىيالايدىغان ۋە مىس قوراللىرىنى ياسىيالايدىغان بولغانلىقى، قول سانائەت
ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

قىسقىسى، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ ئىلگىرىسىدىلا ئۇدۇندا بوستانلىق سېپىل-
لىك شەھەرلەر شەكىللىنىپ بولغان.

(قەبرىستانلىقىدىكى 1-نومۇرلۇق قەبرىە تىك كۆردىڭكى گۈرەڭگە ئىككى گادەم بىللە دەپنە قىلىنغان.)

جۇڭگو تېرىتورىيەسىگە كىرگۈزۈلۈشى

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 220-يىلى خەن گاۋزۇ ليۇباڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئەينى چاغدا غەربىي يۇرت ھۇنلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى. خەن ۋۇدى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 138-يىلى جاڭ چيەننى گەن فۇ قاتارلىقلارنى باشلاپ غەربىي يۇرتقا بېرىپ ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. چاڭ چيەن ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى باكتېرىيىگە باردى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 119-يىلى جاڭ چيەن يەنە بىر قېتىم بۇيرۇققا بىنا-ئەن ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى ئۇيسۇن ئېلىگە باردى ۋە نائىب ئەلچىنى ئۈدۈن (ھازىرقى خو-تەن)، يۇمۇرۇل (ھازىرقى كېرىيە) قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتتى. بۇ خانلىقلار خەن سۇلالىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت ئورناتتى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60-يىلى، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. مەھكىمە ئورنى ئۇرلى (بۈگۈنكى چىدىر) دا بولدى. غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ بارلىق ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۈدۈن غەربىي يۇرتتىكى باشقا رايونلار بىلەن بىرلىكتە جۇڭگونىڭ تېرىتورىيەسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئەمەلدار تەيىنلەپ، خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسەت ۋە ئەمىر-پەرمانلىرىنى يولغا قويغان. بىرلىككە كەلگەن پۇلنى ئىشلەتكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قەدىمكى ئۈدۈن زېمىنىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ پۇلى - ۋۇجۇ

يارمىقى كۆپلەپ تېپىلدى،

1975-يىلى بىر قېتىمدا

مەلىكاۋات خارابىلىقىدىن

45 كىلوگرام تېپىلغان.

ئەينى چاغدا كىشىلەر ئې-

رىق كولاۋاتقاندا ئۇششۇم-

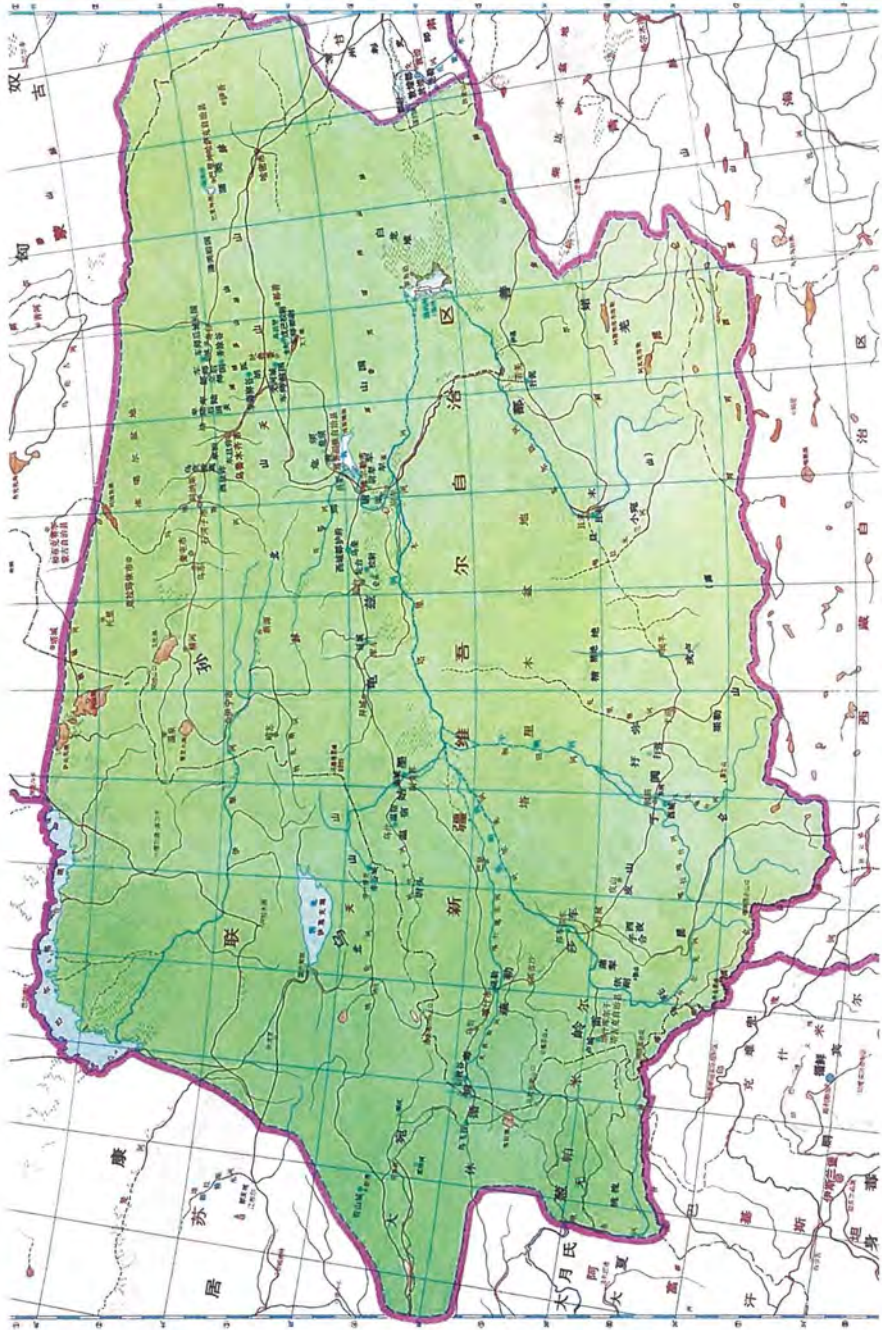
تۇت بىر ساپال كوزا-

ئۇچراپ، ئىچىدىن لىق

ۋۇجۇ يارمىقى چىققان.

ئۇجۇ يارمىقى. خوتەن ناھىيەسىدىكى مەلىكاۋات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

1900-يىلى ئەنگلىيەلىك سىتەين نىيە خارابە.

لىقىدىكى N. 7 نومۇرلۇق خارابىدا بىر تارىشا پۇ.

تۈكنى ئۇچراتقان بولۇپ، قاراسىياھتا خەنزۇچە:

«جىن خانىدانىغا سادىق شىغاۋۇل، ئۇلۇغ كاھىپ.

گى، جىن خانىدانىغا ئىخلاسمەن ئۇلۇغ بەگ، جىن

خاندىنىمىزنىڭ يېقىنى پىشامشان، كىنگىت، كۈ.

سەن، سۇلى، ئۇدۇن خانلىرىغا يارلىق» دەپ يې.

زىلغان. بۇ جىن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ پەرمانى

بولۇپ، پەرماندا يېزىلغان «جىن سۇلالىسىغا سادىق

شىغاۋۇل، ئۇلۇغ كاھىپ، جىن خانىدانىغا

ئىخلاسمەن ئۇلۇغ بەگ» دېگەنلەر جىن سۇلالىسى.

نىڭ پىشامشان، كىنگىت، كۈسەن، سۇلى، ئۇدۇن

خانلىرىغا بەرگەن ئوتۇغات نامى بولۇپ، جىن

سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەمىر-پەرمانلىرىنىڭ شۇ چاغ.

دىكى شىنجاڭدا ئاقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مىلادىيە 5، 6- ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرىدا ئوت.

تۇرا تۈزلەڭلىكتە جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر

تىركىشىپ تۇرغاندا، يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي مۇ.

ھىم تۈگۈنى بولغان ئۇدۇننىڭ ئىگىلىكى مۇئەييەن

دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، سۈي سۇلالىسى زامان.

نىغا كەلگەندە ئۇدۇندا چوڭ شەھەرلەر بەش، كىچىك شەھەرلەر نەچچە 10غا، پايتەختنىڭ دائى.

رىسى سەككىز-توققۇز چاقىرىمغا يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇرۇش مالىھانچىلىقىنىڭ تەسىرد.

گىمۇ ئېغىر دەرىجىدە ئۇچرىغان. تۇيغۇن (ئازار)، جورجان ۋە سىرتتىن كەلگەن ئېفتالت (ئاق

ھۇن) قاتارلىقلار پاراكەندە قىلغان. مىلادىيە 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇدۇن كۆك

تۈركلەر تەرىپىدىن كونترول قىلىنىۋېلىنغان بولسىمۇ، «ئۇنىڭ خانى خەن ۋۇددىن بۇيان جۇڭ.

گو ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىق-دەستەكلىرىگە ئەمەل قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن».

مىلادىيە 7-ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلدى. مىلادىيەنىڭ 647-يىلى ئۇدۇن خانى

فۇدۇشەن (ۋېيساراكرىت) تاڭ پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە بار.

دەم بەرگەن. تاڭ سۇلالىسى ئۇدۇندا مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغان؛ ۋايسارا

ئۇدۇن خانىنىڭ دەۋرى يېزىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى تارىشا پۇتۇك. دامىكۇدىن تېپىلغان.

قېيى ئېچىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى تارىشا پۇتۇك

تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغان بولۇپ، تۇتۇق بېگىلىكى-
نى كۆپىنچە ئۇدۇن خانى ئۆتكەن. بەش ئايماق تە-
سىسى قىلىپ، كېيىن 10 ئايماققا كۆپەيتكەن.

1991-يىلى چىرا ناھىيە دامكۇدىن شەكلى ۋە ياسە-
لىشى ئوخشاش تۆت تارداشا پۈتۈك چىققان. ئۇنىڭ ئىككى
يۈزىگە قارا سىياھتا خەنزۇچە ۋە ئۇدۇنچە خەتلەر يېزىلغان
بولۇپ، ئاۋۋال خەنزۇچىسى، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ئۇدۇنچىسى
يېزىلغان. ئاستىدا كېسكى بار. ئۇنىڭدا كەيۈەن 15-يىلى
يەنى مىلادىيە 727-يىلى 9-، 10-ئايلىرىدىكى باج-سېلىق
يىغىش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن.

خەنزۇچە — ئۇدۇنچە قوش يېزىقتىكى

7- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن تۇبۇتلەر ئۇ- تارداشا پۈتۈك، چىرا دامكۇدىن تېپىلغان.

دۇنغا بىر قانچە قېتىم ھۇ-
جۇم قىلىپ ئىشغال قىلغان
بولسىمۇ، ئۇزاق پۈت ترەپ
تۇرالمىغان. 790-يىلىدىن
كېيىن ئاندىن تولۇق كونتە-
رول قىلغان. تىبەتچە
«دۇنخۇاڭ يىلنامىسى» دا
چىسۇڭ دېزەننىڭ تۆھپىسىنى
مەدھىيەلەپ «بۇ خاننىڭ
زامانىدا مولۇشسۇ رۇمۇشا

خەنزۇ يېزىقىدىكى تىلخەت، دەندانئۆيلۈكتىكى خارابىلىقتىن تېپىلغان.

لەشكەر باشلاپ شىمالغا يۈ-
رۈش قىلىپ ئۇدۇننى ئىشغال
قىلىپ، خەلقنى ئەمەن قىلىپ
ئۇلاردىن سېلىق ئالدى»
دېيىلگەن. خوتەن رايونىدىن
شۇ زاماننىڭ يالداملىرىدىن
مەسىلەن، مازار تاغدىن
خەت-چەك ۋە رەسىم قا-
تارلىقلار تېپىلدى.

مازار تاغ خارابىلىقى — تۇبۇت ئەسكەرلىرى تۇرغان قورغان.

مازار تاغدىن چىققان قەغەز رەسىم، ئۈستىدە تۈبۈنچە خەت بار.

تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئودۇن خانى فۇدۇشىن (ۋىيساراكرىت) ئەلچىدىن سوۋغات ئەۋەتكەن. چاڭئەنگە ئىككى قېتىم بارغان. تاڭ تەيزۇڭ ئۇ دەپنە قىلىنغان جاۋلىڭ قەبىرىستانلىقىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ 14 سەردارنىڭ تاش ھەيكىلىنى ئويدۇرغان بولۇپ، بۇلار ئىچىدە فۇدۇشىنمۇ بار. ئۇ تەيزۇڭ خاننىڭ دەپنىسىگە قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. تاڭ گاۋزۇڭ فۇدۇشىنغا ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر باش سانغۇنى، ئوغلى يېخۇ دىيەنگە شىرمەت چەۋەندەز ياساۋۇلخاننىڭ سانغۇنى مەرتىۋىسىنى بەرگەن ۋە نۇرغۇن مال-مۈلۈك، بىر يۈرۈش قورۇ ئىنئام قىلغان. فۇدۇشىن چاڭئەندە ئۇزاق تۇرۇپ قالغاچقا ئورنىغا فۇدۇشىۋىڭ (ۋىيسارا ساگرام) تەختكە ئولتۇرغان. كېيىن ئۇ ۋايسىرا تۇتۇق بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ ئورنىغا ئوغلى فۇدۇجىڭ (ۋىيسارا ۋىكرام) خان بولغان. كىيىن ۋىيسارا فۇ شىجەن، فۇدۇدا، فۇدۇگوي، ۋىيساراشېڭ (ۋىيسارا سامبىخاۋا)، ۋىيسارايۋ (ۋىيساراۋاخام) قاتارلىقلار مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن خانلىققا تەيىنلەنگەن. ۋىيسارا سامبىھاۋا ئۇدۇن تارىخىدىكى مەشھۇر خان بولۇپ، 755-يىلى «ئوڭلۇك-سۈيگىن توپىلىڭى» يۈز بەرگەندە تەشەببۇسكارلىق بىلەن 5000 ئەسكەر باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ياردەملەشكەن.

ئۈدۈننىڭ خەن دەۋرىدىن بۇيانقى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتى

قەدىمىي قەبرىستانلىق ۋە قەدىمىي ئاھالە

1983-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1984-يىلىنىڭ بېشىغىچە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 14 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سامپۇل دىگەن جايدا 52 قەدىمىي قەبرىە، ئىككى ئات ئۆرنىكىنى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىق قازدى. 1992-يىلى ۋە 1996-يىلى يەنە 18 قەبرىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ جايلىشىش دائىرىسى كەڭرەك، قەدىمىي قەبرىە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، توپ دەپنە قىلىش ئاساس قىلىنغان قەبرىستانلىق رايونى بولۇپ، شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى بىر كىلومېتىرچە كېلىدۇ؛ ھەر بىر قەبرىگە كۆپىنچە ھاللاردا بىر قانچە ئادەم، نەچچە ئون ئادەم ھەتتا يۈزدىن ئارتۇق ئادەم بىللە دەپنە قىلىنغان. مەسىلەن 1-نومۇرلۇق قەبرىگە 133 ئادەم، 2-نومۇرلۇق قەبرىگە 146 ئادەم قويۇلغان.

مۇتەخەسسسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىردىن مىلادىيە 4-ئەسىرگىچە، تەخمىنەن خەن دەۋرىدىن شەرقىي جىن دەۋرىگىچە توغرا كېلىدىغان كىشىلەرنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەن. بولۇپمۇ دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ سۆڭىكىنى باھالاش ۋە ئەسلىي ھالىتىگە كەلتۈرۈش كىشىلەرنى قەدىمكى ئۇدۇنلىكلەرنىڭ چىراي-تۇرقىنى كۆرۈش ئىم-كانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

(سولدىكى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىققان چەمبەشنىڭ كۆمۈر قەبرىدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى كۆرۈنۈشى (ئاقسەدىكى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى.

تۇتاش تەنلىك نەقىشلىك ياغاچ ئويما، ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 7.8 سانتىمېتىر. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە ئۇ مۇراسىم ۋاسىتىلىرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەن.

سامپۇل ئادىمىنىڭ باش سۆڭىكى ئۇزۇن لېكىن تار، يۈز سەتھى كۆرۈنەرلىك چوقچايغان (بۇرنى ئېگىز)، بۇرۇن تۈۋى مۇناسىپ ئولتۇرۇشقان. ئالمىلار ئۆلچىگەن بىر ئەر، بىر ئايالنىڭ باش سۆڭىكى ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ياۋروپا ئىرقىنىڭ ھىندى-ئافغان تىپىنىڭ باش سۆڭىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.

بەزى ئالمىلارنىڭ تەكشۈرۈپ دەلىللىشىچە، قەدىمكى ئۇدۇنلۇكلەر ساققا كىرىدىكەن. بەزى چەت ئەللىك ئالمىلار تىلغا ئالدىغان ساك نامى، كۆپىنچە ھاللاردا ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇق-لۇقىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامىدۇر. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ سۆڭىكى ياۋروپا ئىرقىنىڭ ھىندى-ئافغان تىپى دەپ بېكىتىلسە، ئۇلار توخرانىڭ بىر تارمىقى بولۇشى مۇمكىن. ئۇدۇن زېمىنىدا چياڭلار (羌人) مۇ ئاز ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

زىرائەت تېرىشنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان، مېۋە-چىۋە كۆپ چىققان

خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە ئۇدۇننىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق ئاساس، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: ئۇدۇن ئېلىنىڭ «بەرلىرى زىرائەت تېرىشقا باب كېلىدۇ، ئۇچە ئۆستۈرىدۇ، كەندىر مۇ تېرىيدۇ، تاغلىرىدىن ياخشى قاشتېشى چىقىدۇ. ياخشى ئات، تۆگە، قېچىرلار بار» دېيىلگەن. «سۈيىنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دېمۇ: ئۇدۇن ئېلى «كەندىر، بۇغداي، تېرىق، شال، مېۋە-چىۋىلەرنى كۆپ ئۆستۈرىدۇ. باغبانلار كۆپ، تېغىدىن ياخشى قاشتېشى چىقىدۇ» دېيىلگەن. «لياڭنامە. غەربىي شىمالدىكى رۇڭلار تەز

كىرىسى» دە: «ئۇدۇن ئېلىنىڭ يەرلىرى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. قۇمساز ۋە شېغىللىق، ھاۋاسى شال، بۇغداي تېرىش، ئۈزۈم ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. مېۋە-چىۋە، قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتاتلىرى جۇڭگونىڭكى بىلەن ئوخشاش»، دېيىلگەن. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكى مۇكەممەلەشكەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا تۆمۈر قورال ۋە ياغاچ قوراللارنى تەڭ ئىشلەتكەن.

ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئورغاق. ئورغاقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1 سانتىمېتىر. بۇ ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان شىنجاڭ دائىرىسىدىكى دەۋرى بالدۇرراق بولغان، تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق قوراللىرىنىڭ بىرى.

ياغاچ پەنجە

تېرىق نېنى

ھايۋان سۆڭەكلىرى. ئۈچ پۈتۈلۈك خونجا ئاياققا سېلىنغان بولۇپ ھەمدە پەنە يېمەكلىك

لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن ئۇن يېمەكلىكلىرىمۇ چىققان، نان يۇڭ رەختىدىن تىكىلگەن خالتىغا سېلىنغان. يېمەكلىكلەر، نىرنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپى تېرىق نېنى بولۇپ، يۇمىلاق، دىيامېتىرى 10 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 2-3 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئوتتۇرىسى بىر ئاز ئولتۇرۇش قان، ھازىرقى نانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇ زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئاساسىي يېمەكلىكى بولۇشى مۇمكىن. قوي، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنىمۇ گۆرگە قويۇپ قويغان

بولۇپ، ۋاقت ئۇزارغانسېرى چىرىپ سۆڭەكلىرىلا قالغان. گۆش يېمەكلىكلىرى كىشىلەر تۇرمۇ-
شىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان، چارۋىچىلىقمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلغان. مېۋىلىك دەرەخلەر دائىم
ئۇچرايدۇ. ئۈرۈك مېغىزى، بادام، ياڭاق ۋە ئۈزۈم ئۇرۇقى قاتارلىقلار چىققان. خوتەندە نەچچە
يۈز يىلدىن ئاشقان ئۈزۈم، ئەنجۈر، ياڭاق قاتارلىق دەرەخلەر ھېلىمۇ ئۆسۈپ تۇرماقتا.

كىيىنىشى

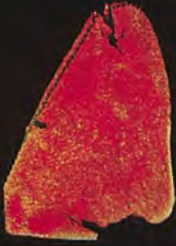
ئۇدۇندا ئىشلەپچىقىرىلغان يۇڭ توقۇلما ۋە يىپەك رەختلەرنىڭ تارىختىن بۇيان داڭقى بار.
شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى يۇڭ توقۇلمىلار كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ئاساسىي ماتېرىيالى
بولغان. پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش، يىپەك توقۇش تېخنىكىسىنىڭ تارقىلىشى ۋە پاختا توقۇمىچى-
لىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ يىپەك ۋە پاختا، كىيىم-كېچەكلەر ۋە ئاساسىي كىيىم-كېچەك-
لەرنىڭ ماتېرىيالى بولغان.

سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىققان يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى، ئۆلگۈچى-
نىڭ ھايات چېغىدا ئادەتتە كىيىدىغان كىيىم-كېچەكلىرى ۋە بىر ئاز ھەمدەپنە قىلغان بۇيۇملار
بولۇپ، تۈرى كۆپ، رەڭگى ئوچۇق، توقۇش تېخنىكىسى بىر قەدەر يۇقىرى. شۇنىڭ بىلەن بىللە
ئاز ساندا يىپەك توقۇلمىلار ۋە پاختا رەختلەرمۇ چىققان.

يۇڭ يوپىكىنىڭ
بىر قىسمى. سامپۇلدىكى
قەدىمىي قەبرىستانلىق-
تىن قېزىۋېلىنغان.

ئەرلەر ئۇزۇن
ۋە قىسقا چاپان، ئىش-
تان كىيگەن، چاپانلار
ئىچىدە يۇمىلاق ياقى-
لىق، پوسمىلىقلىرى
كۆپ ساننى تەشكىل
قىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى
ھۇشۇققا تىگىدۇ. ئەر-
لەرنىڭ كىيىدىغان
ئىشتىنىڭ كۆپىنچىسى
پانۇس شەكىلدە.

ئۇچلۇق قىزىل چەكمەن قالماق، ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 28 سانتىمېتىر.

كىگىز ئەستەرلىك كۆن ئاياغ. ئۇزۇنلۇقى 17.5 سانتىمېتىر، بوغۇجۇق.

«پانۇس» شەكىللىك ئىشتان، ئۇزۇنلۇقى 75 سانتىمېتىر، بۇچىق ئېغىزى 12 سانتىمېتىر. سىدام جەك مەندىن تىكىلگەن.

پۇشقىقى، بەل ئايلىنىمىسى كەك، ئېغىزى پۇرمىلەنگەن. ئاياللىرى تۇتاش يوپىكا كىيگەن بولۇپ، يوپىكلار كۆپۈنچە ھەر خىل رەڭدىكى يۇڭ توقۇلمىلاردىن توغرا يوللۇق كىرىشتۈرۈپ تىكىلگەن.

ئەر ۋە ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى ئۇزۇن ئۆتۈك كىيگەن، ئۆتۈك خۇرۇمدىن ئەستىرى كىگىزدىن تىكىلگەن، پىيما، كىگىز پايپاقلارمۇ بار.

سامپۇللۇقلار چىچىنى ياكى ئۆرۈۋالغان ياكى تۈرمەللۈۋالغان، باش كىيىمى كەيگەن، ئەرلىرى چىچىنى تۈرمەللۈۋېلىش ياكى بىر تاللا قىلىپ ئۆرۈشنى ئاساس قىلغان. ئاياللىرى كۆپ تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان. باش كىيىمىنىڭ پاسونمۇ كۆپ، تۆپەسى يۇمىلاق، سوقۇچاق، كۈرە شەكىللىك، كانايىسىمانلىرى بار. كىگىز، چەكمەن قاپلىق ۋە توقۇما باش كىيىملەر بار.

ئاڭ دەۋرىدىكى ئۇدۇننىڭ كىيىم-كېچەك ۋە زىبۇ-زىندە نەتىجىسىنى ساغلاملارنىڭ تېمىغا سىزىلغان تېۋىنغۇچىنىڭ ئۈستىدە بېشىدىنمۇ كۆرەلەيمىز: ئەر چىچىنى گەدىنىگىچە قويۇپ قىرىپ قىتقان، ياكى يۇمىلاق تۈپلىك باش كىيىم كەيگەن. ئۇچىسىغا قاپلىما ياكى ئۇدۇل پەشلىك قارىلىق كىيىمى كەيگەن بولۇپ، يېڭى تار، ياقا ئۇچى ۋە ئالدى ئېتىكى جىيەكلىك. بېلىگە بەل-باغ باغلىغان، پىچاق، شارپا، ھەمپان، چاقماق تاش قاتارلىقلارنى ئاسقان. ئايال چىچىنى ئېگىز تۈرمەللۈۋالغان ياكى ئۆرگەن. كىيىنىشى ئالاھىدە بولۇپ «V» شەكىللىك ئۆرە ياقىلىق، بەل تاسمىسى بار چاپان كىيگەن، كانايىسىمان ئۇزۇن يېڭى بار. پۈتكۈل كىيىم-كېچەكلىرىگە كەڭ جىيەك تۇتۇلغان.

ئەسلىدە ئاق چەكمەن كىيىم، ئۇزۇنلۇقى 61 سانتىمېتىر، دولسىمىنىڭ كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر، يۇمىلاق ياقىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىچىك ئېغىز ئېچىلغان. ئاقۇچ كۆك شايى جىيەك تۇتۇلغان. ئاستىغا چاڭ قو-يۇلغان. دولسىغا بىزەك يىپ تىكىلگەن.

بۇ ئىككى يۈك توقۇلما قەزىۋىلىنغان چاغدا «پانۇس پاسونى» دىكى ئىستاننىك ئىككى پۇتنىك تۆۋەنكى ئۈچى بولۇپ، ئۆلكۈچىگە كىيگۈزۈپ قويۇلغان.

خوتەن ناھىيەسىنىڭ بوزاق يېزىسىدا، كى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن چىققان جەسەت. نىڭ پۇتىدىكى قىزىل شايى تەڭلىك گۈل كەشتەلىنگەن ئاياغ، بەش دەۋر زامانغا توغرا كېلىدۇ.

چىرا ناھىيە بالاۋاستى ساگرام خارابىسىدىكى تېۋىزىدە، ئۈچى دەۋر زامانىدىكى ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ كىيىنىشى ۋە زىد-بۇ-زىننەت ئىشلىتىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تام رەسىمى. رېتى: ئوغۇل بالا، ئەر، ئايال. تاڭ ۋە بەش سۇلالە دەۋرىدىكى خوتەنلىكلەرنىڭ كىيىم-كېچەك، زىد-بۇ-زىننەت ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

قوشام ئۆيلەردە ئولتۇرغان، شەھەر بىنا قىلغان

تارىخنامىلەردە قەدىمكى ئۇدۇندا شەرقىي شەھەر ۋە غەربىي شەھەر دەپ ئىككى شەھەر بار دەپ قەيت قىلىنغان بولۇپ، «خەننامە. غەربىي يۇرت (قۇرىغار) تەزكىرىسى» دە: «شەرقىي ۋە غەربىي شەھەر باشلىقى تەسىس قىلىنغان، مەركىزى خوتەن شەھىرى»، دېيىلگەن. كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە «پايتەختى غەربىي شەھەر دېيىلىدۇ، ئۆي-ئىھارەت، رەستىلىرى بار» دېيىلگەن. يەنە بۇ شەھەرنى «دائىرىسى سەككىز-توققۇز چاقىرىم كېلىدۇ» دېيىلگەن. خان ئوردىسىغا رەڭلىك رەسىملەر سىزىلىپ، بەك ھەشەمەتلىك بېزەلگەن. ئۇدۇندا «چوڭ شەھەر بەش، كىچىك شەھەر نەچچە ئون» بولغان. قەدىمكى ئۇدۇننىڭ مەركىزىي شەھىرى يەنى تارىخنامىلەردە ئېيتىلغان «غەربىي شەھەر» نىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا كۆپچىلىك مۇھاكىمە قىلىشىپ، بىردەك پەكرىگە كېلەلمىدى.

دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 454-غارىدىكى تام سۈرەتتىكى ئۇدۇن شەھىرى. سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

لوپ ناھىيە بازىرىغا غەربىي شىمالدىن 17 كىلومېتىر كېلىدۇ. خان قۇملۇق گىرۋىكىدىكى ئاق-سېپىل قەدىمىي شەھىرىنىڭ سېپىلى، يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ سېپىلى بىلەن ئوخشاش ئەمەس، بۇ سېپىل كېسەكتىن سېلىنغان بولۇپ، ھازىر ئۇزۇن-لىقى 105 مېتىر، ئېگىزلىكى 2.6 مېتىرچە، قېلىنلىقى 1.8 مېتىر.

تىر كېلىدىغان بىر بۆلۈكى ساقلىنىپ قالغان. ئەگەشەكلىك. ئەھۋالدىن قارىغاندا ئەسلىدىكى سېپىل يۇمىلاق بولۇپ، دىيامېتىرى 305 مېتىر، سېپىلنىڭ كۈنگۈرىسى بار. يۇقىرىسىدىكى كىچىك چاسا تۆشۈكلەرنى قاراۋۇللۇققا ئىشلەتكىلى بولىدۇ؛ شەرقىي قىسمىدا قوختا ئىزى بار دەك قىلىدۇ. چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان چوڭ كېسەكلەرگە بەلگە ئويۇلغان بولۇپ، #، ψ، E، U، T، قاتارلىقلارنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كوچا-كوپىلارنى پەرق ئەتكەلى بولىدۇ.

ئاقسېپىلدىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار كۆپرەك بولسىمۇ كۆپىنچىسى سۇنۇق پارچىلار بولۇپ، ساپال بۇيۇم، مىس ئورغاق، مىس مۆھۈرلەر بار. بۇلار ئەڭ كۆپ بولۇپ ۋۇجۇ يارمىقى،

خەنزۇچە- قارۇشتىچە ئىككى
 يېزىق چۈشۈرۈلگەن پۇللار
 بار. ئەڭ كېيىنكى پۇللاردىن
 سۇڭ دەۋرى ۋە قاراخا-
 نىلار دەۋرىدىكى پۇللار
 بار. ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە
 جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن قا-
 رىغاندا ئۇنىڭ شەرقىي شە-
 ھىرمۇ بار بولغانىدۇ؟

لوپ ناھىيەسىدىكى ئاقسېپىل قەدىمىي شەھىرىنىڭ سېپىلى

ئارخېئولوگىيە خادىم-

لىرى كېرىيە ناھىيەسىدىكى قارا دۆڭدە ئىككى ئورۇندىكى ئاھالىلار ئولتۇراق ئۆيىنىڭ خارابى-
 سىنى ئېنىقلىدى. بۇنىڭدىن شۇ زاماندىكى كىشىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيىنى «سېرىش تام (لاي
 سۇۋاغ قوشام تام)» قىلىپ سالغانلىقى مەلۇم بولدى. يەنى ئاۋۋال چاسا ياغاچنى يەر ئاستىغا كۆ-
 مۈپ رامكىسىمان ئۇل ھاسىل قىلغان، ئاندىن ئۇل چاسا ياغاچنى تېشىپ، ئەرەكە ۋە چىشى تۇ-
 رۇملاش ئۇسۇلىدا توغراق ياغاچلىرىنى يونۇپ رەتلىك كىرگۈزۈپ تامنىڭ تۇۋرۇكى قىلىپ ئۆي-
 نىڭ ئاساسى رامكىسىنى قۇرۇپ چىققان ۋە ئوخشاش ئۇسۇلدا ئۆگزە رامكىسىنى قۇرۇپ چىققان.
 ئاندىن بۇ تۇۋرۇكلەرگە دەرەخ شېخى ۋە قومۇشلارنى توقۇپ ئاخىرىدا ئۈستىگە لاي سۇۋاپ
 تامنى پۈتكۈزگەن. ئۆيلەرنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى ئەمەلىي جەھەتتە قاراپ لايىھىلەنگەن.

بۇنداق «قوشام تام» سېلىش ئۇسۇلى تارىم ئويمان-

لىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدە كەڭ تارقالغان. چەترەك
 رايونلاردا ھازىرمۇ مۇشۇنداق ئۇسۇلدا ئۆي سالىدۇ.

↑ ياغاچ
 ئەندىۋا، شە-
 جالى سۇلالى-
 لەر دەۋرىنىڭ
 يادىكارلىقى.
 كېرىيە ناھىيە-
 سىدىكى قارا
 دۆڭ خارابىلى-
 قىدىن قېزىۋې-
 لىنغان.

كېرىيە ناھىيەسىدىكى قارا دۆڭ خارابىسىدىكى ئولتۇراق ئۆي. ئۆيى چىن دەۋرىدىكى
 توغراق كېلىدۇ.

ياغاچنى ئويۇپ (قىرىپ) قاچا-قومۇچلار ياسىغان

قەدىمكى ئۇدۇنلۇكلەر ئاياقنى ئەڭ كۆپ ئىشلەتكەن. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىققان ياغاچ قاچا-قومۇچلار ئەڭ كۆپ بولۇپ، 1984-يىلى 1، 2- نومۇرلۇق قەبرىدىنلا 100 دىن ئارتۇق چىققان. بۇلار ئاساسەن تاماق قا-سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان كاسا ۋە ياغاچ چۆمۈچ چىلىرى بولۇپ ئاياق، چۆچەك، ياغاچ قەدەھ، ياغاچ تەخسە، ئەمبەل، ياغاچ قوشۇق، سوغا، كاناي، ياغاچ كۆپ قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، شەكلىمۇ ھەرخىل، ياغاچ پەتنۇس-تەخسىلەرنىڭ يۇمىلاق، سوقم-چىقى بار. بۇنىڭدىن باشقا، ياغاچ تاغاق، سۈزگۈچ، پەرداز قۇتىسى، قۇتا، ياغاچ ھاسا قاتار-لىقلارمۇ بار.

سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ قوراللارنىڭ يۈزىدىكى ئىزنالاردىن قارىغاندا دەۋرى بال-دۇرراق بولغان ياغاچ قوراللارنى ياساشتا چېپىش، ئويۇش، ھەرىدەش، يونۇشنى ئاساس قىلىپ، شەكىلگە كەلتۈرگەندىن كېيىن سىلىقداپ پارقاتقان. تەخمىنەن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاددىي قىرىش ستانوكى بارلىققا كېلىپ، نۇرغۇن يا-غاچ سايمانلار قىرىپ ياسىلىدىغان بولغان.

بىر قۇلاقلىق ياغاچ قەدەھ. ئېگىزلىكى 12.6 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 17.8 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

مۇڭغۇز قوشۇق. 20 سانتىمېتىر. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

يۇمىلاق ياغاچ تەخسە. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

ياغاچ ئاياقلار. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

L شىرە. ئۇزۇنلۇقى 37 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 12.5 سانتىمېتىر. تۆت پۇتى ھايۋان تۇيىقى شەكىللىك. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

سوغا شەكىللىك ياغاچ ئويما. ئېگىزلىكى 18 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9 سانتىمېتىر، خو- تەن شەھرىدىكى گۈلۋاغ قەدىمىي قەب- رىستانلىقىدىن قېزىۋې- لىنغان. ←

→ ياپقۇچلۇق ياغاچ قۇتا. ئېگىزلىكى 21.5 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 11.9 ساد- تىمېتىر. ئايلىندۇرۇپ قىرىپ سېتىپ ياسىغان. يۈزى سىلىق. بەش دەۋر زامانىغا تەئەل- لۇق. بۇزاق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قې- زىۋېلىنغان.

سوغا، ئېگىزلىكى 12.8 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 9.2 سانتىمېتىر. قىرىپ ياسىغان. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

رەڭلىك سىزمىلىق سوغا. ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 5.5 سانتىمېتىر. يۇمىلاق ياغاچتىن ئويۇلغان. قارا سىياھتا ئۈچ بۇرجەك گۈل چىقىرىلغان. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

نەپىس ياسالغان ئۈدۈن ساپال قاچا-قۇچىلىرى

بىر قۇلاقلىق ساپال كۇزا، ئېگىزلىكى 22.7 سان-تىمېتىر، دىيامېتىرى 12 سان-تىمېتىر قولدا ياسالغان. قارا چاپان سېلىش، سامپۇلنىڭ بالدۇرقى مەزگىلىدىكى ساپال قاچىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى.

ئۈچ قۇلاقلىق ساپال كۇزا، ئېگىزلىكى 45 سانتىمېتىر، قۇلقىغا ئادەمنىڭ باش ھەيكىلىنى چاپلاپ چىقارغان. قورسقىدىكى چاپلىغاندەك چەقارغان مارجان نەقىش ئىچىگە ئادەملەر ئوبرازىنى توشقۇزغان. تەخمىنەن شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان يادىكارلىق.

ساپال بۇيۇملار يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مۇھىم تۇرمۇش قورالى بولغان. ياساش ھۈنەر-سەنئىتىمۇ دەۋرنىڭ ئۆنۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرغان. بۇ ئۆزگىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئەينەن ئىنكاسى. ئارخېئولوگىيە مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇش سۈپىتىدە ھەتتا دەۋرنى پەرق ئېتىشىنىڭ مۇھىم ئاساسى.

باغ چەگمە قۇلاقلىق كوزا. ئىگىزلىكى 29 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 9.5 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان.

باغ چەگمە قۇلاقلىق ساپال كوزا. قارا چاپان سېلىنغان. ئىگىزلىكى 11.8 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 8.5 سانتىمېتىر. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان ۋەكىللىك خاراكىتىغا ئىگە ساپال بۇيۇم.

ساپال چەينەك. ئىگىزلىكى 16.5 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر. لوپ ناھىيە سوغۇقۇمدىن قېزىۋېلىنغان.

سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلارنى كۈزەتكەندە، ئۇلار قۇمغا رىلاش ساپال بولۇپ، قولدا ياسالغان. كۆپىنچىسى سىيىدام، ئاز ساندىكىلىرىگە چاپان سېلىنغان. سېغىز توپىنىڭ تەرىكىسىدىكى ئېلىپبىنى تېۋى ۋە ئوتنىڭ تېۋى ئوخشاش بولمىغاچقا، ساپالنىڭ رەڭگىمۇ پەرقلىق بولغان.

شارىر (جەسەت كۆلى) كوزىسى. ئىگىزلىكى 20 سانتىمېتىر، دۈمبىسىگە ئاھەم يۈزى ۋە گۈل بەرگى نەقىشلىرى چاپلىما قىلىپ چۈشۈرۈلگەن، قورساقىدىكى نەقىشلىرى بولسا مارجان تىزما نەقىشلىرى.

باغ قۇلاقلىق
بۈككە قوساق سا-
يال كوزا. ساميۇل
قەدىمىي قەبرىسى-
تانلىقىدىن قېزىۋې-
لىنىغان.

بىر قۇلاقلىق سايال كوزا. ئېفە-
زى تەخسىسمان، سېرىق چاپان سې-
لىنىغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىگە
تەئەللۇق.

ساپال خۇمرا. ئېگىزلىكى
16.5 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دې-
يامېتىرى 13.5 سانتىمېتىر. چاقتا
ياسىغان. دولسىغا كۆندىلەك بې-
زەك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.
سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىنىڭ
ئاخىرقى مەزگىللىرىگە تەئەللۇق
بۇيۇم.

بىر قۇلاقلىق ساپال ئىۋرىق. بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق، خوتەن ناھىيەسىدىن قېزىۋېلىنغان.

بىر قۇلاقلىق چاپلىما گۈللۈك شارىر (جە. سەت كۆلى) كوزىسى. ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 11 سانتىمېتىر. خوتەن ناھىيەسىدىكى لاغزۇ خارابىلىقىنىڭ ئەتراپىدىن چىققان بولۇپ، ئىچىگە شارىر قاچىلانغان. شىمالىي سۇلالىلەر — تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

ئۈچ قۇلاقلىق ساپال كوزا. ئېگىزلىكى 14.5 سانتىمېتىر. قۇم ئارىلاشما ساپال. مۇرە قىسمىدا چاپلىما قوي باش بېزىكى بار. ۋېي-جىن دەۋرلىرىگە تەئەللۇق. قارادۆڭ خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال كۆپ. ئېگىزلىكى 78 سانتىمېتىر. قېزىپ ئېلىنغاندا ئىشلىتىپ سۇندۇرۇۋالغاندىن كېيىن مۇس. تەھكەملىگەن ئىزناسى بار. ۋېي-جىن دەۋرلىرىگە تەئەللۇق. قارا دۆڭ خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال چىراغ، ئېگىزلىكى 3.5 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇق دىيامېتىرى 11 سانتىمېتىر، بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق، لوپ قارنقاش ياۋا تېرەكتىن قېزىۋېلىنغان.

بىر قۇلاقلىق جۇغلىق ساپال چۆڭكۈن، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 6.5 سانتىمېتىر، بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق، چىرا ناھىيەسى ساياغدىن قېزىۋېلىنغان.

قوش باغ بايلاق چۆڭكۈن، ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 7 سانتىمېتىر، بەش دەۋر — سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق. لوپ ناھىيە سوغۇققۇمدىكى قەدىمىي قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان.

جۇغلىق ساپال چۆڭكۈن، ئېگىزلىكى 34 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 12 سانتىمېتىر، بەش دەۋرگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيە بۇزاقشى قەدىمىي قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان.

قوش باغ ئۆتكۈزگۈچلۈك ساپال چۆڭكۈن، ئېگىزلىكى 13 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 10 سانتىمېتىر، بويى ۋە دولە-سىغا پاراللېل سىزىق ۋە دولقۇن نەقىش ئويۇلغان. بەش دەۋر — سۇڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى با-لىماس خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدا ئا- ياللارنىڭ جەستى، كۆپىنچە پەرداز بۇ- يۇملىرى، بۇلار ئا- ساسلىقى پەرداز قۇ- تىسى، خالتا، تارغاق، كۆرگۈ (ئەينەك)، قاش قەلىمى قاتارلىق ھەمدەپنە بۇيۇملىرى بىلەن بىللە كۆمۈل- گەن. بۇ ئاسارە- ئەتىقىلەر كۆر- كەم ياسالغان بولۇپ ئۆزگىچە- لىككە ئىگە.

«تۇرمۇشتا قولاي- لىق، ئەتىۋارلىق» مىسى كۆرگۈ. دىئامىتىرى 6.2 سانتىمېتىر. سامپۇل قە- دىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

سىرىلغان سۇزگۈچ. كەڭلىكى 7.4 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر، 61 چىشلىق. ياسىلىش شەكلى ۋە سىرىلىشىدىن قارىغاندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى چۆپەڭلىكتە ياسالغان. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن چىققان.

تۇتقۇچلىق قوش بېلىق نەقىشلىك مىس
كۆرگۈ. دىيامېتىرى 10 سانتىمېتىر. سۇك دەۋ-
رىگە تەئەللۇق. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىم-
دىن قېزىۋېلىنغان.

تارتىش بۇيۇملىرىنى سالىدىغان پە-
لەك قايچۇق، سامپۇل قەدىمىي قەبرىستان-
لىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

كىمخايتىن تىكىلگەن تارغاق
ۋە كۆرگۈ خالتىسى. ئۇزۇنلۇقى
21 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 ساد-
تىمېتىر، يىپەك توقۇلمىلاردىن تە-
كىلىگەن، ئىچىدە ئىككى كىچىك
خالتا بار بولۇپ بىرىگە تارغاق،
بىرىگە كۆرگۈ سېلىنغان. سامپۇل
قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋې-
لىنغان.

مەدەنچىلىك ۋە قۇيىمچىلىق

مىس بېزەك، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 26.5 سانتىمېتىر. ئادەمنىڭ ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، قۇيۇپ پەرىچىلىگەن، خوتەن ناھىيەسىدىن يىغىۋېلىنغان.

ئۇدۇننىڭ مەدەنچىلىكى (مې-
تالچىلىقى) توغرىسىدا تارىخنامە-
لەردا مەلۇماتلار ئاز. «لياڭنامە،
غەربىي شىمال روڭلىرى ھەققىدە
قىسسە» دە: «ئۇدۇن ئېلىدىكى-
لەر مىس بۇيۇملارنى قۇيۇشقا
ئۇستا» دېيىلگەن. خوتەن ناھى-
يەسىدىن يىغىۋېلىنغان بۇ مىستىن
قۇيۇلغان بېزەكنىڭ يۇمىلاق تەڭ-
لىكىدە بىر بىرىگە دۈمبىسىنى قە-
لىپ تۇرغان ئۈچ پالۋان بېلىنىڭ
يۇقىرىسىنى ئىچىۋەتكەن، كالتە
ئىستان كەيگەن، ئىككى قولىنى بې-
شىدىن ئاشۇرۇپ كۆتۈرگەن، بې-
شىدا يوپۇرماققا ئوخشايدىغان
تەشەمە نەقىشلىك بېزەكنى كۆتۈر-
گەن. ياساش ھۈنرى چولتا.

↑ كىچىك مىس پىچاق. ئۇزۇنلۇقى 14 سان-
تىمېتىر، ئاقسېپىل خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان. خەن
دەۋرىگە تەئەللۇق.
← مىس قوشۇق. سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12.5
سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 9 سانتىمېتىر، كېرىيە قارا دۆڭ
خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

تۆمۈر توقا، ئۇزۇنلۇقى 9 سانتىمېتىر،
كەڭلىكى 4.5 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمىي
قەبرىستانلىقتىن قەبزۇپىلىنغان.

1959-يىلى لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدە-
دىكى ئاقچى تاغلىق رايونىدىن بىر قەدىمكى مە-
دەنچىلىك خارابىسى ۋە ئۇنىڭدىن بۇۋلەش نەپ-
چىسىنىڭ سۇنۇقى، ئۇنىڭ گەتراپىدىكى ئېغزىنى
ئېتىۋەتكىلى ئۇزۇن بولغان ئۆڭكۈردىن قىزدۇر-
غان تۆمۈر ئۇۋاقلىرى چاپلىشىپ قالغان تاش
ئىسكىنە ۋە تاش بولقنىنىڭ تېپىلىشى، ئەينى چاغدا
ئۇدۇندا مەدەنچىلىكنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ. تاش قوراللاردىن پايدىلىنىپ كان ئېچىش تېخىمۇ بالدۇر، يەنى مىلادىيەنىڭ ئالدى
- كەينىدە بارلىققا كەلگەن.

رەڭگا-رەڭ يۇڭ توقۇلمىلار

تاڭ راھىبى شۇەنزاڭ يازغان «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە: بۇ
ئەلدىن «زىلچا، سېتا كىگىز چىقىدىكەن» ۋە «چەكەن كىيىم، جۇۋا كىيىدىكەن» دېيىلگەن.
بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرى يۇڭ توقۇلمىلار ئۇدۇن ئاھالىسىنىڭ بىر دىنىر كىيىم-كېچەك
مانېرىيالى بولغان. خەن دەۋرىگە كەلگەندە كىشىلەر يۇڭ توقۇلمىلارنى كىيىم-كېچەك ۋە بەزى
تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ مۇھىم خام ئەشياسى قىلغان. لېكىن توقۇلمىلارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن، تو-
قۇش تېخنىكىسىمۇ ئۆسكەن، نەقىشلىرى نەفس، رەڭگى كۆركەم بولغان.

پېشىل تەڭلىك بۇغا نەقىشلىك كەشتە، ئۈزۈنلۈقى 38 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5 سانتىمېتىر. بۇغلار كېتىۋاتقان، نۆت تۇياقلىق، چوڭ مۇڭگۈزلۈك، قانىتى بارھالەتتە كەشىنلەنگەن. سامپۇلدىن چىققان، (ئالدىنقى بەتنىڭ ئاساسىدىكى رەسىمىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدىۇ)

خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا يۇڭ يېنى قولدا ئېگىرىش ئاساس قىلىنغان. ساپال ئۇرچۇقتىن پايدىلىنىپ يۇڭ يېنى «Z» يۆنىلىشلىك ئەشكەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە قولدا چۆرۈپ ئىگىرىدىغان چاق بارلىققا كەلگەن.

قوڭۇر -
سېرىق كاتەكچە
يوللۇق چەكەند.
نىڭ پارچىسى.
ئۈزۈنلۈقى 18
سانتىمېتىر، كەڭ-
لىكى 15 سانتىمې-
تىر، تۈز يوللۇق
توقۇلما. سامپۇل
قەدىمىي قەبرىس-
تانلىقىدىن قېزىد-
ۇپلىنغان.

رەڭلىك يوللۇق توقۇلما بەلباغ. ئۈزۈنلۈقى 14 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10 سانتىمېتىر چە كېلىدۇ. رەڭگى كۆركەم. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

يېشىل تەڭلىك، ئاتلىق ئوقيا ئېتىۋاتقان كۆرۈنۈش كەشتىلەنگەن يۇڭ توقۇلما (پارچىسى). كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر. بۇغا كېتىۋاتقان، تۆت تۇياقلىق، چوڭ مۇڭغۇزلۇك، قاناتلىق ھالەتتە كەشتىلەنگەن. سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان.

بۇ يەردىن قېزىۋېلىنغان كەشتىلىك توقۇلمىلارغا ئاساسەن يوپىكىغا تىكىلگەن بېزەك بەلبېغى بولۇپ، تەڭ توقۇلما پۈتۈنلەي سىدام، ئارقاق ئۆتكۈزۈش ۋە پەنجە ئۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق رەڭگا-رەڭ نەقىش ۋە گۈل نۇسخىلىرى ۋە بۇغا، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار، دەرەخ، ئوت... چۆپ، گۈل-چېچەك قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ رەسىمى كەشتىلەنگەن. ئۇلاردا يەنە تەبىئەت مەنزىرىلىرىدىن تاغ، ھەرە چىشى شەكىللىك گېئومېتىر رىيەلىك گۈل نۇسخىلىرىمۇ بار.

كەشتىلەنگەن يۇڭ توقۇلما پارچىسىنىڭ كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر، قىزىل تەڭگە ھەرە چىشىمان سىزىقلار كەشتىلەنگەن بولۇپ، ھازىرقى زاماندىكى ئەتلەسكە بەك ئوخشايدۇ. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

→ مەخپەل ئەدىيال. تەخمىنەن خەن دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى مە. لىكئاۋات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

← يوپۇرماق گۈللۈك ئىگەر يوپۇق. ئۇ. زۇنلۇقى 76 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 74 سانتىمېتىر. تۇپاق قىسىش ئۇسۇلىدا تۈت چىكىلگەن، تۆت بۇرجىكىگە بۈيۈك چىقىرىلغان. مەزمۇت، گۈللىرى رەتلىك، ئۇ شىنجاڭنىڭ تۈتلىق ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ئەمەلىي بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىكى 2-نومۇرلۇق ئات ئورنىدىن قېزىۋېلىنغان.

↓ قوش باشلىق يىلان تېنى جۇشۇرۇلگەن كەشتە. قالدۇق پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 55 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر. سىيىدام چەككەنگە قىزىل، سېرىق، ئوق قىزىل، كۆك، چىگەر رەك قا. تارلىق رەڭلەردىكى يۈك يىپتا دولقۇنسىمان جىيەك ۋە قۇشباش يىلان تەنلىك ھايۋاننىڭ رەسىمى كەش. تىلەنگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كەش. تىلەرنىمۇ بەك كۆركەم بولۇپ، ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان تە. ۋەررۈكلەردىن قارىغاندا ئاسا. سەن گۈل-نەقىشلەر تىكىچ ئا. خىرنى تۈگۈش ئۇسۇلىدا كەش. تىلەنگەن.

قىسقىسى، يۈك توقۇمىچىلىق ئۇدۇنىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى قول سانائىتى بو. لۇپ، ئۇنىڭدىن گىلەم ھازىرمۇ دۇنياغا داڭلىق.

شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى

يىپەك يولى

ئېلىمىزنىڭ چاڭئەن ياكى لويياڭ شەھىرىدىن چىقىپ خېشى كارىدورى، تارىم ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ، كۆكتارت (پامىر) ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتۈپ غەربىي ئا-سىياغا، ئاخىردا ئوتتۇرا(ئاق) دېڭىزنىڭ شەرقىگە يېتىپ بارىدىغان بۇ يول «يىپەك يولى» دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى يەتتە مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، يەر شارى ئېكۋاتورىنىڭ تۆتىن بىر قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. جۇڭگونىڭ قاشتېشى، يىپەك، تۆمۈر قورال، سىرلانغان بۇيۇملىرى، فارفور بۇيۇملىرى ۋە قەغەز تېخنىكىسى قاتارلىقلار مۇشۇ يول ئارقىلىق غەربكە تارقالغان؛ غەرب ئەللىرىنىڭ ئەينەك، خۇشۇيۇق، گۆ-ھەر، ئۈزۈم قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىمۇ مۇشۇ يول ئارقىلىق جۇڭگوغا ئېلىپ كېلىنگەن. جۇڭگونىڭ كۆنچىچىلىق، تەرىقەتچىلىك قاتارلىق پەلسەپىۋى ئىدىيەلىرى ئەلچىلەر ۋە سودىگەرلەر ئارقىلىق غەربكە تارالغان؛ بۇددىزم، زارۇ ئاستىرىزم، مانىي دىنى، خىرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى جۇڭگوغا تارقالغان. جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ماددىي ئەشيالار ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇدۇن شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى جۇغلنىدىغان جايغا ئايلانغان ۋە مۇشۇ ئالماشتۇرۇش داۋامىدا ئۇدۇن مەدەنىيىتىمۇ تەرەققىي قىلغان.

قەدىمكى ئۇدۇندا قوللىنىلغان يېزىقلار

يېقىنقى يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيانقى تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، ئۇدۇندا مىلادىيەنىڭ بېشىدىكى بىر قانچە ئەسىردە قارۇشتى يېزىقى كەڭ تارقالغان. بۇ يېزىق دەسلەپتە ھىندىستاندا، نىڭ شەرقىي شىمالىدا بارلىققا كەلگەن. كېيىن كۇشان خانلىقى ئۇنى قەندىھار تىلىنى خاتىرە-لەشكە ئىشلەتكەن. لېكىن، ئۇدۇنلۇقلار قوللانغان سانسكرىت يېزىقىدا ساك تىلى ئامىللىرى بار.

ئولتۇرغان ھالەتتىكى مىس بۇت. ئومۇمىي ئېگىزلىكى 42 سانتىمېتىر، سېرىق مېستىن كەشپىدە قۇيۇلغان، چىرا كونا دامكۇدىن قېزىۋېلىنغان.

ئاقسېپىلدىن قېزىۋېلىنغان گوتتۇرسىغا تۆگە-نىڭ رەسىمى بېسىپ چۈشۈرۈلگەن خەنزۇچە-قا-رۇشتىچە ئىككى يېزىقتىكى پۇل. دىيامېتىرى 2 ساند. تىمېترچە كېلىدۇ.

تەڭلىككە ئويۇلغان بىراھما يېزىقى.

خەنزۇچە-قارۇشتىچە يېزىقتىكى پۇل.

گۈل بېسىلغان پاختا رەخت. سامپۇل قەدىمىي قەدىمىي رىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان.

خوتەن ۋىلايىتىدىن يىغۇۋېلىنغان خەنزۇچە-قارۇشچە ئىككى يېزىقتىكى پۇل ۋە ئۇنىڭ چوڭايتىلغان

رەسىمى.

نىيە ناھىيەسىدىكى ئەندىرە خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تىلخەت.
ئۇنىڭدا ئۇدۇن خانىنىڭ يىلى يېزىلغان.

5- ئەسىرلەردە ھىندى،

ئوتتۇرا ئاسىيا بىراھىمى ھەرىپىدە

ئۇدۇن تىلى خاتىرىلەنگەن بىر

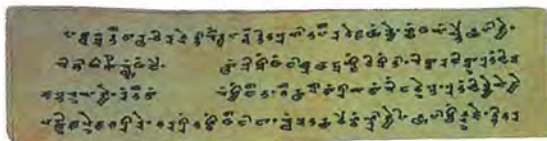
تىلى تىلشۇناسلار، ئۇدۇن —

ساك تىلىنىڭ بارلىققا كېلىپ

راۋاجلىنىشىنىڭ مەھسۇلى دېيىش.

تى، ئىلىم-پەن ساھەسىدىكىلەر

ئۇنى، «قەدىمكى ئۇدۇن تىلى»

ئۇدۇن يېزىقىدىكى بۇدا ئايىتى.

دەپ ئاتىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب شۈەنزاڭمۇ: ئۇدۇنلۇقلار « ھىندىستاندا.

نىڭكىگە تەقلىد قىلىنىپ، شەكلى ئازراق ئۆزگەرتىلگەن يېزىقنى قوللىنىدىكەن» دەيدۇ. خەنزۇ

تىل- يېزىقىنىمۇ قوللانغان، 9-ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان.

دەندانئۆيلۈكتىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇ يېزىقىدىكى تىلخەت.

خوتەن ۋىلايىتىدىن قېزىۋېلىنغان قە-
دىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت-چەك.

پىلە - ئۈجمەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى

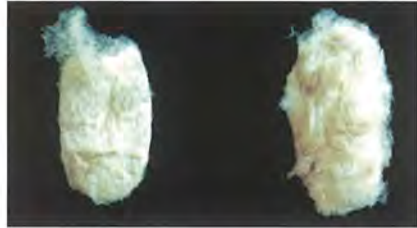
شەرقىي ئەل مەلىكىسىنىڭ پىلە ئۇرۇقىنى ئېلىپ كىرگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن ياغاچ تاختىغا سىزىلغان رە-
سىم. تاڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. چىرا دەندانئۆيلۈك خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

پىلە بېقىپ يىپەك تارتىش، يىپەكتىن رەخت توقۇش ئېلىمىز خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىيىتى. قە-
دىمكى يۇنانلىقلار ئېلىمىزنى «سېرىپس» ← يىپەك ئېلى ← دەپ ئاتىغان. يىپەك خەن
دەۋرىدە غەربكە تارقالغان بولۇپ، كېيىن يىپەكچىلىك تېخنىكىسى ۋە كۆپتۈرمە گۈل چىقىرىش
ئۈسكۈنىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە رىم قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. يىپەك يولىنىڭ
مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان ئۇدۇن 2-، 3- ئەسىرلەردە پىلە-ئۈجمەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ غەربكە
تارقىلىشىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىغان.

ئەجدىدا ۋە سۇمۇرغ چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ خالتىنىڭ پارچىسى. ئۇزۇنلۇقى 12.1 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7 سانتىمېتىر. خەن دەۋرىگە تەئەللۇق. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال پىلە قۇرتى، ئاقسېپىل قەدىمىي شەھىردىن قېزىۋېلىنغان.

پىلە غوزىسى. ئۇزۇنلۇقى 4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2 سانتىمېتىر. يۇقىرى تەرىپىدە پىلە كېپىنىكى چىشلەپ يىرتقان ئىزناسى بار. قاراقاش ناھىيەسىدىكى قۇمراپات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

جىگەررەڭ تەڭلىك، ھايۋان يۈزى، تام رەسىملىك كىمخاپ. بۇ قالدۇق پارچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 32.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9.3 سانتىمېتىر. ھايۋان يۈزى بىلەن تام نۆۋەتلەشتۈرۈپ تىزىلغان. چۆرىسىگە ئۆرە تۈر-غان بىر قويىنىڭ رەسىمىنى توقۇپ قويۇشى بەك قىزىقارلىق.

قىزىل تەڭلىك ئاق جاسا گۈللۈك بويىما يىپەك شارپا (پارجى-سى). شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەئەللۇق. ئۇرۇش ۋە ئارقاق يىپەك لىرىنى پىششىق ئېشىپ توقۇپ ئاندىن سىزما كۆلنى يامۇرۇپ تۇرۇپ بويىپ كۆل چىقىرىش، ئۇدۇن يىپەك توقۇلمىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى. كېرىيە ناھىيەسىدىكى قارا دۆڭ خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

قوڭۇر تەڭلىك، مانىي مەرۋايىتى چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ ياغلىق. ئۇزۇنلۇقى 22.5 سانتىمېتىر. كەڭلىكى 17 سانتىمېتىر. بۇزاق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

قىزىل يوللۇق ئاق گۈللۈك چوڭ يوتقاد. نىڭ بىر قىسمى. ئۈستىگە ئالتۇن ياپراقچە چاپلىغان بولۇپ پارقىراپ تۇرىدۇ. ئۇدۇن. لۈكلەرنىڭ توقۇلمىلارنى زىننەتلەشتىكى بىر ئۇسۇلى. بوزاق قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

بۇ يىپەك توقۇلمىلار ئىچىدە مانىي مەرۋايىتى رەسمى چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ ئەڭ نەپىس. بۇ مۇرەككەپ توقۇلمىلىق بۇيۇم بولۇپ، چىڭراق ئېشىلگەن سېرىق يىپەك يىپىنى ئۆرۈش يىپ قىلىپ، قوڭۇر ئاق سېرىق، ئاق، كۆك ئارقاق يىپلاردىن ئارىلاش توقۇلغان. قوڭۇر تەڭكە مانىي مەرۋايىتىنىڭ رەسمىنى چۈشۈرگەن. بۇنداق كىمخاپ توقۇش تېخنىكىسى ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلا-لىسى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ۋە سۇڭ دەۋرىدە كەڭ ئومۇملاشقان (مودا بولغان).

يۇڭ توقۇمىچىلىق ھۈنەر-سەنئىتىنىڭ مۇجەسسەملىنىشى

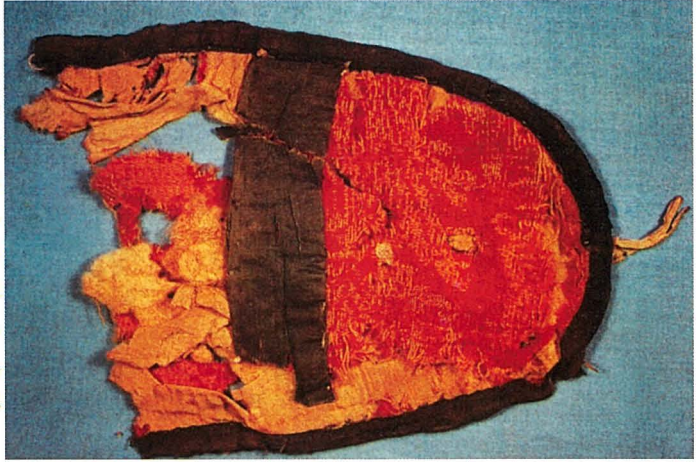

يۇڭ توقۇمىچىلىق ئۇدۇننىڭ ئۇزاق تا-رىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى قول سانائىتى بولۇپ، خەن دەۋرىدىلا ئۆزگىچىلىككە باي قول ھۈ-نەر-سەنئىتى شەكىللەنگەن.

سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ بەزىلىرىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا ئۇسۇلىغا ئىگە توقۇلمىلار-دۇر. مەسىلەن: «ئاتلىق پالۋاننىڭ ئاسىيا رە-سىمى» نى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ يۇڭ تو-قۇلمىمۇ سىدام تەڭنى ئاساس قىلىپ ئۆرۈشتىن ئۆتكۈزۈپ ئارقاققا پەنجە ئۇرۇش ئۇسۇلىدا توقۇلغان كەشتىلىك بۇيۇم بولۇپ، گۈل نۇس-خىسى ۋە تېخنىكىسىدىن قارىغاندا سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان سىيام كەشتىلىك توقۇلمىلارغا ئانچە ئوخشەيدۇ. پېرسوناژ ئوبرازى ۋە چەمبەرەكتىن قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قە-دىمكى زامان يادىكارلىقلىرىدا ئىپادىلەنگەن پېرسوناژ خاراكتېرىغا ئوخشايدۇ. بۇ كەشتىلىك توقۇلما، يىپەك يولى ئارقىلىق كىرگەن ئوت-تۇرا ئاسىيا توقۇلمىسى بولۇشى مۇمكىن.

ئاتلىق پالۋاننىڭ ئاسىيا رەسىمى. ئۇزۇنلۇقى 116 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 84 سانتىمېتىر. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغاندا «پانۇس» ئىستان قىلىپ تىكىپ، ئۆلگۈچىگە كىلدۈرۈپ قويۇلغان.

→ قوش ئار-
قاق توقۇلمىلىق يۈك
توقۇلمىلاردىن ئىككەن
تارغاق ۋە ئەينەك
خالتىسى، ئۇزۇنلۇقى
13 سانتىمېتىر، كەڭ-
لىكى 9.2 سانتىمېتىر،
سامپۇل قەدىمىي قەب-
رستانلىقىدىن قېزىۋې-
لىنغان.

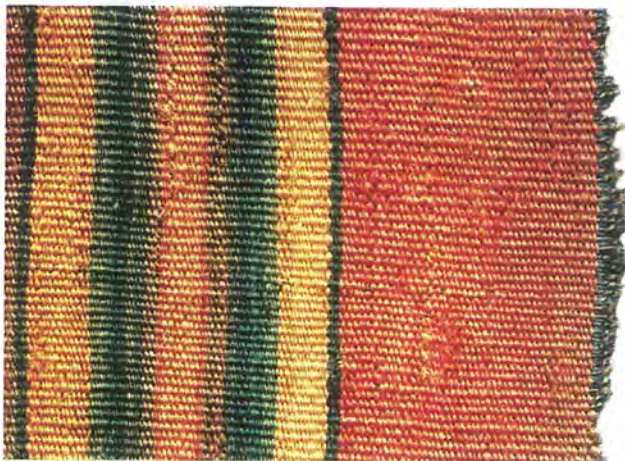
← قىزىل تەڭلىك، توق يېشىل
يولغا كېيىنەك كەشتىلەنگەن يۈك توقۇل-
ما (بىر قىسمى)، سامپۇل قەدىمىي قەب-
رستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

→ قىزىل تەڭ، توق يېشىل يولغا بويۇرماق كەشتىلەنگەن
يۈك توقۇلما. سامپۇل قەدىمىي قەبىرستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

سامپۇلدىن يەنە سۈرىيە قاتارلىق جايلاردىن
قېزىۋېلىنغان، توق يېشىل يولغا كۆل كەشتىلەند-
گەنگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان يۈك توقۇلمىلارمۇ
چىقتى. كۆل نۇسخىلىرىدىن ئۆسۈملۈك، گۈل-چې-
چەك نۇسخىلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ھايۋانات نە-
قىشلىكلىرىمۇ ئاندا-ساندا ئۇچرايدۇ.

خوتەندە يەنە خەن دەۋرىنىڭ پاختا بۇيۇمى-
رىمۇ تېپىلدى. بۇنىڭغا سامپۇل قەدىمىي قەبىرستان-
لىقىدىن گۈللۈك كۆك پاختا رەختى مىسال كەلتۈ-

رۈشكە بولسۇ. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە يە. پەك، پاختا توقۇلمىلار يۈك توقۇلمىلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن. شۇ تاڭ راھىبى شۇ. ەنزىڭ ئۇ يەردىكىلەر. نىڭ «كۆپىنچىسى يە. رىك شايى ۋە پاختا رەختلەردىن كىيىم كىيىدىكەن» دېگەن.

توق يېشىل يوللۇق يۈك توقۇلما (بىر قىسمى) سامپۇل قەدىمىي قەبرىستان. لىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

خانلىق نەغمە-نەۋانى قەدىرلىگەن، خەلقى ناخشا-ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن بولغان

تاڭ راھىبى شۇەنزىڭ ھىندىستاندىن نوم ئېلىپ قايتاشدا خوتەندىن ئۆتكەندە «خانلىق نەغمە-نەۋانى قەدىرلىگەن، خەلق ناخشا-ئۇسسۇلغا ھېرىسمەن ئىكەن» لىكىنى كۆرگەن. خەن

سۇلالىسى دەۋرلىرىدىلا ئۇدۇن ناخشا-مۇزىكىلىرى ئوتتۇرا تۈز. لەئلىككە كەڭ ئارقالغان. «غەربىي ئاستاندىن پارچە-پۇرات خاتە. رە» دە خاتىرىلىنىشچە، چى ئا. غىچا خېنىم خەن گاۋدىغا ھەمراھ بولۇپ، 7-ئايىنىڭ 7-كۈنى بەيزى كۆلىگە كەلگەندە ئۇدۇن نەغمە. لىرىنى ئورۇنلىغان. سۈي دەۋردە. دىكى ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى ئى.

ئەرش نەغمە-ناۋاسى. سولدىكىسى ئىككى قولى بىلەن جىڭ چېلىپ تەڭكەش قىلىۋاتىدۇ. ئوڭدىكىسى توغرا نەي چېلىۋاتىدۇ. تاڭ دەۋرىگە بىر مەھەل داڭقى چىققان. تاڭ تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

دەۋرىدە چاڭئەندە بىر مۇنچە ئۇدۇن نەغمىچىلىرى بولغان، بۇلارغا ۋىيسارا چىن، ۋىيساراكان قاتارلىق مەشھۇر نەغمىچىلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. ۋىيساراكان ناخشا ئېيتىش ۋە بالمان چېلىشقا ئۇستىلىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

ئىككى مايھۇننىڭ نەغمە قىلىشى. ئىككى مايھۇن يەرگە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ چاڭنى پۇتنىڭ ئۈستىگە قويغان. سولدىكىسى نەي چېلىۋاتقان، ئوڭ تەرەپتىكىسى قولىنى ئېغىزغا قويۇپ ئىسقىرتىۋاتقاندەك قىلىدۇ. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىدىن قېزىۋېلىنغان.

مايھۇنلارنىڭ نەغمە قىلىشىۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن ساپال پارچىسى. ئېگىزلىكى 1.6-2.5 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

نەغمە قىلىۋاتقان ساپال مايھۇنلار. ئېگىزلىكى 2.2-2.5 سانتىمېتىر. ھەممىسى يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان، بەزىلىرى دۇمباق، بەزىلىرى پىپا، بەزىلىرى تىزما نەي چېلىۋاتقان بولۇپ ئادەمنىڭ زوقىنى كەلتۈردى. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

پىپا (بەرباب) چالغۇچى. ئېگىزلىكى 11.5 ساد. تىمپىتىر، كەڭلىكى 9.5 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرىگە تە. ئەللىق. خوتەن ناھىيەسىدىكى بالماس خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال چوراڭ. شىمالىي سۇلالىلەر — تاڭ دەۋ. رىنگە تەئەللىق. قاراقاش ناھىيەسىدىكى قۇمرايات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

پىپا چېلىۋاتقان كۆرۈنۈشلۈك ساپال پارچىسى. خوتەن ناھىيە لاسكۆيدىن قېزىۋېلىنغان.

قەدىمكى ئۇدۇن دائىرىسىدىن بىر مۇنچە ساز چېلىۋاتقانلارنىڭ رەسمىي چۈشۈرۈلگەن ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. مەسىلەن: قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسىدىكى قۇمرايات خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال چوراڭ ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭ-سول تەرىپىدە ئىككى تۆشۈكى، ئاستىقى ئۇچىدا بىر پۈۈلەش تۆشۈكى بولۇپ، ھازىر مۇ چالغىلى بولىدۇ.

بارا-بارا سۇلاشتۇرۇپ رەك بېرىپ، كۆپۈنگۈ-پېتىغۇ قىلىپ سىزىش ئۇسۇلى

ئۇدۇن رەسەمچىلىقى ئېلىمىزنىڭ ھۈ-
نەر-سەنئەت تارىخىدا خېلى زور شان-شۆھ-
رەت قازانغان، ئۇدۇن رەسەملىرىنى سىزدى-
غانلار «ئۇدۇنچە رەسەم سىزغۇچىلار» دەپ
ئاتالغان. ئۇلار ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا قا-
تارلىق جايلارنىڭ بارا-بارا سۇلاشتۇرۇپ
رەك بېرىش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىپ، ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ سىزىقچە رەسەم سىزىش
ئۇسۇلىنى سىغدۇرۇپ ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ ئا-
مىللىرىنى كىرگۈزۈپ ئۆزگىچە ئۇسۇلنى شە-
كىللەندۈرگەن.

ئۇلارنىڭ ئىچىدە «چوڭ-كىچىك ۋىي-
سارالار» (visa) ئەڭ داڭق چىقارغان، چو-
ڭنىڭ ئىسمى ۋىيسارا ۋازېكىنا بولۇپ، سۈي
سۇلالىسى دەۋرىدە لوياڭدىكى ئوردىغا تەكلىپ

رەققاسنىڭ سۈرىتى. ۋىيسارا ئىرانغا سىزغان رەسەمنىڭ تەقلىدىي كۆچۈرمىسى. ھازىر چەت ئەلدە ساقلنىۋاتىدۇ.

قىلىنغان. ياقا يۇرتلۇقلار ۋە بۇددا رەسپىلىرىنى سىزىشتا داغىق چىقارغان. كىچىكىنىڭ ئىسمى ۋىيسارا ئىراسانگا بولۇپ ئۇدۇن خانى تەرىپىدىن خان ھۇزۇرىدا رەسساملىق كارامىتىنى كۆرسىتىشكە تەۋسىيە قىلىنغان. تارىخنامىلەردە قەيت قىلىنىشىچە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بۇددا دىنى سەنئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن.

ۋىيسارا ئىراسانگانىڭ رەسپىلىرى ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. چەت ئەلگە ئەھچىق كېتىلگەنلىرىدىن «رەققاسنىڭ سۈرىتى» قاتارلىقلارنى كېيىنكىلەر تەقلىدى كۆچۈرۈپ سىزغان.

تەسەۋۋۇرغا باي ئۇدۇن ساپال ھەيكەلچىلىكى

ئۇدۇننىڭ ھەيكەلچىلىكى ئاساسەن ياغاچ ئويما، لاي ھەيكەل، ساپال ھەيكەل ۋە ئاز ساندىكى قاشتېشى ئويىمچىلىقىدىن ئىبارەت. سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ ئويما قۇش بېزەك، خوتەن شەھىرىنىڭ گۈلباغ قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ ئويما ئادەم ھەيكىلى، ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ ئېستېتىك قىزىقىشىنى ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئۇدۇن ساپال ھەيكەللىرى مۇشۇ زېمىندىكى ھەممە خارابىلىقتىن چىقىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە 1976-يىلى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان ئادەم باشلىق-كالا باشلىق ساپال سۇ قۇيغۇدا ئورا كۆز ۋە قاغشارلىق، قويۇق بۇرۇت ۋە چىرايلىق ساقاللىق بوۋاينىڭ ئوبرازى يارىتىلغان، ئۇ تېپىلغۇسىز سەنئەت بۇيۇمى.

ئادەم باشلىق — كالا باشلىق سۇ قۇيغۇ. ئېگىزلىكى 19.5 سانتىمېتىر. ئېغىرلىقى زى يۇمىلاق، سۇ چۈشىدىغان تۆشۈكى ئىنچىكە ۋە ئىچى كاۋاك. تالغا دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

ھايۋان يۈزى نەقش.
لىك ساپال پارچىسى. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق. يۈت.
قاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئادەم يۈزى نەقشلىك ساپال پارچىسى. تاڭ دەۋرىگە تەئەل.
لۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقان خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

بوۋاينىڭ ساپال باش ھەيكىلى. ئېگىز.
لىكى 15 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر.
تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسى.
دىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئايالنىڭ ساپال ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 3.8 سانتىمې.
تىر، خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

قىز بالىنىڭ ساپال ھەيكىلى. خوتەن يۈت.
قاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئۇدۇننىڭ ساپال ھەيكەللىرى كۆپ ۋە ھەرخىل. لېكىن، كىچىك بولۇپ چوڭى 20 سانتىمېتىر-دىن ئاشمايدۇ، كىچىكى 3~2 سانتىمېتىرلا كېلىدۇ. بىر ساپال چەينەك ئاران 2.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تۇردىدىن قارىغاندا ئادەم ھەيكىلى، ھايۋان ھەيكىلى ۋە نەقىشلەر بار. ئادەملەر ئىچىدە ئەر ش ئادەملىرى، قېرىلار، بالىلار ۋە شەكلىنى ئۆزگەرتىپ نىقابلانغانلارنىڭ ھەيكىلى بار؛ ھايۋانلاردىن مايھۇن، ئات، تۆگە، يولۋاس، پىل، كالا، ئەجدىھا، قۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەيكىلى بار. خوتەن نا-ھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغانلىرى ئەڭ كۆپ. ئۇلار ئارىسىدا يۇمىلاق ئويما، چاپلىمىلىق ھەيكەللەر بار.

يىرىنقۇچ ھايۋان نەقىشلىك سا-
پال پارچىسى. ئېگىزلىكى 6 سانتىمې-
تىر، خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن
قېزىۋېلىنغان. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

ساپال ئات. تەن ئۇزۇنلۇقى 5
سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.
يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئەجدىھا نەقىشلىك ساپال پارچە-
سى. ئېگىزلىكى 6 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋ-
رىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى
يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال قۇش. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق. خو-
تەن ناھىيەسىدىكى يوت-
قاندىن قېزىۋېلىنغان.

ساپال تۆگە. ئۇزۇنلۇقى 6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر.
تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

كالا باشلىق
سۇ قۇيغۇچ. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق.
خوتەن ناھىيەسىدى-
كى يوتقاندىن قېزى-
ۋېلىنغان.

ساپال مايمۇن. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن
ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قې-
زىۋېلىنغان.

مايمۇن يۈزلۈك
ساپال ھەيكىلى. ئېگىز-
لىكى 2.2: سانتىمېتىر.
ئەسلىدە ئەسۋاب جابدۇقى.
تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. خوتەن
ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىد-
ۋېلىنغان.

ھەر خىل

ھايۋان يۈزى چۈ-
شۈرۈلگەن ساپال.
نىڭ پارچىسى. تاڭ
دەۋرىگە تەئەل.
لۇق. خوتەن ناھى-
يەسىدىكى يوتقاندا.
دىن قېزىۋېلىنغان.

كچىك ساپال خۇمرا. ئېگىزلىكى 3.1 سانتىمېتىر.
خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

كچىك ساپال خۇمرا. ئېگىزلىكى
2.2 سانتىمېتىر. تاڭ دەۋرىگە تەئەل.
لۇق. خوتەن ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن
قېزىۋېلىنغان.

بىر قۇلاقلىق كچىك ساپال كوزا.
قۇلقىدا بىر مايەۋن ئولتۇرۇقلۇق. خوتەن
ناھىيەسىدىكى يوتقاندىن قېزىۋېلىنغان.

ئالتۇن ئۇردەك. ئېگىزلىكى 2.9 سانتىمېتر.
 تىرى. ئۇزۇنلۇقى 3.3 سانتىمېتىر. ئېغىرلىقى
 495 گىرام. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. قىلىپتا
 بېسىپ قۇيۇلغان. خوتەن ناھىيەسىدىكى پوتقاز
 دىن قېزىۋېلىنغان.

قاشتاش ماييۇن. ئېگىزلىكى 7 سانتىمېتىر،
 ماييۇن زوڭزىيىپ ئولتۇرغان. سول قولدا بىر
 كىچىك ماييۇننى قۇچاقلۇلغان، مۇرىسىدە يەنە
 بىر كىچىك ماييۇننى كۆتۈرگەن.

مىس شىر. ئېگىزلىكى 5.5 سانتىمېتىر.
 خوتەن ناھىيەسىدىكى بالماس خارابىلىقىدىن
 قېزىۋېلىنغان.

بۇددا دىنى تەڭرىگاھىنىڭ شان-شەۋكىتى

بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا تارقىلىشى

ئۇدۇن ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى بۇددا مەركەزلىرىنىڭ بىرى. بۇددا دىنى بۇ يەردە پادىشاھ قا-
تارلىق يۇقىرى تەبىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۇلۇغلىشى ۋە ئاۋامنىڭ ئېتىقاد قىلىشىغا ئىگە بول-
غان. ئۇدۇنمۇ بۇددا دىنى ساھەسىدە يۈكسەك ئابروي تېپىپ، بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايىغا
ئايلىنغان. بۇددا دىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5-ئەسىرلەردە ھىندىستاندا مەيدانغا كېلىپ، مىلادى-
يەدىن بۇرۇنقى 80-يىللاردا ئۇدۇنغا تارقالغان.

ئۇدۇندا خەلق ئارىسىدا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر ھېكايىلەر تارقالغان بولۇپ، خەن-

ئۇدۇن خانىنىڭ بۇددانى ئىززەت-ئىكرام بىلەن تەكلىپ قىلغانلىق رەسىمى. رەسىمدە ئۇدۇن خانى يېڭى
سالغان بۇتخانىنىڭ ئالدىدا نۆۋەتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن بۇددانى تەكلىپ قىلىۋاتىدۇ. تاڭ
دەۋرىگە تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدىكى 454-غارغا سىزىلغان.

زۇچە «لوياڭ ساڭراملىرى خاتىرىسى»، «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ۋە تىبەتچە «ئۇدۇننىڭ ۋىياكاراناسى» قاتارلىق كىتابلاردىمۇ ئوخشاش بىر رىۋايەت سۆزلەنگەن: «ئۇدۇن خانى ئەسلىدە بۇددا ئەھكاملىرىغا ئىشەنمەيدىكەن، بىر سودىگەر ۋايروچانا ئىسىملىك بىرىكسۇ (قەلەندەر راھىب) نى شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆرۈك دەرىخى ئاستىغا باشلاپ كەپتۇ. خاندان ئۆزىنىڭ بۇ قىلغىنىنى كەچۈرۈشىنى تىلەپتۇ. بۇنى ئاڭلاپ خاننىڭ كەيپى ئۇچۇپتۇ، لېكىن كۆرۈشۈشكە مەجبۇر بولپتۇ. ۋايروچاناخانغا: بۇددا سىزنى مۇنار ۋە ساڭرام ياسىسىكەن دەپ مېنى قېشىڭىزغا ئەۋەتتى. مۇشۇنداق قىلىشىڭىز پادىشاھلىقىڭىز مەڭگۈ روناق تاپقۇسى، دەپتۇ. ۋايروچانا قوغغۇراق چېلىپ بۇددانى خەۋەرلەندۈرگىنىكەن، بۇددا راخولارنى ئۆزىنىڭ سىياقىغا كىرگۈزۈپ ئەۋەتىپ ھاۋا بوشلۇقىدا جامالىنى كۆرسىتىپتۇ. خان دەرھال يۈكۈنۈپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ ۋە ئۆرۈك دەرىخى ئاستىدا مۇنارلىق ساڭرام سالدۇرۇپتۇ، ئىززەت-ئىكرام بىلەن بۇددانى تەكلىپ قىپتۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇددا ئەھكاملىرىغا ئەقىدە باغلاپتۇ ۋە بۇددىنى روناق تاپقۇزۇپتۇ.»

مىلادىيە 400-يىلى مۆنۋەر راھىب فاشىيەن ھىندىستانغا بېرىش سەپىرىدە ئۇدۇنغا كەلگەندە، بۇ ئەلدە 14 چوڭ ئىبادەتخانا بارلىقىنى، ئۇدۇن خاننىڭ بۇددا دىنىنى ئۇلۇغلايدىغانلىقىنى كۆرگەن. ئۇ «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» دەپ بۇ ئەلدىكى بۇت سەپلىسىنى بايان قىلىپ: «تۆتىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شەھەردىكى كوچىلار سۇ چېچىپ تازىلىنىدىكەن، كوچىلار ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدىكەن، شەھەر

بىزگە ئەڭ بالدۇر بايقالغان بۇددا نومى — ئۇدۇندا قارۋىشى يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن «دارمالار دەستۇرى»

中間曰如來所有念前世智生死智林妙可
 念知佛滿盡智解開辟支佛亦念何故佛滿
 盡智立力非聲聞辟支佛邪各曰佛滿盡智
 亦林妙如來身中所有滿盡智其性猛利若
 鋒頓性煩惱即斷聲聞辟支佛滿盡智不猛
 利故數緣煩惱煩惱乃斷解如二人斫樹
 一人重健如用利斧一人性劣又用鈍斧雖
 俱斫樹而重健以利斧者非性劣以鈍斧
 斫者彼示知是非以自身所有滿盡智石為
 刀令彼衆生得滿盡故石力世尊如此衆生
 以善道盡滿此衆生以樂道盡滿盡滿
 是故石力

阿毗曇毗婆沙卷第三

乾隆二十七年七月十五日在商務印書館
 近寶琳與僧道英及亦縣有林如誠等
 故於雲際山寺潔淨寫一切

尊經以此林用上資

皇帝聖后七代父母及一切法界眾生
 風法慈悲神聖滿於愛法慈悲攝障
 靡由於水火障怖怖慮成并一覽
 之道

此經即於雲際上寺常性供奉

錢士沅口寫用紙九張

送法禮道長到本寺此

قوۋۇقلىرىغا زور پەردە-چىمىلىقلار ئېسىلىپ، ھەشەمەتلىك، كۆركەم بېزىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئىچىم-
 دە خان ۋە رەپىقىسى، كېنىزەكلىرى تۇرىدىكەن.» بۇت سەيلىسىدە «ئۆت چاقلىق بۇت ھارۋىد-
 سى» ياسىلىدىكەن... «بۇت ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىك تۇرغۇزۇلىدىكەن. ئىككى پوسا ئۇنى
 قوغداپ تۇرىدىكەن؛ مالا ئىكلەر خىزمىتىدە بولىدىكەن.» بۇت ھارۋىسى قوۋۇققا يۈز قەدەم
 قالغاندا «خان تاجىنى ئېلىۋېتىپ، يېڭى كىيىم كىيىپ، كۈجە تۇتقان ھالدا قوۋۇقتىن يالاڭ ئاياغ
 مېڭىپ چىقىپ بۇتنى قارشى ئالىدىكەن، ئېسىل كۈجە كۆيدۈرۈپ بۇتقا سەجدە قىلىدىكەن»،
 بۇت قوۋۇقتىن كىرگەندە خانىش ۋە كېنىزەكلىرى چاققۇ چاققىنچە پەسكە چۈشۈپ بۇتقا تەزىم
 قىلىدىكەن. بۇت سەيلىسى مۇشۇ تەرىقىدە 14 كۈن داۋاملىشىدىكەن. خان ۋە رەپىقىسى ئاندىن
 ئوردىغا قايتىدىكەن» دېگەن.

بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇندە راۋاج تېپىشى

«ۋېينامە»، «جوۋنامە» ۋە «مۆنۋەر راھىبلار تەزكىرىسى» قاتارلىقلاردا 5-، 6-ئەسىر-
 لەردىكى ئۇدۇندە بۇددا دىنى ئەۋج ئالغان كاتتا مەنزىرە: «بۇددىزم ئەقىدىسى بۇ ئەلدىكىلەر
 بۇددا ئەھكاملىرىغا چوقۇنىدىكەن، ساگرام، مۇنار، راھىب-راھىبەلەر كۆپ ئىكەن، بۇ ئەلنىڭ
 خانى ئىخلاسمەن بۇددا مۇرتى ئىكەن. خانى تېخىمۇ ئىخلاسمەن بولۇپ، ھەر بىر پەرھىز كۈنى
 ساگرامنى ئۆزى سۈپۈرۈپ، سۇ چاچىدىكەن ۋە سەدىقە ناماق بېرىدىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.
 مىلادىيە 644-يىلى شۇەنزىڭ ھىندىستاندىن قايتاشدا خوتەنگە كەلگەندە خان «ئۆزى ئالدى-
 غا چىقىپ كۈتۈۋالغان» ۋە «راھىب، پۇقرالار بىلەن بىللەن نەغمە-ناۋا قىلىپ، كۈجە كۆيدۈرۈپ

مىڭ بۇتلار. 8-ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

بۇددا سىياقىغا كىرىش. ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر. 8-ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەر. گە تەئەللۇق.

يولنىڭ سول تەرىپىدە تۇرۇپ كۈ-
تۇۋالغان. «شۈەنزىڭ خوتەندە يەت-
تە، سەككىز ئاي تۇرۇپ ماھايانلار-
نىڭ سۇدۇر خەزىنىلىك نوم ۋە ئا-
بىدارما خەزىنىلىك نوملىرىنى دائىم
تەپسىر قىلغان، بىر كېچە-كۈندۈز
تۆت ساستىرانى رېتى بويىچە چۈشەن-
دۈرۈپ تەشۋىق قىلغان، خان راھىب
ۋە پۇقرالار بىلەن بىللە تەپسىزنى ئىت-
ئەت قىلىپ ئاڭلىغان. كۈندە نەچچە
مىڭ كىشى تەپسىر ئاڭلىغىلى كەلگەن.»
شۈەنزىڭ ئۇدۇندىن يولغا چىققاندا خان
يەنە «نۇرغۇن پۇل-پۈجەك، ئو-
زۇق-تۈلۈك يوللۇق تۇتقان.»

دۇنخۇاڭ مىڭتۇيىنىڭ 9- غارىغا
سىزىلغان مۇقەددەس جاي كالا باش تاغ
ساغرامى. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

گوسىرىنگا (كوھىارنم) دىكى بۇددا ھەيكىلى. تاڭ دەۋرىگە ئەگەللۇق دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنىڭ 9-غارىغا سىزىلغان.

رەۋايەت قىلىنىشىچە، بۇرۇننىڭ بۇرۇ-
نىسىدا ئۇدۇن ئېلى بۇددا دىنىدىكى نۇر-
غۇن قوغدىغۇچى ئىلاھلارنىڭ ھىمايىسىگە
ئائىل بولغان. بۇددا كاسىپا دۇنياغا كەل-
گەندە ئۇدۇنلۇكلەر بۇددا دىنىغا بەك
ئىخلاسمەن بولغان. كاسىپانىڭ شارىرى
(گوسىرىنگا) كالا باش تاغ — كوھما-
رىم) دىكى قۇتلۇق جاي بىلەن گوماتى
(قومات) بۇتخانىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئانچە
كىچىككەك بىر تاغ جىلغىسىغا قۇيۇلغان.

ساكياھۇنى باقى دۇنياغا سەپەر قى-
لىشتىن ئىلگىرى لىڭجىيۇشەن تېغىدا «دد-
پانكارا شىرىنجامە» نى بايان قىلىپ بو-
لۇپ، ھەمراھلىرىنى باشلاپ گوسىرىنگا تې-
غىغا ئۇچۇپ كېلىپ يەتتە كېچە-كۈندۈز
بەندىلىرىگە بۇددىزمدىن ۋەز ئېيتقان...
بۇنىڭدىن ئۇدۇننىڭ بۇددىزمدىكى يۇقىرى
ئورنىنىڭ لىڭجىيۇشەن تېغى بىلەن باراۋەر

تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇنلۇكلەر، بۇددا نوم-سۇترا-
لىرىنى ئۆزلىرى تۈزگەن، ئۇلار تۈزگەن
نوم - سۇترالارنى بۇددا ساھەسىدىكى-
لەر ئېتراپ قىلغان.

ئۇدۇن ھىندىستاننىڭ بۇددا دىنىنى
ئۆزىنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتى بىلەن بىر-
لەشتۈرۈپ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە
بۇددا دىنىنى روناق تاپقۇزغان.

ئۇدۇن تىل - يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا نوم - سۇتراسى

ئۈدۈندە دەسلەپتە ھىنايانا (كېچىك كولۇڭگۇ) مەزھىپى بۇددىزىمغا خان قاتارلىقلار ئېتىقاد قىلغاچقا ھۆكۈمران ئو-رۇندا تۇرغان. كىيىن ماھايانا ئۈدۈندا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتكەن ۋە بۇددا دىنىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. 644-يىلى شۇەنزاڭ ئۈدۈنگە كەل-گەندە خان ئۇنى «ھىنايانالارنىڭ سارۋاتا ساغرامغا ئو-رۇنلاشتۇرغان» بولۇپ، بۇنىڭدىن ھىنايانالارنىڭ سارۋاس-تۋادا مەزھىپىنىڭ مۇئەييەن تەسىر كۈچى بارلىقىنى كۆرىۋال-غىلى بولىدۇ.

مىسى بۇت بېشى. 2-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

رەڭلىك بۇتنىڭ بېشى. 7-، 8-ئە-سىرلەرگە تەئەللۇق. چىرا دامكۇدىن قې-زۈپىلىنغان.

بۇددا دىنى بىلەن قەدىمكى رىۋايەتنى بىرلەشتۈرۈش ئۈدۈن بۇددىزىمىنىڭ بىر زور ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئۇدۇننىڭ تا-رىخى ئۇزۇن، قەدىمكى رىۋايەتلىرى كۆپ، مەسىلەن: خانلىق قۇرۇش، خانلىق نامى... ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئاھالىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن بۇ رىۋا-يەتلەرگە بۇددا دىنى تۈسى كىرگۈزۈلۈپ، ئۇنى تېخىمۇ بې-يىتىپ ئاجايىپ-غارايىپ قىلىۋەتتى. ئۇدۇن بۇددىزىمغا يېڭى مەزمۇنلارنى كىرگۈزدى. بۇنىڭغا «چاشقانلىق»، «يۈ-مىلاقساقچان رىۋايىتى»، «پىلىنىڭ تارقىلىش رىۋايىتى»، «ئەجدىھا دۇمبىقى» ۋە بەزى ساغراملار ھەققىدىكى رىۋا-يەتلەرنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۆزگىچە بۇددىزم سەنئىتى

1) بۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ئەتراپتىكى ساغرام خارابىسى بۇتلۇق خارابىسى گۇما ناھىيە زاڭگۇي يېزىسىدىن شىمالدىن يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇق ياقىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى بىر كۋادىرات كىلومېتىرغا يېقىن. بۇ يەردە ساپال، گەج ھەيكەل سۇنۇقلىرى، پۇل، ئۇششاق بېزەك بۇيۇملىرى قاتارلىقلار كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ.

1984-يىلى كەيپۈەن تومپۇرى، گەج ھەيكەل پارچىلىرى، تاش چاق قاتار-لىقلار تېرىۋېلىندى. ۋۇجۇ پۇلى يەر يۈ-زىدىن تېپىۋېلىنغان ۋۇجۇ يارماقلىرىغا ئاساسلانغاندا خەن، تاڭ دەۋرلىرىگە تەئەللۇق بولسا كېرەك.

بۇ يەر، خۇاڭ ۋېنىي ئەپەندى «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» دە دەپ ئاتىغان «تۇنۇك» تاشلاندىق بۇتخانا خارابىسى بولۇشى مۇمكىن. خۇاڭ ۋېنىي، «ئۇ يەردە لاي ھەيكەل سۇنۇقلىرى كۆپ ئۇچراپ تۇ-رىدۇ»، بۇتخانىنىڭ شىمالىدىن ئىككى كىلومېتىرچە كېلىدىغان جايدا «ئۆي ئىزى بار ئىكەن، كوچا-كويلىرىنى ھې-لىمۇ پەرق ئەتكىلى بولىدىكەن، بىر قەدىمىي شەھەرنىڭ خارابىسىدەك قىل-دۇ» دېگەن ۋە بۇ جاي شۇەنزىڭ تىل-غا ئالغان بۆگەي شەھىرى بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. شۇەنزىڭ: «خان شەھىرىنىڭ غەربىگە ئۈچ يۈز نەچچە چاقىرىم ماڭسا بۆگەي شەھىرىگە بارد-ى، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېگىزلىكى يەتتە چىدىن ئارتۇق كېلىدىغان ئولتار-غان بۇت بار»، دەيدۇ. بۇ بۇت كەش-مىردىن كەلتۈرۈلگەن ئىكەن.

لاي بۇت. كاسايانىڭ پۇرۇكلىرى تۈز بولۇپ، تاش ئويما ئۇسلۇبى بىلىنىپ تۇرىدۇ. 4-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. لوپ ناھىيە راۋاق خارابىسىدىكى مۇنار قورۇسىدىن قېزىۋېلىنغان.

رېۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇدۇندا خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىن خان كەشمىرنى ھۇجۇم قىلماقچى بولغان، كەشمىرمۇ لەشكەرلىرىنى تەخ قىلىپ، قانلىق جەڭ پارتلاش ئالدىدا تۇرغاندا ئارخات ئۇدۇن خانىنىڭ خېلى يىللار ئىلگىرى

ئېلىپ يۈرىدىغان بۇت تەكچىسى رەسىمى. 3-، 4-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. ئامان-ئېسەنلىك، بەخت تىلەش ئۈچۈن ئېسىپ يۈرۈشكە تەييارلىنىدۇ.

ماخېسۇئا تەڭرى (تام رەسىمى 8 -
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق). دەندانئۆيۈكتىكى
ساڭرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

ئولتارغان بۇتنىڭ قېلىپى. ئېگىزلىكى 41 سانتىمېتىر، كەڭلىكى
23 سانتىمېتىر. 5-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. كاساپاسىدىكى پۇرۇك
«U» شەكىللىك پىرقىرايدۇ، كېرىيە ناھىيەسىدىكى تېپىلغان.

كەشمىردە بالا راھىب بولغاندا كىيگەن
كاساپاسىنى كۆرسىتىپتۇ ۋە ئەينى
چاغدىكى ئىككى ئەل ئارىسىدىكى
ياخشى مۇناسىۋەتنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئۈدۈن خانى دەرھال
لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپتۇ ۋە بۇ
جايدا ساڭرام سالدۇرۇپ بالا راھىب
مەزگىللىرىدە تېۋىنغان بۇرھانلارنى
ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ،
ساڭرامغا راھىب قوبۇل قىپتۇ ۋە گۆ-
ھەر كۆزلۈك خانتاجىسىنى بۇرھاننىڭ
بېشىغا قويۇپتۇ.

ساكرادېۋانام ئىندىرا (قابىل تەڭرى
شاھ) نىڭ تام رەسىمى. ئېگىزلىكى 11.5 ساند-
تىمېتىر، كەڭلىكى 7.8 سانتىمېتىر. 7 - 8-
ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. قاراقاش ناھىيەسىدىكى
سەككىز كۆل خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان.

گۇما ناھىيەسىنىڭ پىيالا يېزىسىدىكى بۇددا خارا-
بىسىدىن قېزىۋېلىنغان گەج بېزەك.

تېۋىنغۇچى مالاڭنىڭ ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 18
سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.5 سانتىمېتىر. 6-ئەسىرلەرگە
تەئەللۇق. گۇما ناھىيەسىنىڭ پىيالا خارابىلىقىدىن
قېزىۋېلىنغان.

2) دۇۋادىن قېزىۋېلىنغان بۇت قېلىپى

دۇۋا بازىرى گۇما ناھىيەسىنىڭ غەربىي، پىيالىنىڭ جەنۇبىدىكى دۇۋا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان. 1980-يىلى بۇ يەردىكى كان رايونىدىن بۇت ياساشقا ئىشلىتىلگەن بىر تۈركۈم گەج قېلىپلار تېپىلدى. ئۇلار ئاساسلىقى بۇتنىڭ بېشى، قولى، پۇتى، قۇلقى، جۈپ بۇغا، بېزەك نەقىشلىرى قاتارلىقلار بولۇپ، ماتېرىيال ياسايدىغان بىر تاش ياغۇنچاقھۇ بار. بۇتنى قېلىپ بىلەن قۇيۇش ئىجتىمائىي ئېھتىياجىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنىڭ ئىسپاتى. بۇ بۇددىزم سەنئىتى گۈللەنگەن مىلادىيە 6-، 7- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇتنىڭ باش قېلىپى. ئېگىزلىكى 22.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.5 سانتىمېتىر.

پۇت (بىر قىسمىنىڭ) قېلىپى. ئۇزۇنلۇقى 13 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 11 سانتىمېتىر.

قوش قۇلاقلىق قېلىپ. ئۇزۇنلۇقى 23.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 14 سانتىمېتىر.

بۇغا قېلىپى. ئۇزۇنلۇقى 23 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 13.16 سانتىمېتىر.

يۆگمەچ ئوت نەقىشلىك باش قېلىپى. ئۇ-
زۇنلۇقى 12 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.5 سانتى-
مېتىر.

بىكسۇنڭ باش قېلىپى. ئېگىزلىكى 13.5
سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12.5 سانتىمېتىر.

نېلۇپەر بەرگى نەقىشلىك قېلىپى. ئۇ-
زۇنلۇقى 14.4 سانتىمېتىر. كەڭلىكى 10
سانتىمېتىر.

يالقۇن نەقىشلىك بېزەك قېلىپى. ئۇزۇنلۇقى 32 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7 سانتىمېتىر.

3) قۇمراپات خارابىلىقىدىن تېپىلغان

يادىكارلىقلار

قۇمراپات خارابىلىقى قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىنىڭ غەربىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇقتا بولۇپ، ھازىر «قۇمات پاشايىم» (كەپتەر-لىك مازار) دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى «يۇمىلاق ساچقان» شۇەزىلىك «بۈيۈك تاڭ دەۋى-رىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دەپ قەيت قىلغان رىۋايەتتىكى «چاشقانلىق» شۇ. بۇ يەردىن دەس-لەپكى قەدەمدە ئۈچ ساڭرام ۋە بىر قەبرىستانلىق تۈركۈمى تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر بۇتخانا خارابىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17 مېتىر، كەڭلىكى 9 مېتىر، قالدۇق تامنىڭ ئېگىزلىكى 1-0.8 مېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردىكى كۆپلىگەن گەج بۇت ۋە بېزەك-لەرنىڭ سۇنۇقلىرى تېپىۋېلىندى.

تەسۋىي نەقىشلىك قېلىپ. ئۇزۇنلۇقى 14 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر.

بۇت، مايىتىرى سىمىت، بۇددا، ھايۋانات رەسىملىرى، تېۋىنغۇچىلار رەسىمى قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆرە بۇت ۋە تېۋىنغۇچى مالا-ئىك رەسىمىنىڭ دەۋرى بالدۇرراق. ئۇ مىلادىيە 6-ئەسىرگە تەئەللۇق.

بۇتخانىنىڭ ئارا تېمى يۇپى.
قىراق، ئاساسىي بۇت بۇرۇنلا يو-
قالغان. پەقەت، بۇدداغا ئايلىنىپ
تېنىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان بۇددا
ھەيكىلىنىڭ پارچىسى قېپقالغان.
كىچىك بۇتلارغا رەڭ بېرىلگەن.
ئوچۇق قىزىل ۋە سارغۇچ قىزىل
كاسايىلار كىيدۈرۈلگەن. بۇتلارنىڭ
ياسىلىش ئۇسلۇبى ۋە بېشىدىن قا-
رىغاندا، بۇخارا بىھۇددا دىنى يو-
قالغىچە ناھايىتى ئۇزاق مەۋجۇت
بولۇپ تۇرغان.

تېۋىنغۇچى مالائىك ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 18
سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.5 سانتىمېتىر. 6-ئەسىر-
لەرگە تەئەللۇق.

رەڭلىك ئۆرە بۇت. ئېگىزلىكى
7.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 4.5 سانتى-
مېتىر. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

لاي بۇتنىڭ بېشى. بېشىنىڭ كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئې-
گىزلىكى 6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 7.8 سانتىمېتىر. باشنىڭ بىر تەرىپى-
نىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.5 سانتىمېتىر. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

پىل بېشى، ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9 سانتىمېتىر، 8-ئەسىرلەردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

بۇدداغا ئۆزگىرىش، ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 9 سانتىمېتىر، 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

بۇدداغا ئۆزگۈرۈش، ئېگىزلىكى 34 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر، 8-ئەسىرلەردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

مىڭ بۇت رەسىمى، ئېگىزلىكى 34 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 27 سانتىمېتىر، 8-ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق.

ئىلاھىي چاشقان پادىشاھنىڭ تاختاي رەسىمى، 7، 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. كېرىيە ناھىيە دەندەنئۆي-مۈكتىكى ساغرام خارابىسىدىن قېزۇپلىنغان.

4) بۇددىزم تەنرىگاھى — گوسىرنىكا (كوھىارىم)

رېۋايەت قىلىنىشىچە ، كاسىياپا بۇددا ۋە كېيىنكى زامان بۇدداسى ساكيا مۇنلار بۇ يەرگە كېلىپ تەنرىدە لەرگە دارمادىن ۋەز ئېيتقان ، ۋە : بۇ جاي كەلكۈسىدە ئاۋاتلىشىدۇ ، (ئەل-ئاۋام) بۇددىزمنى ئۇلۇغلاپ چوڭ چوڭ كولوڭگوغا ئېتىقاد قىلىدۇ ، دېگەن . بۇ جاي ئۇدۇن بۇددىزىمىنىڭ مۇقەددەس جايى بولۇپ ، ئۈچ دەۋر بۇددالىرىنىڭ ئايغى ئۇزۇلمىگەن . بىر ئارخات تاش غاردا نىرۋاناغا يېتىپ تىنچلىنىپ ، مايتىرنىڭ قايتا تۇرد . لىشىنى كۈتكەن . ئۇدۇن خانى گوسىرنىكاغا بىر ساڭرام سالدۇرغان ، كېيىن بىر خانزادە راھىب بولۇپ ئارخاتلىق ماقامغا يەتكەن . قىسقىسى ، مۆتىۋەرلەر ، راھىبلار پات-پات بۇ يەرگە توپلانغان ، «بۇتنىڭ ئالدىدا شام ئۆچمىگەن» .

گوسىرنىكادىكى ساكيامۇنى رەسىمى . سەرلەۋھەگە «نامونىڭ گوسىرنىكاغا تۇرغانىدە . كى مۇقەددەس چىرايى» دەپ يېزىلغان . بەش دەۋر مەزگىلىگە ئەئەللۇق . دۇنخۇاڭ مىڭئۆي . نىڭ 72-غارنىڭ تېمىغا سىزىلغان رەسىم .

ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ھازىرقى خو- تەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قاراقاش دەرياسى بويىدىكى كوھىارىمنى گوسىرنىكا دەپ قاراۋاتىدۇ . يې- قىندا گوسىرنىكا ساڭرامنىڭ خارابىسى تېپىلدى ؛ كوھىا-

ئىستىقامەت غارى . كوھىار تېغىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان ، قاراقاش دەرياسىنىڭ بويىدا .

رەننىڭ دەرياغا يۈزلىنىپ تۇرغان تىك قىياسدا كالىنىڭ بېشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان، قازغان ئىزنالار بار، ئىككى يېنىغا پەلەمپەي يول چىقىرىلغان، ئوتتۇرىسىدا ياغاچ شوتا ۋە بۇت قويغان ئىزنالار بار بولۇپ، دۇندۇ خۇاڭ مېڭئۆيىدىدىكى تامغا سىزىلغان گوسىر نىڭغا بەك ئوخشايدۇ. قىيادا ئىككى قەۋەت تاش ئۆي بار؛ ئاساس تىنقىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىرچە، كىرىش ئۇزۇنلۇقى 11 مېتىر بولۇپ تېمىدا چىقىپ ئويغان ئويۇق ئىزى بار. ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىدىكى ياغاچ شوتا بىلەن ئۈستۈن قەۋەتتىكى تاش ئۆيگە چىققىلى بولىدۇ. ئۇ كۈنۈسسەمان بولۇپ، تېگىنىڭ كەڭلىكى 2.5 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 4 مېتىرچە كېلىدۇ. بۇ تاش ئۆيلەرنىڭ ئاستى ئىلگىرى ياغاچ شوتا بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. قىيادا 10 نەچچە تاش غار بار بولۇپ قىيا بويلاپ سۇغا يۈزلەندۈرۈپ رەتلىك تىزىلغان. ئېگىزلىكى 15 مېتىرچە، كەڭلىكى 7.2-12.5 مېتىر، چوڭقۇرلىقى 1-4 مېتىر بولۇپ، راھىلارنىڭ ئىستىقامەت غارى بولۇشى مۇمكىن.

گوسىر نىڭانىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى. دۇنخۇاڭ مېڭئۆيىنىڭ 9-غارىدا.

گوسىر نىڭا ساغرام خارابىسى - كوھپار رەننىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى.

5) لاخزۇدىكى ساخرام خارابىسى

خوتەن مەدەنىيەت يادى-كارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى گوسرىنگا تېغىنىڭ غەربىي شەھەر مالىدىكى 1.5 كىلومېتىر يىراقلىقتا بىر بۇددا ئۆي-ئىمارەتلىرىنى بايقىدى.

بۇ بىر تار ئۇزۇنچاق خارابە بولۇپ، جەنۇبتىن شەھەر مالىغا بولغان ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىرچە، شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىر كەلىدۇ. قاراقاش دەرياسىغا قاراپ تۇرىدۇ، مەدەنىيەت قاتلىمى

تېۋىنغۇچى مالائىك ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 12 سانتىمېتىر، كۆپىنچە 20 سانتىمېتىرنىڭ يۇقىرىسى 6-7-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

قىرىسىدىكى، چاسا شەكىللىك ئۇلنى ھازىر مۇ كۆرگىلى بولىدۇ، نېلۇپەر نەقىشلىك، گۈل بەرگى نەقىشلىك گەج قېلىپ ۋە سارىرا كوزىسى قاتارلىقلار تېرىۋېلىندى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى لاخزۇدىن ئۇچار ئىلاھەنىڭ لاي ھەيكىلى يېغىۋېلىندى، بەدىنىنىڭ يېرىمى نېلۇپەر ئارىسىدا بولۇپ، ئىككى قولىدا قاشتاش تەسۋىنى تۇتۇپ تۇرغان، باش شەكلى، يۈزى باشقا ۋىلايەتلەردە تېپىلغان ئۇچار ئىلاھە رەسىمى بىلەن ئوخشاشىپ كېتىدۇ. دولقۇنسىمان چاچ تۈگۈنىدە بىر تال تۈگۈن مارجىنى تىك تۇرغان.

دۇنخۇاڭ مېڭئۆيىنىڭ نوم غارىدىن تېپىلغان خەتتىن قىياس قىلغاندا، بۇ جاي ساتكاييا ئەۋلادى يىلار ئىبادەتخانىسى بولۇشى مۇمكىن. خەتنىڭ كۆپ يېرىدە «ئاكاساكارىخا بۇدساتۋا غەربىي قاش دەرياسىنىڭ بويىدىكى ساتكاييا ئىبادەتخانىسىدا تۇرغان» لىقىنى تىلغا ئالغان.

سانكايائەۋلىيالار بۇتخانسىدىكى بۇددا رە-
سەمى. سەرلەۋھەگە «سانكايائەۋلىيالار ئىبادەتخا-
نسىدا تۇرغان بۇددانىڭ رەسەمى» دەپ يېزىلغان.
تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭۋېينىڭ
231-غارىغا سىزىلغان.

ئاكاساگاربخا بۇدساتۋانىڭ رەسەمى. سەرلەۋ-
ھەگە «ئاكاساگاربخا بۇدساتۋانىڭ غەربىي قاش
دەرياسىنىڭ بويىدىكى سانكايائىبادەتخانسىدىكى
رەسەمى» دەپ يېزىلغان. دۇنخۇاڭ مىڭۋېينىڭ
237-غارىغا سىزىلغان. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق.

6) مەلىكئاۋانتىكى بۇددا ئۆي - ئىمارەت خارابىسى
خاراىبلىق خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 25 كىلومېتىر يىراقلىقتا. يۇرۇڭقاش دەرى-
ياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا، غەربىي شىمالىي قۇم دۆڭلىرى بىلەن ئورالغان. خۇاڭ ۋېنبىي ئەپەندى
خاراىبلىقىنىڭ مەركىزىدىكى تاش تۇۋرۇك ئەتراپىدىكى ساغرام خارابىسىنى قېزىپ، كۆيۈپ كەت-
كەن ياغاچ تۇۋرۇك، بىراھىمى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بۇت بېشى قاتار-
لىقلارنى تاپقان.

↑ مۇنار ئۆلى. مەلىكئاۋات ساغرام خارابىسى

↓ مەلىكئاۋات بۇددا ئۆي- ئىمارەتلىرى خارابىسى

1975-يىلى بۇ يەردىكى بىر گەمە ئىچىدىن بىر كۆب قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئىچىگە 45 كىلوگرام ۋۇجۇ يارمىقى قاچىلانغان. بۇ پۇللار ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ پۇللىرى ئىكەن. 1975-يىلى خارابىلىقنىڭ شىمالىي تەرىپىنى سىناق تەتقىقىسىدە قازغاندىمۇ كۆيگەن ياغاچ تۇۋرۇك، تۇۋرۇك ئۇلى، لاي بۇت، چېچىلىپ ياتقان ھەيكەل سۇنۇقلىرى ۋە قالدۇق تام رەسىمى قاتارلىقلار تېپىلغان.

بۇ جاينىڭ كونا ئىسمى «كۇمات» بولۇپ، كوھمارىم بىلەن بولغان ئۇدۇل ئارىلىقى 20 كىلومېتىرلا كېلىدۇ. بۇ ئىسمىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇ ئۇدۇن تىلىدىكى «ttira - Guma» يەنى قۇمات ساگرامى بىلەن ئوخشاش. بۇ خارابىنىڭ دائىرىسى ۋە قېزىۋېلىنغان ھەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا، بۇ جاينى بۇددا ئىمارەت خارابىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ ئۇدۇننىڭ بۇددا دىن تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.

بۇت، ئېگىزلىكى 12 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 10.5 سانتىمېتىر. ئەسلىدە قېلىپتا قۇيۇپ ۋە كۆلەڭگە چۈشۈرۈپ ياسالغان (تامغا چاپلانغان)، بۇددا سىياققا كىرىپ بەدىنىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان بۇددا بۇدساتۋانىنىڭ ھەيكىلى بولۇشى مۇمكىن. 4-5-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

رامكىلىق چاسا شەكىللىك نەقىش. بۇددا ئىمارىتىنىڭ گەج بېزىكى. 4-، 5-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

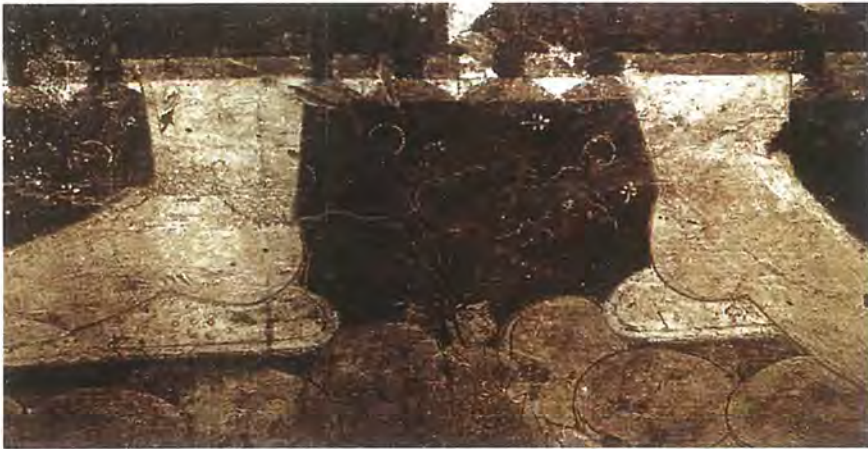

تېۋىنغۇچى مالاىك (ئۇچار پەرىشتە). ئۇزۇنلۇقى 16سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 9 سانتىمېتىر. 5-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

7) بۆگەي ئۆيلۈكتىكى ساغرام خارابىسى بۆگەي ئۆيلۈك 1982-يىلى بايقالغان بىر ساغرام خارابىلىقى بولۇپ، خوتەن ناھىيەسىنىڭ شىمالىدىن تۆت كىلومېتىر يىراق. لىمىتىكى قۇملۇقتا. ساغرامنىڭ قالدۇق تېمىنىڭ شەرقتىن غەربكە كە بولغان ئۇزۇنلۇقى 200 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى 100 مېتىر، خارابىنىڭ

شەرقىدىرەك بىر چاسا بۇتخانا بار بولۇپ، چۆرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مېتىرچە كېلىدۇ. خوتەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى بۇ يەردىن بىر ئۇچار پەرىشتەنىڭ تامغا چاپلانغان لاي ھەيكىلىنى يىغۋالدى. مالاىكىنىڭ بېلىنىڭ ئۈستى ئوچۇق، قىسقا يوپىكا چېگىۋالغان، بېشىغا تاج كەيگەن، بويىدىكى مېدالىئون «U» شەكلىدە ئەگىگەن، بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆكرىكىنى كەرگەن، ئىككى پۇتى سەل-پەل ئايرىلغان، ئىككى پۇتى پۇلاڭشىۋاتقاندا كۆرۈنىدۇ. ئىككى قولدا قاشتاش تەسۋى تۇتقان.

بۇتخانىدا تامنىڭ بىر مېتىردىن ئېگىزرەك قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، راست ئادەم

يەر ئىلاھىسىنىڭ تام رەسىمى. بۇدانىڭ ئىككى پۇتىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرغان يەر ئىلاھىسى. نوپدا ئېيتىلىشىچە، ئەگەر بىرسى «ئالتۇن يارۇق» نى تەپسىر قىلسا، ئۇ يەردىن چىقىپ مۇنبەر ھازىرلاپ بېرىمەن، قوغدايمەن دەپ ۋەدە قىلغانىش.

تېۋىنغۇچى. تام رەسىمى. 7-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

بويى ئېگىزلىكىدىكى بۇددا ھەيكىلىدىن ھازىر پاقالچى ۋە پۇنلا قالغان، ئوتتۇرىسىدا بىر ئايال يۈكۈنۈپ قولىنى جۈپتەكلەپ ئېھتىرام بىلدۈرۈۋاتىدۇ.

بۇددانىڭ «۸/» شەكلىدىكى پۇتنىڭ ئۇزۇنلۇقى 0.48 مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭ زور بىر تام رەسىمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇددانىڭ پۇتنىڭ ئاستىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ئايال. نىڭ بېشىنىڭ ئارقا تەرىپىدە ئون نەچچە دولقۇنسىمان نۇرنىڭ چاقناپ تۇرۇشى تېۋىنغۇچىنىڭ ئىلاھ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ خارابىلىق ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئىسمى بار جىسىمى يوق بولۇپ قالغان. ھازىر بىز كۆرگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا بۇ ساگرامنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن. ئۇچار ئىلاھ لاي ھەيكىلىنىڭ ۋاقتى بالدۇر، تام رەسىمىدىكى بۇددانىڭ رەسىمى بولسا سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدىن كېيىنكى رەسىملەردۇر.

8) راۋلاق بۇددا چوڭ مۇنارى

راۋاق بۇددا چوڭ مۇنارى خوتەن ۋىلايىتىدە ھازىرغىچە بىردىنبىر ساقلىنىپ قالغان بۇددا ئىمارىتى بولۇپ، لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا 50 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇلاق كەسمە قۇملۇقىدا، ئېگىزلىكى توققۇز مېتىرچە كىلىدىغان مۇنار ھېلىمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ مۇنار سىستېمىن ۋە گېرمانىيەلىك چۈنكىل تەرىپىدىن قېزىلغان. 1929-يىلى ئېلىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنسىمۇ بۇ يەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» دە خاتىرە قالدۇرغان.

راۋاقتىكى مۇنار قورۇسى خارابىسى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. لېكىن ھويلىنىڭ ئىككى

راۋاۋاق بۇددا مۇنارى

يېنىدىكى ھەيكەللەرنىڭ بىر مۇنچىسى قۇم تېگىدە قالغان. ھازىرقى بىلگەنلىرىمىزدىن قا. رىغاندا مۇنار گەۋدىسى ۋە ھەيكەللەر ھەممىسى دېگۈدەك بىر دەۋرنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن. بەلكىم كۆپ قېتىم رې. مونت قىلىنغان، تام ياقىلاپ ياسىغان ئۆرە بۇت ۋە ئالدىدىكى ئولتارغان بۇتلارمۇ بىر دەۋرنىڭ ئەمەس، ئەڭ كېيىنكىسىنىڭ يىل دەۋرى 6-ئەسىرگە تەئەللۇق.

راۋاۋاق چوڭ مۇنارى ئۆلچەمسىز كېسەكلەردىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئېگىزلىكى توققۇز مېتىرچە كېلىدۇ. ئاساسىي تەڭلىكى چاسا شەكلىدە، چۆرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 مېتىر كېلىدۇ. چوڭ تىپلىق بۇددا مۇنارى بۇددىستلارنىڭ ئاساسلىق چوقۇنۇش ئوبيېكتى، ئىشىك ئالدىدا دەرۋازىئەن ياكى تېۋىنغۇچى قويۇش ھىندىستان بىناكارلىق ئادىتى بولۇپ، راۋاقتىكى بۇددا مۇنارىدىن ھىندىستان بۇددىزمى ۋە بىناكارلىقنىڭ تەسىرى بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خوتەن ۋىلايىتىدىكى مۇكەممەل ساقلانغان، دەۋرى بالدۇرراق بۇددا ئىمارىتى ھېسابلىنىدۇ.

بۇددا سىياقىغا كىرگۈچىنىڭ لاي ھەيكەللىرى

راۋاق بۇددا مۇنارى قورۇ
 تېپىنىڭ ئىچى-تېشىدىكى ھەيكەل.
 لەر ئاساسەن بۇددا ۋە بۇدساتۋا
 ھەيكەللىرى. چوڭ ئۆرە بۇتنىڭ
 ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىرغا يېتىدۇ.
 ھەر 6-7 مېتىردا بىرنى ياسە-
 غان. بولۇپمۇ جەنۇبىي ۋە شىمال-
 لىي تاملېرىدا ئەڭ كۆپ. ھەر
 ئىككى بۇددا ھەيكىلى ئارىلىقىغا
 بىردىن بۇدساتۋا ھەيكىلى سەپ-
 لەنگەن.

بۇدساتۋانىڭ رەڭلىك ئۆرە ھەيكىلى. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

يېقىنقى يىللاردا خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىق-
 لىرىنى باشقۇرۇش ئورنى راۋاقتىن بىر تۈركۈم
 ھەيكەللەرنى تاپتى، ئۇلارنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار.

كۆلەڭگىلىك نېلۇپەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇد-
ساتۋا. دىيامېتىرى 11.2 سانتىمېترچە كېلىدۇ.
6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

كۆلەڭگە نېلۇپەردە ئولتۇرغان بۇددا. دىيامېتىرى 17
سانتىمېتر. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

راۋاق مۇنارىدا تەسۋىرلەنگەن ئىشىك با-
قار. دەھرىي (دىندىن خالىي) ئۇدۇنلۇك

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۈستىبە-
 شىغا سۇس قىزىل يوللۇق كىيىم كىيە-
 گەن ئايال تېۋىنغۇچىنىڭ رەسىمى تېپى-
 پىلدى، باش تەرىپى سەل پۇچۇلغان،
 بېلىنىڭ ئۈستىگە چىپسا كېلىدىغان كىيىم
 يىم كىيگەن، ئاستىغا پۈرمە يوپىكا كىيىم
 گەن، بېلىگە بېزەكلىك بەلباغ باغلى-
 ىغان. ئوڭ قولىدا ئىسرىقدان كۆتۈرۈپ
 تېۋىنغۇچى تۇرغان. قىزىقارلىقى ئىشكىنىڭ
 ئىككى يېنىدا تۇرغان «ئىشكىباقار»
 بولۇپ، ئوڭ تەرەپتىكى قاراپ تۇر-
 ىغان. يۈزىنىڭ يۇقىرىسى چاسا، ئاستى
 تار، كۆزى چوڭ ۋە ئۇزۇن، قاڭشىرى
 ئېگىز ئەمەس، شاپ بۇرۇت، ساقلىنى
 ئۈچ بۇرجەك قىلىپ ئالدىۇرغان. ئۈستە-
 بېشىغا يۇمىلاق ياقلىق قارىلىق كىيىم
 كىيىپ بەلباغ باغلىغان. پۇتىغا ئۇزۇن
 قونچلۇق ئۆتۈك كىيىپ ئىشتاننىڭ

ئايال تېۋىنغۇچى (تام رەسىمى)

بۇچىقىنى ئاياننىڭ قونچىغا تىققان. ياغلىقنى ناھايىتى ئەپلەشتۈرۈپ چىككەن، ئالدى تەرىپىنىڭ
 ئوتتۇرىسىدا بەلباغسىمان بېزەك بار. چاچنى چوققىسىغا قايناھسىمان تۈرەللىگەن بولۇپ، نىيە
 قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىكى ئۆلگۈچىنىڭ باش بېزىكىگە ئوخشاش كېتىدۇ. بۇ ئىككى رەسىم
 ئاددىي ۋە راۋان سىزىقلار بىلەن جانلىق سىزىلغان بولۇپ، قەدىمكى ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ ئەينەن
 تەشۋىرى.

9) كونا دامىكو ئەتراپىدىكى بۇددا دىنى خارابىلىقلىرى

كونا دامىكو ھازىرقى دامىكو يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا. دەندانئۆيلۈكتىن جەنۇبقا
 ماڭسا ئۇزۇنئات، پەرھات بەگ يايلىقى، خادىلىق، بالۇاستى قاتارلىق جايلاردا بۇددا ساڭراملىرى
 (ئىبادەتخانىلىرى) ئۇچرايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار زىچ جايلاشقان. بۇ ساڭراملاردا ھەيكەل، تام
 رەسىمى قاتارلىقلار كۆپ.

8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق، ئۇزۇننات بۇددا مۇنارى. ئېگىزلىكى 2.7 مېتىر،

ۋايروچانا بۇددانىڭ تاختاي رەسىمى. 7-8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. پەرىھاتە بەگ يايلىقىدىكى ساگرام خارابىسىدىن قىم. زىۋېلىنغان.

قۇملۇقنىڭ ئىلگىرلىشى ۋە دەريا سۇ-يىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ ئاھالە تەدرىجىي جەنۇبقا كۆچۈپ، ساگراملارمۇ تەدرىجىي جەنۇبقا سېلىنغان، جەنۇبقا سۈرۈلگەنسىرى ساگراملارنىڭ مەخپىيەت مەزھىپى تەركە-بىمۇ شۇنچە كۆپىيىپ بارغان. ھازىر بىلە-شىمىزچە، نىسپىي ئېيتقاندا بالىۋاستى ساگرامدا مەخپىيەت مەزھىپىچە تام رە-سىملىرى كۆپرەك بولۇپ، ۋايروچانا بۇددانىڭ ئۆرە ھەيكىلى ھەم ئولتارغان ھالەتتىكى ھەيكىلى بار؛ دەۋرى كېيىن دېگەندىمۇ 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق، ھەتتە تا ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن.

كۆلەڭگىلىك ياسالغان ئۇچار مالا-ئىك. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق، خادىلىقە-تىكى ساگرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

قىيغاز (قىرىق غاز) ۋە ئۇزۇنئاتتىكى مۇنار، خو-
تەن ۋىلايىتىدە ھازىرغىچە ساقلانغان شەكلى ۋە ياسى-
لىشى ئالاھىدە بولغان بۇددا مۇنارى.

ئۇزۇنئات خارابىلىقىدىكى مۇنار ئۆلچەمسىز
لاي-لاتقا كېسەكلەردىن قوپۇرۇلغان. يەر يۈزىدە ساپال-
سۇنۇقلىرى، پۇل، ياغاچ سايھان، مىس كۆرگۈ قاتار-
لىقلار چېچىلىپ ياتقان. مەشھۇر ئۇدۇن يېزىقىدىكى تا-
رىشا پۈتۈك مۇشۇ جايدىن تېپىلغان.

قىيغاز ئۇزۇنئاتنىڭ غەربىي شىمالىدىن بەش كىلو-
مېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇقتا. مۇنار لاي-لاتقا كېسەك-
لەردىن چۆرىسىنى قوپۇرۇپ، ئوتتۇرىسىنى لاي بىلەن
تولدۇرۇپ ياسالغان.

پەرھاتبەگ يايلىقىدىكى ئەڭ نەپىس رەسىم، ھا-
رىتىنىڭ رەسىمى. ئۇنىڭ قولى پەسكە ساڭگىلىغان، مۇ-

رىسى، بىلىكىگە مېنىۋالغان ۋە ئالدىغا يۈگىرىپ كەلگەن يالغاچ بالىلارنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى
قىزىل سىزىق بىلەن سىزىلغان.

مىڭ بۇتنىڭ رەسىمى. بالاۋاستىدىكى ساڭرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

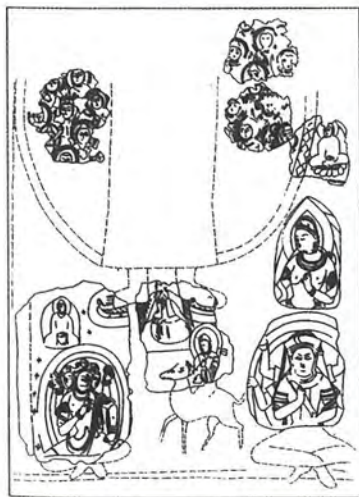
ھارىت. 6-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. پەرھاتبەگ
يايلىقىدىكى ساڭرام خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان.

بالاۋاستىدا ساقلنىپ قالغان تام رە-
سىملىرى كۆپرەك بولۇپ، مىڭ بۇتنىڭ رە-
سىمى يان تامنى قاپلىغان، بۇددالار كىيگەن
كاسايالارنىڭ رەڭلىرى مەسىلەن: قوڭۇر،
قىزىل، توپا رەڭ، كۆك ئارىلاش رەڭلەر
يول-يول نۇرلارنى پەيدا قىلغان. بۇ يەردە
تەسۋىرلەنگەن «ئالتۇن يارۇق» تىن ئۆز-
گەرتىلگەن ۋەقەلىك رەسىملەر يېڭى مەزمۇن
ھېسابلىنىدۇ؛ بۇددانىڭ ئىككى پۇتىنىڭ نې-
لۇپەر ئۈستىدە تۇرۇشى؛ تەسكەيگە نۇرغۇن
ئۆزگەرەمە بۇددالارنىڭ يىغىلىشى؛ بۇددانىڭ
پۇتى ئاستىدىن يەر ئالاھىسىنىڭ ئىككى قو-
لىدا بۇددانىڭ پۇتىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇشى،
سول يېنىدا خۇرمۇزتا تەڭرىنىڭ قوغداپ

ئاستىنقى رەسىمنىڭ قىسمى — ئاسۇرا.

تۇرۇشى، ئاستى تەرەپ ئىككى يازدىكى ئاسۇرا ۋە ئايرانجانا دەرياسى مۇئەككىلى. رەسىملەر بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە ئوچۇق بولۇپ ئۇدۇن بۇددىزىمى ۋە سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا كەم تېپىلىدىغان رەسىملىك كۆرۈنۈش.

«ئالتۇن يارۇق» تىن ئۆزگەرتىلگەن ۋە قەلىك رەسىملىرىنىڭ سىزىق تەسۋىرى.

سولدىكى سۈرەتنىڭ قىسمى — ئايرانجانا دەرياسى مۇئەككىلى.

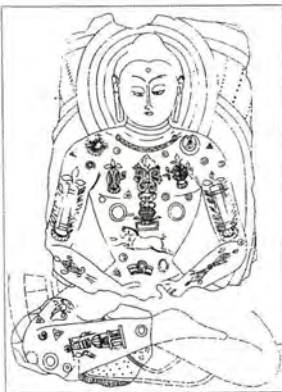
بالاۋاستىدىن قېزىۋېلىنغان بۇ بىر نەچچە رەسىم، ئۇدۇنچە رەسىم سىزىش ئېقىمىدىكىلەرنىڭ تىپىك ئەسىرى. ئىككى قولىنى جۈپتەكلەپ تۇرغان خورمۇزتا (ھورمۇزدا) تەڭرىنىڭ باش رەسمى سىزىقلىرى چىڭ، توم-ئىنچىكىلىكى مۇۋاپىق بو-لۇپ، «تۆمۈرنى ئېگىپ سىم تارتىپ يۆگەش» ئۇسلۇبىنىڭ تىپى.

خورمۇزتا
تەڭرى (تام رەسىم-
مى) 7 - 8 - ئە.
سىزىلەرگە تەڭەل-
لۇق. بالاۋاستىدىكى
ساگرام خارابىسى-
دىن قېزىۋېلىنغان.

ۋايروچانا بۇددانىڭ تام رەسمى، 7 - 8 - ئەسىر-
لەرگە تەڭەللىق. بالاۋاستىدىكى ساگرام خارابىسىدىن
قېزىۋېلىنغان.

10) دەندانئۆيلۈك خارابىلىقىدىكى ساغرام

دەندانئۆيلۈك خارابىلىقى چىرا ناھىيە دامىكو يېزىسىنىڭ شىمالىدىن 90 كىلومېتىرلىق يىراقلىقتىكى تەك-لىماكان قۇملۇقىدا بولۇپ، قۇرۇپ كەتكەن كېرىيە دەرياسىنىڭ قىنى خارابىلىقتىن كېسىپ ئۆتدۇ. ھازىر ئولتۇراق ئۆي، ساغرام قاتارلىق قەدىمىي ئىمارەتلەرنىڭ خارابىسى ۋە ئېتىز، ئېرىق-ئۆستەك، مېۋىلىك باغ قاتارلىقلارنىڭ خارابىسى ساقلانغان. ئۆي-ئىمارەت خارابىسىدىن ھازىر بىزگە مەلۇم بولغىنى 14 ئورۇندا بولۇپ، ھەر بىر خارابە تۈركۈمىدە بۇتخانا بار.

پەلەك شاھ ۋە قۇت ئىلاھەسى لاکسىمىي. دەندانئۆيلۈكتىكى 2-نومۇرلۇق ساھرامنىڭ بىر بۇلۇغىدىن قېزىۋېلىنغان. 7، 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

ستەيىن پەقەت دەندانئۆيلۈكتىنلا يۆتكەپ كېلىشكە «مۇۋاپىق كېلىدىغان» ھەيكەلدىن 150 نى قازغان. بىزگە ھازىر ئۇ بۇتلارنىڭ ئۇسلۇبىنى ئۇلار ئېلان قىلغان سۈرەتلەردىنلا ئانچە-مۇنچە بىلەلەيمىز: ئۇلار ئارىسىدىكى چوڭ بۇتنىڭ بېشىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان، تەسكەيدىكى بۇداغا ئۆزگىرىش ھەيكىلى قېلىپتا قۇيۇلغان. ئۇلار ئارىسىدا يەنە ئۆرە تۇرۇقلۇق بۇت ۋە ئولتۇرۇقلۇق بۇتلار بار. بۇ يەردىكى تام رەسىملىرى مول مەزمۇنلۇق بولۇپ، بۇدا ھەيكىلى، مىڭ بۇت ۋە بۇداستۇا قاتارلىقلارنىڭ ھەيكىلى، رەسىمى قاتارلىقلار بار. بولۇپمۇ قۇت ئىلاھەسى لاکسىمىنىڭ رەسىمى بەك نەپىس سىزىلغان.

قۇت ئىلاھەسى رەسىمى

دەندانئۆيلۈكتە ساقلىنىپ قالغان تاختاي رەسىملىرى ئەڭ كۆپ. خەلق رىۋايەتلىرىدىن «چاشقان شاھى»، «مەلىكىنىڭ پىلە ئۇرۇقىنى يوشۇرۇن ئېلىپ كىرىشى» قاتارلىقلار سىزىلغان. مەخپىيەت مەزھىپى تېمىسىدىكى رەسىملەرمۇ بار. مەسىلەن، بىر يۈزىگە «تۆت قوللۇق بۇدساتۋا» يەنە بىر يۈزىگە ماخېسۋارا تەڭرى سىزىلغان تاختاي رەسىم قاتارلىقلار ئۇدۇن بۇددىزىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەڭ گەۋدىلەندۈرۈپ بىرلەيدۇ.

رەڭلىك تاختاي رەسىم. بۇ يۈزىگە ماخېسۋارا تەڭرى سىزىلغان. 7، 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

سىتەيىن بۇ خارابىلىقتىكى تۇرالغۇ ئۆيىدىن قارۇشتى يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقىدا يېزىلغان نوم--

سۇترا ۋە خەت-چەكلەرنى تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇ ھۆججەت «تاڭ خانىدانلىقىنىڭ دالى (مىلادىيە 768-يىلى) 3-يىلى 3-ئايدا يونۇپ تەييارلاندى» دېگەنلەر بار بولۇپ، بۇ ئەتراپنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئالتە شەھەرگە قاراشلىق ئىكەنلىكى، ئۇنىڭدىن لىسىل (Li - si) دېگەن جايدا «دۆلەت قوغداش ئىبادەتخانىسى» (خۇ-گوسى) بار ئىكەنلىكى، راھىبلىرىنىڭ چيەنىنىڭ، ياۋمىڭ، فاجىن، داۋچاۋ، خۇيدا، خۇييۈەن قا. تارلىق راھىبلىق ئىسمى بارلىقى ئېنىق.

بۇ يەردىكى ساغراھلارنىڭ سېلىنىشقا باشلىغان دەۋرى خېلى بالدۇر. بۇدداغا ئۆزگىرىش

رەڭلىك تاختاي رەسىمىنىڭ يەنە بىر يۈزىگە «تۆت قوللۇق بۇدساتۋا» سىزىلغان. 7، 8-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

ۋە ئۇچار مالاڭك ئوبرازىدىن قارىغاندا، ئۇ مىلادى-
 يە 4، 5- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. 6- ئەسىرنىڭ
 بېشىدا سۇڭ يۈەن ھىندىستانغا باراشدا بۇ يەردىن
 ئۆتكەندە بۇددا ھەيكىلىنىڭ «مىسلىسىز قەددى-
 قامەتلىك، چىرايى نۇرلۇق» ئىكەنلىكى، «ئىبادەت-
 خاننا، مۇنارلار نەچچە مىڭغا يەتكەن» لىكىنى كۆرگەن.
 شۇەنزاڭمۇ ئۇنى «پىما شەھىرى» دەپ ئاتىغان.
 «بۇدداڭنىڭ ھەيكىلىنى سەندەلدىن ئويدىكەن، ئې-
 گىزلىكى ئىككى جاڭدىن ئاشىدىكەن» دېگەن.

پىما (پېين) شەھرىدىكى ساكيامۇنى رەس-
 ى. سەرلەۋھەگە «ئۇدۇننىڭ پىما شەھرىدە
 سەندەلدىن ئويۇلغان بۇددا رەسىمى» دەپ يې-
 زىلغان. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. دۇنخۇاڭدىكى
 231-غارغا سىزىلغان.

«يىبەكچىلىك مۇئەككىلى» نىڭ تاختاي
 رەسىمى. 7، 8- ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

بۇتەننىڭ بېشى. ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، 6-ئەسىرلەرنىڭ.

11) قازناق ساغرام خارابىسى

قازناق ساغرامى كېرىيە ناھىيەسى نەسلىلىك قوي فېرمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇق بويىدا بولۇپ، ئەتراپىدا زور كۆلەملىك قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى بار. 1983-يىلى ئېنىقلاش ئۈچۈن قېزىلغان.

بۇ يەردە تۆت تەرەپلىك بىر كىچىك بۇتخانا بار. جەنۇبتىن شىمالغا بولغان ئۇزۇنلۇقى 11 مېتىر، شەرقتىن غەربكە بولغان كەڭلىكى 8.4 مېتىر، ئىشىكى جەنۇبقا ئېچىلغان. بۇ يەردىن كىچىك لاي بۇتالارمۇ قېزىۋېلىنغان بولۇپ، قالغان ئېگىزلىكى 0.5 مېتىرچە كېلىدۇ. ھەيكەل، تام رەسىمىنىڭ ئۇسلۇبى ۋە قېزىۋېلىنغان پۇللاردىن قارىغاندا بۇ خارابە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى — يەنى 6-ئەسىرلەرنىڭ يادىكارلىقى بولسا كېرەك.

قارا دۆڭ خارابىسى ھازىرقى كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى 220 كىلومېتىرچە يىراقلىقتىكى جايدا. كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا مېڭىپ تەكلىماكانغا ئىچكىرىلەپ كىرسە، نۇر-غۇن قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ئۇچرايدۇ. بۇلار ئىچىدىكى بىر قورغان كىشىلەر تەرىپىدىن «قارا دۆڭ» دەپ ئاتالغان. 1993-يىلى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيەسى

N61-ساغرامنىڭ بىر بۆلۈمى. 3، 4-ئەسىرلەرنىڭ.

تەتقىقات ئورنى بىلەن فىرانسىيە پەن تەتقىقات 135-ئورنى بىرلىشىپ قارا دۆڭنىڭ ئەتراپىدىكى ئىككى ساغرام خارابىسىنى قېزىپ، ئۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا N61، N62 دەپ نومۇر سالىدى. بۇ ئىككى ساغرام قۇمىنىڭ تېگىدە قالغان بولۇپ، ئازراق ياغاچ قۇرۇلمىلىرىلا ئېچىلىپ قالغان. N61-ساغرام قارا دۆڭنىڭ جەنۇبىغا قىياشراق شەرقىدە. N62-ساغرام قارا دۆڭنىڭ جەنۇبىدا. سۇيا ئۆلىدىن ئۆتەر يولغىچە بولغان ئاز بىر قىسىملا قالغان. ھازىر بىزگە مەلۇملۇق بۇ بۇتلار بۇزۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۈدۈن بۇددىزم سەد-ئىتىنىڭ ئۇسلۇبى ۋە نەپىسلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشىمىزغا كۆپايە قىلىدۇ.

12) بۇزاقتىكى قەدىمىي قەبرىلەر مەدەنىيەت يادىكارلىقى ۋە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى خوتەن ناھىيەسىنىڭ بوزاق يېزىسىدىكى ئىمام مۇساكازىم مازىرىدىن يىل دەۋرى مىلادىيە 10-ئەسىرلەر يەنى بەش دەۋردىن سۇڭ دەۋرىگىچە تەئەللۇق بولغان ۋاقىتقا تەئەللۇق قەبرىستانلىق تۈركۈمىنى بايقاپ، كىشىلەرگە ئۇدۇننىڭ ئەينى ۋاقىتتا

ئولتۇرغان بۇددانىڭ ھەيكىلى. ئېگىزلىكى 64.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 46 سانتىمېتىر. 3-، 4-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

ئولتۇرغان بۇددانىڭ ھەيكىلى. 3-، 4-ئەسىرلەرگە تەئەللۇق.

دىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالنى نامايان قىلدى. 1983-يىلى ئۇنىڭدىن ئىككى قەبرە ئېنىقلاندى. بۇ ئىككى قەبرە نىك گۆر بولۇپ مېيىت جەسەت ساندۇقىغا سېلىنغان. پۇت-قوللىرىنى تۈز سۇنغۇ-زۇپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزغان، يىپەك كىيىملەرنى كىيگۈزۈپ، ساپال، ياغاچ، قاچا-قۇچا قاتار-لىقلارنى قويۇپ دەپنە قىلغان. ئۆلگۈچىنىڭ بىرى چوڭ ئەر، بىر كىچىك قىز. بۇزاقنىڭ قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان جەسەت ساندۇقىغا تۆت ئىلاھ سىزىلغان: بې-شىغا سىزىلغىنى قىزىل باش قۇشقاچ، ئايغىدىكى شۇەنۇۋ (تاشپاقا، يىلان)، سول ياندىكى كۆك ئەجدىھا، ئوڭ ياندىكى ئاق يولۋاس. لېكىن، قىزىل باش قۇشقاچنىڭ قانات قېقىشى ئالتۇن قا-ئاتلىق قۇشقاچقا ئوخشايدۇ. قۇيرۇقىنى دىڭگايىتىشى تۈز پەلەرىنى يايغاندەك تۇرىدۇ. تاشپاقاغا يىلان چىراشقىنى شۇەنۇۋ.

ياغاچ جەسەت ساندۇقى. ئۇزۇنلۇقى 216.6 سانتىمېتىر، بېشىنىڭ كەڭلىكى 54.5 سانتىمېتىر. ئېگىزلىكى 17 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 72 سانتىمېتىر، ئاياغ كەڭلىكى 51 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 61 سانتىمېتىر. قاپقاق ئۈستىگە يۇمىلاق ياغاچ مىخ نەقىشلەنگەن.

بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىدىكى ئۆلگۈچىنىڭ باش تەرىپىنىڭ يېنىدىكى ئاق شايىنىڭ ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىگە سىياھتا خەنزۇچە ۋە ئۇدۇنچە خەت يېزىلغان. خەنزۇچىسىدا «ئاغىچا خېنىم تولىمۇ ساداقەتمەن ئىدى. ئەر ۋەزىر لى ۋاڭگەر» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن بۇ جاينىڭ ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

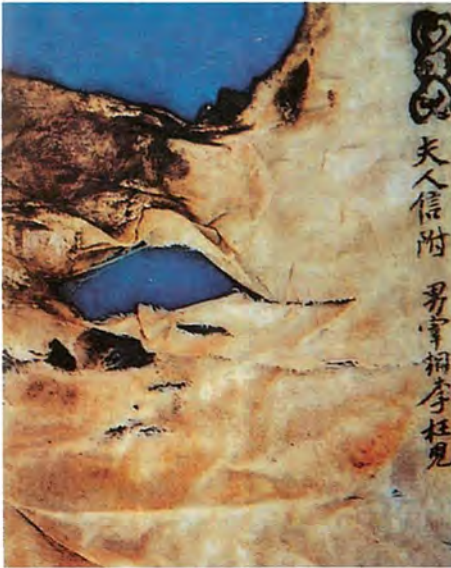
ئاق ئەجدىھا رەسىمى

كۆك ئەجدىھا رەسىمى

ئاستىغا قوش سۇمۇرغ رەسىمى
نەقىشلەنگەن.

ئاق شايغا يېزىلغان خەنزۇچە خەت.

شۈەنئۇ رەسىمى.

رەڭلىك رەسىملىك جەسەت ساندۇقى. ئۇزۇن-
 لۇقى 216.6 سانتىمېتىر. باش تەرىپىنىڭ كەڭلىكى
 54.5 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 72 سانتىمېتىر، ئايغى-
 نىڭ كەڭلىكى 51 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 61 سانتىمې-
 تىر. بېشىغا قىزىل باشلىق قۇشقاچ سىزىلغان. بۇزاق
 قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانلىقى

ئۇدۇن ۋە دۇنخۇاڭ

ئۇدۇن خانى ۋىيساراسامبھاۋا (لەشېڭتسيەن) مىلادىيە 912-يىلى تەختكە ئولتۇرغاندا، كېيىنكى جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانى» دەپ ئوتۇغات نامى بېرىلگەن. شۇ سەۋەبتىن خانلىق ئىسمىمۇ «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانلىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. ئۇنىڭ پادىشاھى تۈركچە «خان» ياكى «خا-قان»، «ئالتۇنخان» دىگەن ناملارنىمۇ قوللانغان. دۇنخۇاڭدىكى ساۋ ھاكىمىيىتى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت قىلغان.

ئۇدۇن خانى ۋىيساراسامبھاۋانىڭ تېپىۋىنىۋاتقاندىكى سۈرىتى. بەش دەۋرنىڭ.

ۋىيساراسامبھاۋانىڭ رەسمىنىڭ يېنىغا ئۇنىڭ خانىسىنىڭ دانا تەڭرىقۇت تەرىپىدىن بۇتۇن ئوتۇغات نامى بېرىلگەن «بۈيۈك خانىدانلىقتىكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ چۆرە، ۋاپادار پادىشاھىنىڭ پەرى خانىشى ساۋ ئاغىچا خېنىم ئىخلاسى بىلەن تېۋىزىدى» ناملىق رەسمى سىزىلغان. ۋىيە

ۋىيساراسامبھاۋانىڭ رەسمى ھازىرمۇ دۇنخۇاڭ مىڭ ئۆيىنىڭ 98-غارىدا ساقلانماقتا.

ساراسامبھاۋا دۇنخۇاڭدە.
كى تەپرىقچى ھاكىمىيەتنىڭ
ھۆكۈمرانى ساۋىجىننىڭ
قىزنى خانىشلىققا ئالغان،
ئۆزىنىڭ بىر قىزنى ساۋ-
يىجىننىڭ نەۋرىسى ساۋىيەدە.
لۇغا ياتلىق قىلغان. كېيىن
شاھزادە سۇڭدى يەنى ساۋ
ئاغچا خېنىم تۇغقان ۋىيە.
ساراسۇرا، ۋىيساراسامبە-
ھاۋانىڭ تەختىگە ۋارىسلىق
قىلغان.

بۇ خەتتە «شاجۇ
ھىراۋۇلى نەنلىڭ تۆرمەگە
بىر كاك ئاق قاشتېشى
تەقدىم قىلدىم، ئاددىي ۋە
كۆرۈمىسىز بولۇپ قالدى،
رەنجىمگە يىلا، چوڭراققا

ساقلاپ باقتىم، نام-نشان
قىلغۇدەك ئالاھىدە نەرسە

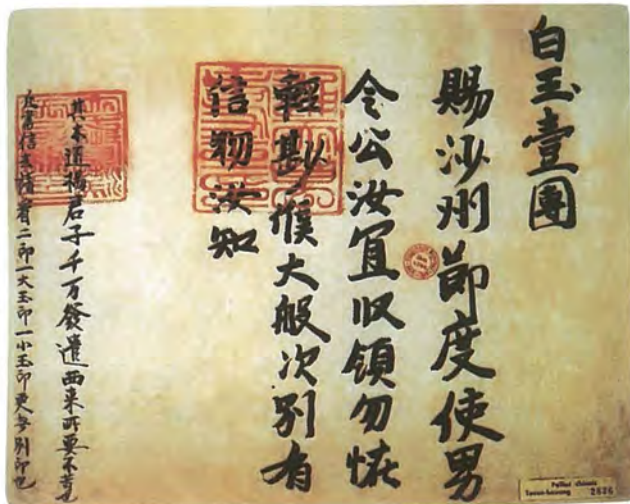
ئۈدۈن خانى ساۋ ئاغچا خېنىمنىڭ تېۋىنىۋاتقاندىكى سۈرىتى. بەش
دەۋرنىڭ. دۇنخۇاڭ مىڭتۆپىنىڭ 98-غارىغا سىزىلغان.

يوق بولۇپ قالدى، ۋاقىپ بولغايلام» دېيىلگەن. يەنە ياغاچچى يياڭ جۇنزى «زىنھار ئەۋەتكەيدە-
سىز، سورىغىنىنى ئايمايمەن» دەپ يېزىپ قويغان. يۇقىرىسىغا ئىككى تامغا بېسىلغان بولۇپ،
چوڭغا «كامالەت تېپىپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەيسىز» دەپ؛ كىچىكىگە «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۈدۈن
خانلىقى خەنزۇ تەڭرىقۇتنىڭ تامغىسى» دەپ يېزىلغان ۋە «خەت-ئالاقە بارسا مۇشۇ بىر چوڭ
بىر كىچىك ئىككى تامغىسىغا قارىغايلام، بۇنىڭدىن باشقا تامغا يوق» دەپ ئەسكەرتكەن.

ئۇدۇن مەلىكىسىنىڭ تېۋىنىۋاتقاندىكى رەسىمى، سەرلەۋەگە «بۇيۇك خا. نىدانلىقتىكى ئۇلۇغ ئاغلىق ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تەڭرىقۇت ئوتۇغات نامى بەرگەن پادد. شاسىنىڭ 3-مەلىكىسى لى ئا. غىچا خېنىم — يېڭى نائىبىگ ساۋىيەنلۇنىڭ خانىمىنىڭ تېۋى. نىشى» دەپ يېزىلغان. بەش دەۋر زامانىسىغا تەئەللۇق. دۇنخۇاڭ مىڭژۇنىڭ 61-غا. رىغا سىزىلغان.

«ئۇدۇن خانىدىن شا. جۇھراۋۇلى نەنلىڭ تۆرەم. گە ئەۋەتىلگەن قوشۇمچە خەت» 965، 962-يىللار. نىڭ. دۇنخۇاڭدىكى نوم غا. رىدىن بايقالغان.

موگاۋ غارى مىڭئۆيىدىكى ئۇدۇنگە دائىر بۇددا رەسىملىرى

↓ بۇددانىڭ ئۇدۇن تاش ئويما رەسىمى.
 مى. تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق. موگاۋ مىڭئۆيى
 237-غار.

↑ مانجۇسىرى بۇدساتۋانىڭ يېڭى نۇسخىدىكى
 رەسىمى. مانجۇسىرى بۇدساتۋا شىرنىڭ ئۈستىدە ئولتار-
 غان. ئۇدۇن خانى شىرنى يېتىلگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا
 ئۇدۇن خانى مانجۇسىرى بۇدداغا ئىخلاسى قىلغان. بەش
 دەۋر زامانىسىغا تەئەللۇق. دۇنخۋاڭ مىڭئۆيىنىڭ
 220-غارىغا سىزىلغان.

ئۇدۇن بۇددا رەسىمى. كارامەتلىك بۇددا ۋە بۇدساتۋالارنىڭ ئىلاھىي چىرايى ياكى ھەقىقىي چىرايى سزىلغان رەسىمنى كۆرىستىدۇ. موگاۋغا. رىقا سزىلغانلىرى: «گوسىرنگادىكى بۇددا رەسىمى»، «نامو بۇددانىڭ مۇقەددەس رەسىمنىڭ گو-سىرنگاغا كىلىپ جايلىشىشى»، «ئۇدۇننىڭ پىما (پى-يىن) شەھىرىدىكى بۇددا رەسىمى»، «ساكيامۇنىنىڭ ئۇدۇن پىما شەھىرىدىكى سەندەل ئويما رەسىمى»، «ساكيامۇنىنىڭ ئۆزىنىڭ راجاگرخا شەھىرىدىن ئۇ-چۇپ، خەيپىن ساگرامغا چۈشۈشى».

يۇيۇلدىغان بۇتلارنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىرىدىن: ۋىپاسىي بۇددا ۋە بەدەشقان بۇددا. گۇزاند.

ئۇدۇن بۇت يۇيۇش رەسىمى. بۇددا قولدا نېلۇپەر تۇتقان، بۇتۇن بەدىنى سارغۇچ بۇت يۇ-يۇش سۇيۇقلۇقىغا پۈركەنگەن. بەش دەۋردە سىزىلغان. دۇنخۇاڭدىكى موگاۋنىڭ 98-غارىدا.

دىكى بۇددا ھەيكىلى، بۆگەي ئۆيلۈكتىكى بۇددا ھەيكىلى قاتارلىقلار، ئاكا ساگارنىخا بۇدساتۋا غەربىي قاشتېشى دەرياسىنىڭ بو-يىدىكى ساتكاييا ساگرامغا جايلاشقان، يەنە مانجۇ سىرى، ئاۋالۇكتىسۇۋارا قاتارلىق بۇدساتۋا ۋە دارما ھامىي ئىلاھلىرىنىڭ ھەيكىلى قاتارلىقلار بار.

پەرىزات دېۋاكانييا. ئوڭ قولىدا مەرۋايىت، پۇتىنىڭ يېنىدا دۆۋە-دۆۋە ئاشلىق بار. ئۇدۇننى قوغدايدىغان پەرىشتىلەرنىڭ بىرى. تال دەۋرىدە موگاۋ مىڭيۇنىنىڭ 9-غارىغا سزىلغان.

→ ئۇدۇننىڭ قەدىمكى شەھىرىدىكى بۇددا رەسمى. تاڭ دەۋرىدە موگاۋ مىڭئۆيىنىڭ 237-غارغا سىزىلغان.

↓ گانى بۇددانىڭ رەسمى. سەرلەۋەگە «گانى ساكياۋنى بۇددا شىرئەتلەر دۆلىتىدىن گۇزان شەھىرىگە كىلىپ جايلاشتى»، دەپ يېزىلغان. ساك-يامۇنى «بەدەشقان بۇددا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەش دەۋردە دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ مىڭئۆيىنىڭ 72-غارغا سىزىلغان.

مىڭ يىل دەۋران سۈرگەن بۇددا ئېلى ئۇدۇن ئىسلام دىنىدىكى قاراخانىيلار بىلەن نەچچە ئون يىل جەڭ قىلغاندىن كېيىن، مىلادىيە 1006-يىلى سەلتەنىتى ئاخىرلاشتى. لېكىن، شانلىق مەدەنىيەت ۋە سەنئەت گەنئەنسى مىراس قىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلەر ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك خەزىنىسى بولۇپ قالدى.

گەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن قىسقارتىپ، ئۆز لەشۋرۇپ تەرجىمە قىلغان

نيسه خارا بلسقى

① نييە خارابىلىقى

غەربىي يۇرت ئىران شەھەر خانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئايان بولۇشى

ئىران شەھەر خانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئايان بولۇشى

تەبىئىي جۇغراپىيىسى

نييە دەرياسى قۇرۇم تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 6000 مېتىر كېلىدىغان ئېگىز جايىدىن باشلىنىدۇ.

ئىپ، چوڭقۇر تاغ جىلغىلىرىدىن، نييە بوس.

ئانلىقىدىن ئۆتۈپ، شىمالغا ئاقىدۇ. نييە

خارابىلىقى نييە ناھىيەسىنىڭ شىمالىدىكى قۇم.

لۇقنىڭ 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئىچكىرد.

سىدىكى نييە دەرياسىنىڭ ئاياغ ئۇچىدا بو.

لۇپ، ئەتراپى چوڭ قۇملۇق، قەدىمكى دەر.

يا، قۇرۇق توغراق، شامال يېمىرىپ كەتكەن

يەر يۈزى. ئۇنىڭغا سىرلىق ھەم چوڭقۇر

قاتلاملىق مەدەنىيەت يوشۇرۇنغان.

نييە دەرياسى نييە ئاھالىسىنىڭ ئانا

يىراقتىن كۆرۈنگەن قۇرۇم تېغىدىكى قار -

مۇزلار، نييە دەرياسىنىڭ باشلىمىسى

① بۇ «نييە» ناملىق بېرۇشورا (شىنجاڭ كۆزلەن سەنئەت-فوتو سۈرەت نەشرىياتى 2004-يىلى 1-نەشرى)

بولۇپ، شىنجاڭ تاشقى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىندى.

دەرياسى بولۇپ، قاپاقئاسقان كەنتى، چوڭ مازار تەرەپلەردىن ئېقىپ ئۆتۈپ پايانسىز قۇم دېڭىزدا غايىب بولىدۇ.

→ نىيە خارابىلىقىنىڭ خەرىتىسى
خاراىبارنىڭ جايلىشىشى خەرىتىسى

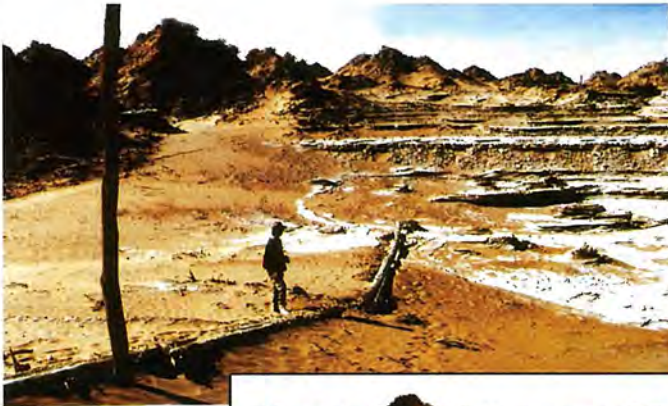

قۇملۇق تاشيولى
بۇگۈردىن نىيەگىچە قۇملۇق تاشيولى ياسىلىپ نىيە خارابىلىقىغا پارمىغان يېقىن يول بار بولدى.

قەدىمكى دەريا يولى. ئىككى قىرغاقتىكى توسما، ئوتتۇرىدىكى ئەگرى-بۇگرى دەريا قىنى ۋە لاتقا.

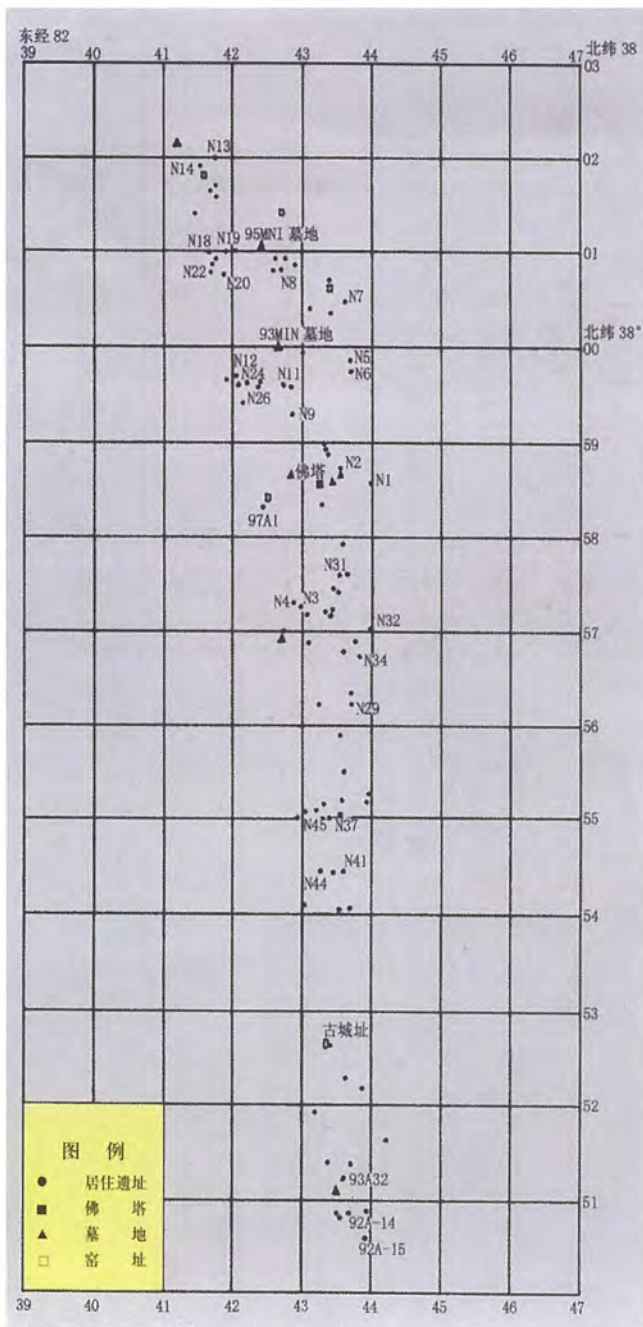

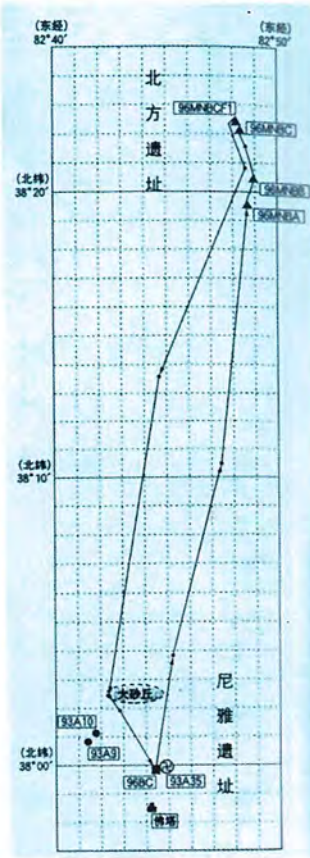
قەدىمكى كۆۋرۈك،
بۇدا مۇنارنىڭ جەنۇ-
بىدىكى يەتتە كىلومېتىر
يىراقلىقتا يالغۇز ئاياغ
كۆۋرۈك دەريا قىنىدا
توغرىسىغا تۇرغان.

چوڭ كۆلىنىڭ ئىسى
ئەتراپى دەرەخلەر بىلەن يۇ-
مىلاق دائىرىلىك قورشالغان.

ھازىرغىچە بايقالغان خاراىبلار 100 دىن ئارتۇق ئورۇندا بو-لۇپ، ساگرام، تۇرالغۇ، مەھكىمە، خۇمدان، باغ-ئېتىز، ئورمان بەلبېغى ۋە كۆل، قو-تان-ئېغىل، يول-كۆۋرۈك، قەدىمىي شەھەر ۋە قەدىمىيە-رىلەر نىيەلىكلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇر-مۇش مەنزىسى ناھا-يەن قىلىدۇ.

شىمالىدىكى خارابىلىق

نيە خارابىلىقىنىڭ شىمالىدىكى 40 كىلومېتىر يىراقلىقىدا قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزى بايقالدى. ئارخېئولوگىيە خا. دېملىرى تۆت، بەش تۇرالغۇ خارابىسىنى بايقىدى. قالدۇق تام، ياغاچ تۇۋرۇك، قوشام تام بار. يەنە ئۈچ مىڭ يىل ئىلگىرىكى بىرونزا دەۋرىدىكى تاش قورال، ساپال ۋە تۇچ قوراللارنى تاپتى.

شىمالىدىكى خارابىلىقنىڭ خەرىتىسى

تاش چاق، ئاق كۋارتىس. دىئامېتىرى 4.8 سانتىمېتىر.

قۇم بېسىپ كەتكەن گۈلتۇراق ئۆيىنىڭ تىك تۇرغان تۇۋرۇكلىرى.

بۇ بىر سىرلىق جاي بولۇپ، ئۇ شە-
مەلدىكى جايلارنىڭ يايلاق مەدەنىيىتىدىكى
ساپالچىلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ،
بوستانلىق دېھقانچىلىقى ۋە چارۋىچىلىقنىڭ
ئىقتىسادىي، مەدەنىيلىك قىياپىتىنى نامايان
قىلىپ تۇرماقتا. بۇ بىر بايقاش نىيە دەر-
ياسى بويلىرىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ
تارىخىنى زور بىر قەدەم ئىلگىرى سۈردى.

↑ رومكسىھان ساپال قاچا. ئېگىزلىكى 22.8
سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 16 سانتىمېتىر. 1993-يىلى
تېپىلغان.

↑ ئىككى باغلىق قۇلاقلىق كوزا. 1996-يىلى
يىغىۋېلىنغان، ئېگىزلىكى 26 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى
19.6 سانتىمېتىر.

← ئاق داغ گۈللۈك ساپال كوزا. 1996-يىلى
تېپىۋېلىنغان. ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى
14.4 سانتىمېتىر.

↑ نەقىشى ئويۇلغان ساپال كۇرۇشكا. ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر ، دىيامېتىرى 11 سانتىمېتىر . 1996-يىلى يىغۇپلىنغان.

← سۆڭەك مارجان. جەمئىي 456 دانە. ئۇزۇنلۇقى 0.95-0.4 ، يىغۇپلىنغاندىن كېيىن يىپقا ئۆتكۈزگەن.

قوش باغ ئورنىتىلغان قۇلاقلىق تۇك شەكىللىك ساپال كوزا. ئىگىزلىكى 20.8 سانتىمېتىر ، دىيامېتىرى 16.6 سانتىمېتىر ، گېئومېتىرىيەلىك نەقىش ئويۇش بۇ مەدەنىيەت تىپىدىكى ساپال قاچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى.

ھاسىنىڭ قاشتېشى بېشى. 1966-يىلى يىغۇپلىنغان. تېگى ئاق قاشتېشى. ئېگىزلىكى 5 سانتىمېتىر ، دىيامېتىرى 6 سانتىمېتىر .

مىس ئورغاق. كەينى تۈز، بىسى يانتۇ، ئۇزۇنلۇقى 7.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 1.5-2.3 سانتىمېتىر.

تاش يارغۇنچاق. ئىللىپىس شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى 38.4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر.

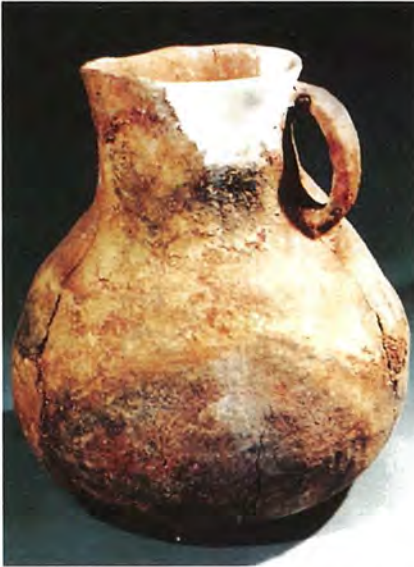

تاش يارغۇنچاق: ئېگەر شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى 2.4 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8.4 سانتىمېتىر.

تاش ئورغاق. تۆت دانە. ئۇزۇنلۇقى 14.3-16.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 2.5-7 سانتىمېتىر، دېھقانچىلىقنىڭ شاھىدىتى.

III MNM 93 قەبرىستانلىقىدا ساپال قاچىلار ياكى ئۆرە، ياكى يانتۇ، ياكى دۈم چېچىلىپ ياتقان. سۇ نىران قەبرىستانلىقىنى مۇشۇنداق بۇزۇۋەتكەن.

نەران خانلىقى قەدىمىي قەبرىستانلىقى
1993-يىلى نىيە خارابىلىقىدىكى 3N
(9289) تۇرالغۇ خارابىسىنىڭ 300 مېتىر جە-
نۇبىدىن بۇ قەبرىستانلىق بايقالدى. ئېقىن سۇ
تەكرار يالاپ قەبرىنىڭ شەكلى ۋە بۇيۇملارنىڭ
تۈزۈلۈشىنى بۇزۇۋەتكەن بولسىمۇ، ساپال قا-
چىلارنىڭ ئۆزگىچە شەكلى، قەدىمكى نەران
خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى كىشىنى
خۇشال قىلىدۇ.

بىر قۇلاقلىق ساپال كوزا. توپا رەڭ، بىر يانغا
دۇمباقراق، ئېگىز بويۇن.

ئىككى باغلىق قۇلاقلىق كوزا. قارا ساپال، ئېگىز-
لىكى 25 سانتىمېتىر، دىيامېتىرى 14.5 سانتىمېتىر.

← بىر قۇلاقلىق جۇغلىق ساپال كوزا. قارا سا-
پال، ئېگىزلىكى 39 سانتىمېتىر، قورسىقىنىڭ دىيامې-
تىرى 86 سانتىمېتىر، شەكلى قاپاققا ئوخشايدۇ. قىزىل
ئارىلاش قوڭۇر پېلەك سىزىلغان.

بىر قۇلاقلىق يوغان قورساقلىق كوزا. قارا ساپال،
ئېگىزلىكى 31 سانتىمېتىر ، دىيامېتىرى 20 سانتىمېتىر ،
قورسقىنىڭ دىيامېتىرى 98 سانتىمېتىر .

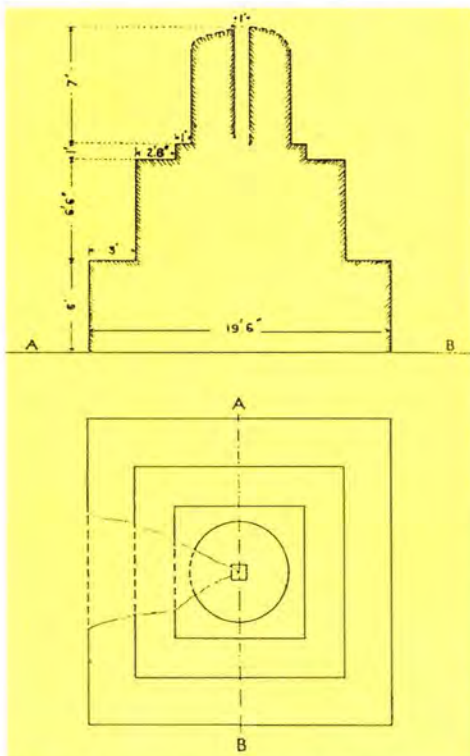

جوغىلىق ئېگىز بويۇنلۇق ساپال كوزا. قارا سا.
پال، بويىنى ئېگىز، كىچىك جوغىسى بار، ئېگىزلىكى
33.5 سانتىمېتىر .

بۇددا ھۇنارى نىيە خارابىلىقى بۆتلىشىنىڭ ئاساس نۇقتىسى

بۇددا مۇنارنىڭ تەكشى كەسپە يۈز خەرىتىسى. قالدۇق ئېگىزلىكى 5.8 مېتىر. ئىككى قاتلاملىق چاسا تەگلىكى بار، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 3.9 مېتىر، مۇنار گەۋدىسى سېلىندىرسىمان، دىيامېتىرى 1.9 مېتىر.

نيە خارابىلىقى

نيە خارابىلىقى بۇددا مۇنارنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئورنى شىمالى پاراللېل $37^{\circ} 58' 34''$ شەرقىي مېرود. ئان $82^{\circ} 43' 14''$ دا، بۇ يەر تەبىئىي يېزا-كەنتلەر بولۇپ، نيە دەرياسىنىڭ تار، ئۇزۇن ئېقىنىنى بويلاپ تارقاق جايلاشقان. دائىرىسى جەنۇبتىن شىمالغا 25، شەرقتىن غەربكە يەتتە كىلومېتىر، كۆلىمى 175 كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدۇ. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «نران خانلىقىنىڭ مەركىزى نران شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگەن 8820 چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى 480 تۈتۈن — 3360 كىشى، لەشكەرلىككە ياراملىقى 500 نەپەر»، دېيىلگەن. مىلادىيە 59-76- يىللىرى پىشامشان خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ سانسىكرىتچە يازما مەنبەلەردە «كادوتا (چادوتا) ئايدى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. مىلادىيە 3- ئەسىردە ئۇدۇن خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان.

بۇددا مۇنارنىڭ كۈن ئولتۇرغان چاغدىكى كۆرۈنۈشى.

جەنۇبىدىكى قەدىمكى شەھەر

بۇدا مۇنارنىڭ جەنۇبىدىن 13 كىلومېتىر يىراقلىقتا بىر خارابە بايقالدى. ئۇزۇن دىيامېتىرى 185 مېتىر، قىسقا دىيامېتىرى 150 مېتىر، شەھەرنىڭ ئىچىگە يۇلغۇن ۋە قۇم بارخانلىرى توشۇپ كەتكەن. قالدۇق تامنىڭ 1/5 قىسمى ساقلىنىپ قالغان. نىيەدىن قىزىلغان تارىشا پۈتۈكلەرنىڭ 11 پارچىسىدا مەلۇم «شەھەر» تىلغا ئېلىنغان ۋە ئېنىق قىلىپ «ۋاتتائاۋانا شەھەر» دېيىلگەن.

قەدىمكى شەھەرنىڭ تەكشىلىك

خەرىتىسى

قەدىمكى شەھەر سېپىلى ئۆيەر-بۇ- يەردىن ئۇزۇلگەن. ھازىر مۇ پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

شەھەر قوۋۇقى خارابىسى. جەنۇبىي سېپىل- نىڭ ئوتتۇرىسىنى قازغاندا بۇ قوۋۇق دەسلەپكى قەدەمدە ئېشەك بېشى لەمپىلىك كۆپ قاتلاملىق قوۋۇق دەپ قارالدى.

24N(92A9) تۇرالغۇ خارابىسى، سستەينىننىڭ 1906-يىلى 7، 8-نومۇرلۇق ئىككى ئۆيىنى قېزىش ئەھۋالى.

سستەين قازغان 13N(93A10) تۇرالغۇ خارابىسى، ۋاتتاۋاناننىڭ يامۇلى بولۇشى مۇمكىن.

بىر قۇلاقلىق ساپال كۆمۈردەك ۋە يانماچ كۆي جاھازىلىرى.

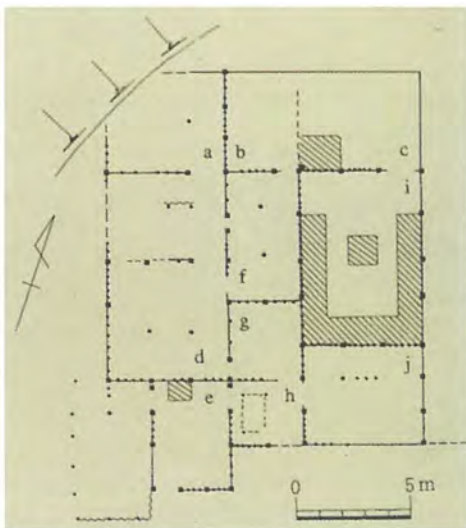

8N (11A92) تۇرالغۇ خارابىسى.

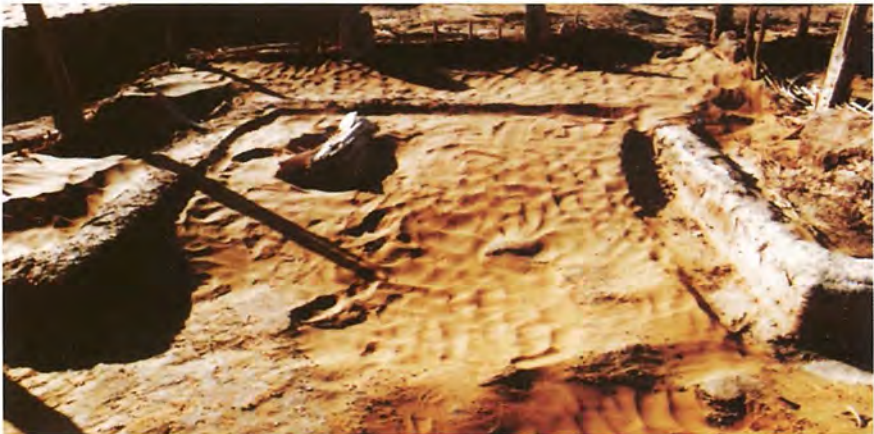
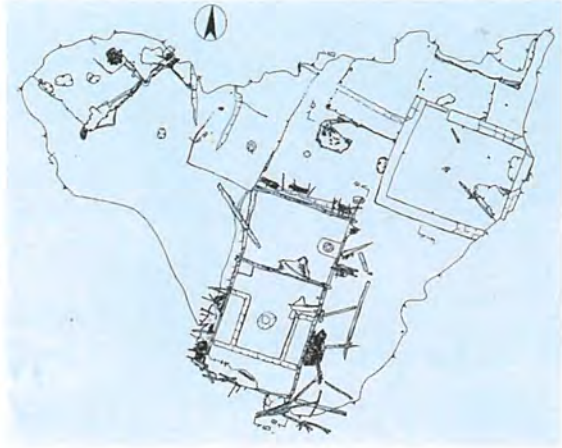
يۇقىرىدىكى سۈرەت: تۇرالغۇنىڭ
ھاۋادىن تارتىلغان ئومۇمىي كۆرۈنۈشى

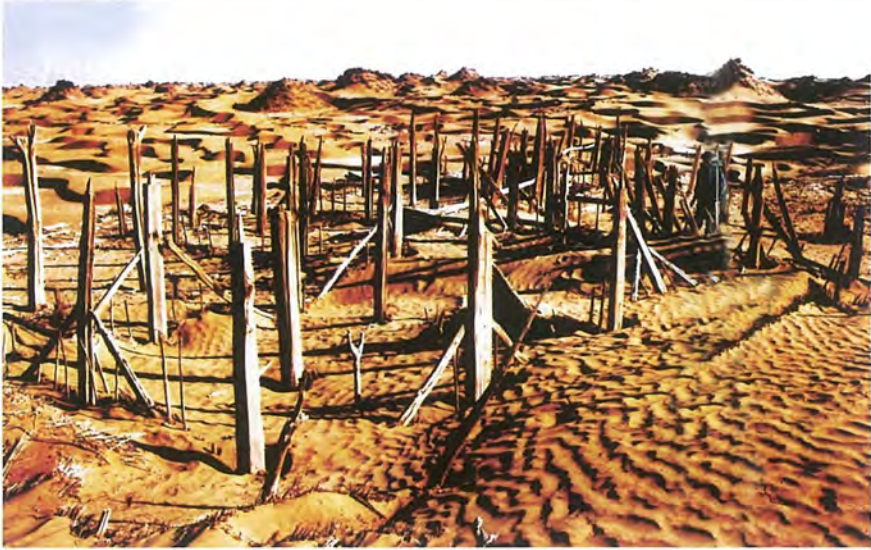
ئوتتۇرىدىكى خەرىتە: خارابىلارنىڭ
تارقاق جايلىشىش خەرىتىسى

تۆۋەندىكى سۈرەت: خارابىلىقنىڭ يېپ-
قىمىدىن كۆرۈنۈشى

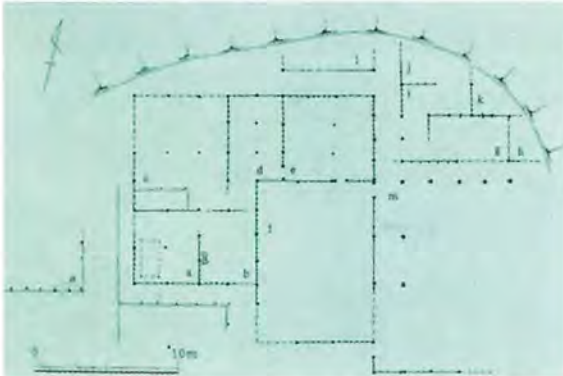

2N(4B92) تۇرالغۇ خەرىتىسى
 يۇقىرىدىكى خەرىتە: تۇرالغۇ-
 نىڭ ئەمەلىي ئۆلچەنگەن خەرىتىسى
 ئوتتۇرىدىكى سۈرەت: ئۆينىڭ
 كۆمۈلۈپ قالغان يەر ئاستى لىمى
 تۆۋەندىكى سۈرەت: مېھ-
 مانخانىدىكى ئۈچ سۇپا

3N(92B9) تۇرالغۇ خارىسى

يۇقىرىدىكى سۈرەت: خارا-
بىنىڭ يېقىندىن كۆرۈنۈشى

ئوتتۇرىدىكى سۈرەت: قۇ-
رۇلۇشنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

تۆۋەندىكى سۈرەت: خارا-
بىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى

ۋاتتائاۋانا يامۇلىنىڭ خارا-
بىسى. بۇددا مۇنارنىڭ جەنۇبى-
دىكى 2~3 كىلومېتىر جايىدا
بولۇپ، بۇ جايدىن ئادەملەر،
زور ۋەقەلەر، باج يىغىش، يەر
قاتارلىق مەزمۇنلاردىكى تارىشا
پۈتۈكلەر چىقتى.

خۇمدان خارابىسى. نيە خارابىلىقى ئىچىگە قول ھۈنەرۋەنچىلىك رايونلىرى جايلاشقان بو-
لۇپ، 10 دىن ئارتۇق ئورۇندا خۇمدان خارابىسى بايقالدى.
(26N(92AB) تۇرالغۇ خارابىسى. ياخشىراق ساقلانغان قۇرۇلما.

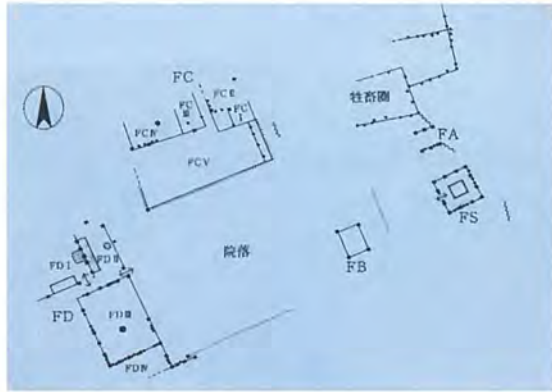
5N(93A 35) تۇرالغۇ

خارابىسى

بۇددا مۇنارىدىن 2.9 كىلو-
مېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، چوڭراق
تۇرالغۇ خارابىسى. كادوتا يامۇلا.
لىرىنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن.
بەش يۈرۈش.

ئىمبارەت، ھويلا دەرۋازىسى، ساغرام، مۇزخانا، ئۆي قاتارلىقلار بار. قارۇشتى ۋە خەنزۇ

يېزىقىدىكى تارىخىي پۈتۈكلەر چىققان.

تەڭرى بىلەن ئادەمنىڭ ياغاچ ئويما ھەيكىلى. FD مەركىزى تۆۋ-
رۇكنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى ئۆيلەردىن چىققان. تۆت تال. ئېگىزلىكى
64 سانتىمېتىر.

↑ ساگرام (35 A 93) N 5 تۇرالغۇ خارابىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە. تەكشى يۈزى «回» خېتى شەكىللىك. ئۇزۇنلۇقى 5.3 مېتىر، كەڭلىكى 5.2 مېتىر. ئوتتۇرىسىدىكى كىۋادىرات شەكىللىك مۇنبەر ئۆلى.

↑ تامغا سىزىلغان بۇت. دائىرىسىنى قارا يىپ بىلەن يۆمگەن. بەش ئەزاسىنى قېنىقلاشتۇرۇپ سىزغان. كالىپكە قىزىل، شاپ بۇرۇت، قارا يۇقى، دولسى ئۇچۇق، كاتەكچە كاسايا كىيگەن.

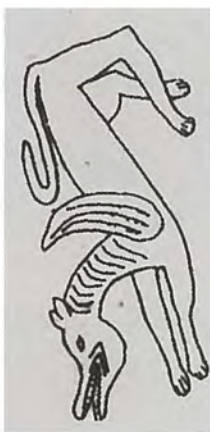

← تامغا سىزىلغان بۇت. ساگرامدىن چىققان، گەۋدىسىنىڭ يېرىمى قالغان، ئوڭ تەرەپكە قاراپ تۇرغان، ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويغان، چاپنىغا پەي ئوقيا نەقىشلەنگەن.

ياغاچ ئويما نەقىشلىك
كۆتۈرمە رام

يۇقىرىدىكى سۈرەت:
1906 - يىلى قازغان نەق
مەيدان.

ئاستىدىكى
سۈرەت: رامنىڭ
ئالدى-ئارقىسىدىكى
نەقىشلەر. نىيە
خارا بىلىقىدا بايقالغان
نەقىشلىك ھەشەمەت-
لىك ئۆيلەر ئاز غە-
مەس. قاناتلىق
ھايۋان، تەڭرى ئې-
تىدەك قىلىدۇ.

→ ياغاچ ئويما
ئۇرۇندۇق پۇتى،
4N(5B92) خارابە-
سدىكى 7-نومۇرلۇق
ئولتۇراق ئۆيىدىن
چىققان. شر
(يولئاس) باشلىق،
تىلى ئۇزۇن، قانات-
لىق، پۇتى ئات تۈيە-
قسىماندەك تۇرىدۇ.

↑ ئادەمنىڭ ياغاچ ئويما يالغىچ ھەيكىلى. 3N(7A169)
ئورالغۇ خارابىسىدىكى 1-نومۇرلۇق ھۇجرىدىن چىققان.

→ ياغاچ ئويما ئۇرۇندۇق پۇتى. 4N(8B92) خارابە-
سدىكى 7-نومۇرلۇق ئۆيىدىن چىققان. ئىككى تال، قاننى بار.
گادەم باشلىق، پۇتى ئات تۈيىقسىمان، ئوڭدىكىسى ئەر، سول-
دىكىسى ئايال.

گۈل ئويۇلغان ياغاچ جوزا. 3N(992B)
 تۇرالغۇ خارابىسىدىكى 7-نومۇرلۇق ھوج-
 رىدىن چىققان، جوزا يۈزى يوق. ئۇزۇنلۇ-
 قى 67.8 سانتىمېتىر ، ئېگىزلىكى 60 سان-
 تىمېتىر. بۇ نىيە خارابىلىقىدىن چىققان ئەڭ
 نەپىس قاپارتما نەقىشلىق سەنئەت بۇيۇمى.
 رىدىنىڭ بىرى.

↑ ئىشكاپ(8A 92) 26 N خارابىسىدىكى 8-نومۇرلۇق
 ھۇجرىدىن چىققان.

← چار تار 4N(892B) تۇرالغۇ خارابىسىدىكى 12-نومۇر-
 لۇق ئۆيىدىن چىققان. تۆت قۇلىقىدىن ئۇچلا قالغان.

گېئومېترىيەلىك يوللۇق يۇك ئە-
دىيال (3 N(9B 92) خارابىسىدىن چىق-
قان. كەڭ-تارلىقى ئوخشاش بولمىغان
بەلباغسىمان يولغا گېئومېترىيەلىك گۈل
چۈشۈرۈلگەن.

تۇرۇك ۋە كۆتۈرمە جازا. نيه خارا-
بىلىقىدا ھۇجرا سېلىشتا ياغاچنى ئاساس
قىلىش، گۈللۈك كۆتۈرمە جازا ئىشلىتىش
ئۆزگىچە قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىنى شەكىللەند-
دۈرگەن.

گۈل ئويۇلغان ياغاچ جوزا قېزىل-
غان نەق مەيدان. ئىككى ياغاچ گۈل
چۈشۈرۈش نىيە ياغاچ ئويمىچىلىقىدا
كۆپ ئۇچرايدىغان گۈل نۇسخىلىرىنىڭ
بىرى بولۇپ، يوپۇرماق، مېۋە، گېشۇ-
مېتىرىيەلىك سىزىق قاتارلىقلارمۇ بار.

قارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈك. قارۇشتى يې-
زىقى «گېشەك كالىپۇكى يېزىقى» دەپمۇ ئاتالغان بو-
لۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىردىن مىلادىيە
3-ئەسىرگىچە ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا ئىشلە-
تىلگەن. تولۇقسىز بولمىغان مەلۇماتتىن قارىغاندا نىيە
خاراكتېرىدىن مۇشۇ يېزىقتىكى تارىشا پۈتۈكلەردىن
839 دانە قېزىۋېلىنغان. بۇ بىرىتانيە كۈتۈپخانىسىدا
ساقلىنىغان بىرسى بولۇپ، لايدا پېچەتلەپ ئوبدان
ساقلىنىغان، پادىشاھنىڭ رەسمىدەك تۇرىدۇ.

قارۇشتى يېزىقىدىكى تارشىا
پۈتۈكنىڭ شىنا شەكىللىك، تىك
تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك ۋە ئۇ-
زۇنچاق قاتارلىقلىرى بار.

قوي تېرىسىگە يېزىلغان خەت-چەك. بۇنىڭغا قارۇشتىچە خەت يېزىلغان. تارشىا پۈتۈكتىن باشقا تېرە پۈ-
تۈك، شايى پۈتۈكلەر مۇ بار.

→ خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۇ-
تۈك. نىيە خارابىلىقىدىن چىققان. تارىشا
پۈتۈك ئاز دېگەندىمۇ 67 گە يېتىدۇ. بۇ
5N(35 A 93) نۇرالغۇ خارابىسىدىن
چىققانلىرى بولۇپ، ئۇزۇنى 13 سانتىمې-
تىر كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەيشىنىڭ
5-يىلى دېگەن يىلنامە پۈتۈكۈمۇ بار.

«ئاشلىق مەھكىمىسىنىڭ تامغىسى»
1959-يىلى يىغىۋېلىنغان، ئېگىزلىكى 1.7،
تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 2 سانتىمېتىر.

↑ بىللە دەپنە قىلىنغان ئەر-خوتۇننىڭ قۇرۇپ كەتكەن جەستى. ئوڭدىكى ئەر 50 ياشلاردا، سولدىكى ئايال 40 ياشلاردا.

1959-يىلىدىكى تەكشۈرۈش

شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ تەكشۈرۈشىدە 001MNM59

نومۇرلۇق قەبرە قېزىلىپ چىرايلىق تاۋار-دۇردۇن كە-يىمىلەر، مائا، مىس ۋە تۆمۈر قوراللار، ساپال قاچا-قۇچلار، ياغاچ جابدۇق قاتارلىقلار چىقتى. قەبرىنىڭ دەۋرى مىلادىيە 3-، 4-ئەسىرلەر.

↑ چەپچەكلىك ساپال

خۇمرا، قارا چاپان سالغان. دول-سىدا بىر ئايلاپما ئۈچ بۇلۇك نە-قىشى بار. ئېگىزلىكى 22.5، دىيا-مېتىرى 12.3 سانتىمېتىر.

← پېلەك قاپ ۋە مىس ئەي-نەك، شايى ئەينەك خالتىسى. قاپ-

نىڭ ئېگىزلىكى 13 سانتىمېتىر، ئەينەكنىڭ دىيامېتىرى 12.3 سان-تىمېتىر.

گۈللۈك پاختا رەختىنىڭ قېپقالغان پارچىسى. 001MNM59 نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان. قېپقالغان ئۇزۇنلۇقى 86، كەڭلىكى 45 سانتىمېتىر. ئوڭ بۇرجەكتىكى بۇدساتۋانىڭ يېرىم رەسىمى ياكى مول-ھوسۇل ئىلاھەسنىڭ رەسىمى.

«ھەممە ئىش كۆڭۈلدىكىدەك بولغاي» دىگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ چاپان. ئۇزۇنلۇقى 133 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 174 سانتىمېتىر، ئالدى ئوچۇق، يېڭى تار، بەلباغ باغلىغان ئىزى بار. ئېتىكى كەڭ.

بىر قۇلاقلىق ساپال كوزا. 8MNIM95 دىن چىقتى.
قان، ئېگىزلىكى 43 سانتىمېتىر، دولىسىغا بەلگە ئويۇلغان.
قان. يۇمىلاق ۋە يوغان قورساق، ئېغىزى تۈز، تېگى كىچىك ۋە تەكشى.

ئۇچۇ، خوچۇن، ئەللىك داچۇن دېگەن پۇللار. تېگى مىس، خارابىلىقتىن خەن سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن پۇللىرى تېپىلدى. بۇلار ئەينى زاماندا نىران خانلىقىدا ئاساسلىق ئوبوروت قىلىنغان پۇللار.

تۆمۈر چوت. 1959 - يىلى يىغىۋېلىنغان. ئۇزۇن 15.5 سانتىمېتىر. ئەينى زاماندىكى ناھايىتى ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قورالى.

گۈل ئويۇلغان ياغاچ
 نۇرۇك. ئۇزۇنلىقى 1.62،
 كەڭلىكى 0.18 مېتىر. گۈل
 ۋە مېۋە ئۇلاشما قاپارتمىلىق
 قىلىپ ئويۇلغان.

گۈل ئويۇلغان ئىشك قانتى. يۇقىرى يۈزىدىكى ئادەم ۋە پىلىنىڭ ئويۇ-
 نىشىۋاتقان كۆرۈنۈشى. ئاستىدىكى قاناتلىق ھايۋان.

گۈللۈك ئاياق، «ۋەن» خېتى چەپچىكىگە ئويۇلغان.

ياغاچ جاق. دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11، دىيامېتىرى 7.6 سانتىمېتىر.

ياغاچنى تېشىپ ئوت چىقارغۇچ. 4MNIM95 خارابىسىدىن چىققان. دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 35، تەشكۈچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10.5، كەڭلىكى 2 سانتىمېتىر.

↑ ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر ئورغاق، 4MNIM95 خارابىسىدىن چىققان. دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 31.8 سانتىمېتىر. دېھقانچىلىق نىرانلىقلارنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.

→ ئۆرۈش يېپىنى يۆتكەش ئەسۋابى. گىلەم توقۇشتا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب. ئۇزۇنلۇقى 22، كەڭلىكى 13.5 سانتىمېتىر.

↑ مارجان. سەدەپ بېزەكلەر. 14N(9A93) نىڭ جەنۇبىدىكى
ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىسىدىن چىققان.

← ياغاچ گۆرچەك

↓ MNI95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى.

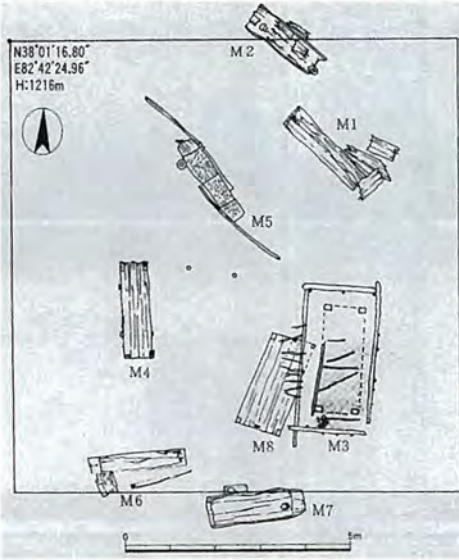

1995-يىلى قەدىمىي قەبرىنى

قەبرىش

MNI 95 نومۇرلۇق قەبرىستانلىقى

بۇددا مۇنارنىڭ شىمالىدىكى 5.2 كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، نىيە دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى ئېگىز قۇم ئېدىرىغا جايلاشقان. 10 قەدىمىي قەبرە تېپىلدى. ئۈچدە ساندۇق شەكىلدىكى تاۋۇت ساندۇقى بار. بىر گۈر-دىن ساندۇق تاۋۇت چىقتى. كۆرنىڭ شەكلى ۋە چىققان قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن دەسلەپكى قەدىمىي بۇ جاي مىلادىيە 3-، 4-ئەسىرلەردىكى نىران خانلىقى خان جەمەتىنىڭ قەبرىسى دەپ ھۆكۈم قىلىندى. يەنە ئىككى قەبرىدىن ھەمدە پەنە بۇ يۇملار كۆپ چىقتى. خان جەمەتى ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ بولۇشى مۇمكىن.

MNI 95 - نومۇرلۇق قەبرىلەرنىڭ جايلىشىش خەرىتىسى

MNI 95 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىنى ئېنىقلاش ئەھۋالى. بۇ كۆلىمى ئەڭ زور بىر قەبرە

بولۇپ تاۋۇت ساندۇقى ۋە تاشقى تاۋۇتلۇق بار.

MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M تاۋۇت. ساندۇق شەكىللىك. تۆت پۇتلۇق، ئۇ-زۇنلۇقى 228 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 90 سانتىمېتىر، ئەر-ئايال ئىككى كىشى بىللەن دەپنە قىلىنغان «باش قوشما خان-تۆرلەر تۈمەن يىللار، ئۇندا غولدار ئەۋلادىلار» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ يوتقان يېيىلغان. ئەرنىڭ جەستىنىڭ بويى 1.74 مېتىر، ئوق، يا، چاپچالارنى ھەمدەپنە قىلغان. چاپچىغا بەلباغ، غىلاپ، ئوقيا خالتىسى ئېسىقلىق؛ ئايالنىڭ جەستىنىڭ بويى 1.62 مېتىر، بىر پەرداز قۇتىسىنى ھەمدەپنە قىلغان. ئىچىدە مىسى ئەينەك بار.

MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىكى ئەر-ئايال. بېشى شىمالغا قارىتىلغان. پۇتىنى تۈز سۇنۇپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان، بېشىغا تۆت قىرلىق ياستۇق قويۇپ، يۈزنى يېپىپ قويغان.

ئايالنىڭ جەستى MNI 95 - نومۇرلۇق قەبرىدە -
دىن چىققان. يالغۇز دەپنە قىلىنغان. ياش ئايال.

ئەرنىڭ جەستى MNI 95 - نومۇرلۇق قەبرىدە -
تانلىقتىكى 8M قەبرىدىن چىققان. ئۇزۇن چاپان
كىيگۈزۈلگەن، بەلباغ باغلىغان. مائا ئىستان، كۆن
ئايغ، شايى پەلەي كىيگۈزۈلگەن.

«باش قوشسا خان- تۆرىلەر تۈمەن يىللار، ئۇندا غولدار ئەۋلادلار» دېگەن خەن چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ يوتقان. MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىلغان. يۇقىرىدىكى رەسىم: كىمخاپنىڭ قىسمىن كۆرۈنۈشى. تۆۋەندىكى رەسىم: ئومۇمىي كۆرۈنۈشى.

MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى MB مەدەنىي يادىكارلىق ئورنىنىڭ خەرىتىسى.

كىمخاپ پوسما، تۆپىسى يۇمىلاق ئۇچلۇق، ئىككى تال شايى باغ تىكىپ قويۇلغان. ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى 24 سانتىمېتىر، شايىباغدا خەنزۇچە «山内» «河生»، «德»، «子» دېگەن خەتلەر بار. پوسمىنىڭ جىپىكىگە قارا سىياھتا قارۇشتىچە خەت يېزىلغان.

جاۋا ئاياغ. MNI 95 - نەۋرۇلۇق قەبرىدىن چىققان. ئۇزۇنلۇقى 29 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتىر، ئىچىگە كىگىز تۇتۇلغان، ئۈستىگە بېغىشلىق گۈل نەقىشى تىكىپ قويۇلغان.

سېرىق-كۆك كاتەكچە يوللۇق
كەمخاپ چاپان. MNI 95 -نومۇرلۇق
قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىن
چىققان. ئۇزۇنلۇقى 122 سانتىمېتىر،
كەڭلىكى 225 سانتىمېتىر.

«长乐大明光» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن
كەمخاپ ئىستان. MNI 95 -نومۇرلۇق قەبرىستان-
لىقتىكى 3M قەبرىدىن چىققان، ئۇزۇنلۇقى 118
سانتىمېتىر، پۇچقىنىڭ كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر.

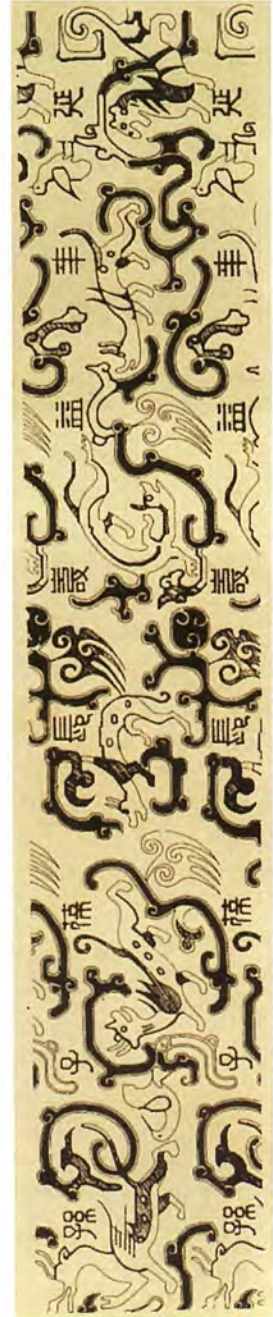

كىمخاپ يۈز پايقۇچ. MNI 95 - نو مۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىن چىققان. ئۇزۇنلۇقى 64 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 58 سانتىمېتىر.

↑ كىمخاپ پەلەي 3M قەبرىدىن چىققان ، ئۇزۇنلۇقى 34 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 16 سانتىمېتىر .

→ « 延年益寿 ^۸ 葆子孙 » (ئۆمرىڭىز ئۇزۇن بولغاي، پەرزەنتلىرىڭىز ياشىغاي) دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن كىمخاپ گۈل نۇسخىسى.

چەكمەن خالتا. MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىن قېزىلغان. ئېگىزلىكى 17 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر.

يىپەك ياغلىق MNI 95-نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 3M قەبرىدىن قېزىلغان. ئۇنىڭ زۇنلۇقى 186 سانتىمېتىر ، كەڭلىكى 25 سانتىمېتىر. كۆك، قىزىل ئىككى رەڭلىك قىرلىق كاتەكچە گۈللۈك.

ئەجدىھا-بولۇس گۈللۈك مىس ئەينەك ۋە ئەينەك خالتىسى. 3M تىن چىققان. بۇمىلاق، تېگىنىك دىيامېتىرى 9.8 سانتىمېتىر ، ئەينەك خالتىسىغا «世母极锦宜二亲传子孙» دىگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. (ھامىيانىڭ ئېسىل كىمخاپى ئاتا-ئانىغا لايىق، ئەۋلادلارغا تەۋەرىۋك.)

« شەرقتىن چىقسا بەش ئەختەر ، ئوتتۇرا ئىقلىمغا نەپ يېتەر »
 ئوتتۇرىدىكى سۈرەت: كىمخاپ بىلەكلىكنىڭ ئومۇمىي كۆ-
 رۇنۇشى.

يۇقىرىدىكى سۈرەت: كىمخاپنىڭ گۈللىرى.

تۆۋەندىكى سۈرەت: كىمخاپنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگىنى .
 8MNIM95 دىكى ئەر جەستىنىڭ ئوڭ يېنىدىكى
 ئوقيانىڭ يېنىغا قويۇلغان ، بىلەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18.5 ، كەڭلى-
 كى 12.5 سانتىمېتىر ، باغلىغۇچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 21 سانتىمېتىر ،
 يولۋاس ، ئەجدىھا ، تۇمار ، ئىلاھىي نۇرنا ، توز ، خاسىيەتلىك
 ھايۋان ۋە تاغ ، يۇلتۇز قاتارلىق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈل-
 گەن . مۇشۇ كىمخاپ بىلەن بىر قەبرىدىن قېزىلغان «جەنۇبىي

چانلارغا جازا يۇرۇش قىلىش» دېگەن خەت بار كىمخاپ پارچىسى بىلەن بىر. بەش يۇلتۇز: (ۋېنېرا، يۇپىتېر، مارس، ساتۇرننى كۆرسىتىدۇ). «شەرقتىن چىقسا بەش ئەختەر، ئوتتۇرا ئىقلىمغا نەپ يېتەر»، «جەنۇبىي چانلارغا جازا يۇرۇش قىلىش» دېگەننى بەش يۇلتۇزنىڭ بىرلا ۋاقتتا شەرقتە چىقىشى، جۇڭگونىڭ جەنۇبىي چانلارغا جازا يۇرۇش قىلىشتا جەزمەن غەلبە قىلىشىغا زور پايدىلىق دېگەن مەنىدە. بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمەتنىڭ نىران خانىغا قىلغان سوۋغىتى ئىكەنلىكى شەك - شۇبھىسىز.

«ۋاڭ» (王) خەتلىك چوغلۇق ساپال كوزا. MNI 95 - نومۇر. لۇق قەبرىستانلىقتىكى 8M دىن چىقتى. ئىچىدە سېسىغان، قۇرۇپ كەتكەن يېمەكلىك بار ئىكەن. شۇ زاماندا نىران پىشامشان دۆلىتىنى قوشۇۋالغان بولسىمۇ «خان» نامىنى ساقلاپ قالغان.

قوش باغلىق ساپال كوزا. MNI 95 - نومۇر لۇق قەبرىستانلىقتىكى 1M دىن چىقتى. ئېگىز - لىكى 13.6 سانتىمېتىر. ئۇششاق يۇمىلاق گۈللۈك.

← ياغاچ قوزۇقلۇق كىيىم ئاسقۇ، تەبىئىي دەرەخ شېخىنى ئازراق تۈزەشتۈرۈپ ياسىغان. ئېگىزلىكى 115 سانتىمېتىر، 3M تىكى ئەرنىڭ جەستىنىڭ يىنىغا قۇيۇلغان.

↑ جام. MNI 95 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى 6M دىن چىققان. دىيامېتىرى 10، ئېگىزلىكى 11 ساند. تىمپىتىر. قىرىپ ياسىغان.

→ تەڭنە (كاسا).
دىيامېتىرى 27.8، ئېگىزلىكى 9.5 سانتىمېتىر. تېرىق قانچانغان.

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن تەرجىمىسى

ئىككىنچى قىسىم
تەزكىرە - رىسالىلەر

موللا نىياز بىننى قارى سابىر

ئىسلام دىنىنىڭ خوتەنگە كىرىشى ۋە خوتەن
بۇددىزىمىنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشى

(1796-يىلى 7-ئاي)

[ئىلاۋە] بۇ شائىر موللا نىيازنىڭ 2080 مىسرادىن تەركىب تاپقان «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» ناملىق تارىخىي داستاننىڭ نەسرىي يەشمىسى. بۇ نەسرىي يەشمىنى شىنجاڭ غاز سانلىق مىللەتلەر جەمئىيىتى تارىخ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى 1959 - يىلى ئىشلىگەن. شۇ ئارمىيىتىمى ئىيى پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەتقىقات ئىنىستىتۇتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى يانۋاردا باستۇرغان. ماۋزۇ تۈزگۈچى تەرىپىدىن قويۇلدى.

كائىنات، ئادەم، جىن، دۇنياۋى ھايات ئاخىرەتنى يارىتىپ بارلىق ھاياتقا «رىزىق» (ئوزۇق) بەرگۈچى تەڭرىگە ھەمدۇ سانا (تەشەككۈر) بول-سۇنكى: ئۇ — تەڭرى بىر قەترە (بىر تامچە) سۇ (مەنىي) دىن گۆھەردەك (ئەزىز) ئادەم ياراتتى. ئاسمانلارنى تۈۋرۈكسىز، يەرنى يۆلەنچۈكسىز ياراتتى، تەڭرىگە ھەمدۇ - تەشەككۈر ئېيتىشتا سۆزلىگۈچىلەرنىڭ تىلى ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئۆز مەرھىمىتى بىلەن بىراۋنى ئەزىز قىلسا، قارشىلىق قىلغۇچى يوق. تەڭرىنىڭ باشلىنىشىغا زامان (ۋاقىت) يوق، ئاخذ-رىسىغا ھەم ھېچ «ئىنتىھا» (ئاخىرلىشىش) يوق، يەنى مەڭگۈدۇر. بارلىق شاھلارنىڭمۇ شاھى تەڭرىدۇر. ئاشكارا ۋە مەخپىي ئىشلاردىن تەڭرى ئا-گاھ (ۋاقىپ) بولغۇچىدۇر. تەڭرىنىڭ ئۇلۇغ ۋۇجۇدىغا ۋە قانداقلىقىغا تەپەككۈر مۇنازىرە قىلىش ۋە ئوخشىتىش مۇمكىن ئەمەستۇر. تەڭرىنىڭ

تەڭرىلىكى مەڭگۈدۇر. تەڭرىنىڭ ئۇلۇغ پەيغەمبىرى — دوستى، بارلىق پەيغەمبەرلەرنىڭ ئەۋزىلى، قىيامەت كۈنى شاپائەت قىلغۇچى، بارلىق مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىپتىخارى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە تەۋۋە-لىرىگە، سەپداشلىرىغا، دوستلىرىغا ۋە دوستلىرىنىڭ ھەمدوستلىرىغا «دۇرۇت» (رەھمەت) ئېيتقاندىن كېيىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىلىرى ھەسەن ۋە ھەسەننىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىماملار ھەققىدە شۇنداق بايان قىلىنىدۇ.

ئىمامى نەسرەددىن، ئىمامى مۇئىنەددىن، ئىمامى زەھرىددىن، ئىمامى قاۋامىددىنلەرنىڭ نەسەب ۋە ئىسىملىرى توغرىسىدا

شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ئىمام ھۈسەيىن ھەزرىتى ئەلنىڭ ئوغلى. زەينىلئابدۇددىن ئىمام ھۈسەيىننىڭ ئوغلى؛ زەينىلئابدۇددىننىڭ ئوغلى ئىمام مۇھەممەدى باقىر؛ ئىمام مۇھەممەدى باقىرنىڭ ئوغلى ئىمام جەففىرى سادىق؛ جەففىرى سادىقنىڭ ئوغلى ئىمام مۇسا كازىم؛ ئىمام مۇسا كازىمنىڭ ئوغلى ئەلى مۇسارىز؛ ئەلى مۇسارىزنىڭ ئوغلى مۇھەممەد تەقى، ئىمام مۇھەممەد تەقىنىڭ ئوغلى ئىمام مۇھەممەد نەقى، ئىمام مۇھەممەد تەقىنىڭ ئوغلى ئىمام ئەسكىرى؛ ئىمام ئەسكىرىنىڭ ئوغلى ئىمام قاسىم؛ ئىمام قاسىمنىڭ ئوغلى ئىمام ئەپتەھ؛ ئىمام ئەپتەھنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، ئۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ئەۋلاددۇر ۋە ئۇلار بارلىق ئادەملەرگە يولباشچىدۇر (يۇقىرىدىكى تۆت ئىمام زەيد-ھۇللا دېگەنلەر ئىمام ئەپتەھنىڭ ئوغۇللىرىدۇر).

ئىماملار ماۋارا ئۈننەھردىن چىقىپ، يۈسۈپ قادىرخانىنى قەشقەرگە قوشۇن بىلەن ئەۋەتتى، يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرگە كېلىپ مەسلىھەت-لەشكىنى بۇلارنىڭ تارىخى ۋە قەسى توغرىسىدا خەۋەر بەرگۈچى ئاپتور شۇنداق خەۋەر قىلىدۇكى: ئىمام ئەپتەھنىڭ ئوغلى بولغان تۆت ئىمام مادايىزد^①دا تۇراتتى. ئۇلار بىلەن ئەمىرلەر، ئەسكەرلەر بىللە ئىدى. مەسلىھەت قىلىشىپ، تۆت ئىمام ئىسلام دىنىنىڭ ئاجىزلىقىنى ۋە دىن-نى كۈچەيتىش ئۈچۈن جەڭ قىلىشنى نىشانلاپ، ئاتاقلىق قەھرىمان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىلتىماسى بويىچە، قەشقەرگە يۈسۈپ قادىرخانىنى ئەۋەتمەكچى بولۇشتى. يۈسۈپ قادىرخان: — ئەي شاھلىرىم، قەشقەر خەل-

① ئىراندىكى مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى

قى بۇددىست ئىكەن، مۇسۇلمانلارغا بۇددىستلار باشلىق ئىكەن. ھەر بىر رىختلارنىڭ دەۋرىدە ئۇ يەرلەر ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈلۈپ، دىن راۋاجلانسا، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن، دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشنى ئارزۇ قىلغۇچىلار بولسا توپلانسون! — دەپ ئېلان قىلدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشقا قىرىق مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلىنىپ، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى، يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر يېرىگە يېتىپ كېلىپ، قەلئەگە يېقىن بىر جايغا چېدىر قۇردى. يۈسۈپ قادىرخان قەشقەر ئاھالىسىگە قارىتا: — بىزگە تۆت ئىمام بۇيرۇق قىلدى. سىزىلەر ئىسلام دىنىغا كىرىشىڭىزىلار كېرەك، ئەگەر قوبۇل قىلمىدىڭىلار جاھىللىق بىلەن ئۆز - ئۆزۈڭلەرگە زۇلۇم قىلغان بولۇرسىلەر، قانلىرىڭىز ئېرىقتىكى سۈدەك ئاققۇزۇلۇپ، باشلىرىڭىز ساي تېشىدەك كېسىپ تاشلىنىدۇ. مال - مۈلۈكلىرىڭىزىلەرنى ۋەيران قىلىسىزىلەر، دېگەن مەزمۇندا بىر مەكتۇپ يازدى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بۇ مەكتۇپى قەشقەر ئاھالىسىگە يېتىپ كەلگەچ، ئوقۇپ ۋاقىپ بولۇپ مەسلىھەت قىلىشتى. مەسلىھەتتىن كېيىن: — ئەگەر بىزنى ئىسلام دىنىغا چاقىرغۇ - چىلار پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى بولسا، ئۇلارنىڭ جامالىنى (يۈزىنى) كۆرۈپ تۇرۇپ ئىمان ئېيتىپ جان پىدا قىلساق، — دېگەن جاۋابنى بەردى.

نامە ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچى بۇ جاۋابنى يۈسۈپ قادىرخان غازىغا يەتتە كۈزدى. يۈسۈپ قادىرخان مۇنداق دېدى: — قەشقەر خەلقى بۇ سۆزنى ئېيتىپ تۇرغاندا، بىز ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىشىمىز لازىم ئەمەس، ئىماملارغا بىر نامە ئەۋەتەي، — دەپ كاتىپقا بۇيرۇدى. نامە مۇنداق ئىبارىلەر بىلەن يېزىلدى: «سىلەرنىڭ نەزىرىڭلار چۈشسە، چۆللەر كۆللۈككە ئايلىنىدۇ، سىلەرنىڭ سۈپىتىڭلار قۇياشقا ئوخشايدۇ، سىلەر بۇيرۇق قىلىش بىلەن بۇ يەرگە كەلدىم، قانداقلا مۇشەققەت يۈز كەلتۈرسە، دىن يولىدا شەرەپلىك دەپ بىلىدىم، ئەلۋەتتە ھەر بىرىڭلارنىڭ قەدىمى يەتسە، بۇ يەرلەردە دىن جارى بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس»، دەپ تاماملاپ ماڭدۇردى. خەت ئېلىپ ماڭغۇچى كېچە - كۈندۈزلەپ يول يۈرۈپ، مادايىن شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. لېكىن، ئىماملار بۇ چاغلاردا ئوۋ قىلىپ دەشتلەرنى كېزىپ تاماشا قىلاتتى. خەتچى موللا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ نامەسىنى ئىمامغا تاپشۇردى. ئوقۇپ مەزمۇندىن ۋاقىپ بولۇپ: — قەشقەر خەلقى ئىسلام دىنىغا زار ئىكەن. لېكىن بىزنىڭ بېرىشىمىزغا كۆز تۇتۇپ تۇرۇپتۇ، ئەلۋەتتە. بىز

دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشقا بارىمىز، ھەر كىم بۇنداق جەڭنى قىلسا، خۇدا ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلسۇن، ھەر كىم بىزنىڭ بۇ سۆزىمىزنى قوبۇل قىلسا، خۇدا ۋە پەيغەمبەر ئۇ كىشىگە مەدەت قىلىدۇ، — دەپ ئېلان قىلدى. پىدائىيلار توپلاندى. ئىماملار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ دۇئا قىلىپ، روھىدىن بېشارەت ئالدى. بېرىلگەن بېشارەتتە مۇنداق خەۋەرلەر بار ئىدى: «قەشقەر ئېلىنىپ، ئۇنىڭ ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ، لېكىن، ئىماملار باشلىق نۇرغۇن كىشى شېھىد بولىدۇ.» بۇ بىر-بىر شەرەتنى ئاڭلاپ، پەيغەمبەرنىڭ قەبرىسىنى قانچە قېتىم ئايلىنىپ زىيارەت قىلىپ ئارقىغا قايتىپ خۇشال — خۇرام يۈردى. ئىماملار يۈرۈش قىلىپ، ئەنجان تېغىغا كېلىپ چېدىر — بارگاھلىرىنى تىكىپ چۈشتى. ئەسكەر-لەرنىڭ سانىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەر بىر كىشىگە بىر دانىدىن «نوقۇت» دانىسى تاشلىدى. ئۇ، نوقۇت دانلىرىنى يىغىۋېلىپ تارازغا سېلىپ ئۆل-چەپ كۆردى، توپتوغرا بىر چارەك چىقتى. دانلارنى ساناپ كۆرگەندە ئەس-كەرلەر سانى 140 مىڭ كىشى ئىكەن. ئىماملار شۇنداق دېدى: «بۇلار بىزنى دەپ شۇنچە جاپا تارتىپتۇ. بەزىلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەلسە، بەزى-لىرى قورقۇتۇش بىلەن قورقۇپ كەلگەن بولۇشى چوقۇم، ھەر كىم قاي-تىشىنى ئىختىيار قىلسا قايتسۇن، بېرىشنى ئارزۇ قىلغانلار بارسۇن.» بۇ سۆزلەرنى قوشۇندىكىلەر ئاڭلاپ يىغا — زار قىلىشىپ، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ: — بىزنىڭ جېنىمىز سىزنىڭ ئالدىڭىزدا پىدا قىلسۇن، ئەگەر دۈشمەنگە قارشى تاش ئېتىش كېرەك بولۇپ قالسا، تاش ئورنىدا بىزنىڭ بېشىمىز ئېتىلسا رازىمىز. تىرىكلا بولساق بىللە بولىمىز، بىزنىڭ تى-لىكىمىز — سىلەرنىڭ ئالدىڭىلاردا ئۆتكەيمىز، قىيامەت كۈنى بوۋىڭىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىدا شەرمەندە بولماسلىق ئۈچۈن، سىز-نىڭ ئالدىڭىزدا جان بېرىمىز، — دەپ يىغلىشىپ ئېتىقاد بىلدۈرۈپ تۇر-غانلىقى بىلىندى. ئىماملار قوشۇندىن مۇنداق ئاۋازنى — يەنى ئېتىقادنى ئاڭلاپ كۆڭۈللىرى قايناپ، بېشىنى يالاڭباشتا قىلىپ، قىبلە تەرەپكە قاراپ قولىنى كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى، قوشۇندىكىلەر قوشۇلۇپ «ئامىن!» دېيىشتى، ھەممە ئۈچۈن ئالادىن كەچۈرۈم تىلىدى. شۇ كۈنى يۈسۈپ قا-دىرخان غازىغا نامە يۈرگۈزدى، ئارقىدىنلا ماڭدى. ھەر تەرەپتىن ئاق بايراقلار كۆرۈندى. بايراقلارنىڭ نىشانىدىن قارىغاندا، 100 مىڭ ئەرنىڭ بەلگىسى كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن پادىشاھلار دەك تاج كىيىپ، بىر-

لىگە كەمەر باغلىغان ئاتلىق ئىماملار ئالدىن چىقىپ كەلدى، يۈسۈپ قا-
 درخان غازى ئىماملارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. بىر - بىرىدىن
 ئەھۋال سوراقتى. يۈسۈپ قادىرخان كۆرۈشۈپ بولۇپ: — ئۇلار ئوشتا
 قالدى، مېنى ئالدىن بېرىپ يۈسۈپ قادىرخانغا خەۋەر بەرگىن دەپ ئەۋەت-
 تى، — دەپ جاۋاب بەردى. يۈسۈپ قادىرخان كۆپ خۇشال بولدى ۋە ئۇلار-
 نى مېھمان قىلدى. مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدىسى بىلەن شادلىق ناغرا - كا-
 نايلىرىنى چالدۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوشلۇق شاھ مەنسۇر، ئەخمەت
 خوجا سەئىد، خوجا ئەزىز قاتارلىقلار يېتىپ كەلدى. بۇلار ھەممىسى ھەر-
 بى كىيىنىش بىلەن كىيىنىپ كەلگەن ئىدى. بۇ كۈنى كەچ بولۇپ
 قاراڭغۇ چۈشتى. ئەتىسى قۇياش چىقىپ جاھاننى يورۇتتى، ئەنجان تەرەپ-
 تىن سەنچەر كاسانى، سۇلتان ھەيدەر كاسانى، خوجا ئىسمائىل، خوجا يۈ-
 سۈپ، خوجا ياقۇپ، خوجا ھەسەن، خوجا سۇلايمان قاتارلىق كاسانىلىقلار
 يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان بۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ،
 ئۇلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلار كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن،
 20 بايراق قوشۇن يەنى 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئوبۇلمۇزەپپەر ۋە سۇلتان
 قاسىم خارەزىمى، خوجا ئەزەم، خوجا كۈچەك، خوجا شاھباز قاتارلىق خا-
 رەزىملىكلەر يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان بۇلارنىڭمۇ ئالدىغا چىقىپ
 كۈتۈۋالدى، قەشقەر خەلقى ھەيران بولۇشۇپ قالدى. ئەتىسى سۇلتان جالا-
 لىدىن ۋە سۇلتان سەئىددىن، زىيائىددىن، ئالا ئىددىن، خوجا شەمىددىن،
 سۇلتان ھەسەن زىيائىددىن، خوجا مەھمۇد مۇھەممىدى، تاھىر، خوجا
 يەھيا، خوجا ئۆمەر ناسىر، خوجا مەنسۇر، خوجا ئابدۇلكەرىم، خوجا ئاب-
 دۇلغوپۇر، ئابدۇلرەھىم قاتارلىق باغدادلىقلار يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ
 ھەيۋىتىدىن زېمىن تىترەپ تۇراتتى. بۇنداق كەلگەن ئەسكەر بىلەن قەش-
 قەر تولدى. تېخى ئەسكەرلەرنىڭ پۈتۈن كېلىپ بولغانلىقى بىلىنمەيتتى.
 قىلىچلار قىلىچقا، نەيزىلەر نەيزىگە ئۇرۇلاتتى. بۇ كۈنى كەچ چۈشۈپ ئارام
 ئالدى. ئەتىسى 52 مىڭ ئەسكەر بىلەن قورال - ياراغ (مىللىتىقلار) بىلەن
 قوراللىنىپ، تۆت ئىمام يېتىپ كەلدى. يۈسۈپ قادىرخان: — ئەي قەشقەر
 خەلقى! ئەمدى ھەممىنىڭ شاھى — ئىماملار كەلدى، ئىمان ئېيتىپ مۇ-
 سۇلمان بولۇشتىن باشقا چارە يوق. ھەممىڭلار ئالدىغا چىقىڭلار! — دەپ
 ئېلان قىلىپ، ئىماملارنىڭ ئالدىغا چىقتى، ئۇلاردىن ئەھۋال سوراپ كۆ-
 رۈشۈپ ئارام ئالدى. قەشقەر خەلقى ئوق ساداقلىرىنى بويۇنلىرىغا ئې-

سىپ، ئىماملارغا تەزىم قىلىپ كېلىشتى. ئىماملار ئۇلارغا جاۋاب قايتۇر - ماستىن تۇرۇپ يۈسۈپ قادىرخاندىن سورىدى: — بۇ خەلقلەر مۇسۇلمانمۇ ۋە ياكى بۇددىستمۇ؟ يۈسۈپ قادىرخان: — بۇلار ئىمان ئېيتىشقا كەلدى، — دەپ جاۋاب بەردى. ئىماملار يەنە: — بۇلار ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەل - دىمۇ ياكى قورقۇنۇپ بىلەن كەلدىمۇ؟ — دەپ سورىدى. شۇنىڭدەك خەلقتىن سورىغاندا، ئۇلارمۇ: — بىز ئىمان ئېيتىشقا كەلدۇق، — دەپ ئېيتىشتى. ئىماملار بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قەشقەر ئاھالىسىگە ئىسلام ئىمانىنى ئۆگەتتى، ھەممىسى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. تۆت ئىمام قولىنى كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى، ھەممە خەلق قوشۇلۇپ «ئامىن!» دېدى. بۇددىستلىقتىن ئە - سەر قالماي يوقالدى. ئىماملار قەشقەر ئاھالىسىنى ئىسلام دىنى شەرىپى بىلەن مۇبارەكلىدى. ھەممە خەلق خۇشال بولدى. ھەممە خەلق مېھمانلارنى ئۆز مەيلىچە كۈتۈۋالدى. يۈسۈپ قادىرخان غازى قەشقەر خەلقىگە پادىشاھ بولدى، خەلقلەر ھىمايە قىلىپ مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

ئەي ئەقىللىق، ھوشيار! بۇ سۆزلەردىن شۇنداق ئاگاھ بولكى، ئە - ماملار قەشقەردە مەلۇم مۇددەت تۇردى. يۈسۈپ قادىرخان قەشقەر ئاھا - لىسىگە پادىشاھلىق قىلاتتى. تۆت ئىمام قادىرخانغا ۋەسىيەت قىلىپ: — يۇرتنى ئادالەت بىلەن ئاۋات قىلىڭ، ئەگەر بىز ئۇرۇشتا قۇربان بول - ساق، جەستىمىز تۈزلەڭدە قالمىسۇن، شەرىئەت قىلىچىنى جارى قى - لىڭ، بىز ئۈچۈن قەبرە قىلىپ، ۋەخپە مۈلۈكلەرنى بېكىتىپ، شەيخ - جارۇپكەشلەر بەلگىلەپ، نەزىر - نۇزۇرەت ئۈچۈن قازان، شەمسى (چىراغ)لەر بەرپا قىلىڭ. مازارلىرىمىزدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن شەيخلەر قويۇڭ، ئۇلار بىزگە دۇئا قىلسۇن ... — دېدى. يەنە بىر قانچە ۋەسىيەتلەرنى قىلىپ قوشۇن بىلەن قوزغىلىپ يەكەن تەرەپكە قاراپ ماڭدى. يەكەنگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە بىر نەچچە يۈز ئادەم «يار» (سۇ چىقىندىسى بىلەن ھاسىل بولغان يارلىق)نى كولاپ ئۆي قىلىپ ئول - تۇرغان ئىدى. ئۇلار تۆھپە - سوۋغاتلار تەييارلاپ ئىماملارنىڭ ئالدىغا چىقىپ سالام بەردى. ئىماملار ئۇلارغا ئىمان تەكلىپ قىلدى، ئۇلار قو - بۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولدى. ئىماملار ئۇلارغا دۇئا قىلىپ: — بۇ يۇرت (يەكەن) خوتەن مۈلكىنىڭ پايتەختى بولسۇن، دەپ خەلق بىلەن خەير - لىشىپ «ماچىن» تەرەپكە (خوتەنگە) قاراپ يۈردى. ئىماملار يولدا كېت - ۋېتىپ ئەر - ئاياللاردىن بىر مۇنچە كىشىلەرنى ئۇچراتتى، ئۇلارنىڭ

بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا كىردى، بەزىسى قېچىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال خەلق ئىچىدە: «گۈمدا گۇمان قالدى، مۇجىلىقلار قاچتى» دېگەن بىر مەسىل بولۇپ قالدى. ئۇلار تامامەن ئىسلام دىنىغا كىرمەي قالدى. ئال-دىنقى ئەسكىرىي قىسىم بىلەن ئىمام مۇھەممىدى شاكىر يۈرگەن بو-لۇپ، جوقتى رەشىت، نوكتى رەشىت ئىسىملىك خوتەنگە پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان بۇددىستلارنىڭ يول ئۈستىدە قويغان قاراۋۇل (پوس)ل-رىغا تۇيۇقسىز ئۇچرىشىپ نۇرغۇن ئۇرۇشۇپ، ئاقىۋەت «قۇمراۋات»دې-گەن يەردە قۇربان بولدى. لېكىن، ئىسلام ئەسكەرلىرى بۇددىستلارنىڭ زور قىسمىنى ھالاك قىلدى. بىر نەچچە بۇددىست قۇتۇلۇپ قېچىپ بې-رىپ جوقتى رەشىتكە خەۋەر قىلدى، جوقتى رەشىتنىڭ ھوشى بېشىدىن قاچتى. دەرھال ھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ ئەسكەرلىرىنى تەييارلى-تىپ، قەلئەنى مۇستەھكەم قىلدى. ئۇرۇشقا تەييارلىق ھەم خەۋەر قى-لىندى. ئۇلار يۈرۈپ ئىمام مۇھەممىدى شاكىر شېھىد بولغان قۇمراۋات-قا يېتىپ كەلدى. ئىمام شاكىرنىڭ قىزىل قانغا بۇلغىنىپ ياتقان جە-سىتىنى كۆرۈپ، ئىماملار ۋە بارلىق ئەسكەرلەر زور تەزىيەت بىلدۈ-رۈپ، قۇمراۋاتقا دەپنە قىلىپ، ماچىن (خوتەن) تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ قەلئە ئالدىدا چېدىر تىكىپ چۈشتى. جوقتى رەشىت بۇلارنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ قاراپ تۇراتتى. ماچىن شەھىرىدە بىر «سېھىر» (جادۇگەر) بۇددىست بار بولۇپ، ئۇ، جوقتى رەشىتنىڭ قېشىغا كىرىپ: — مەن ئىسلام ئەسكىرىگە قارشى بىر ئىلاج قىلاي، قەلئەنى جادۇگەرلىك بىلەن كۆزدىن غايىب قىلىپ يوشۇ-رۇن قىلاي، — دەپ جادۇگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ئى-ماملار شەھەرگە ئەلچى كىرگۈزۈشنى بۇيرۇدى: — ئەگەر ئىسلام دىنى-نى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسا، دەخلى قىلماسلىق كېرەك. ئەگەر قوبۇل قىلمىسا، جەڭ قىلىشىمىز كېرەك، — دەپ بىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ كىرگۈزدى. ئەلچىگە شۇنداق تاپشۇردى: — بۇ كەلگەنلەر ماۋارا ئۈننەھردىن كېلىپتۇ. دىن ئۈچۈن جاپا چېكىپ كەپتۇ. 140 مىڭ ئەسكىرى بار، مەقسىتى دىن ئۇچۇندۇر. خۇدانى بىر دەپ بىلىپ مۇ-سۇلمان بولسۇن، ئەگەر قوبۇل قىلمىسا، ئۆز-ئۆزىنى دوزاخقا تاشلايدۇ، ئىسلام دىنى بىر گۆھەردۇر، بۇ گۆھەرنىڭ باھاسىغا يەتمىسە، ئىشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتىگە يېتەلمىسە، ئەلۋەتتە ئۇ دوزاخقا كېتىشى

چوقۇم. ئەلچى بۇ سۆزلەرنى ئىماملاردىن ئاڭلاپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. شەھەرگە كىرىپ ئىماملارنىڭ سۆزىنى جوقتى رەشىتكە بىر - بىرلەپ بايان قىلدى. جوقتى بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ قاتتىق قايغۇلاندى، نېمە دەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلمەي، جادۇگەرنىڭ قېشىغا كىردى. ئىماملارنىڭ ئەلچى ئارقىلىق كىرگۈزگەن سۆزىنى سۆزلىدى. بۇ جادۇگەرنىڭ ئىسمى شەمئان ئىدى. ئۇنىڭ قىزىق شاگىرتى بولۇپ، ھەر بىرى بىر شەيتانغا باراۋەرلىك قىلاتتى. قىزىق شاگىرتى بىلەن شەمئان بىر بولۇپ جادۇگەرلىك قىلىشقا كىرىشتى. جوقتى رەشىت، نوقتى رەشىتلەرنىڭ ئاخىرقى قارارى — مۇسۇلمان بولماسلىق ۋە ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىنىش بولدى. ئەلچىگە ھەم شۇنداق جاۋاب بەردى. ئەلچى ئىماملار قېشىغا كېلىپ، بېرىلگەن جاۋابىنى بايان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىماملار ئۇرۇشقا ناغرا - كاناي چالدۇرۇپ تەييارلاندى. ئۇرۇش سەپلىرى تۈزۈلدى. ئىماملار قوشۇنى قەلئەگە قاراپ ھۇجۇم باشلىشى بىلەنلا، شەھەر قەلئەسى كۆزدىن غايىب بولۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار بىر قانچە زامان نېمە قىلىشنى بىلمەي ھەيران بولۇپ تۇردى. بەزى رىۋايەت - لەرگە قارىغاندا، قىزىق يىل، بەزىلەرنىڭ رىۋايىتىچە قىزىق كۈن كۆز - دىن يوشۇرۇندى. مۇنداق دېيىش بۇددىستلار بېشىغا قاتتىق كۈن چۈش - كەنلىكتىن، بىر كۈن بىر يىلغا تەڭ كۆرۈنگەن، دېگەنلىك بولسا كېرەك. بۇ جادۇگەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى قاماققا ئېلىشىدۇر. مەسلەن، تۈلكە شىرنى كۆرمەي تۇرۇپ ئۆز - ئۆزىگە ئويۇن - كۈلكە قىلىدۇ، ئەگەر شىرنى كۆرگەندە ئۆزىنى يوشۇرماي تۇرالمىدۇ. شۇنىڭدەك ئىماملارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇلار قېچىپ يوشۇرۇنماي تۇرالمىدى، شۇنىڭدەك ئىماملارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن ئۇلار قېچىپ يوشۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن، ئەتىسى ئىسلام لەشكەرلىرى ئاتلىنىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. شەھەردە نۇرغۇن ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇلار بىر ئادەمنى ئۇچرىتىپ سورىدى. بۇ ئادەم جاۋاب بېرىپ: — نوكتى، جوقتى قاتارلىق مەلئۇنلار ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن بۈگۈن كېچە قېچىپ كەتتى. جادۇگەرلەرمۇ قاچتى. ئۇلار تاغ تەرەپكە كېتىشتى. شەھەر ئۆزى يوشۇرۇنغان ئەمەس ئىدى، ماڭا رەھىم قىلىپ ئازاد قىلساڭلار، مەن خەلققە تەشۋىق قىلىپ ئىماملار تەرەپكە رىغبەتلەندۈرەي، ئۆزۈمدىكى يامانلىقلارنى يوقىتاي، — دېدى. لېكىن ئىسلام ئەسكەرلىرى ئۇ ئادەم -

نى باغلاپ ئىماملارنىڭ قېشىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئىماملارنىڭ ئالدىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولدى. خوتەن شەھىرىنىڭ ۋە نوكتى، چوكتىلارنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى. ئۇ ئادەم جاۋاب بېرىپ: — ئۇلار 12 مىڭ ئەسكەر بىلەن بىللە ئىدى، ئۇلار 12 مىڭ ئەسكەر بىلەن قېچىپ كەتتى. شەھەردە ماڭا ئوخشاش نۇرغۇن ئاجىزلار قالدى. ئۇلار - نىڭ مۇسۇلمان بولۇش - بولماسلىقى ماڭا نامەلۇم، — دېدى. ئىماملار: — شەھەرگە ئەلچى كىرسۇن، — دەپ بۇيرۇدى. ئىسلام ئەسكەرىدىن غەربىي ئاسىيالىق قەيتۇس ئىسىملىك بىر كىشى ئەلچى بولۇپ، بىر ئادەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ شەھەرگە كىردى. شەھەرگە «خەل - خال» باشلىق ئىدى، ئەلچى كىرىپ خەلخال بىلەن سۆزلەشتى. خەلخال - نىڭ ھوشى بېشىدىن ئۇچتى. خەلخالنىڭ ئادەملىرىدىن بىر قانچە نادانلار ئەلچى قەيتۇسنى تۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇندى. قەيتۇس يېنىدىن قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ يەتتە كىشىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. خەلخالنىڭ ئادەملىرى كالىدەك قاچاتتى. قەيتۇس شىرغا ئوخشاش قوغلايتتى. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ: — ئۇشلۇق شاھ قاسىم بېرىپ ياردەم بەرسۇن، — دەپ بۇيرۇق قىلدى. شاھ قاسىم ئادەملىرى بىلەن يېتىپ بېرىپ قەل - ئەگە ھۇجۇم قىلدى. دەرۋازىنى ئۇمۇد (چوماق) بىلەن ئۇرۇپ چاقتى. قەيتۇسنىڭ ئىنىسى مایەمەن 700 كىشى بىلەن بېرىپ ياردەم بەردى. قاتتىق ئۇرۇش بولدى، ئاتىنىڭ ئوغلىدىن، ئوغلىنىڭ ئاتىدىن خەۋىرى بولمىدى، قانلار ئېقىشقا باشلىدى. بۇددىستلار چىداشلىق بېرەلمەي ئا - مانلىق تەلەپ قىلدى، بۇلارغا ئامانلىق بېرىپ، ئىماملارنىڭ ھوزۇرىغا قايتىپ باردى. مۇسۇلمانلاردىن بۇ ئۇرۇشتا 200 كىشى شېھىد بولغا - ندى. بۇددىستلاردىن 560 كىشى ئۆلتۈرۈلدى. خەلخال ئادەملىرى بىلەن قورال - ياراغلىرىنى بوينىغا ئېسىپ چىقىپ توۋا قىلىپ، دۈش - مەنلىكنى تاشلاپ ئۆتمۈشكە پۇشايىمان قىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. خەلخالنى ماچىن (خوتەن)گە پادىشاھ قىلدى. ئەتىسى خوتەن ئەھلى تۆھپىلەر ئېلىپ كېلىپ كۆرۈشتى. ئۇلار: — ئەي ئىماملار، بىزدە ئۇجاتلىق دەپ بىر خىل ئادەملەر بار، كۆرۈنۈشتە دىنغا ئىقتىدا قىلىشمۇ، لېكىن كۆڭلىدە ئاداۋەت (دۈشمەنلىك) ساقلايدۇ، — دېدى. ئىماملار: — ئەگەر كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلىسا، ھەر ئىككى دۇنيادا «ئۇ - جاتلار نىجات تاپماس»، دېدى.

جوقتى رەشىت ۋە نوكتى رەشىتلەر قاچقاندىن كېيىن

بۇ ھەقتە رىۋايەت قىلغۇچى شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇكى: جوقتى، نوكتىلارنىڭ قاچقانلىقىدىن شەھەر خەلقى خەۋەر يەتكۈزدى. ئىماملار پۈتۈن قوشۇننى ئۇلارنى قوغلاپ بېرىشقا بۇيرۇدى، بۇددىستلارنى تاپقان يەرگە قەدەر قوغلاپ بېرىشنى كۆرسەتتى. پۈتۈن قوشۇن تاغ ئارىسىغا يۈرۈش قىلدى. ھەر بىر ئەسكەر قولغا بىر داندىن تاش ئېلىپ ماڭدى، يولدىن ئازماسلىق ئۈچۈن تاشنى تىزىپ تاشلاپ بەلگە قىلىپ ماڭدى، بىر يەرگە كەلگەندە تاشنى يەرگە تاشلىدى، بۇ يەرنىڭ نامى شۇنىڭدىن باشلاپ «ماقەيە» دەپ ئاتالدى. قوشۇن مېڭىپ بىر يەرگە كەلگەندە، ئورۇق بىر تۆگىنى يېتىلىگەن بىر بۇددىستنى ئۇچراتتى، بۇ تۆگە بىر ھەيكەلگە ئوخشاش ئورۇق بولۇپ، تۇپىقىدىن باشقا يېرى پۈتۈنلەي يېغىر بولۇپ كەتكەن، تېرىلىرى ئاشلاپ ئەتكەن تېرىدەك بولۇپ كەتكەن، ئاندا - ساندا تۈكلىرى قالغان، ئۈستىگە ئارتقان يۈك تاغدەك كۆرۈنەتتى. دېمەك، سۆڭەك ۋە تېرىدىن باشقا نەرسە قالمىغان ۋە يۈكنى كۆتۈرۈشتىن دەرىمانسىز لانغانىدى. ھەر قەدەم بېسىپ بىر «بۇھا!» دەپ ۋارقىرايتتى (يەنى تۆگە ئۆز ھالىغا يىغلايتتى). بۇ بۇددىست يۈك ئۈستىگە پۈتمەكچى بولغان چورۇقنى ئارتقاندى. ئىماملار: - قەلئەنىڭ ئادەملىرى قەيەردىن سۇ ئىچىدۇ؟ - دەپ سورىدى. بۇ ئادەم: - دەريا - نىڭ ئىچىدىن مىستىن نو قىلىپ شەھەرگە سۇ كىرگۈزۈلگەن، - دەپ جاۋاب بەردى ۋە: - نونىڭ ئېغىزىنى ئىزدەپ تېپىپ بېكىتتۈۋەتسە، سۇ توختايدۇ، - دېدى. بۇ ئادەمنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، چېچىنى يېڭىدىن چۈشۈرۈپتۇ. ئېيتقان سۆزىدىن يالغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، دېمەك، بۇ بۇددىستلارنىڭ جاسۇسى ئىكەنلىكى بىلىندى. ھەر بىر كىشى ئۇنىڭغا بىردىن تاش ئاتتى، ئۇ تۆڭگىسى بىلەن تاش ئاستىدا قالدى. ھازىر بۇ يول بىلەن ياش - قېرى ھەر كىم ئۆتسە، تاش ئېتىپ ئۆتۈش رەسىمى - دۇر. ئىسلام قوشۇنى بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىپ باراتتى، يىراقتىن بىر قارا كۆرۈندى. ئادەم ئەۋەتىپ توختىتىپ قارىسا، ماچىنلىق (خوتەن - لىك) بۇددىستلار ئىكەن. نەتىجىدە توقۇنۇش بولۇپ، بۇددىستلار قاچ -

تى، مۇسۇلمانلار قوغلاپ بىر ئېقىنغا (سۇلۇق سايغا) يەتتى، سۇ بويىغا كەلگەنلىكىگە ھەممىسى خۇشال بولدى. بۇ يەر سۇلىرى ئېقىپ تۇرىدۇ. غان، گۈللىرى ئېچىلغان، بۇلبۇللىرى سايىرىشىپ تۇرغان، دەرەخلىرى كۆپ، ھاۋالىق بىر جاي ئىدى. ئىسلام ئەسكەرلىرى ئارام ئالغاندىن كېيىن، بۇددىستلارنىڭ يوشۇرۇنغان يېرىنى ئىزدەشكە باشلىدى، ئىزدەپ يۈرۈپ ئاقىۋەت بۇددىستلارنى تاپتى. بۇددىستلار تاغ ئىچىدە تاش-تىن سېپىل قىلىپ بىر شەھەر ياساپ، ئۇنىڭ ئىچىگە چېدىر - بار-گاھلىرىنى قۇرۇپ كىرىۋالغانىدى. بۇددىستلار بىلەن نۇرغۇن ئۇرۇشلار قىلدى. بۇددىستلار قىستالسا قەلئە ئىچىگە قېچىپ كىرەتتى، چىقىپ يەنە ھۇجۇم ياساپ ئۇرۇشاتتى. قەلئەنى بۇزۇپ كىرىشكە چارە تاپالمىدى، ھەر كىم بىر خىل چارە قىلىشنى ئېيتتى. ئەڭ ئاخىرى، قەلئەگە كىرىدىغان سۇنى توسۇپ ئېلىشنى نشانلاپ، ئىزدەپ يۈرۈپ قەلئەگە كىرىدىغان ئېغىزنى تېپىپ، يەر ئاستىدىن مىس نو بىلەن سۇ كىرىدۇ. غان ئېغىزنى توسۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قەلئەگە كىرىدىغان سۇ توختاپ قالدى. ئۇرۇشمۇ قىلمىدى. بۇددىستلارنىڭ ئەھۋالى قىيىنلاشقانلىقى-تىن، قەلئەنى تاشلاپ يەنە بىر تەرەپكە قاچتى. بۇددىستلارنىڭ قاچقاز-لىقىنى بىلگەن ئىسلام ئەسكەرلىرى ۋە ئىماملار مېڭىپ بىر يەرگە كەلدى. بۇ يەر ئىنتايىن خۇش ھاۋا، سۇلۇق، دەرەخزارلىق يەر بولۇپ، بۇ يەردە پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان ئىمام مەھدى ئاخىر زاماننىڭ يوشۇرۇنۇپ قالغان جەستى (مازىرى) بار ئىدى، ئۇنىڭ روھى بىلەن ئۇچراشتى. بۇنىڭ بىلەن خوشلىشىپ مېڭىپ، جەففىرى تەيراننىڭ ما-زىرى بار يەرگە كەلدى، ئۇنىڭ روھى بىلەن ئۇچرىشىپ ئەھۋاللاشتى. جەففىرى تەيران: — مەن ئەرەبىستاندا «ئوھۇد» ئۇرۇشىدا شېھىد بول-غاندىن كېيىن، ئىسلام بايرىقىنى چىشلەپ ئۇچۇپ كېلىپ بۇ يەرگە جايلاشقان ئىدىم. چۈنكى پەيغەمبەر: — بىر كۈنى قەشقەر يېرىگە مې-نىڭ ئەۋلادىم بارىدۇ، دەپ ئېيتقان ئىدى، — دېدى. بۇنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ خوشلىشىپ قايتتى. قوشۇندىكى كىشىلەر كېلىپ ئىماملارغا خەۋەر بەردى: — بۇددىستلارنىڭ قەلئەسىدىن ناغرا - دۇمباق ئاۋازى چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ نېمە ئاۋاز ئىكەنلىكىنى بايقاش ئۈچۈن، ياشلاردىن

بىر قانچىمىز قەلئەگە كىرىپ باقتۇق، يالغۇزلا دۇمباق ئاۋازى چىقىپ تۇرىدۇ. لېكىن بىرەر جانلىق ھايات يوق، بىز بۇ ئەھۋالغا ھەيران بو-
لۇپ، شەھەر - قەلئە ئىچىنى يۈگۈرۈپ يۈرۈپ ئاڭتۇردۇق. نەتىجىدە،
بىر دانە قوتۇر مەست تۈگىنىڭ تىزلىنىپ ياتقىنىنى كۆردۈق. ئۇنىڭ
قۇيرۇقىغا دۇمباقنى باغلاپ قويۇپتۇ، دۇمباققا ئۇرۇلىدىغان تاياققا تۈگە
قۇيرۇقىنى ئۇرۇش بىلەن تاياق دۇمباققا تېگىپ دۈڭ - دۈڭ ئاۋاز چى-
قىدىكەن، — دېدى. ئىماملار بۇنى ئاڭلاپ قەلئەدە ئادەم يوق ۋە قاچقان-
لىقىنى بىلىپ: — قوشۇن ئاتلانسۇن! دەپ بۇيرۇق قىلدى. قوشۇننىڭ
ئالدىدا شاھ قاسىم ئۆز تۇغلىرى بىلەن بۇددىستلارنىڭ ئارقىسىدىن
قوغلاپ ماڭدى. چۈنكى ئۇرۇش قىلىش بۇنىڭ ئالدىدا ئويۇنغا ئوخشاش
ئىدى. بۇلار خەۋەرسىز كېتىپ بارغاندا، بىر بۇلۇڭدا يوشۇرۇنۇپ بۆك-
تۈرمە قىلىپ ياتقان بۇددىستلار تۇيۇقسىزلا چىقىپ جەڭ قىلىشقا باش-
لىدى. بۇ ئۇرۇشتا شاھزادە شاھ مەنسۇر شېھىد بولدى. شاھ قاسىم ئى-
نىسىنىڭ شېھىد بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئاھ تارتىپ يىغلاپ، ئۆز ئىنى-
سىنىڭ شېھىد بولغانلىقىنى تەسۋىرلەپ تەزىيەتلەر بىلدۈرۈپ، بۇد-
دىستلارغا ھۇجۇم قىلدى، بۇددىستلارنى ئۆلتۈرۈپ باشلىرىنى ساي تې-
شىدەك ياتقۇزدى. ئەڭ ئاخىرىدا شاھ قاسىم ھەم شېھىد بولدى. بۇلار
بۇنداق ھالەتتە تۇرغاندا، تۆت ئىمام يېتىپ كەلدى، ئەھۋالنى كۆرگەند-
دىن كېيىن، شاھ مەنسۇرنى دەپنە قىلدى، قۇرئان ئوقۇپ دۇئا قىلدى.
ئۇنىڭدىن كېيىن شاھ قاسىمنى دەپنە قىلدى. پۈتۈن قوشۇن يىغلاشتى.
ئۇلار شۇنداق دېيىشتى: — بىزگە بۇ يەرلەردە قىزىل قان كۆرۈنۈپ تۇ-
رىدۇ. ئىماملار: بىزنىڭمۇ شېھىد بولۇش ۋاقتىمىز يېقىنلاشقان ئوخ-
شايدۇ، — دەپ خۇدادىن مەدەت تىلەپ تۇرۇشتى. ئىماملار نامازغا تۇر-
دى، ئەسكەرلەر تاماق تەييارلاشقا مەشغۇل بولۇپ تۇراتتى. بۇ ئارىلىقتا
بۇددىستلار ئۇرۇش سەپلىرىنى تۈزەپ تەييارلىنىپ تۇردى. ئاش پىشىپ
ئۆلگۈرمىدى. ئاقىۋەت تاماق يېمەستىن تۇرۇپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. بۇ
كۈنى ئەڭ قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ، بۇددىستلارنى قىستىدى ۋە كۆپچىلى-
كىنى ھالاك قىلدى، بىر قىسمى مەجرۇھ بولدى، بۇددىستلار كۆپ ئى-
دى، مۇسۇلمانلاردىنمۇ نۇرغۇن ئادەم قۇربان بولدى. ئاقىۋەت ئۇرۇش

توختىتىش ناغرىسىنى چېلىپ، ھەر ئىككى تەرەپ فرونتتىن قايتتى. شۇ كۈنى ئىسلام ئەسكەرلىرى ئارىسىغا ئىككى دانە ئىت پەيدا بولۇپ، سۆڭەكلەرنى غاجلاپ يۈرەتتى. بۇ ئىتلار چېدىرغا يېقىن كېلىش بىلەن ئىماملاردىن بىرى قولغا ئوقيا ئېلىپ ئىتنى ئېتىشقا تەييار بولغاندا، يەنە بىر ئىمام: — ياق، ئاتماڭ! ئىت بولسىمۇ ئارام ئالسۇن، — دەپ توسۇپ قويدى. بۇ ئىككى ئىت ئەسلىدە ئىت شەكلىدە گىرىم قىلغان جاسۇس ئادەملەر ئىدى. بۇ كېچىسى بۇ ئىككى ئىت شەكىللىك جاسۇس يا (ساداق) لارنىڭ چىللىرى (كىرىچلىرى) نى كېسىپ، قىلىچلارنىڭ غىلاپلىرىنى يەملىدى. مىلىتىقلارنىڭ ئىچىگە (ئىستوۋۇلغا) قۇم تىقىپ قويدى. ئاتلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئۈزەڭگىلىرىنى كېسىپ تاشلىدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىشى بىلەن ئىسلام ئەسكەرلىرى ناماز ئۆتەشكە تەييارلاندى. 170 سەپ بولۇپ قاتار تىزىلدى. خوجا ئابدۇللا دېگەن چوڭ ئالىم كىشى نامازغا ئىمام بولدى. بۇددىستلار دەل مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كەلدى. ئىمام بولغان خوجا ئابدۇللانىڭ خاتىرىگە ھېچ سۈرە (ئايەت) كەلمىدى. سۈرە «بەقەرە» دېگەن ئۇزۇن ئايەتنى ئو- قۇدى، ئىككىنچى رەكەتكە «تاھا» سۈرىسىنى ئوقۇدى. بۇ ئىككى ئۇزۇن ئايەت بىلەن باشلانغان نامازنى ئۆتەپ تامام بولغىچە، بۇددىستلار پۈتۈن مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ شېھىد قىلدى. ئىمام ئوڭ تەرىپىگە سالام بەرگىنىدە، ئۈچ يېرىم سەپ ئادەم قالدى. سولغا سالام بەرگىچە بىر يې- رىم سەپ ئادەم قالدى. ئىماملارنىڭ غەزەپلىرى ئۆرلەپ، ئاتلىرىغا م- نىپ جەڭ قىلماقچى بولغانىدى، ئوڭ تەرەپتىكى ئۈزەڭگە يوق، ق- لىچلار غىلاپلىرىغا يەلمەنگەن، يالارنىڭ چىللىسى كېسىلگەن، بۇ ئەھۋالغا پەرىشتىلەر نازارەت قىلىپ يەر ۋە ئاسمانلار تىترىدى. ئوتقا سۇ ئېلىشقاندەك، قومۇشقا ئوت تۇتاشقاندەك، يالىڭاچ قالغانلار كىيىم- گە ئۆزىنى ئاتقاندەك، ئاچ قالغانلار تاماققا ئۆزىنى ئاتقاندەك كىرىشىپ كەتكەن ھالدا ئۇرۇش بولدى. قانلار سۈدەك ئېقىشقا باشلىدى. ئوڭ قول، سول قولغا ئات يۈگۈرۈتىپ ئۇرۇشاتتى. ئۆلۈكلەردىن دۆۋىلەر تىكلەندى، بۇددىستلار كۆپ قىرىپ تاشلاندى، بۇددىستلار چىداشلىق بېرەلمەي قاچتى. شەيخ جالالىدىن باغدادى (باغدادلىق) بۇددىستلارنى

قوغلاپ باردى. قوغلاپ كېتىۋېتىپ بىر چوڭقۇر يەرگە يېتىپ بارغاندا، بۆكتۈرمە قىلىپ يوشۇرۇنۇپ تۇرغان بىر مۇنچىلىغان بۇددىستلار چىقىپ قىپ ھۇجۇم قىلىپ، جالالىدىن باغدادنى شېھىد قىلدى، قالغان قىسىم بۇددىستلارنى قوغلاپ مەردلىك كۆرسەتتى. ئىماملار نامازغا تۇرۇپ بىر تال چېچىنى قولغا ئېلىپ يەرگە كۆمدى، خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بۇ چاچ دەرھال كۆكلەپ دەرەخ بولدى. ھازىر، ھاجەتلىك ئادەملەر بۇ يەرگە كېلىپ دەرەختىن بىر تال شاخنى يىرىپ تەلەپ قىلسا، ھاجىتى ھەل بولىدۇ. ئىماملار ناماز ئۆتەپ تۇرغان يەرگە بۇددىستلار ئىماملارنى «زەيى-ھە» قىلىپ (بوغۇزلاپ) شېھىد قىلدى. كۈن تۇتۇلۇپ قاراڭغۇ چۈشتى، ئاسمان ۋە يەر پىغان (نالە) قىلدى. تاغلاردىن يىغا ئاۋازى ئاڭلاندى. با-ياۋاندىكى ياۋايى قۇشلارمۇ يىغلىدى. ئىماملار ياش يىگىتلەر بولۇپ، غۇنچە چېغىدا خازان بولۇپ توزۇپ كەتتى. دېمەك، چوققى، نوكتىلەر ھەزرىتى ئىماملارنى شېھىد قىلدى، بايراق تۇتقۇچىغا قەست قىلدى، بايراقچى بايراقنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىپ ھېچبىر كىشىگە بەرمىد. گەندە، قولىنى كېسىپ تاشلىدى. بايراقنى تىزىغا قىسىۋالدى، تىزىنى كەسكەندىن كېيىن، بوينىغا قىستى، بوينىنى كېسىپ تاشلىغاندىن كېيىن بايراق ھاۋاغا ئۆرلەپ كۆزدىن غايىب بولدى. ئۈچ كېچە - كۈندۈز جاھان قاراڭغۇلىشىپ ئاندىن كۈن ئېچىلدى. بۇددىستلار ماچىن تەرەپكە ماڭدى. ئىسلام ئەسكەرلىرىدىن قىرىق كىشى ھايات قالغان بولۇپ، بۇلار كۆپ يىغلاپ، زار قاقشاپ، ئىماملار ئۈچۈن ھەسرەت چېكىپ، ئا-خىرى خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بۇلار غايىب بولۇپ كەتتى. بىر كىشى ئايرىلىپ قېلىپ، تاغ - دەشتلەرنى كېزىپ يۈرۈپ قەشقەرگە كېلىپ، يۈسۈپ قادىرخانغا خەۋەر يەتكۈزدى. يۈسۈپ قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، يىغلاپ تەزىيە تۇتۇپ، خوتەن تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. خوتەنگە كېلىپ شېھىد بولغان ئىماملارنى كۆرۈپ يىغلاپ ھوشسىزلىنىپ، قايتا ھوشغا كېلىپ، تۆكۈلگەن قانلارنى، كېسىلگەن باشلارنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. مۇسۇلمانلارنىڭ جەستى بىلەن بۇددىستلارنىڭ جەسىدە-تىنى ئايرىغىلى بولمايتتى، يۈسۈپ قادىرخان خۇداغا مۇناجات قىلىپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن يامغۇر ياغدى. بۇددىستلارنىڭ يۈزى تۆۋەن بول-

دى. مۇسۇلمانلارنىڭ بېشى قىبلىگە قارىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇل- مانلارنى پەرق ئېتىپ، شېھىتلەرنى دەپنە قىلدى. ئىماملارنىڭ جەسەت- لىرىگە ساندۇق ياسىتىپ دەپنە قىلدى، مازىرىغا يەر - زېمىنلەرنى ۋەخپە قىلىپ، تۇغ - بايراق بېكىتىپ زىننەتلىدى. ئاش پىشۇرۇشقا قازان، شەمئىدانلارنى ئاستى، قەشقەردىن باشلاپ قومۇلغىچە قانچە شە- ھەرلەرنىڭ ئاشلىق ۋە چاھار پايلىرىنىڭ «دەھىيەك» (ئوۋدىن بىر)نى تۆت ئىمام ئۈچۈن نەزىر قىلدى. قىرىق ئۆيلۈك ئادەمنى بارلىق ئالۋان - سېلىق تۆلەمدىن ئازاد قىلىپ، شەيخلىككە بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ قادىرخان غازى قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. ھەر يىلى بىر قېتىم كېلىپ، ئىماملار ئۈچۈن نەزىر - نۇزۇرەت ئۆتكۈزۈپ دۇئا قىلىپ قاي- تاتتى. ھەر كىشىنىڭ ھاجىتى بولسا، ئىماملارنىڭ مازىرىغا قوي، كالا سويۇپ نەزىر قىلىپ بىر نەچچە كۈن ياتسا، ھاجىتى ھەل بولىدۇ. بەزد - بىر ئادەملەر يولنىڭ يىراقلىقىدىن بارالماي قالىدۇ ياكى پىتىنە - پا- سات، قالايمىقانچىلىقلار تۈپەيلىدىن كېلەلمەسلىكى مۇمكىن. بۇنداق سەۋەبلىك كېلەلمىگەنلەر، ئىخلاس قىلىپ تۆت ئىمامنىڭ ھەققىدە سە- دىقە ۋە نەزىر ئۆتكۈزسە، بۇنداق تۆت ئىمامنىڭ شاپائەت قىلىشى بى- لەن دۇنيادا بەخت - سائادەت، بايلىق - پاراۋانلىققا ئېرىشىپ، ئاخذ- رەتتە (قىيامەت كۈنى) شاپائەت قىلىنىپ، كەچۈرۈم قىلىنىشقا ئىگە بولۇپ، جەننەت بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ. مەن ئاپتور (نىيازى) ئەڭ گۈ- ناھكار بەندىمەن، ھېچبىر ياخشى ئەمەلىيەت مەندىن ۋۇجۇدقا كەلمىدى. لايىق ئىبادەت (بەندىچىلىك) قىلالىمىدىم، ماڭا ئوخشاش شەرمەندە ئادەم پۈتۈن ئىنسانلار ئىچىدە يوقتۇر، ئىلاھىم (خۇدايىم) ھەزرىتى مۇھەم- مەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەقىقى - ھۆرمىتى ئۈچۈن مېنى كەچۈرگىل، مەن «نىيازى»نى ئۆزۈڭنىڭ قۇللىقىغا قوبۇل قىلغىل.

ئاپتورنىڭ تەرجىمىھال بايانى

ئەي ئەقىللىق كىشىلەر، مەن كەمىنە بىر نادان (بىلىمسىز)، غاپىل (تۇيغۇسىز) كىشىمەن، مېنىڭ يېشىم كىچىك، ئۆزۈم بىلىمسىز،

كەمچىلىكلىرىم كۆپ ئىدى. ئەلۋەتتە، كىچىكلەر خاتالىق ئۆتكۈزسە چوڭ كىشىلەر ئەيۈ ئېتىدۇ. ئۆزۈمنىڭ قابىلىيىتى بولمىغانلىقتىن، مۇنداق بىر ۋەقەلىكنى شېئىرىيەت بىلەن داستان قىلىش قولۇمدىن كەلمەيتتى. ئانامنىڭ يۇرتى خوتەن، ئاتامنىڭ يۇرتى خوتەننىڭ تاغ يېرىدىن بولۇپ، ئۇلار تۆت ئىمامنىڭ «نىيازى» (بېغىشلىمىسى ۋە نەزىرىسى) قىلىپ، ئېتىمىنى «نىياز» دەپ قويۇشقان ئىكەن. دېمەك، مېنىڭ ئانا ۋەتىنىم بولسا خوتەن ئىدى، كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن تۇپرىقىم ھەم شۇدۇر. نەسىل - نەسەبىم خوتەندۇر، تۇرغان يېرىم ھەم شۇ ئىدى. يەتتە پۇشتۇم (يەتتە بوۋام) مۇ خوتەندە جاھانغا كېلىپ، خوتەندە كۆمۈلگەن ئىكەن ۋە شۇ يۇرتتا ئۆز مەقسەتلىرىگە يەتكەن ئىكەن. ئاتام قىرىق ياشقا يەتكەندىمۇ زادى بالىسى يوق ئىكەن. بىر كۈنى ئىماملار - نىڭ قەبرىسىگە بېرىپ كېچىنىسى ئىبادەت قىلىپ تەلەپ قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەن ئانامنىڭ ھامىلىسىگە پەيدا بولۇپ ۋۇجۇدقا كېلىپتەن. تۇغۇلغاندا ئاجىز - كىچىك بىر ئوغۇل بولۇپ تۇغۇلغان ئىكەنمەن، ئاتا - ئانىلىرىم خۇداغا شۈكۈرى قىلىپ تەرىبىيە قىلىپتۇ. پۈتۈن كۈچى بىلەن مېنى تەرىبىيەلەشكە كىرىشىپ چوڭ قىلىپتۇ. ئېتىمىنى «موللا نىياز» قويۇپ، ئىماملارغا نىياز قىلىپتۇ (بېغىشلاپتۇ). تۆت ياش ۋاقتىمدا مەكتەپكە بېرىپتۇ، ئاتام داۋاملىق مەن بىلەن بولاتتى، ئىمان، ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگەتتەتتى. يېشىم ئالتە - يەتتە ياشقا يەتكەندە، ئاتام ئۆلۈپ كەتتى، بېشىمغا يېتىملىك غەم تېغى بېسىپ چۈشتى. كۆڭلۈمنى يېتىملىك ھەسرەت داغلىرى قاپلىدى. ئاتا يوق ھەر يەرگە باراتتىم. كېچە - كۈندۈز يىغلاپ يۈرەتتىم ھەم مەكتەپتە ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدۇراتتىم. شۇ ئارىدا پاتلا ساۋاتىم چىقىپ، ھەر قانداق بىر سۆز ئالدىمدىن ئۆتۈپ خاتىرەمگە چۈشسە، نەزم (شېئىر) قىلاتتىم. شېئىرىمنى ئاڭلىغانلار رازىلىق بىلدۈرۈپ ياخشى كۆرەتتى. كۆپلىگەن شېئىر يازغانلىقىمدىن، خەلق ماڭا «كىچىك شائىر» دەپ ئاتى قويدى. خىيالىمدا داۋاملىق بىر ئەسەر يارىتىش ھۆكۈم سۈرەتتى. مۇشۇ خىيال بىلەن يۈرۈپ يېشىم 20 گە يەتتى. خۇداغا سېغىنىپ ئىماملارنىڭ مازىرىغا بېرىپ يىغلاپ، ئۆزۈمنىڭ تەلىپى ئۈستىدە ئىدى.

ھاملارنىڭ روھىدىن بېشارەت سورايتتىم. چۈشۈمدە بىر ئېگىز تاغنى كۆردۈم. ئۇ تاغقا چۈمۈلدەك ياماشتىم، تاغقا قاراپ چىقىپ كېتىۋاتاتتىم، ئۇلۇغ سۈپەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ: — ئەي ئوغلۇم! غەم قىلما، — دەپ قولۇمنى تۇتۇپ تاغ ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى. مەن ئىندى تايىن خۇشال بولدۇم. ئاھ چېكىپ ئويغاندىم، شۇندىن باشلاپ شېئىردا تىلىم راۋان (جارى) بولۇشقا باشلىدى. ئىماملار ماڭا مەدەت بەردى. ماھارىتىم ۋە كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە شېئىر يازدىم. بۇ كىتابتا كەمچىلىك، خاتالىقلار كۆرۈلسە ئەيۇ قىلىڭلار، ئەيىبىگە بۇيرۇماڭلار، كاژ (ئەگرى) ماڭىدىغان پەلەك (دەۋر) زېرەكلىك، تەبىئەتلىك كىشىلەرنى خار قىلدى. شائىرلارغا خېرىدار (تەلەپكار) مۇ يوق، شېئىر گۆھىرىنىڭ بازىرى كاساتلاشتى. شېئىرنىڭ قىممىتىنى تونۇمىغانلار خارابىگە كۆمۈلگەن مەخپىي خەزىنە (ئالتۇن، جاۋاھىر)لارنىڭ قەدرىنى بىلمىگەن. لەردۇر. بۇنداق ئەھۋال تۈپەيلىدىن بەك مالال بولاتتىم (مەيۈسلىنەتتىم)، ئۆز ئەھۋالىم بىلەن ئاۋاز بېقىلىق تارتتىم، بەزىبىر چاغدا ئاشىقلار (جەمئىيەتتىن ئۆزۈلگەن كىشىلەر) بىلەن بىللە يۈرەتتىم. بۇ ۋاقىتلىرىمدا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ خەمەسى ۋە شېئىرلىرى ماڭا مۇڭداش بولاتتى. ئەلىشىر نەۋائىينىڭ بۇ ئەسەرلىرى مېنى سۇخەندىن (سۆزچى) قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆزۈمنى ئەلىشىرنىڭ نەمەكىدىن (ئۆز قاچىسى)دىن لەززەت ئالغۇچى ھېسابلىدىم. ھەر قانداق تاماق تۈزسىز بولسا، ئەلۋەتتە تەمى يوق، بەتتەم بولىدۇ، تۈزى يوق تاماقتىن قۇمغا ئارىلاشقان قاتتىق تاش ياخشى. دېمەك، مەن ئۆزۈمنى ئىماملارغا مەنسۇپ قىلىپ، شۇلارنىڭ مازىرىدا ياتاتتىم، مېنىڭ ئەھۋالىمغا يېتىدىغان بىرمۇ كىشى يوق ئىدى. جاھان خەلقى (جەمئىيەتتىكى ئادەملەر) گە ئارىلاشمايتتىم، ئاتا - ئانىم، خوتۇن، بالىچاقام يوق. ئۇرۇق - تۇغ قانلىرىم ھەم يوق ئىدى. چۆلدە يىغلاپ يۈرەتتىم، ئۆز-ئۆزۈمگە ئۆلپەت ئىدىم. كۆپ ئويلىغاندىن كېيىن، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرلىشىپ كېتىشىدىكى نى، ئەگەردە لوقماندەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسىمۇ، سۇلايمان پەيغەمبەر دەك چوڭ پادىشاھ بولسىمۇ، رۇستەمدەك كۈچلۈك پەلئۇن بولسىمۇ، ھۆردەك قىزلار خىزمەتكارى، ھەممەنەپىسى بولسىمۇ، پۈتۈن پەرىشتىلەر

خىزمەت قىلىپ بەرسىمۇ، ئۇنىڭ ئاقىۋەت ئەجەل چاڭگىلىغا چۈشۈشى ۋە ھېچكىشى ئۇنى توسۇپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئويلىدىم. لېكىن ياخشى يادىكار قالدۇرغان كىشىنىڭ ئەپتى ئۆچمەسلىكىنى ۋە خەلق ئۇنى ياخشى نام بىلەن ئاتايدىغانلىقىنىمۇ ئويلاپ، ئاددىي بولسىمۇ - مۇ بۇ شېئىر داستاننى يېزىپ قالدۇردۇم. سۆزلىرىمدە، شېئىرىمدە، خېتىمدە ئەيىب - نۇقسانلار كۆرۈلسە، كەچۈرۈپ دۇئا ئېيتىڭلاردا ياد ئېلىشنىڭ.

تۆت ئىمامنىڭ خوتەندە ئورۇش قىلىپ شېئىر بولغان ۋاقتى تارىخى ھىجرىيەنىڭ 390 - يىلى (مىلادىيە 990 - يىلى) زۇلھەججە ئېيىنىڭ 10 - كۈنى ئىدى. بۇ كىتاب ھىجرىيەنىڭ (1212 - مائىمۇن يىلى مىلادىيە 1797 - يىلى) ھەمەل پەسلى (مارت) باھار مەۋسىمى جۈمە كۈن تامام بولدى. يېزىلىشتا بەزى «ئىماملا» دا، بەزى سايباغ يېزىسىدا تۈرۈپ يازدىم. «ئىماملا» دېگەن بۇ سۆز خەلق ئىچىدە مەشھۇر بولۇپ، ھازىرقى كۈندە تۆت ئىمام دەپنە قىلىنىپ مازار بولغان يەرنىڭ ئىسمى «ئىماملا» دەپ ئاتىلىدۇ. خوتەن ۋىلايەت چىرا ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئەتراپى تاغلىق بىر رايوندۇر. سايباغ دېگەن يەرمۇ «ئىماملا» رايونىغا تۇتاش بىر رايوندۇر.

مۇھەممەد ئەۋەز سەدىرىدىن قاراقاشى

مەجمۇئە تۇل ئەھكام

(ھۆكۈملەر مەجمۇئەسى)

[ئىلاۋە:] «مەجمۇئە تۇل ئەھكام» (ھۆكۈملەر مەجمۇئەسى) ناملىق بۇ ئەسەر — قاراقاش ناھىيە ماڭغلاي يېزا موغالا كەنتلىك شائىر، تارىخچى، ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم مۇھەممەد ئەۋەز سەدىرىدىن قاراقاشى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1127-يىلى (مىلادىيە 1715-1716-يىللىرى) يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلمە ۋارىيانتلىرى كۆپ بولۇپ، بۇنىڭدىن ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەرنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ قەدىمكى كىتابلار بۆلۈمىدە 14 بابلىق بىر نۇسخىسى ساقلانماقتا. كىتابخانلارغا سۇنۇلغان بۇ ئەسەر — خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدا-رىسىنىڭ قەدىمكى ئەسەرلەر بۆلۈمىدە ساقلانغان 21 بابلىق بىر قەدەر تولۇقراق نۇسخىسى (كىتابنىڭ بەت ئېگىزلىكى 25 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.5 سانتىمېتىر. جەمئىي 57 بەت، ھەر بېتىدىكى خەت 14 قۇر، ھازىرقى زاماندىكى سۇس كۆك سىزىقلىق تىترەت دەپتەرگە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىل-يېزىقى بىلەن كۆچۈرۈلگەن) غا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى. نەشرگە تەييارلاش داۋامىدا، پەردە ئىمىن نەشرگە تەييارلاپ «قىياپەتنامە ۋە سائەتنامە» ناملىق كىتابچىغا كىرگۈزگەن نۇسخىنىڭ بىزدىكى نۇسخىدا كەم بولغان توققۇز بابى (23-باب-تىن 31-بابقىچە) ۋە ئابدۇبەسىر شۇكۇرى، سۇلايمان ھېلىمىنىياز بىرلىشىپ يازغان «پالنامە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنياقاراشلىرى» ناملىق كىتابتا نەقىل ئورنىدا كەلتۈرۈلگەن چۆش تەبىر قىسمى (22-باب) نى قوشۇپ، ئوتتۇز بىر بابلىق بۇ «مەجمۇئە تۇل ئەھكام» نەشرگە تەييارلاندى.

مەزكۇر ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا ئېيتىلغان مەزمۇندىن قارىغاندا، بۇ قول يازمىمۇ تېخى تولۇق نۇسخا ئەمەس. بۇ ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىلىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە ھەر خىللىقىدىن، كۆچۈرۈش داۋامىدا كاتتىپلار ۋە خەتتاتلارنىڭ نۇرغۇن مەزمۇنلارنى ئۆزلىرى قوشۇپ كۆچۈرگەن ياكى مەلۇم قىسىملىرىنى خالىغانچە قىسقارتىپ كۆچۈرگەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈش گىملى بولىدۇ. شۇڭا، تىل جەھەتتە، بەزىلىرى ئەسلى تىلىنى ساقلاپ قالغان، بەزىلىرى ھا-زىرقى زامان ئۇيغۇرچىغا ئۆزلىشتۈرۈۋېتىلگەن، بەزىلىرى ئارىلاش ھالەتتە ساقلانغان. ئىمىزىكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، بۇ ئەسەرنىڭ تېخىمۇ مۇكەممەل نۇسخىسى مەيدانغا كەلگۈسى.

بىسىمىلاھىر رەھمانىر رەھىم

ھەمدۇ بىھەد ۋە سەنايى بىئەدەد ئول مەئبۇد خۇدايى ئەرزە ۋە جەللە بىھەمتاغەكم، زەررىيات ئادەمنى ئەدەم كىشۋەرەدىن ۋۇجۇد شەھرىستا.

نەمغا كەلتۈردى ۋە سەپاس ۋە سەتايەش بى قىياس ئول ھەييا توغرا كې-
لىدۇناغاكىم، ئەرادەت ئەزلى ۋە ھىكمەت لەم يەزلى بىرلە مەرائىھىل
مەۋجۇداتنى ئەدەم دەرياسىدىن زەھۇرىغا يەتكۈزدى. بەخشەندە ئىكىم ئەۋ-
ۋەلىن ۋە ئاخىرىن ئانىڭ خۇان ئىھسانىدىن خۇرسەندە ۋە بەخشەندە ئى-
كىم مۆھسىنىن ۋە مەزنىبىن ئانىڭ نەۋال رەھمەتغە ھاجەتمەند.

نەزم:

چۈن كەرەمى قىلدى رەۋان بەھرى جۇد،
كۈن ۋە ماكان خەلقغە بەردى ۋۇجۇد .
لەۋھە ئۈزرە تا ئايلىدى جارى قەلەم،
جۈملەئى ئەشپائىسىغە يازدى رەقەم .
ئەرش بىناسىنى رەپئە ئەيلەدى،
فايەد كۈرسىنى ۋەسئە ئەيلەدى.
قىلدى تۇتۇندىن توققۇز ئەفلاكىنى،
ئەيلەدى ئادەم(نىڭ) بىر ئۇۋۇچ خاكىنى.
يەتتە كەۋاكىپ ئون ئىككى بۇرۇج،
گاھ قىلىپ پەست ۋە گاھا دەر ئەرۇج.
ئۆرلەدى يەتتىنچى پەلەكتىن زۇھەل،
مۇشتەرى ئالتىنچىدە تاپتى مەھەل.
ئەيلەدى مىررىخ بەشىنچىسىدىن زەھۇر،
بەردى چاھارۇمدە قۇياش پەيزى نۇر.
ئەيلەدى زۆھرە ئۈچىنچى پەلەكدە مۇدام،
قىلدى ئىككىنچىدە ئەتارۇد مەقام.
ئەۋۋەل ئەپلاكىدە جەزىم قەمەر،
بولدى نەكىن خاتەمىدىن مۇستەقەر.
ئانھەممەكىم ساپىت سەييارەدۇر،
جۈملەئى ئالامەت ئىلە ئەستارەدۇر.
مۈلكى مەلەك ئانھەممە ئافاق ھەم ،
ئوت ۋە سۇ، بادە بىلە تۇپراق ھەم .
پىشەئى ۋە بەھرە دۇررەئى تاغلار،
قەرىيە ۋە شەھەر ۋادى باغلار.
ئادەم ۋە ھايۋان ۋە ھۇشى تەيۈر،

دېۋە-شاياتۇن پەرى مار-مۇر.

بىرلىكىغە بارچەسى بى ئىشتىباھ ،
كەلدى خىرەد ئالىدە رەۋشەن گۇۋاھ.

ئاندىن كېيىن نەئىت رەسۇلى خۇدا ھەزرەتى سەيدۇلمۇرسەلىن ۋە خاتەمۇننەبىن سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمغە كۆپىدىن كۆپ سەلەۋات ۋە ھەددىن ئارتۇق تەھىيات نامىيات زاكىيات ئول زۇبەدىئى مەخلۇقات ۋە خۇلاسىئى مەۋجۇدات ۋە ئەفزەل مەخلۇقات ۋە تەۋھىد دائىرىسىنىڭ مۇدا-رى ۋە نەبۇۋۋەت ئىقلىمى تاجىدارى ۋە قىيامەت مەئرىكىسىنىڭ شەھ-سۇۋارى ئەننىس ھەزرەتى بارا تەئالا، ئەئنى بەجاناب مۇھەممەد مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم.

نەزم:

خەتىم رەسۇل خاتەم پەيغەمبىران ،
كۈن ۋە ماكان پارچىغا شاھۇجاھان.
ئەختەرى بۇرچى شەرىپى كائىنات ،
دۇررە يەتما سەدەپ مۇمكىنات .
ساھىب مەئراج مۇئەللا مۇقام ،
خۇاجەئى ئەۋلاكە ئەلەيھىسسالام .

ۋەسسالىم بىھەد ۋە دۇرۇد بىئەدەت ئول ئەسھابىغاكىم، ھەر قايسىد-لىرى بىر كىۋاكىبغا رەھنىمايدىن خۇرشىدە ئالەم ئەرايى ئەلەمۇلىيەق-نىدۇرلەر. ۋەسەللەم تەسلىمەن ئابىدەن ھەمەدەن كەششەن كەششەن .
بۇ پەقىرى خاكسارى ۋە پەرىشان روزىگار مۇھەممەد ئېۋەز ئىبىن مەۋلانە سەدىرىدىن قاراقاشى، ئول ئەر پاكى زات، ئالى نىجات، راسخۇلئىمان، باسئولئىمان ۋە سەددەرۇلدەۋران، رەشىدۇلئىمقران، مۇھەببەتۇلئىخۋان، مۇھىبۇلئولمىئى، مۇئىننۇل فەقەرئە، ئەننىسۇررە-ئايا شەھباز، ۋەجھىمەت، سۇمۇرۇغ قان، ئىززەت ئەسالەت باغىنىڭ يار ئەشجەرى، ئەدالەت بوستانىنىڭ تازەرىسى، شەھەر ئىمارەت كىشۋە-رىنىڭ فايەقى ۋە تاق مۇسەننەدنىڭ لايىقى.

نەزم:

مېھرەئى مۇنبەر پەلەك سەرۋەرى،
كەۋاكب رەخنىدەئى دىن پەرۋەرى.
مۇبەسسەر مۇبارگەن بى فەرھى قەدەم،

مۇقەددەمدىن بولدى زىيادەت ئەدەم.
 خاتەر مۆئمىنلەر ئەجەپ شاددۇر،
 دىنكى ئانىڭ دەۋرىدە ئاباددۇر.
 شۇكۇر خۇدا رەھمەتئىغە سەد ھەزار،
 بۇ سۈپەتلىك بىرىبان شەھىرىيار.
 ئادىل ۋە دەريادىل ۋە رەۋشەن زەمىر،
 ھۇۋەش خىردالدا ئول بى نەزەر.
 ھاكىم با شەھىرى ئىنساپلىق،
 يوقتۇر ئولۇس ئىچىدە ئەۋساپلىق.
 لازىم ئىرۇر بارچىغا كىم سۈبھى شام،
 خەتىم خۇدا دەۋلەتئىگگە مۇستەدام.

ئەئىنى شەھىز ئىبىن مىر مۇھەممەد شاھ بەگ دوغلات زەيد ئومۇ-
 رە ۋە داۋام دەۋلەت، رەپئى مەرتىبە دەرىجات ئىشارەت ۋە ئىلتىماس ۋە
 ئىنبايەت ئىستەئائى يەئىنى ئىستىئادى بىرلە بىر نەچچە كەلىمە ھو-
 كىمائى ئەقۋالىدىن تارىخ ئەيىام سائەت ئەھۋالاتىدىن ۋە ئىختىيارات
 ئون ئىككى بۇرچىنىڭ ئەھكام سەئىد ۋە نەھىسلەرنىڭ بايانى ۋە ھىساب
 ھەمەل، ئەھجەزەدە بۇۋەد، رەجالۇلغايىپ ۋە سەكىرە يۇلتۇزلارنىڭ ھىك-
 مىتىدە ۋە ئىختىلاپات ۋە سەۋتۇلئەزەن بابىدا ۋە ئىنتىقالات شەمس ۋە
 قەمەر يەتتە كەۋاكىپنىڭ بايانىدا ۋە توققۇز ئەپلاك ۋە چاھار ئەناسىر،
 يەتتە ئىقلىم، مەۋلۇد، ئاجايىبات ۋە غارايىبات ئالەم زىكىرىدە ۋە شەھەر-
 لەر، قەرىيەلەر، قەلئەلەر ۋە قەزىپەلەر ۋە پىشەلەر، بەھرى ۋە بايبانلار ۋە
 جەزىرە-چەشمىلەر ۋە تاغلار ۋە دەريالەر ۋە باغلار، ئاندىكى مەۋىلەر
 ئەۋساپىدا فىلجۇملە تەئلىقات ئىلىم ھىكمەت ۋە ئۇجۇم ھەيئەتدىن، ئە-
 مەل ھىساب ۋە فەراسەت ھىكمەتدىن جەمئى قىلىندى. ئول سەۋەپتىن
 ھەر قايندىن ۋە باشقا ئەۋلاتىدىن بۇ نۇسخەدا مۇندەرىج بولدىلار. بۇ كى-
 تابغە «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» دەپ ئات قويۇلدى. شايدە مۇسەننىپ مەن-
 زۇر ئەدلۇل ئەبىسار مەقبۇل سۇخار ۋە كەبار بولغاي. ھەر سەھۋە خاتاسى
 بولسا، قەلەم ئەفۇ بىرلە ئىستىلاھ بىرىپ ۋە خامەھى كەرىم بىرلە ئە-
 فۇ مەھۋە قىلغايىلار.

ئەۋەلقى بابدا تارىخنى بايان قىلۇر.

ئىككىنچى بابدا ئەرەب زىكىرىدىكى يىلنىڭ بېشىنى بايان قىلۇر.

ئۈچىنچى بابدا ئەجەم ھۈكۈملىرىنىڭ ئېتىبارىدىكى يىلنىڭ بېشى-نى بايان قىلۇر.

تۆتىنچى بابدا سائەت، ھەپتىلەرنى بايان قىلۇر.

بەشىنچى بابدا يەتتە كەۋاكىبىنى بايان قىلۇر.

ئالتىنچى بابدا ئىختىياراتى قەمەرنى بايان قىلۇر.

يەتتىنچى بابدا كۈنلەرنى بايان قىلۇر.

سەككىزىنچى بابدا ھېساب ھەمەلنى (ئەبجەدىنى) بايان قىلۇر.

توققۇزىنچى بابدا ھېساب ئەھجەزەدبۇۋەدىنى بايان قىلۇر.

ئونىنچى بابدا رەپتارى رەجالۇل غايىپىنى بايان قىلۇر.

ئون بىرىنچى بابدا سىتارەئى سەكەرەنى بايان قىلۇر.

ئون ئىككىنچى بابدا ئىنتىقلات قەمەرنى بايان قىلۇر.

ئون ئۈچىنچى بابدا ئادەملەرنىڭ سەفەر قىلماقنى بايان قىلۇر.

ئون تۆتىنچى بابدا ئاينىڭ بېشىنى بىلمەكنى بايان قىلۇر.

ئون بەشىنچى بابدا كۈن تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.

ئون ئالتىنچى بابدا ئاي تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.

ئون يەتتىنچى بابدا ئاپتاپ سائەتى تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.

ئون سەككىزىنچى بابدا كېچىدە ئاي تۇتۇلغاننى بايان قىلۇر.

ئون توققۇزىنچى بابدا ئاپتاپ تۇتۇلغاننى بايان قىلۇر.

يىگىرمىنچى بابدا ئاي، ھەپتە سائەتى تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە بىرىنچى بابدا يەر تەبرىمەكنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە ئىككىنچى بابدا چۈش كۆرمەك ۋە چۈش تەبرىمىنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە ئۈچىنچى بابدا قۇلاق قىچقىرغاننى بايان قىلۇر.

يىگىرمە تۆتىنچى بابدا ئۆي كۆچمەكنىڭ ۋاقتىنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە بەشىنچى بابدا ئىگىن كەسمەكنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە ئالتىنچى بابدا ئىگىن كىيمەكنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە يەتتىنچى بابدا ئىگىن يۇيماقنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە سەككىزىنچى بابدا غۇسلنى بايان قىلۇر.

يىگىرمە توققۇزىنچى بابدا چاچ چۈشۈرمەكنى بايان قىلۇر.

ئوتتۇزىنچى بابدا تىرناق ئالماقنى بايان قىلۇر.

ئوتتۇز بىرىنچى بابدا بەخت-تەلەي سائىتىنى بايان قىلۇر.

ئەۋۋەللىق باب تارىخىنى بايان قىلۇر

ئەمما بىلگىلىكىم، تارىخنىڭ مەئنىسى «ئۆتكەن ۋاقىت» دېگەن بو. نۇر. ھۆكۈمالار ئىستىلاھدا، ھەر ھادىسە ئەزىمكىم بۇ دارىلھەۋادىسدا پەيدا بولۇر. تارىخنى ئاندىن ئەتىبار قىلىپدۇرلەر. مەسىلەن: توپان ۋە سەددەئى ئىسكەندەر ۋە ھىجرەت ئەنھەزەرەت پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئەلاھىزال قىياس.

تارىخ تۆت قىسىمدۇر. بىرىنچى تارىخ رومى، ئىككىنچى تارىخ پارىس، ئۈچىنچى تارىخ جەلالى، تۆتىنچى تارىخ ئەرەبى ۋە ھەر قايسى تارىخ رىخلارنىڭ بايانى نۇجۇم كىتابلىرىدا مەزكۇردۇر. بىزنىڭ تارىخى مەشھۇر ۋە مۆتىبەردۇر. ئانى بايان قىلايلى:

تارىخ ئەرەبى ئۆلدۈركى، ئانى ھىجرەت ھەم دەيدۇرلەر. ھىجرەت تارىخنىڭ سەبەبى ئۆلدۈركى، ھەزەرەتى ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ يەمەن ۋىلايىتىگە ھاكىم ئەردىلەر، خەلىپە ھەزەرەت ئەلى، ھەزەرەت ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇگە نامە ئىبەردىلەر كىم، سىزلىردىن بىزلىرگە نامە كىلدۈر. ئەمما تارىخى مەلۇم ئەمەسكى، بۇ نامەنى قاچان پۈتۈپدۇرلەر ۋە نە ۋاقتىدا تەھرىر تاپىپدۇرلەر. مۇندىن كېيىن نامە ئەبەرسىلەر نامەنى ئەلبەتتە تارىخى بىرلە پۈتسۈنلەر دىدىلەر .

بەس، ھەزەرەت ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ساھابىلەرنى يىغىپ ۋە ئەسھا-بى ھەزەرەتنى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم بىلەن مەشۋرەت قىلدىلاركىم، بىنايى تارىخىنى قايدىن ئالۇرمىز دەپ. بەزىلەر ئەيدىلەر. كى، ۋاقىت ئەنھەزەرەتتىن ئالساق مۇناسىدۇر، چەراكى، ۋاقىت ئەزىمىدۇر دىدىلەر. ھەزەرەت ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئەيدىلاركى، ئەنھەزەرەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ ۋاقىتلىرى ئۇلۇغ ھادىسە ئەزىمىدۇر. ئانى زىكىر قىلساق، داغ فىرقەتلىرى ھەر تازەبى ئەندازە بولغۇسىدۇر دىدىلەر. بەزىلەر ئىتتىپاق قىلدىلاركىم، ئەنھەزەرەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە پەيغەمبەرلىك ۋەھى كەلگەن ۋاقىتى ئەۋۋەلىدۇر. چۈنكى ۋاقىت ئەزىمىدۇر دىدىلەر. ھەزەرەتى ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ئىتتىپاقى، مۇشۇنداق بولسا توغرا بولىدۇ. ئەمما مەن ئۇ چاغلاردا ئىسلامغا كىرمىگەن. مەن ئەشۇ ۋاقىتلىرىمنى ئويلىسام كۆڭلۈم بىر قىسىم بولىدۇ. بەس، ھەزەرەتى ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ يوقارقى مەزمۇنلارنى يېزىپ ھەزەرەتنى ئەلى كەرد-مۇللا ۋەجھۇ قېشىغا ئەۋەتتى. ھەزەرەتنى ئەلى كەرىمۇللا ۋەجھۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىجرەت قىلغان ۋاقىتىنى خوپ كۆردى. ساھابىلەرمۇ

مەجلىس ئارقىلىق پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىجرەت قىلغان ۋاقتىدا - نى تارىخنىڭ بېشى قىلىشنى بىكىتتى.
پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھىجرەت قىلغان ۋاقتى: زۇلھەججى ئاينىڭ 29 - كۈنى پەيشەنبە كۈنى ئىدى. بۇ مۇنازىرە ھىجرىيە تارىخىدا - نىڭ 17 - يىلىدا ۋاقتى بولدى.

ئىككىنچى باپتا ئەرەب زىكرىدىكى يىلنىڭ بېشىنى بايان قىلۇر

بىلگىنىكى يىلنىڭ بېشىنى ئەرەبلەر ماھى مۇھەررەمدىن ئىتىبار قىلىپتۇرلەر. ئەگەر ماھى مۇھەررەم شەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى زىمىستان دىشۋارلىق بىلەن ئۆتكەي. بۇغداي ۋە ئۈزۈمگە ئا - پەت يەتكەي.

ئەگەر ماھى مۇھەررەم يەكشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يى - لى يېغىن تۇلا بولغاي. خەلق ئىچىدە ئۈلۈم - زەخمەتلەر پەيدا بولغاي. يىلنىڭ ئاخىرىدا مەئىشەت كەم بولغاي ۋە قىممەتچىلىك بولغاي.

ئەگەر ماھى مۇھەررەم دۈشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى تەشئالىق ۋە شىكەستلىك كۆپ بولغاي ۋە تەڭگى مۇئاش بولغاي.

ئەگەر ماھى مۇھەررەم سەيشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى زىمىستان بەغايەت سوغۇق بولغاي. يامغۇر تولا ياققاي. قاتتىق سەققەلەر پەيدا بولغاي. مېۋىلەرگە ئاپەت يەتكەي. خەلق ئارىسىدا ئۈ - لۈم - يىتىم كۆپ بولغاي.

ئەگەر ماھى مۇھەررەم چارشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، ئول يىلى بوغداي بەغايەت خوپ بولغاي. يىل ئاخىرى مەمۇرچىلىق بولغاي.

ئەگەر ماھى مۇھەررەم پەيشەنبە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، قىش مېيانه ئۆتكەي. بوغداي، مېۋىلەر بىھەد بولغاي. خەلق ئىچىدە رەنج - زەخمەت كۆپ بولغاي.

ئەگەر ماھى مۇھەررەم جۈمە بولسا، دالالەت قىلۇركىم، بۇ يىل زى - مىستان ئاسان ئۆتكەي. قار - يامغۇر كەم ياغقاي. ئەمما ياش، گۈدەكلەر ئىچىدە ئۈلۈم تولا بولغاي.

ئۈچىنچى باپتا ئەجەم ھۆكۈمالىرىنىڭ ئىتىبارىدىكى يىل بېشىنى

بايان قىلۇر

ئول يىل باشلىرى بۇ نەزم بىلەن بايان قىلىندى:

سەر بەسەر نەزم ئىلە بايان ئەتتىم،
 جەد-جەھەد ئەيلەيان ئايان ئەتتىم.
 تاكى خەلق ئىچرە يادىكار بولغاي،
 ھىكمەت ئەھلىگە كۈشۋار بولغاي.
 تاكى نەزم ئەتتىم سەلاسى راۋان،
 ئەيتايىنكىم ئىشتەئىز ياران.

ئەھكام شەنبە

شەنبە بولسا نەۋرۇز ئاي ئاگاھ،
 ئەسرى قەھەتدۇر مەئازۇللاھ.
 پادىشاھلار ئارا خۇسۇمەت جەڭ،
 بولغۇسى پىتىنىھاي رەڭگا-رەڭ.
 سەبەك بىسىيار بەرىق ئىلە يامغۇر،
 مەۋىلەر بولمىغاي ۋەلى ئەڭگۈر.
 بولغۇسى ياش ئارا ئۇلۇم بىسىيار،
 خەلق ئەھۋالى ئۆتكۈسى دىشۋار.
 يەنە سەر سەبزەئى دەرەخت بولغاي،
 تۆرفە بەرباد پايى سۇخەن بولغاي.
 زۇلۇم خۇنرىزى خەلق ئارا بىسىيار،
 ۋەقەنا رەببەنا ئەزابەننار.
 ياخشى بولغاي ۋەلى زىرائەتلەر،
 تارىغاي يەر يۈزىدە نىئەتلەر.
 سەبزەسى خوپ ۋە ھاسىلى كەمدۇر،
 بارچە سەرغا ئول خۇدايى ئالەمدۇر.
 گەي بورادەر بۇ كۈندە يەتتە نېمە،
 مۇستەھەبتۇر يېمەكلىكى بېھىمە.
 سەبەب سەنبۇۋەس سەپىنە ۋە سەنجەد،
 شىررەئى سەركە ئەيلىگەي سەنجەد.

يەنە ئىچمەك بۇ كۈندە ھەپتە سالام،
سۈننەت بولدى نەبى ئەلەيھىسسالام.
يەنە ئەلبەتتە دۇئا ئوقۇغىل،
سەدىقى دىل بىرلە ئۈچ قاتار ئوقۇغىل.
بىسىمىللاھىررەھمانىررەھىم بىسىمىللاڧائىن،
بىسىمىللا دۇئائىن بىسىمىللاھى شىفاائىن.
ئاللاھۇمما رەببە ھەزە سۈننەت جەدىدەتە ۋەئەنتە مۈلكى قەدىم ۋە -
ئەسئالىكە مىن غەيرىھا ۋەما فىھا بىرەھىمتىكە يائەرھەمەرراھىمىن.

ئاپت ھەپتە سالام بۇدۇر:
سالام قەۋلامىن رەببىل ئەررەھىم
سالام ئەلى ئىبراھىم
سالام ئەلا ئول سولايمان
سالام ئەلا نوھ فىئەل ئالەمىن
سالام ئەلا مۇسا ۋە ھارۇن
سالام ئەلەيكىۈم تەبەتۇم فاد خىلۇ ھا خالىدىن
سالام ھا ھۇددا مەتلۇئۇل فەجىر .

ئەھكام يەكشەنبە

رۇزى يەكشەنبە بولسا نەۋرۇزى،
بىلگىل ئانى دەلىل فىرەۋزى.
كەڭرۈلۈك بولغاي بۇ جاھان توقلۇق،
بىتەرەپ خەلق ئارىسىدىن يوقلۇق.
كىشەرەت ۋە لەشكەر ئۈلۈم كەمرەك،
بارچە ئەل بەھۇزۇر بىغەمرەك.
نىئەت مئۋە بىگران بولغاي،
مەفلىسۇ بىۋە پىگران بولغاي.
پالزۇ پىنبەراز سەھرايى،
لالەمى ۋە كۈزگۈ ئانچە كارايى.
ئۆزگەسى ئانچە تاپمىغاي رەۋنەق،
بولمىغايكىم ۋەلىك بەرگاھى ھەق.

ئاخىرى يىلدا قىممەت بولغاي ئاش،
بولغۇسى خەلق ئىچرە تەڭمۇئاش.
لىك ئۆز پەزلى بىرلە رازاق ھەي،
ئەلنى ئول قاينۇدىن خالاس ئەتكەي.

ئەھكام دۈشەنبە

بولسا نەۋرۇزى ئاي گەۋلۇل ئەبىسار،
رۇزى دۈشەنبە ئەيلەين ئىزھار.
پادىشاھلار زەئىپراق بولغاي،
لىك خەسەم ئوقىدىن يىراق بولغاي.
تاغ ئارا غەلبە بىشۇمار بولغاي،
باغ ئارا مەۋە ئابدەر بولغاي.
مال بىئاپەت، يېغىن بىسىيار،
ئەللەق سەبزەۋۇ ئەيلاغىن تەييار.
خەلق ئارا كەڭرۇ نىئەت ئالۋان،
پۇقرا ئەل كۆڭلى خۇررەم خەندان.
ئارفا ۋە غەلبە پەنبە ۋە پالز،
تاپمىغاي ئانچە رەۋنەق ئەڭىز.
بولماغاي زەئىب گۇد خۇدالارغا،
مىڭ بالالەر كىلۇر بالالەرغا.
زىنھار ئەي بۇرادەر ئۇشبو يىل،
قوي تىجارەتنى، كۆپ زىرائەت قىل.
قىممەت بولغاي مەئاش ئاخىر سال،
ئۆتكۈسىدۇر ۋەلىك بەرق مىسال.

ئەھكام سەيشەنبە

رۇزى سەيشەنبە بولسا داۋىر،
ئەيتايىن ھۆكىمنى قىلىڭ باۋىر.
پادىشاھلار ئارا نىزائى ۋە نەفاق،
قوزغالىپ بەلكى جۈملەئى ئەفاق.

شور - غوغا پىتنە ئەنگىزى،
بولغۇسى رۇزىنگارى خۇنرىزى.
جەبىر زۇلۇم ئاشكارە بولغۇسىدۇر،
بىر-بىرىگە شىكار بولغۇسىدۇر.
مۈلكى ھەددى شەرقى مۈلكىدىن،
كەتكۈسىدۇر زەمانە مەلكىدىن.
يەنە مەغرىبتە بىر ئۇلۇغ شاھى،
ئاخىرەت مۈلكىگە قىلدى راھى.
بولغۇسىدۇر ۋەلىكى ئەرزانى،
ۋە سەئىت ئىممەت پەرۋانى.
يازغى بىرلە پالىزغە ئاپەتتۈر،
مىۋەئى رەۋنەقى لەتاپەتتۈر.
سەيىل بىۋەقت بولغۇسى باران،
بىلمىگەن سۆزگە ئۆزرەئى ياران.
يەنە يىل ئاخىرىدا قەھەد زامان،
ئۆتكۈسىدۇر ۋەلىك تېز راۋان.

ئەھكام چارشەنبە

چۈنكى نەۋرۇز چاھارشەنبە دۇرۇر،
ھىكمەت ئەھلىغە ياخشى تەنبىھدۇرۇر.
بولغۇسى قەھەتلىك ھەممە ئەفاق،
قالمىغاي ئەلدە شەپقەت ئىتتىپاق.
ئەلامان جوكى ۋە ئەيياران،
ئوغرىغاي ئوغرى تىبە كاران.
زۇلۇم ۋە خۇنرىز خەلق ئارا بىسىار،
ۋەقەنا رەببەنا ئەزابەننار.
گەنھەممە پىتنەدۇر پەساد بولغاي،
لىك سودا يولى كۇشاد بولغاي.
پادىشاھلارغا كامىرانلىقدۇر،
تەخت ۋە ئىززەتتە ئامانلىقتۇر.

زەئىپ ئىچرە خەستەلىك بىسىيار،
 ھەم ئۇششاقلىرىگە بەستەلىك بىسىيار.
 پالز ۋە پىننەھۇ بىقىياس بولغاي،
 ياش ئىلە تەجلەغە شەھۋار بولغاي.
 ھاشارەت گىزەندەئى تاشخور،
 مەگىس ۋە مورۇ پىشەئى زەنبۇر.

ئەھكام پەيشەنبە

پەيشەنبە چۇ بولسا نەۋرۇزى،
 بولغۇسىدۇر فەراخ ماھ رەۋزى.
 بولغۇسى ئەمىر ئەكابىرۇ شادىمان،
 بەزمەئى ئىشرەت خۇررەمۇ خەندان.
 ئۇلۇمالارغا ھەم ئامانلىقتۇر،
 ياخشىلارغا قاچان يامانلىقتۇر.
 گەرچە كۆپ دەرت ۋە غەم ئۇلۇسقا يىتەر،
 بولمىغاي ئەلگە ھېچ خەۋپ ۋە خەتەر.
 سەتۋارش رەئدۇ بەرق ئىلە باران،
 بولسا بىھەد مۇنى بىلىك ياران.
 لالەئى كۈزگۈ بىشۇمار بولغاي،
 ئۆزگەسى بەلكىم كەم بەرار بولغاي.
 ئەرزان ۋە ماش-كەندىر ۋە كۈنجۈت،
 قىلساڭ ئەدىزىر بولارغا تۈن-كۈن جەھۇد.

ئەھكام ئازنە

بولسا نەۋرۇز ئالەم ئازنە،
 بولغۇسىدۇر فەراخ روز يەنە.
 كىشىلەر قەدشەقۇ سىرۋ بىنۇقسان،
 ھاسىل بولغاي بىرىگە يۈز ۋە توقسان،
 يەتمىگەي ھېچ مئۋەگە ئەسۇب،
 پىشەنەھى ھەرگىز تۈگەتمىگەي تۇشۇپ.

يۇرت بولۇر باغۇبانلىق ئەرزانلىق،
 ھەر گادا ئۆيىدە قىلۇر خانلىق.
 گەرچە ئاغرىق تۇلا سەھەت كەمرەك،
 بەرق بىسىيار سەرۋى مەھكەمرەك.
 بولغۇسى كۆپ نىكاھ تۈن-كۈنلەر،
 كەچكۈسى ئەيشى بىرلە ئەر-خاتۇنلەر.
 بىھەد بولغاي باھار بىپالنىز،
 كۆزگۈ بىرلە كىبەزگە يوق ئەڭنىز.

تۆتىنچى باپتا سائەت، ھەپتەلەرنى بايان قىلۇر

ئەۋەل ھەپتە يەكشەنبە بولسا ئىش ئىپتىدا قىلماق، بىنائى ئىمارەت قىلماق، ئۇلۇغلارغا ۋە پادىشاھلارغا مۇلاقەد بولماق، دۆلەت ۋە ئىززەت كۈندۈركى، كىۋاكىپى شەمس.

ئەۋەل ھەپتە دۈشەنبە بولسا، سەپەر قىلماق، دەۋا قىلماق، ئەمىنىد-يەت ۋە جەمئىيەت كۈندۈركى، كەۋاكىپى قەمەر.

ئەۋۋەل ھەپتە سەيشەنبە بولسا، قەسىد ھىجامەت قىلماق ۋە ئىس-تىپراخ ۋە بەئىزى ئاداۋەت قىلماق كۈندۈركى، كىۋاكىپى مىررىخ.

ئەۋۋەل ھەپتە چاھارشەنبە بولسا، دورا ئىچمەك ۋە دەپئى ۋەسۋاس قىلماق ۋە خىيالىت فاسىدلارنى بىر تەرەپ قىلماق ۋە پىراسەت قىلماق ۋە ئىپتىدائى تەئلىم قىلماق ۋە خەت پاساھەت قىلماق ۋە تەبىر مەسىلد-ھەت قىلماق كۈندۈركى، كىۋاكىپى ئەتارۇت.

ئەۋۋەل ھەپتە پەيشەنبە بولسا، دۇئا ۋە مۇناجات قىلماق، تەلەپ ھاجەت ۋە زىكىر تائەت ۋە تەھسىل رادات قىلماق كۈندۈركى، كىۋا-كىپى مۇشتەرى.

ئەۋۋەل ھەپتە ئازنە-جۈمئە بولسا ۋاقتى نىكاھ خاتۇنلار بىرلە ئول-پەت ۋە مۇھەببەت قىلماق، رەقىس ۋە سەمائى قىلماق ۋە شادىمانلىق كۈندۈركى، كىۋاكىپى زۆھرە.

ئەۋۋەل ھەپتە شەنبە بولسا، شىكار قىلماق، خوشۋەقت ۋە خوشلۇق ۋە سەپىر سەھرا قىلماق، تەلەپ مەئشەت قىلماق، ئېرىق، كۆل ۋە قۇدۇق قازماق ۋە ماشايخىلارغا مۇلاقات بولماق كۈندۈركى، كىۋاكىپى زۇھەلدۇر.

بۇ پەسىلدە ئەھكام سائەت نەھىسىنى بايان قىلۇر

- يەكشەنبە كۈنى چۈشتىن ئەۋەل پىشىنغىچە نەھىسدۇر. باقىسى سە -
ئىددۇر.
- دۈشەنبە كۈنى نامازدىگەردىن نامازشامغىچە نەھىسدۇر. باقىسى سە -
ئىددۇر.
- سەيشەنبە كۈنى ئەۋۋەل روزدىن پىشىنغىچە نەھىسدۇر. باقىسى سە -
ئىددۇر.
- چاھارشەنبە كۈنى ئاخىر نامازدىگەردىن كۈن ئولتۇرغىچە نەھىس -
دۇر، باقىسى سەئىددۇر.
- پەيشەنبە كۈنى ئەۋۋەل چۈش ۋاقتىدىن ئەۋۋەل پىشىنغىچە نەھىس -
دۇر، باقىسى سەئىددۇر.
- ئازنە كۈنى ئەۋۋەل چاشتىدىن ئاخىر چاشتغىچە نەھىسدۇر. باقىسى
سەئىددۇر.
- شەنبە كۈنى ئەۋۋەل پىشىندىن ئەسىرغىچە نەھىسدۇر. باقىسى سە -
ئىددۇر.

بۇ پەسىلدە يەتتە كىۋاكىپنىڭ سەئىد-نەھىسىنى (خاسىيەتلىك ۋە پىشكەللىكنى) بايان قىلۇر:

- بىرىنچى زۇھەل نەھىسدۇركى، كۈنى شەنبەدۇر.
- ئىككىنچى شەمس نەھىسدۇركى، كۈنى سەيشەنبەدۇر،
ئۈچىنچى ئەتارۇت نەھىسدۇركى، كۈنى پەيشەنبەدۇر.
- تۆتىنچى مۇشتەرى سەئىددۇركى، كۈنى يەكشەنبەدۇر،
بەشىنچى مىررىخ سەئىددۇركى، كۈنى دۈشەنبەدۇر.
- ئالتىنچى زۆھرە سەئىددۇركى، كۈنى چاھارشەنبەدۇر،
يەتتىنچى قەمەر سەئىددۇركى، كۈنى ئازنەدۇر.

ئايىلار سائىتى بايانى

بىرىنچى ئاي زۇھەل، ئىككىنچى ئاي مۇشتەرى، ئۈچىنچى ئاي

مىرىخ، تۆتىنچى ئاي شەمس، بەشىنچى ئاي زۆھرە، ئالتىنچى ئاي ئە -
تارۇد، يەتتىنچى ئاي قەمەر، سەككىزىنچى ئاي زۆھەل، توققۇزىنچى ئاي
مۇشتەرى، ئونىنچى ئاي مىرىخ، ئون بىرىنچى ئاي شەمس، ئون ئىككى -
كىنچى ئاي زۆھرە.

بەشىنچى بابتا يەتتە كىۋاكىبنى بايان قىلۇر

يەكشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى شەمس، ۋاقتى چاشت زەھرە، چۈش
ۋاقتى ئەتارۇد، ناماز پىشىن قەمەر، ئىككى ناماز ئاراسى زۆھەل، ۋاقتى
ئەسىر مۇشتەرى، ۋاقتى شام مىرىخ.

دۈشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى قەمەر، ۋاقتى چاشت زۆھەل، ۋاقتى
پىشىن مىرىخ، ۋاقتى چۈش مۇشتەرى، ئىككى ناماز ئاراسى شە -
مس، ۋاقتى دىگەر زۆھرە، ۋاقتى شام ئەتارۇد.

سەيشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى مىرىخ، ۋاقتى چاشت شەمس،
ۋاقتى چۈش زۆھرە، ۋاقتى پىشىن ئەتارۇد، ۋاقتى ئىككى ناماز ئاراسى
قەمەر، ۋاقتى ئەسىر زۆھەل، ۋاقتى شام مۇشتەرى.

چاھارشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى ئەتارۇد، ۋاقتى چاشت قەمەر،
ۋاقتى چۈش زۆھەل، ۋاقتى پىشىن مۇشتەرى، ئىككى ناماز ئاراسى
مىرىخ، ۋاقتى دىگەر شەمس، ۋاقتى شام زۆھرە.

پەيشەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى مۇشتەرى، ۋاقتى چاشت مىرىخ،
ۋاقتى چۈش شەمس، ۋاقتى پىشىن زۆھرە، ئىككى ناماز ئاراسى ئەتارۇد،
ۋاقتى دىگەر قەمەر، ۋاقتى شام زۆھەل.

ئازنە كۈنى: ئەۋۋەل روزى زۆھرە، ۋاقتى چاشت ئەتارۇد، ۋاقتى
چۈش قەمەر، ۋاقتى پىشىن زۆھەل، ئىككى ناماز ئاراسى مۇشتەرى،
ۋاقتى ئەسىر مىرىخ، ۋاقتى شام شەمس.

شەنبە كۈنى: ئەۋۋەل روزى زۆھەل، ۋاقتى چاشت مۇشتەرى، ۋاقتى
چۈش مىرىخ، ۋاقتى پىشىن شەمس، ئىككى ناماز ئاراسى زۆھرە،
ۋاقتى دىگەر ئەتارۇد، ۋاقتى شام قەمەر.

شەب (كىچە) سائەتلىرى

شەنبە - ئەۋۋەل شەب مىرىخ، خۇپتەن شەمس، باش توخۇ ئەتارۇد،

نەسەب شەب زۆھرە، ئاخىرقى توخۇ قەمەر، سۈبھى كازىب زۆھەل، سۈبھى سادىق مۇشتەرى.

يەكشەنبە- ئەۋۋەل شەب ئەتارۇد، خۇپتەن قەمەر، باش توخۇ مۇشتەرى، نەسەب شەب زۆھەل، ئاخىرقى توخۇ مىررىخ، سۈبھى كازىب شە- مىس، سۈبھى سادىق زۆھرە.

دۈشەنبە- ئەۋۋەل شەب مۇشتەرى، ۋاقتى خۇپتەن مىررىخ، باش توخۇ زۆھرە، نەسەب شەب شەمس، ئاخىرقى توخۇ ئەتارۇد، سۈبھى كازىب قەمەر، سۈبھى سادىق زۆھەل.

سەيشەنبە- ئەۋۋەل شەب زۆھرە، خۇپتەن ئەتارۇد، باش توخۇ زۆھرە، نەسەب شەب قەمەر، ئاخىرقى توخۇ مۇشتەرى، سۈبھى كازىب مىررىخ، سۈبھى سادىق مىررىخ.

چاھارشەنبە- ئەۋۋەل شەب شەمس، خۇپتەن زۆھرە، باش توخۇ ئە- تارۇد، نەسەب شەب قەمەر، ئاخىرقى توخۇ زۆھەل، سۈبھى كازىب مۇش- تەرى، سۈبھى سادىق مىررىخ.

پەيشەنبە- ئەۋۋەل شەب زۆھرە، خۇپتەن ئەتارۇد، باش توخۇ قەمەر، نەسەب شەب زۆھەل، ئاخىرقى توخۇ مۇشتەرى، سۈبھى كازىب مىررىخ، سۈبھى سادىق شەمس.

ئازنە- ئەۋۋەل شەب قەمەر، خۇپتەن زۆھەل، باش توخۇ مىررىخ، نە- سەب شەب مۇشتەرى، ئاخىرقى توخۇ شەمس، سۈبھى كازىب زۆھرە، سۈبھى سادىق ئەتارۇد.

قاچانكىم، سائەت زۆھەلغە يەتسە ياخشىدۇركى، كۆل- ئېرىق قاز- ماق، زىرائەت تېرىماق، يېڭى كىيىم كەيمەككە ياخشىدۇر. ھەر پەرزەنت- كى بۇ سائەتتە توغرا كېلىدۇللۇد قىلسا، ئۆمرى ئۇزۇن، بەختلىك بولغاي.

قاچانكىم، سائەت مۇشتەرىگە يەتسە، دەۋا قىلماق، قازىلار ۋە پادە- شاھلار قاشىغا بارماق، ھاجەت تىلىمەك، يېڭى كەيمەك ۋە كەسمەك، ئە- قىدە نىكاھ قىلماق، مەجلىس قىلماق، ئىش ئىپتىدا قىلماققا خوپدۇر. ھەر پەرزەنتكى بۇ سائەتتە ۋۇجۇدقا كەلسە دانىشمەن ۋە بەختلىك، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.

قاچانكىم سائەت مىررىخقە يەتسە، ئۇلۇغلارنى كۆرمەك، سىلاھ ئەت- مەك، دۈشمەنگە قەسد قىلماق خوپدۇر. ھەر پەرزەنتكى بۇ سائەتتە ۋۇ-

جۇدقا كەلسە زالىم ۋە جاللات، خۇنخور بولغاي.
 قاچانكىم سائەت شەمسىگە يەتسە، پادىشاھلارغا مۇلاقەت بولماق، يې-
 ڭى كەيمەك ۋە كەسمەك، ئالماق-ساتماق ۋە سەپەر قىلماق، ھامامغا
 بارماق، ئالتۇن ئىشلەتمەك ياخشىدۇر. ئەگەر بۇ سائەتتە پەرزەنت ۋۇ-
 جۇدقا كەلسە ئالىم، بەختلىك، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.
 قاچانكىم سائەت زۆھرەگە يەتسە، خوتۇن ئالماق، ئەھلى نەغمىلەر
 سۆھبىتىگە بارماق، نىكاھ قىلماق، يېڭى كەيمەك ۋە كەسمەك، ئې-
 لىم-سېتىم قىلماق، ھىجامەت قىلماق(قان ئالماق)، بىمارلارغا ئىلاج
 قىلماققا پايدىلىقتۇر. ھەر پەرزەنتكى بۇ سائەتتە ۋۇجۇدقا كەلسە، ئەي-
 شى-ئىشرەتكە دوست بولغاي.
 قاچانكىم سائەت ئەتارۇتقا يەتسە، قۇرئان ئوقۇماق، خەت پۈتمەك،
 مەكتەپكە بارماق، ئەلچى ئەبەرتەك ياخشىدۇر. ئەگەر بۇ سائەتتە پە-
 زەنت ۋۇجۇدقا كەلسە ئۇلۇغ، ھىممەتلىك بولغاي.
 قاچانكىم سائەت قەمەرگە يەتسە خوتۇن ئالماق، سەپەر قىلماق، پا-
 دىشاھلارنى كۆرمەك ۋە سەيىد قىلماق، نەقىل-تەھۋىل قىلماق، ئەلچى
 ئىبەرمەك، ھىجامەت قىلماق(قان ئالماق)، تېبابەت قىلماق، دورا ئىچ-
 مەك، زىرائەت قىلماق، باغ-بوستان سالماق، يېڭى كەيمەك-كەسمەك،
 ئېرىق-كۆل قازماق، ئۇلۇغلارنىڭ سۆھبەتلىرىگە بارماق — بۇ ئىشلار-
 غا خوپ ئەمەس. ھەم پۇشىدە ئىشلارنى قىلماققا، خاتۇن ئالماققا — بۇ
 خىل ئىشلارنى قىلماققا ھەم ياخشى ئەمەس. ئەگەر پەرزەنت بۇ سائەتتە
 ۋۇجۇدقا كەلسە، ئۆمرى قىسقا، غەملىك بولغاي.

ئالتىنچى باپتا ئىختىيارات قەمەرنى بايان قىلۇر

ھەر قايسى ئاينى كۆرگەندە نىچۈك نىمەرسىگە باقماق كېرەك ۋە ئۇ-
 نىڭ خاسىيىتى ھەققىدە ئەيتۈرلار:
 ھەر كىم مۇھەررەم ئاينى كۆرسە، قىزىل ئەشياغا باقماق كېرەك.
 قىرىق بىر مەرتىبە كەئبە تاۋاب قىلغاننىڭ ساۋابى بولغاي.
 ھەر كىم سەپەر ئاينى كۆرسە، ئائىنەگە (ئەينەككە) باقماق كېرەك.
 قىرىق پەيغەمبەرنىڭ ساۋابىنى تاپقاي.
 ھەر كىم رەببىيەلئەۋۋەل ئاينى كۆرسە، ئېقىن سۇغا باقماق كې-

رەك. قىرىق تۈگە خۇدا يولىدا قۇربانلىق قىلغاننىڭ ساۋابىنى تاپقاي.

ھەر كىم رەببىيەلئاخىر ئاينى كۆرسە، ئاتىنىڭ يۈزىگە باقماق كېرەك. ھەممە گۇناھلىرىدىن پاك بولۇر.

ھەر كىم جامادىيەل ئەۋۋەل ئاينى كۆرسە، ئاتا-ئانىسىنىڭ يۈزىگە ياكى پەرزەنتلىرىنىڭ يۈزىگە باقماق كېرەك. ئاتا-ئانىسىنىڭ رىزاسىنىڭ ساۋابىنى تاپقاي.

ھەر كىم جامادىيەلئاخىر ئاينى كۆرسە، كۈمۈشكە باققاي. مۇنكىر-نىكىرنىڭ سوئالىدىن ئاسان خالاس تاپقاي.

ھەر كىم رەجەپ ئاينى كۆرسە، قۇرئانغا نەزەر قىلغاي. پىلسىراتتىن ئاسان ئۆتكەي.

ھەر كىم شەئبان ئاينى كۆرسە، قىلغان گۇناھلىرىغا پۇشايمان قىلغاي. نامەئى ئەئمالىنى ئوڭ قولىدىن بەرگەيلەر.

ھەر كىم رامىزان شەرەپ ئاينى كۆرسە، قىلىچقا باقماق كېرەك. مىڭ شېھىدنىڭ دەرىجىسىنى تاپقاي.

ھەر كىم شەۋۋال ئاينى كۆرسە، ئۆز لىباسىغا باقماق كېرەك. دەۋ-زەخ ئوتىدىن خالاس تاپقاي.

ھەر كىم زۇلقەئدە ئاينى كۆرسە، كېنىزەك-خاتۇنلارنىڭ يۈزىگە باقماق كېرەك. بېھىش ھۆرلىرىدىن نىسىپ بولغاي.

ھەر كىم زۇلقەجە ئاينى كۆرسە، ئۆز-ئۆزىگە يۈزىگە باقماق كېرەك. سوراقتىن جەننەتكە كىرگەي.

يەتتىنچى باپتا كۈنلەرنى بايان قىلۇر

ھەبىب ئىبنى مۇنبە رازىئاللاھۇ رىۋايەت قىلىپدۇرلاركىم، تۆرت-نىڭ ئىچىدىن ئاخبارىپ كۈنلەرنىڭ ياخشى-ياماننى، سەئىد-نەھىس-لىرىنى ئايرىپ «ئەخبارنامە» ئاتلىق كىتاب چىقارپىدۇرلەر. ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللا ۋە جەھۇ ھەزرىتى رەسۇل ئەكرەم سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋە سەللەمدىن ئانداغ رىۋايەت قىلىپدۇرلاركىم، قاينۇ كىشى ھەر ئىشقا قە-دەم قويسا ئاي ۋە كۈننىڭ ياخشى-يامىنىنى بىلىپ، ئاي-كۈنلەرنىڭ سەئىد، نەھىسدىن خەبەر ئېلىپ ئاندىن كېيىن ئول ئىشقا قەدەم قويماق

كېرەك. چۈنكى، ھەق سۇبھانە ۋە تەئەلا كالام مەجددە يارلىقاپدۇركىم، «قەۋلە تەئەلافى يەۋمى نەھىس مۇستەمىر» ۋە يەنە «فى يەۋمى نەھساتىن» دەپ خەبەر بەردى. ئايەت كەرىمەنىڭ قەدىمغە بىنائىن:

ئايىنىڭ بىرىنچى كۈنى ياخشى ھەرتۈرلۈك ئىشلارغا مۇبارەكتۈركى، چۈنكى، ئاللاھتەئەلا بۇ كۈندە ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتتى ۋە بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، سەپەر قىلماق، تون ۋە ئايغ كەيمەك ۋە كەسمەك، دەرەخ تىكمەك، ئۇرۇق چاچماق، ئۆيىدىن-ئۆيگە كۆچمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، كۆل ۋە ئېرىق قازماق، ئالماق-ساتماق، دورا ئىچمەك، بارچە ئىشلارغا مۇبارەكدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە، بەخت-دۆلەتلىك بولغاي، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە كىشى ئاغرىسا، پات شىپا تاپقاي. ئەگەر دۈش-مەنگە روبرو بولسا، دۈشمەندىن غالىپ كەلگەي. ئەگەر بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا، خوپ ئەمەس. تومۇرلىرى قۇرۇپ سەت بولغاي. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە سەپەرگە چىقار بولسا، مەغرىب تەرەپكە سەپەر قىلغايكىم، سىتارە سەكىرە دېگەن بۇ كۈندە شەرق دەپ بولۇر.

ئايىنىڭ ئىككىنچى كۈنى مۇبارەكدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر. ئانىنىڭ ئۈچۈنكىم ھەزرىتى ھاۋا ئانىمىزنى بۇ كۈندە ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ سول قۇبۇرغىسىدىن ئېلىپ ياراتتى. ئادەم ئەلەيھىسسالامغا جۈپتىن قىلىپ بۇ كۈندە نىكاھ قىلىدىلار، بۇ كۈندە ئۇغۇل ئۆيلىمەك، قىزنى كىيوغا بەرمەك ۋە ئالماق-ساتماق، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان ئۇسماق، ئۆيىدىن-ئۆيگە كۆچمەك، سەپەر قىلماق، ئۇلۇغلارنى كۆرمەك، ھاجەت تىلىمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، دەرەخ تىكمەك، دورا ئىچ-مەك، كۆل ۋە ئېرىق چاچماق، بارچە ئىشلارغا سەئىد ۋە مۇبارەكدۇر. ئەگەر ھەر ئىشنى ئايىنىڭ ئىككىنچى كۈنى باشلىسا، ئول ئىشلارنى بۇ كۈندە تامام قىلسا، مۇبارەك بولغاي، ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەل-سە بەخت-ساائادەتمەند بولغاي، ئەگەر كىشى بۇ كۈندە ئاغرىسا پات شىپا تاپقاي. ئەگەر، بۇ كۈنلەردە قان ئالدۇرسا، ئانچە خوپ ئەمەس.

ئايىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى بەغايەت نەھىسدۇر. ئانىنىڭ ئۈچۈنكىم، ھەز-رەت ئادەم ئانىمىزنى ھاۋا ئانىمىز بىلەن گۇناھكار قىلىپ، بۇ كۈندە بىنەشتىن قوغلاپ چىقاردىلار، بىر-بىرلىرىدىن جۇدا قىلىدىلار. بۇ

كۈندىن كۆپ ئېھتىيات قىلماق كىرەككى بەغايەت نەھىس دۇر. شەيتان ھەم بۇ كۈندە كىشىدىن غالىپ بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە چۈش كۆرسە غەلەت كۆرگەي، ھەر پەرزەندىكى ۋۇجۇدىغا كەلسە، بەدبەخت بولغاي، بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا مۇبارەك دۇر. ئۆزگە ئىشلارغا نەھىس دۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا ئۇزاققا قالغاي.

ئاينىڭ تۆتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىد دۇر. بۇ كۈندە دورا-ئىچمەك، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان ئۇسماق، بىنايى ئىمارەت قىلماق، دەئۋايى خۇسۇمەت قىلماق ۋە پەرزەندىنى مەكتەپكە بەرمەك، نىكاھ قىلماق، گۇناھلىرىدىن يېنىپ تەۋبە-ئىستىغپار قىلماق، بارچە ئىشلارغا بۇ كۈن ياخشىدۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، ھەزرىت ئادەم ئەلەي-ھىسسالامنىڭ ئۇغۇللىرى ھەزرىت ھابىلىنى ھاۋا ئانىمىز بۇ كۈندە تۇغ-دىلار. بۇ كۈن ئۇبدان مۇبارەك كۈندۇر، ئەمما بۇ كۈندە سەپەر قىلماققا ياخشى ئەمەس. ئەگەر بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا شىپا تاپقاي، ئەگەر پىنھان ئىشلارنى قىلسا ئاشكارە بولۇر. ئەگەر ئول كۈن كېچە چۈش كۆرسە پات ۋاقىئەگە كەلگەي، ھەر كىم بۇ كۈندە ئاغرىسا پات شىپا تاپقاي.

ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى نەھىس دۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، بۇ كۈندە قابىل ھابىلىنى ئۆلتۈرگەن كۈندۇر. ھەر پەرزەندىكىم بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە خۇن ناھەق قىلغۇچى ۋە پەسادجويى ۋە زالىم بولغاي ۋە يا جالات بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا ئۇزاق ئاغرىغاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا سەھىل بولغاي.

ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىد دۇر، بۇ كۈندە ھەر نىچۈك ئىشلارنى باشلىماق كېرەك. ئۆز مۇرادىچە تامام بولغاي. نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، دەرەخ تىكمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، ئۇرۇق ساچماق، باغۇ-بوستان قىلماققا سەئىد دۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا پات پۇرسەتتە سەھەت تاپقاي. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە دەۋلەتلىك بولغاي. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، بۇ ھەزرىتتى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. بۇ كۈندە تۇغۇلغان پەرزەندىلەر جۇۋان مەرد بولغاي. ئەمما، بۇ كۈندە بىر نېمەسى يىتسە پات تېپىلغاي.

ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە تۈرلۈك ئىشلارغا سە-

ئىددۇر ، ھەر نىچۇك ئىشلارنى باشلىماق كېرەك. ئۆز مۇرادىچە تامام بولغاي. نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، دەرەخ تىكمەك، بىنايى ئىما- رەت قىلماق، ئۇرۇغ ساچماق، باغۇ- بوستان قىلماق سەئىددۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا پات پۇرسەتتە شىپا تاپقاي. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە، جۇۋانىم سېخى دۆلەتلىك بولغاي. غايىپ بولغان نى- مەرسەلەر پات قولغا كەلگەي. ئالىملار تەجرىبە قىلىپدۇرلەر كىم، نىكاھ قىلماق، ئالماق- ساتماق، يېڭى تون — كىيىم- كېچەك كېيىمەك، جىمائۇ قىلماق، ئەلچى ئىبەرمەك، ئەيشى- ئىشرەت قىلماق، ھىجامەت قىلماقغا ھەم ياخشىدۇر. ئەگەر، بۇ كۈندە ئاغرىسا پات پۇرسەتتە سەھەت تاپقاي. بۇ كۈندە ھەر پەرزەندىكى ۋۇجۇدىغا كەلسە، يالغانچى بولغاي. بەزىلەر ئەيتىپدۇرلار كىم، بەزى سۆزلەرنى بۇ كۈندە كىشىگە سۆزلىمەسلىك كېرەك. بەزىلەر ئەيتىپدۇرلەر كىم، ئاينىڭ يەتتىسى نەھىسدۇر. چۈنكى، سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ تەختى- بەختى بۇ كۈندە بەربات بولغان. ئاينىڭ سەككىزىنچى كۈنى مۇبارەكدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىد- دۇر. ھەزرىتى دانىيال ئەلەيھىسسالامنى بۇ كۈندە تۇغدىلار. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە، ئىلىم- ھىكمەتكە كامىل بولغاي. ئەم- ما بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ئىلىم- ھىكمەت ئۈگەنمەككە ياخشىدۇر. ئەمما، بىنايى ئىمارەت قىلماقغا ۋە سەپەر قىلماقغا ياخشى ئەمەسدۇر. يەنە بەزى ئىشلارغا نەھىسدۇركى — ھىجامەت قىلماق، ساچ ئالماق، ئۇ- لۇغلارنى كۆرمەككە ياخشى ئەمەسدۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىسا خەتەر- دۇر. سەدىقە بەرمەك كېرەك.

ئاينىڭ توققۇزىنچى كۈنى نەھىسدۇركى، ھەزرىتى نوھ ئەلەيھىس- سالامنىڭ كىمەلىرى بۇ كۈندە سۇ ئۈزرە قارار تاپتىلار. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە ئىش باشلىسا ياخشى ئەمەس. دۇنياغا تەئۇللۇق ئىشلارنى قىلماق- غە ياماندۇر. ئانىڭ ئۈچۈنكى سىتارە سەكىرە يەردە بولۇر. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە سەپەر قىلسا، ئولاغى ئاقسار ياكى ھالاك بولۇر. ئەگەر پىيادە ئۆزى سەپەر قىلسا، ئۆزى ئاقسار، ئەلبەتتە. ھەر ئىشقا قەدەم قويسا يا- مان بولغاي، ئەگەر بۇ كۈندە بىر نىمەسى يىتسە تېپىلمىغاي، ئەگەر بىر كىشىنىڭ ئۆيىگە بىر نەرسە ئامانەت قويسا ئوغرى ئالغاي. ئەگەر ئۇرۇغ سالسا ئۈنمىگەي. ئەگەر خىرمان ئۇسسۇسا بى بەرىكەت بولغاي.

ئەگەر ھاجەت تىلىسە، ئىجابەت بولمىغاي. ئەگەر بۇ كۈندە پەرزەنت ۋۇ - جۇدىغا كەلسە، بەدخۇي- بەدئەسلى بولغاي. قان ئالدۇرسا، كۈچسىز، كەم ماغدۇر، ئاجىز بولغاي. ئەگەر ئاغرىق بولسا، پات شىپا تاپماس. ئاينىڭ ئونىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، ھەممە ئىشلارغا سەئىددۇر. چۈنكى نوھ ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. يەنە ھەم تۇپان بالاسىدىن بۇ كۈندە نىجاد تاپتىلار. بىسىپار مۇبارەك كۈندۇر. بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ئۇغۇل- قىزنى بۇ كۈندە گۇدخۇدا قىلماق، ئۇلۇغلارنىڭ دىدارىنى كۆرمەك، ھاجەت تىلىمەك ۋە بارچە ئىشلارغا ياخشى كۈندۇر. ئەگەر بۇ كۈندە پەرزەنت ۋۇجۇدىغا كەلسە ئۆمرى ئۇزۇن، ئىلىم- ھىكمەتلىك بولغاي، چۈنكى ھەزرىتى ھەكىمى لوقمان بۇ كۈندە تۇغۇلغان. ئەگەر كىشى بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا، قۇلىنجى كېسىلىگە گىرىپتار بولغاي. ئاينىڭ ئون بىرىنچى كۈنى ھەم ياخشىدۇركى، ھەزرىتى يۈسۈپ ئە - لەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. بۇ كۈندە يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام مىسىر - غا پادىشاھ بولدىلار. بۇ كۈندە كىتاب باشلىماق، خەت پۈتمەك، ئىش ئېپتىدا قىلماق، ئالماق- ساتماق، دورا ئىچمەك، ھىجامەت قىلماقغا ياخشىدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە پاراسەتلىك بول - غاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا مېيانەدۇركى ۋە ئەلا كۆزى نابەنا بولۇر. ئاينىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى قۇتلۇق كۈندۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىددۇر. چۈنكى بۇ كۈندە ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام فىرئەۋىن ئوزۇرە زەپەر تاپقان. بۇ كۈندە دەئۋائى خۇسۇمەت قىلماق، ئۇغۇل- قىزنى گۇد خۇدا قىلماق، ئالماق- ساتماق، ھاجەت تىلىمەك، ئەيشى- ئىشرەت قىلماق - تۈرلۈك ئىشلارغا ياخشىدۇر. لېكىن، ئۇلۇغلار ئالدىغا بارماق خوپ ئەمەس. ئەمما قان ئالدۇرسا قايغۇلۇق بولغاي. ئاينىڭ ئون ئۈچىنچى كۈنى غايەت ۋە نەھايەت نەھىس كۈندۇركى، ھەممە ئىشلارغا خوپ ئەمەس. چۈنكى نەمرۇد ئەلەيھۇل ئەنھۇنى خۇدايد - تە ئەلا بۇ كۈندە ھالاك قىلدى ۋە يەنە ئىبلىس ئەلەيھۇل ئەنھۇ ھەم خۇدايىتە ئەلاغا بى پەرمانلىق قىلىپ، تەۋقى لەنەت بويىنىغا چۈشكەن كۈندۇر. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغرىق بولسا، ئۆلدەم خوفى بولغاي. ھەزەر قىلماق كېرەك. زارى تەزرىبى بىلە نەزىرۇ نىياز ۋە خەتمە خۇاجىكان بىلە بولماق كېرەك. ئەگەر بۇ كۈندە قان ئالدۇرسا خوپ ئەمەس.

ئاينىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا سەئىد-دۇر. چۈنكى ھەزرىتى ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنى بۇ كۈندە تەۋۋەلۈد قىلغاندۇر. يەنە ھەم ھەزرىتى ئىدىرىس ئەلەيھىسسالام جەننەتكە كىرىپ قالغان كۈنىدۇر. بۇ كۈندە ئۇلۇغلارنى كۆرمەككە بىسىيار ياخشى كۈندۇر. بۇ كۈندە كۆپ ئىشلارنى قىلماق سەئىددۇر. بىنايى ئىمارەت قىلماق، پەرزەندىلەرنى مەكتەپكە بەرمەك ۋە گۈدخۇدا قىلماقغا بىسىيار خوپدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدغا كەلسە، بەخت-دەۋلەتلىك بولغاي. ئەگەر ئاغرىق بولسا، پات سەھەت تاپقاي. قان ئالدۇرسا ئاغرىق بولغاي.

ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى ياخشى كۈندۇركى، ھەزرىتى ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنى بۇ كۈندە توغرا كېلىدۇللۇد قىلدىلار. ئاتىمىز ئادەم ئەلەيھىسسالام بىرلە ھەزرىتى ھاۋا ئانىمىزنى بۇ كۈندە بىر يەردە جەمئى قىلدىلار. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە كۆركۈلۈك ۋە دەۋلەتمەند بولغاي. بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، ھۈنەر ئۈگەنمەك ۋە خەتنە قىلماق، ئېرىق قازماق، بىنا ئىمارەت قىلماق، سەپەر قىلماقغە سەئىددۇركى، بارچە ئىشلار ئوز رايىچە تامام بولغاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا ئىللەتلەر بىلگۈرگەي (ئىللەتلەرنى بىلىندۈرگەي). ئاينىڭ ئون ئالتىنچى كۈنى بارچە ئىشلارغا قاتتىق نەسەدۇركى، كۆپ پەرھىز قىلغاي. چۈنكى بۇ كۈندە قارۇننى جەمئى مال ۋە ئوغۇل-قىزلىرى بىرلە يەر يۈتتى. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە دىۋانە، بۇزۇق ئادەم بولغاي. ئەگەر قان ئالدۇرسا، دۇزاخ ۋە ھىمىسسىدىن ۋە جەمئى ئىللەتلەردىن خالاس بولغاي. ئەگەر بۇ كۈندە بىر نەرسىسى يېتسە ياكى غايىپ بولسا پات پۇرسەتتە تېپىلغاي.

ئاينىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى مۇبارەكدۇر. ئەمما، بەزى ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. بۇ كۈندە قان ئالدۇرماق، ساچ ئالدۇرماققا ياخشىدۇر. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە مەجنۇن ۋە بېھۇش بولغاي.

ئاينىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى بارچە ئىشلارغا مۇبارەكدۇركى، سەپەر قىلماق، ئۇرۇق ساچماق، خىرمان ئۇسماق، نىكاھ قىلماق، ھاجەت تىلىمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، ئاغرىققا داۋا قىلماقغا سەئىددۇر.

ئەگەر بۇ كۈندە چۈش كۆرسە، تۆت كۈندە مەلۇم بولغاي.
 ئاينىڭ ئون توققۇزىنچى كۈنى مېياندۇركى، بەزى ئىشلاردىن پەر-
 ھىز قىلماق كېرەك. ئۆيىدىن ئۆيگە كۆچمەك، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان
 ئۇسماق، نىكاھ قىلماقغا مېياندۇر. ئەمما قان ئالدۇرماق، ساچ ئالدۇر-
 ماقغا خوپدۇر. ئۆزگە ئىشلارغا مەنئىدۇر.

ئاينىڭ يىگىرمىنچى كۈنى ھەممە ئىشلارغا مۇبارەكدۇركى، ھەز-
 رىتى سالىھ ئەلەيھىسسالام بۇ كۈندە تۇغۇلدىلەر. بۇ كۈنلەردە ھاجەت
 تىلىمەك، ئىمارەت قىلماق، نىكاھ قىلماق، سودا-سېتىق قىلماق، كۈ-
 چەت تىكمەك، كۆل- ئېرىق قازماققا ياخشىدۇر. ساچ ئالدۇرسا مۇبارەك
 بولغاي. ئەمما، بۇ كۈندە ئاغرىق بولسا سەدىقە بەرمەك كېرەك. ئەگەر،
 قان ئالدۇرسا ياخشىدۇر. ئەگەر، بۇ كۈندە پەرزەندە ۋۇجۇدىغا كەلسە
 خوشخۇي بولغاي.

ئاينىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى قاتتىق نەھىسدۇركى، بارچە
 ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. ئالاھىزەل ئەل قىياس ئۆيىدىن تاش-
 قىرى چىققۇلۇق ئەمەس.

ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى بارچە ئىشلارغا مۇبارەكدۇركى،
 سەپەر قىلماق، ئەلچى ئىبەرمەك، ئەيشى-ئىشرەت قىلماق، بىنايى-ئە-
 مارەت قىلماق، كۆل ۋە ئېرىق قازماق، باغۇ- بوستان قىلماق، كۆچەت
 تىكمەككە ياخشىدۇر، ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇدىغا كەلسە خىز-
 مەتكار بولغاي.

ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچىنچى كۈنى ھەم ياخشىدۇركى، ھەزرىتى زىك-
 رىيا ئەلەيھىسسالام بۇ كۈندە تۇغۇلدىلەر. بۇ كۈندە نىكاھ قىلماق، بىنا-
 يى-ئىمارەت قىلماق، ئۆي كۆچمەك، شەھەر-بازارغا كىرمەك، ئۇلۇغلار-
 نىڭ دىدارىنى كۆرمەك، شىكار قىلماق، پەرزەندىنى مەكتەپكە بەرمەك،
 خەتنە قىلماق، قان ئالدۇرماققا ياخشىدۇر. ئەگەر بۇ كۈندە پەرزەندە ۋۇ-
 جۇدىغا كەلسە، سېرىق چىراي بولغاي.

ئاينىڭ يىگىرمە تۆتىنچى كۈنى قاتتىق نەھىسدۇركى، يامان شۇم
 كۈندۇر. بارچە ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. ئەگەر بۇ كۈندە ئاغ-
 رىسا خەتەردۇر. سەدىقە بەرمەك كېرەككى، خەتمە قۇرئان قىلماق بىرلە
 بولماق كېرەك. ھەر پەرزەندىكى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە، بەدخۇي، بەد-
 پېئىل ۋە بەدكەردار، ئاتا-ئانىسىغا ئازار بەرگۈچى بولغاي. ئەگەر قان

ئالدۇرسا، بىمار بولغاي.

ئايىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى ھەم نەھىسدۇركى، بارچە ئىشلاردىن پەرھىز قىلماق كېرەك. قان ئالدۇرماقتىن ئۆزگە ئىشلارغا ياخشى ئەمەس .

ئايىنىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى قۇتلۇق كۈندۇركى، پادىشاھلارنى كۆرمەك، ھاجەت تىلىمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، باش-ئايغ تون، ئۆتۈك كەيمەك، كىيىم كەسمەك، ئاتنى ئاختا قىلماق، ئۇرۇغ ساچماق، خىرمان ئۇسماق، ئۆي كۆچمەك، كۆل-ئېرىق قازماق، يېڭى ئۆيگە ۋە شەھەرگە بارماق، نىكاھ قىلماق بارچە ئىشلارغا ياخشىدۇر .

ئايىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ھەم ياخشى قۇتلۇق كۈندۇركى، ھەزرىتى داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈندۇر. بۇ كۈنلەردە ئۇ-لۇغلارنىڭ قېشىغا بارماق، تون، كىيىم، ئۆتۈك كەيمەك ۋە كەسمەك، ھۈنەر ئۈگەنمەك، ھىجامەت قىلدۇرماق، ئۆي كۆچمەك — بارچە ئىشلارغا ياخشىدۇر. ئۇشبۇ كۈندە تۆمۈر داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ قول-لىرىدا مۇم بولدى.

ئايىنىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى ھەم سەئىددۇركى، ھەزرىتى ئىسا ئەلەيھىسسالام تۇغۇلغان كۈندۇر. يەنە ھەزرىتى ئىسمايىل ئەلەي-ھىسسالامنى قۇربانلىق قىلغىلى ئېلىپ بارغان كۈندۇر. ھەر پەرزەندى-كى بۇ كۈندە ۋۇجۇتقا كەلسە، بەخت-دۆلەتلىك بولغاي. ئالماق-ساتماق ۋە دېھقانچىلىق قىلماق، ئۆي كۆچمەككە ياخشى سەئىددۇر. ئەمما قان-ئالدۇرسا بىسىار خەتەردۇر.

ئايىنىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى ياخشىدۇركى، بارچە ئىشلارغا ئۇبداندۇر. لېكىن سەپەر قىلماق، ئۇرۇغ ساچماق، دەرەخ تىكمەك، بىنايى ئىمارەت قىلماق، يېڭى كېيىمەك ۋە كەسمەككە نەھىسدۇر. بۇلاردىن ھە-زەر قىلماق كېرەك. قالغان ئىشلارغا ياخشىدۇر .

ئايىنىڭ ئوتتۇزى سەئىددۇركى، بارچە ئىشلارغا ئۇبداندۇر. ھەر تۈر-لۈك ئىشلارنى باشلىماق مۇبارەكدۇركى، باشلىغان ئىشى ئۆز مۇرادىچە تامام بولغاي. تون پىچماق، كەيمەك، ھاجەت تىلىمەك، ئۇلۇغلانى كۆر-مەك، نىكاھ قىلماق، بىنايى ئىمارەت قىلماققا ياخشىدۇر. لېكىن سەپەر قىلماققا ياخشى ئەمەسكى، مەزكۇر بولغان ئىشلاردىن باشقىغا پەرھىز قىلغاي.

كۈنلەرنىڭ ياخشى ۋە يامىنىنى يەنە بۇ نەزىمدىن بىلىمەك لازىم.

نەزم:

جەئىپەر سادىق ئىمام رەھنەما،
 پىشۋايى ئەۋلىيائى ئەتقىيا.
 ئاي ھېسابىنى سەرانجام ئەتتىلەر،
 سەئىد ۋە نەھس كۈنىن ئەللام ئەيتتىلەر.
 بىل ئون ئىككى ئاينى بىر يىل ئاتار،
 ھەر بىر ئاي ئوتتۇز كۈننى تۇغار.
 ئاينىڭ بىرى مۇبارەكتۇر دەيمىش،
 نەچچە ئىشئۇر قىلماق مەرغۇپ ئىمىش.
 گويا ئول ئەيدىا نەۋرۇز ئىمىش،
 ئول كۈنى قىلسا بۇلۇرلار بارچە ئىش.
 بولدى مەخلۇق ئول كۈنى ئادەم ئاتا،
 ئىلىم- ھېكمەت ئاڭا قىلدى ئەتا.
 ئالماق، ساتماق مۇبارەك ئۇشبو كۈن،
 قىل سەپەر كۆڭلۈڭ بەد كەلتۈرمىسۇن.
 بولسا پەرزەند ئاقىبەت بەھبۇت ئىمىش،
 كىۋاكىپ تالمۇ ئاڭا مەسود ئىمىش.
 خاتۇن ئالماق، ئىلىم- ھېكمەت ئىستىمەك،
 پادىشاھتىن ئىستىئانەت تىلىمەك،
 ئاي ئىككىسى ھەم مۇبارەكتۇر ساڭا،
 تەڭرىدىن مەئىنن ئىنايەتتۇر ساڭا.
 گەر قىلۇر بولساڭ ھەر ئىشنى ئىختىيار،
 قىلغىل ئەنى ساڭا بولدى بەختىيار.
 ئاينىڭ ئۈچى بەغايەت نەھىستۇر،
 كىم قۇبۇل ئەتمەس بىلىڭ بەر ئەكسىدۇر.
 ئادەم، ھاۋا بىھىشتىن چىقتىلەر،
 نەچچە يىللار زار بولۇپ قان يۇتتىلار.
 ئىپتىدا قىلىڭ ھەر ئىشنى يا قىلىڭ سەپەر،
 نەھس ئىرۇر قىلساڭ كۆرەرسەن كۆپ زەرەر.
 ئاينىڭ تۇرتى بەغايەت خوپ ئىمىش،
 نەچچە ئىشتۇر قىلماق مەرغۇپ ئىمىش.

ئول كۈنى توغدى ئاندىن ئەي ۋەھىد،
 ھابىل ئادەم ئوغللىدۇر بولدى شەھىد.
 يا ئىمارەت، يا زىرائەت، يا شىكار،
 يا ئالۇرسەن چاھارپايى نامىدار.
 لېكىن قىلماغىل سەپەر ئەي زاھىرۇ،
 چۈشمەسۇن جانىڭغا، مالىڭغا ئەلۇ.
 بولسا پەرزەندىڭ مۇبارەك روپىدۇر،
 ھەم پەرازى روزى نىكۇ خۇپىدۇر.
 نەھىس بىلگىل ئاينىڭ بېشىنى سەن،
 قىلماغىل بۇ كۈندە ھېچ بىر ئىشنى سەن.
 قىلما ئول كۈنى ھېچ ئىشنى ئىختىيار،
 كىم قىلۇر، بولغاي بۇ ئىشدىن خارۇ-زار.
 چۈنكى ئول كۈنى توغدى ھاۋا قابىلى،
 ھابىلىنىڭ ئول ئىرۇر بىشەك قاتىلى.
 ئول كۈنى قىلسا توغرا كېلىدۇللۇد ھەر ۋەلىد،
 ئۆمرى ئۇزۇن روز سەئىددۇر بىئەدەد.
 ئالتىسى ھەر ئاينىڭ شاھىستەدۇر،
 مېھنەت ئىشىكى يۈزىگە دابىستەدۇر.
 ھەر كىشى قىلسا سەپەر تاپقاي مۇراد،
 بەخت ئىشىكى يۈزىگە بولغاي كۇشاد.
 بولسا پەرزەند بولغاي ئول ئەھىل پەھىم،
 كۆرمىگەي ئۆمرىدە ھېچ رەنج ئەلەم.
 يەتتەسىن سەئىد ئەيتتىلا ھەر ئايدا،
 كىم قىلۇر ھەر ئىشنى تاپار كۆپ پايدا.
 ئىختىيار ئەتسەڭ ھەر ئىش قىلساڭ بولۇر،
 خوشخۇرام ئۆمۈر ئۆتكۈزسەڭ بولۇر.
 بولسا پەرزەنتكى ھەم ئەختەر ئول،
 خىۋاھ ئوغۇل، خىۋاھ بولسۇن دۇختەر ئول.
 سەككىزى ئاينىڭ مۇبارەكتۇر ئەجەپ،
 ھاجەتنىڭ بولسا كىشىدىن قىل تەلەپ.
 ھەر نە ئىشۇ قىلماقغا رۇخسەتتۇر ساڭا،

قىلغان ئىشىڭدىن پەراغەتتۇر ساڭا.
 لېكىن قىلماغىل سەپەر ئەي نۇر ئەمىن،
 ھەر كىشىگە بەرمەگىل بېھۇدە دىن.
 بولسا ھەر پەرزەنت ھەق ئەمىرى بىلەن،
 ئەڭا بەرگەندۇر رىزىقىنى ئۆمرى بىلەن.
 توققۇزى ئاينىڭ ئەگەر قىلساڭ سۇئال،
 قىلساڭ ئەيرۇر سەئىد ھەر ئىش نىكامال.
 يا زىرائەت يا بىنايى كارىدۇر،
 يا كۆڭۈلدە خاتۇن ئالماق باردۇر.
 نىيىتىڭ بولسا سەپەر بارساڭ بولۇر،
 ئىختىيار ئەتسەڭ ھەر ئىش قىلساڭ بولۇر.
 ئون ئەردى ئايدىن خالاپىق بىلدىلار،
 نوھ پەيغەمبەر جاھانغا كەلدىلار.
 ئالماق ۋە ساتماق ياراشۇر ھەم سەپەر،
 پادىشاھ ئالدىغا بارماققا ھەزەر.
 كىم ئىمارەت-قەسىر ئېتەر يا كەشتىكار،
 سەئىد ئىرۇر ھەر ئىشنى قىلساڭ ئىختىيار.
 ئاينىڭ ئون بىرىدە ئىشت نەبى،
 كەلدى ئادەم سەلبىدىن بولدى سەبى.
 ئىپتىدائىي كارى بولسۇن يا سەپەر،
 سەئىد ئىرۇر ھەر ئىشقا بارساڭ كارگەر،
 ئاينىڭ ئون ئىككىسى بىسىيار خوپ،
 ھەرنە قىلساڭ بولغۇسى بىسىيار خوپ،
 بولماغىل دە ئىۋايى ئىشىغا دەر ئەيان،
 كىم بولۇر كۆرگەي ئول ئىشىدىن كۆپ زىيان.
 ئاينىڭ ئون ئۈچىدىن قىلغىن ھەزەر،
 قىلمىساڭ ئولكۈن ھەزەر كۆپتۈر خەتەر.
 ئاينىڭ ئون تۆرتىنى بىلگىل سەئىد،
 گەر سەپەر قىلساڭ بولۇر ئەي خوشخەۋەر.
 قەرز بەرمەك، ئالماق ۋە بەيئۇ شەرا،
 زەرئى قىلماق يا بىنا قىلماق سەرا.

ئاينىڭ ئون بەشىدىن ئەي نۇرى ئەمىن،
قىل ھەر ئىشنى بەرمەگىل ھېچ كىمگە دىن.
ئولكۈنى گەر بولسا پەرزەنتنىڭ سېنىڭ،
كۆزىگە نوقسان يىتەر بىر كۈن ئانىڭ.
ئاينىڭ ئون ئالتىسى ھەم نەھىس ئۆتەر،
جايىل ئەيدۈر كىشىگەم بېھىس ئىتەر.
قىلسا بولماستۇر ھەر ئىشنى ئىختىيار،
كىم قىلۇر كۆرگەي زەرەر ئەي نامىدار.
ئاينىڭ ئون يەتتىسى ھەم خوپ ئىرۇر،
نۇسخەلەردا ئۇشبۇ سۆز مەكتۈپ ئىرۇر.
بەرمەگىل لېكىن كىشىگە بىر دەرم،
ئاندىن ئالۇردا كۇرارسەن كۆپ نەدەم.
ئاينىڭ ئون سەككىزى قىلساڭ سوئال،
سەئىد ئىرۇر ئول كۈن ئىشىت ئەي نىكامال.
ھەرنە ئىش قىلسا بولۇر خوپ لېكىن،
بەرسە بولۇر بىر-بىرىگە ئول كۈندىن.
ئاينىڭ ئون توققۇزىدىن ئال خەبەر،
سەئىد ئىرۇر ئاندىن ئىشتىكىل ئەي پەسەر.
ئول كۈنى تۇغدى ئانادىن ئەي كەرام،
ھەزرىتى ئىسھاق ئەلەيھىسسالام.
قىلسا بولۇر ھەرنە ئىش بولسا ئەگەر،
خۇاھ زىرائەت خۇاھ ئىمارەت خۇاھ سەپەر.
ئاينىڭ يىگىرمەسىن بىلگىل يېقىن،
ئوتەدۇر ھالى بۇ كۈننىڭ ئەيتايىن.
ھېچكىمگە بەرمەگىل قەرز ئەي پەسەر،
قەرزى مەقرانى مۇھەببەتتۇر ئەگەر.
ئايدىن يىگىرمە بىر بولسا ئەگەر،
نەھىس ئىرۇر ئول كۈن ساڭا بەردىم خەبەر.
ئايدىن بولسا يىگىرمە ئىككى روز،
سەئىد ئىرۇر ئولكۈن ئىشتىكىل ئۇشبۇ سۆز.
بولسا ھەر ئاينىڭ يىگىرمە ئۈچىنچى كۈنى،

بىل مۇبارەكتۇر كۈنۈ ھەم تۈنى. تۇغدى ئول كۈنى ئانادىن ئەي كەرام، ھەزرەت يۈسۈپ سىدىق ئەلەيھىسسالام. ئاينىڭ بولسا يىگىرمە تۆت كۈنى، نەھس ئىرۇر نەھس بەغايەتدۇر زەبۇن. ئول كۈنى تۇغدى ئانادىن ئەي ئەمىن، شەمەن بەد بەخت فىرئەۋن لەئىن. ئاينىڭ بولسا يىگىرمە بەش كۈنى، قىلما ھېچ ئىش نەھسدىر ئاڭلا مۇنى. ئايدىن بولسا يىگىرمە ئالتە روز، ئاقىل ئەرسەڭ تۇت قۇلاغىڭغا بۇ سۆز. ھەرنە ئىش قىلساڭ مۇبارەك خەيىردۇر، يا زىرائەت يا سەپەر يا غەيىرىدۇر. لىك خاتۇنغا ئارادە قىلما غىل، ئوزنى سەن ئاتىدىن پىيادە قىلماغىل. ئولكۈنى ھەركىمگە ئىللەت بەرسە زور، ھالىنى سالغىل خۇداغا ئول بىلۇر. بولسا گەر پەرزەند ئۈمىرىدۇر ئۇزاق، ئۆزى خوش ئۆتكەي ئانىڭ باشىدىن ئايلاق. بىل يىگىرمە يەتتە كۈن ھەر ئايدا، كىم سەپەر قىلسا كۆرەر كۆپ پايدا. ھەرنە ئىش قىلسا مۇبارەكتۇر ئىشى، نە قىلۇر بولساڭ قىل ئولكۈن ئەي كىشى. بىل يىگىرمە سەككىز ھەر ئايدىن ئۆتەر، گەر سەپەر قىلساڭ نە خەۋپ نە خەتەر. ئانادىن تۇغدى ئۇ شول كۈن ئەي كەرام، ھەزرەتى يەئقۇب ئەلەيھىسسالام. ئاينىڭ بولسا يىگىرمە توققۇزى، ھەم مۇبارەكتۇر تۈن ۋە كۈن ئەي قۇزى. ئاينىڭ ئوتتۇزىدىن ئالغىل خەبەر، بۇ ئەجەپ كۈندۈر مۇبارەك ئەي پەسەر.

ئاقىل ئەرسەڭ ئۇشبۇ سۆزگە قىل ئەمەل،
 بىئەمەللەر ئىشىغا بولغاي خەلەل.
 ئاينىڭ سەئىد ئىلە نەھىسلەرىن،
 قىلدى راۋى ھوكۇمائى سالىھىن.
 ھەزرىتى جەئپىرى سادىق ئىمام،
 نەقىل ئەپلەپ ئۇشبۇ نەزم بولدى تەمام.

ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام ئانداغ كەيتىپتۇركى، ھەر يىلدا ئون ئىككى كۈن نەھىس ئەكبەردۇر. بۇ كۈنلەردىن كۆپ ئىھتىيات قىلغاي. لەر. ئەگەر، بۇ نەھىس كۈنلەردە پەرزەند ۋۇجۇدىغا كەلسە، ھەرگىز كا- مالىغا يەتمىگەي. ئەگەر، بۇ كۈنلەردە ئاغرىسا سەھەت تاپمىغاي. ئەگەر، بىر كىشى بىر ئىشقا قەدەم قويسا، ئول ئىشى تامامغا يەتمىگەي. ئە- گەر دەرەخ تىكسە، كۆچۈرسە قۇرۇپ قالغاي. ئەگەر دۈشمەن بىرلە رو- بىرو كەلسە ياكى جەڭ قىلسا ھالاكەتكە يەتكەي. بۇ كۈندىن كۆپ ھەزەر قىلماق كېرەك.

مۇھەررەم ئاينىڭ تۆتى، ئون بىرى نەھىسدۇر. سەپەر ئاينىڭ ئۈچى، يىگىرمىسى نەھىسدۇر. رەببىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ سەككىزى نەھىسدۇر. رەببىيەل ئاخىر ئاينىڭ بىرى، ئون بىرى نەھىسدۇر. جامادىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ ئونى، ئون توققۇزى نەھىسدۇر. جامادىيەل ئاخىر ئاينىڭ ئىك- كىسى، تۆتى نەھىسدۇر. ماھى رەجەپنىڭ ئون بىرى، ئون ئۈچى نەھىس- دۇر. شەئىبان ئاينىڭ تۆتى، ئالتىسى نەھىسدۇر. رامزان ئاينىڭ ئۈ- چى، سەككىزى نەھىسدۇر. ماھى شەۋۋالىنىڭ ئالتىسى، يىگىرمە سەك- كىزى نەھىسدۇر. ماھى زۇلقەئدىنىڭ ئىككىسى، ئۈچى نەھىسدۇر. ماھى زۇلھەججىنىڭ ئالتىسى، سەككىزى نەھىسدۇر.

ھەر يىلدا ئون ئىككى كۈن نەھىس ئەزىمدۇر. بۇ كۈنلەردىن كۆپ ھەزەر قىلماق كېرەك. سەدىقە بېرىپ، ھېچ ئىشنى ئىپتىدا قىلغۇلۇق ئەمەس. ئول كۈنلەر: مۇھەررەم ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىسى، سەپەر ئاي- نىڭ ئونى، رەببىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ تۆتى، رەببىيەل ئاخىرنىڭ سەك- كىزى، جامادىيەل ئەۋۋەل ئاينىڭ يىگىرمە سەككىزى، جامادىيەل ئا- خىرنىڭ يىگىرمە ئىككىسى، ماھى رەجەپنىڭ ئون ئۈچى، شەئىبان ئاي- نىڭ ئون ئالتىسى، رامزان ئاينىڭ ئون تۆتى، ماھى شەۋۋالىنىڭ سەك- كىزى، ماھى زۇلقەئدىنىڭ يىگىرمە سەككىزى، ماھى زۇلھەججەنىڭ يى-

گىرمىسى نەھس ئەزىمدۇرلەر.
 ھەر ئايدا نەھس ئەسپەر يەتتە كۈن، بۇلاردىن ھەم كۆپ ھەزەر قىلماق كېرەك. ئول نەھس كۈنلەر بۇ نەزم بىرلە مەئلۇم بولۇر:
 ھەر ئايدا يەتتە كۈن نەھسدىر ئەيا مۇئىمىن،
 ھەزەر قىل ئوزنى بەلادىن قىلاي دىسەڭ ئەمىن.
 ئۈچى بىرلە ئون ئۈچى، ئون ئالتە بىرلە بەشى،
 يىگىرمە تۆتى، يىگىرمە بىرى، يىگىرمە بەشى.

سەككىزىنچى بابدا ھېساب ھەمەلىنى (ئەبجەدىنى) بايان قىلۇر

بۇنى بۇ تەرىقە بىرلە بىلمەك كېرەككىم، ئەلبەتتە بۇ ھەرپلەرنى رەقەم قىلىپ پۈتكەي.
 مەسىلەن : ئەلىق، بە، تە، سە، جىم، ھە، خە، دال، زال، رە، سىن، شىن، ئىتىقى، ئىزغى، سۋات، زۋات، ئەيىن، غەيىن، فە، قاق، كافى، لام، مەم، نۇن، ۋو، ھاۋ، لامئەلىق، ئەمزە، يا غىچە
 ئەلىق-بىر، بە- ئىككى، جىم-ئۈچ، دال- تۆت، ھاۋ- بەش، ۋو- ئالتە، زە-يەتتە، ھە-سەككىز، ئىتىقى-توققۇز، يا-ئون، كافى-يىگىز-مە، لام-ئوتتۇز، مەم-قىرىق، نۇن- ئەللىك، سىن-ئاتمىش، ئەيىن-يەتمىش، فە- سەكسەن، سۋات- توقسان، قاق-بىر يۈز، رە- ئىككى يۈز، شىن-ئۈچ يۈز، تە- تۆت يۈز، سە- بەش يۈز، خە- ئالتە يۈز، زال- يەتتە يۈز، زۋات- سەككىز يۈز، ئىزغى- توققۇز يۈز، غەيىن-مىڭ، لاء- ساقىت .

توققۇزىنچى باپتا ھېساب ئەھجىزەدەبۇدىنى بايان قىلۇر.

بىلگىلىكىم، بۇ ئىستىخراج ھەزرىتى ئەلى كەرەمۇللا ۋە جەھۇدىندۇر. بۇ ئۈچ مۇقەددەمگە مەۋقۇفدۇر. مۇقەددەم ئەۋۋەل ئولدۇركى، ھەرپ ئەھجىزەدەبۇدىنى ھېساب ھەمەل بىرلەن يەئنى ئەبجەد ھېسابى بىرلەن مۇلاھىزە قىلماق كېرەك. ئەبجەد بۇدۇر: ئەبجەد، ھۇۋۋەز، ھوتتى، كە- لەمەن، سەئەس، قىرشەت، سەخخەز، زەزەغدىن ئىبارەت.
 ئىككىنچى مۇقەددەم ئولدۇركى، ھىجرەت رەسۇللادىن نەچچە كەچ-

مىش بولسا، سەككىزدىن تەرھى قىلىپ تاشلاغىل. ئەگەر بىر قالسا ئەھجىزە دېۋد ھەرىپىدىن ئەلىغنى ئالماق كېرەك. ئىككىسى قالسا، ھە ئالماق كېرەك. ئالاھىزەل قىياس، تاكى سەككىز قالسا ئاخىرقى دال(د)نى ئالماق كېرەك. مەسىلەن: ا، ھ، ج، ز، د، ب، و، د — ھەر ئە. دەدىكى ھاسىل بۇلادۇر. ئانى ساقلاماق كېرەك.

ئۈچىنچى مۇقەددىمە ئۆلكى، ھەرىپ زەبىھ ھاۋا بەد راج — بۇ ئون ئىككى ھەرىپدۇر. بۇ ئون ئىككى ھەرىپنى ئون ئىككى ئايغا بىرىپدۇر. لەر. نىچۈككىم زە نى مۇھەررەمگە، بە نى سەپەرگە، ھە نى رەببىيەل ئەۋۋەلگە، ھاۋ نى رەببىيەل ئاخىرگە، ۋو نى جامادىيەل ئەۋۋەلگە، ئەلىق نى جامادىيەل ئاخىرگە، بە نى رەجەپكە، دال نى شەئبانغا، ھاۋ نى رامىزانغا، رە نى شەۋالغا، ئەلىق نى زۇلقەددىگە، جىم نى زۇلھەججىگە بىرىپدۇرلار. ھەر ئاينىڭ ئەۋۋەلىنى بىلمەك لازىم بولسا، بۇ تەئىين بولغان ھەرىپلەرنىڭ ئەدەدىنى ئالماق كېرەك. مەسىلەن: ز، ب، ھ، ھ، ۋو، ا، ب، ھ، ل، ھ، ج — بۇ ھەرىپلەرنىڭ ئەدەدى بىرلە ئەھجىزە دېۋد ھەرىپىدىن ئالغان ئەدەتكە قوشۇپ جەمئى قىلماق كېرەك. سەككىزدىن تەرھى قىلماق لازىم. ئەگەر بىر قالسا ئاي بېشى شەنبە، ئىككى قالسا يەكشەنبىدۇر. ئەلىيۇل قىياس، تاكى يەتتە قالسا ئاي بېشى ئازنەدۇر. مىسال: بۇ نۇسقىنى پۈتكەندە تارىخقا بىر مىڭ بىر يۈز يەتتە ئىدى. مەجمۇئە ئەدەت تارىخىنى سەككىزدىن تەرھى قىلدۇق، يەتتە قالدى. ئەھجىزەد ھەرىپىدىن يەتتىنچى ھەرىپ د (دال) نى ئالىپ ئالتە ھېساب قىلدۇق. زۇلقەئدەگە بەرگەن ھەرىپىدىن ئەلىغنى ئالتىگە جەمئى قىلدۇق، يەنە يەتتە بولدى. بەشنى زىيادە قىلدۇق. ئۇ ئىككى بولدى. يەتتە. دىن تەرىھ قىلدۇق، بەش قالدى. شەنبىدىن ئەغاز قىلدۇق، چاھارشەنە. بەدە تامام بولدى. بەس، مەلۇم بولدىكى، ئاي بېشى چاھارشەنبەدۇر دەپ بىلمەك كېرەك.

ئونىنچى باپتا رەپتارى رەجالۇل غايىبىنى بايان قىلۇر

بىلگىلىكىم، ئەھلى مۇقەددىمىلەر بۇ رەجالۇل غايىپتا ئەرۋاھى تە. قەدەدىسلەرنى تەپتىش قىلىپدۇرلەر. ئەكسەر ئەھلى تەھقىقلەر ئەيتىپ. دۇرلەركى، بۇ رەجالۇل غايىپنى ئۈچ يۈز ئاتىمىش تەن دەپتۇرلەر. مۇندا

ئىختىلاپ ۋاقىئە بولۇپتۇر. ئەمما بۇلارنى ئەھلى تەھقىقلەر ئېيتىپدۇر. لەركى، بىئىختىلاپ ئۇلار بىر يۈز ئوتتۇز تەن دەپتۇرلەر. بۇلار جۈملە- سىدىن توقسان تۇققۇز تەندۇرلەر. بۇلار ھەق سۇبھانە ۋە تەئەلانىڭ توق- سان توققۇز ئىسمى مۇبارەك شەرىپلىرىنىڭ مەزھۇرىدۇرلەر. بۇلارنى رەجالۇل ئەسمائى دەرلەر ۋە يىگىرمە سەككىز تەن ئۇلارنى رەجالۇل ھە- رۇف دەرلەر ۋە يەنە ئىككى تەندۇركى، ئۇلارنى رەجالۇل پەردىن دەرلەر. ۋە يەنە بىر تەندۇركى، ئۇنى پەردۇلرەجال دەرلەر. قۇتبۇل ئەقتاپ ھەم دەرلەر. بىلكىم، ھەر قايسى رەجالۇل غايىپنى ھەقتەئەلانىڭ بىر ئىسمى شەرىپى تەربىيەت قىلۇر. بۇ تەربىيەتتىن ئۇلار تەرەققى قىلۇرلەر ۋە مەرتىبىگە يەتەرلەر ۋە تامامى ئالەمگە ۋە ئەھلى ئالەمگە پەيزى يەتكۈ- زۇرلەر. تابىھەدىكى ئۇلار مەغرىبەتە بولسىلەر، كىمەرسە مەشرىقتە بول- سالەر، ئۇلاردىن مەدەت - ھىممەت تىلىسە، ئول كىمەرسەگە مەدەت يەتكۈزەرلەر.

چەراكى، ھەق تەئەلا بۇ ئالەمنى ئۇلارنىڭ تەسەررۇپىدا قىلمىشدۇر. ھەزرىتى ھەق سۇبھانە ۋە تەئەلا ھىكمەت كامىلەسى بىرلە ئالەمنى قۇد- بۇل ئەقتابنىڭ تەھتى تەسەررۇپىدا ياراتمىشدۇر. بۇ رەجالۇل غايىپنى قۇدبۇل ئەختابنىڭ خىزمەتلىرىگە مۇسەخخەر قىلمىشدۇر. ئەھلى تەئە- قىقلەر ئۇلارنى ھەر كۈنى بىر بۇرۇجدا تاپىدۇرلەر ۋە ئۇلار ھەر كۈنى بىر بۇرۇجتا قۇنارلار. كۈندە ناماز بامداتنىڭ سۈننىتىنى قونغان بىر بۇرۇجتا ئۇتەپ، پەرزىنى ھەزرىتى كەھبەتۇللاغا بېرىپ قۇدبۇل ئەختاپ- قا ئىختىدا قىلۇرلەر. ئۇلارنىڭ رۇخسەتلىرى بىرلە ئالەمگە مۇتفەررەق بولىدىلەر. ئەھلى ئالەمگە، ئۇلارنىڭ ھال ل ئەھۋاللىرىغا نەزەر قىلۇر- لەر. بەئزىنى ئىززەت ۋە بەخت- دەۋلەتكە يەتكۈزۈرلەر ۋە بەئزىلەرنى مەنسەپتىن چۈشۈرۈرلەر ۋە بەئزىنى تەختتىن تابۇتقا تارتار، بەس. ھەر كىشىگە لازىمدۇركى، ھەر ئىشقا شۇرۇۋ قىلۇر بولسىلەر ئۇلار قايسى تەرەپتە بولسا، ئۇلار تەرەپكە نەچچەند قەدەم يەئنى ئون بىر قەدەم ياكى يەتتە قەدەم بارىپ، ئۇلار سارى بېقىپ تۇھبىھە قىلىپ ئۇلاردىن مە- دەد- ئىستىئائەت تىلەپ، ئاندىن كېيىن ئىشقا قەدەم قويسا، ئول ئىش ئۆز مۇرادىچە بۇلۇر. ھەزرىتى مۇھىددىن ئەربىنىڭ رىۋايەتلىرىدە، ھەر كۈنى ئارۇفلار ئۇلارنى بىر بۇرۇجدا تاپىدۇرلار. ھەر كىم ھەر ئىشقا قە- دەم قۇيۇپ شۇرۇۋ قىلۇر بولسا، ئۇلارنى ئىلاجى بولسا ئارقىغا ئېلىپ

شۇروۋ قىلسا، ھەممە ئىشلىرى كامالىغا يىتەر. ئۇلارنى ئالدى تەرەپكە ئېلىپ ئىش قىلسا، ئىشلىرى كامالىغا يەتمەس دەيدۇرلەر. تەرىقە ئىس- تىمىداد بۇدۇركى، ناماز فەجرىدىن كىيىن ۋە رەئەۋراددىن يېنىپ، ئۈچ مەرتىبە دۇرۇد ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ تەرەپلىرىگە بېقىپ بۇ نەۋىي سالام قىلماق كېرەك: «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم يا رىجالۇلغايىپ، ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم يا ئەرۋاھۇلمۇقەددەس ئەجىبۇنى ۋە ئەتىئەئسۇنى ئەئىنەنەۋنى بە- قۇۋۋەت ۋە گەرھەمۇنى ۋەھسەلا مىرارەكە ۋە مەقسودى ۋە قەۋمۇ ئەلا ھەۋ- لەھبەھۇ سەللەم كىم ئالائەئەلا فىددۇنيا ۋەلئاخىرەتى فى ئەمرىددىن ۋە مەدەت ئەلەيھى ۋە ئەنزەرۇنى بىنەزىرە يا رەقىبا يا نەقىبا يا نەجىبا يا ئابدال يا ئۇتار يا قۇتبى يا غەۋسە يا غىياس ئەغسۇنى ئەلەيكۇم ئەتھە- يىيەتۇ ۋەسسالام بەھورمەتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالۋاتى ۋەسسالام ۋە سەللەللاھۇتەئەلا ئەلا خەيىر خەلقە مۇھەممەد ۋە ئەلا ۋە ئەسۋابە ئەھجىن بەرھەمەتتەكە يا ئەررەمەررەھىمىن». ئەگەر كىشى ئۇلاردىن مەدەت ئىس- تىمىداد تىلەردە بۇ دۇئانى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ تەرىپىگە يۈزلەنىپ يەتتە قەدەم بارىپ، ئۇلارغا بېقىپ سالام قىلىپ مەدەت ئىستىمىداد تىلىمەك كېرەك، مۇرادىغا يىتەر.

ئەگەر كىمەرسە سەپەرگە چىقار بولسا ياكى بىر مۇھىم ئىشقا قەدەم قوياردا، ئىككى رەكەت ناماز ئوقۇپ ئەۋەلىقىگە ئەلەم نەشرەھنى يەتتە مەرتىبە، ئىككى رەكەتكە سۈرە قەدرىنى يەتتە مەرتىبە ئوقۇپ سالام بى- رىپ، ئون قاتار ئىستىغپار ئوقۇپ، ئۈچ قاتار دۇرۇد ئوقۇپ بۇ تەرىقە مەزكۇر بىرلە ئۇلار تەرىپىگە يۈزلەنىپ سالام بىرىپ، ئۇلادىن مەدەد ئىستىئائەت تىلەپ، ئۇلارنى ئوڭ ۋە ياكى سول قول تەرەپكە ئېلىپ راۋان بولماق كېرەك. ھاجەتكە يۈز كەلتۈرۈر بولسا ئەلبەتتە ھاجەتلىرى راۋا، مۇشكۈللىرى ئاسان بۇلۇر.

ئاينىڭ يەتتىسى، ئون تۆتى، يىگىرمە ئىككىسى، يىگىرمە توققۇزى مەشرىقتا بولۇر. ئاينىڭ بەشى، ئون ئۈچى، يىگىرمە بەشى مەشرىق-جە- نۇب ئاراسىدا بولۇر. ئاينىڭ سەككىزى، ئون بىرى، ئون سەككىزى، يى- گىرمە ئالتىسى جەنۇبدا بولۇر. ئاينىڭ بىرى، توققۇزى، ئون ئالتىسى، يىگىرمە تۆتى جەنۇب-مەغرب ئاراسىدا بولۇر. ئاينىڭ تۆتى، ئون ئىك- كىسى، ئون توققۇزى، يىگىرمە يەتتىسى مەغربتە بولۇر. ئاينىڭ ئىككى- سى، ئون يەتتىسى، يىگىرمىسى مەغرب- شىمال ئاراسىدا بولۇر. ئاينىڭ

بەشى، يىگىرمە ئۈچى، ئوتتۇزى شىمالدا بولۇر. ئاينىڭ ئالتىسى، يىد-
گىرمە بىرى، يىگىرمە سەككىزى شىمال- مەشرىق ئاراسىدا بولۇر.

ئون بىرىنچى بابدا ستارە سەككىزى بايان قىلۇر

ئەگەر كىمەرسە سەپەرگە چىقماقنى ئىختىيار قىلسا، بۇ ستارە
سەككىزە يۇلتۇزنى ئارقا تەرىپىگە ئېلىپ چىقماق كېرەك. ئەگەر بۇ سە-
تارە سەككىزە يۇلتۇزى ئالدى تەرەپتە بولسا، مەست تۈگىگە ئوخشاش
ئاغىزنى ئېچىپ تۇرار. ھەر نېمەرسە ئوتتۇر كىلىپ قالسا، ئاغزىغا ئې-
لىپ يۇقارقى كىشىلەرنى بالالارغا موپتىلا قىلۇر. مۇنىڭدىن كۆپ ئىمۇ-
تىيات قىلىپ ھەزەر قىلماق كېرەك. بولمىسا، سەپەردىن سالامەت ياز-
ماس. دەئۋايى خۇسۇمەت ۋە جەڭدە ھالاكەتكە يۇلۇقار.
ئەلبەتتە، ئەلبەتتە ئارقىغا ئېلىپ تۇرغاي .

بىلىمەك كېرەككىم، بۇ ستارە سەككىزە يۇلتۇزى ھەر ئايدا ئۈچ مەر-
تۈۋە ئەتراپ ئالەمنى ۋە ئاسمان زىمىنى سەيىر قىلىپ يۈرەر. ستارە
سەككىزە يۇلتۇزنى ئوڭ ياكى سول تەرەپكە ئالسا زۇرۇرىيەت ئەباكى يوق-
تۇر ۋە لېكىن ئىھتىيات قىلماق كېرەك. ئەجەم ھۈكۈمالىرى ئەيتىپ-
دۈرلەركىم، بۇ ستارە سەككىزە دېگەن يۇلدۇزلىرى ئانداغ نېمەرسەدۈر-
لەركىم، مەست تۈگىگە ئوخشاش ئاغىزنى ئېچىپ يۈرۈپ تامام ئالەمنى
سەيىر قىلىپ خاراپ قىلۇر. بۇ-تەرۈز، زۇھەل، مىررىخ يۇلتۇزلىرى
ئون كۈننىڭ ئىچىدە ھەممە پەلەكنى چۆرۈلۈپ تامام قىلۇر. ھەر ئايدا
ئون كۈن بىر بۇرۇجتا تۇرار. ئاسمان ۋە زىمىنى باشلارغا كەلتۈرەر-
لەر. ئۇلار بار تەرەپكە بارماق خوپ ئەمەس.

ئەگەر كىشى خۇاھلىسالاركىم، ھەر ئىش قىلاي دېسە، يۈزىنى ھەر-
گىز سەككىزە يۇلتۇزى تەرەپكە قىلمىغاي. ستارە سەككىزە يۇلتۇزىنى
ئالدىغا ئېلىپ ئىش قىلسا، ھەممە ئىشلىرى تەباھ بولۇر. مۇجامئەن
ۋاقتىدا ھەم خوپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆپ ئىھتىيات قىلمىسا، پەرزەند
بولۇپ قالسا، پەرزەندتە كۆپ ئەيىب- ئىللەتلەر زاھىر بولغاي. مەس-
لەن: ئىككى كۆزى نابىئا ۋە يا يەكچەشمە، ۋە يا يەك دەست ۋە يا گىڭ
ۋە يا تاز يا گاس ياكى زالىم، جالاد، بەدروى، بەدئەئرازى، بەدقىلىق بو-
لۇر. ئادەمىزادغا كېرەككى، مۇنداق ئەھۋالدىن كۆپ ئىھتىيات قىلماق

لازىمدۇر. ئول ستارە سەكىرە يۇلتۇزلار تۆۋەندىكى دائىرەنىڭ ئىچىدە مەلۇم بولغۇسىدۇر:

ستارە سەكىرە يۇلتۇزىنىڭ ئورنى

شەرق تەرەپتە	شەرقىي جەنۇب تەرەپتە	جەنۇب تەرەپتە	غەربىي جەنۇب تەرەپتە	غەرب تەرەپتە	غەربىي شىمال تەرەپتە	شىمال تەرەپتە	شەرقىي شىمال تەرەپتە	يەرەدە	ئاسماندا
ئاينىڭ 1، 11، 21 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 2، 12، 22 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 3، 13، 23 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 4، 14، 24 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 5، 15، 25 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 6، 16، 26 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 7، 17، 27 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 8، 18، 28 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 9، 19، 29 - كۈنلىرى	ئاينىڭ 10، 20، 30 - كۈنلىرى

رەجالۇلغايىپىنىڭ ئورنى

شەرق تەرەپ	شەرقىي جەنۇب تەرەپ	جەنۇب تەرەپ	غەربىي جەنۇب تەرەپ	غەرب تەرەپ	غەربىي شىمال تەرەپ	شىمال تەرەپ	شەرقىي شىمال تەرەپ
ئاينىڭ 7، 14، 22 - كۈنى	ئاينىڭ 8، 11، 18، 26 - كۈنى	ئاينىڭ 9، 16، 24 - كۈنى	ئاينىڭ 10، 17، 27 - كۈنى	ئاينىڭ 5، 13، 25 - كۈنى	ئاينىڭ 4، 12، 19، 27 - كۈنى	ئاينىڭ 3، 15، 23، 30 - كۈنى	ئاينىڭ 6، 21، 28 - كۈنى

ئون ئىككىنچى بابدا ئىنتىقىلات قەمەرنى بايان قىلۇر

نەزم:

ئانچە ئەزماھ ئەن مىسەھب شەد

فەنج دېگەر فىراي بەر سەرى ئان .

ھەس زەھەر جەمئىكى ئاپتاپ دەر شەت ،

يەكۈن ئەغاز پەنجە پەنجە بىران .

ھەركۇچا نىتھاي شۇۋەر ئەدرەش،

ماھ ئانچە بۇۋەد يېقىن مەيدان .

لا ۋەلا لا لا ۋە لا لا شەش راست،

لىل گۈت گۈت لىل شەھۋەر سەبلە ئەست .

ھەمەل ئوتتۇز بىر، سەۋر ئوتتۇز بىر، جەۋرا ئوتتۇز بىر (ئون ئال -

تىسىدە ھۈكەر تۇغار)، سەراتان ئوتتۇز بىر (يىگىرمە تۆتىدە تەرازۇ

تۇغار)، ئەسەد ئوتتۇز بىر، سۇنبۇلە ئوتتۇز بىر (ئون يەتتىسىدە قۇر -

غۇيەك تۇغار - ئوتەر).

نەزم :

سۇنۇلە شەد ۋەقت سەھەر شەب نەمەك ،
 ھەپتە دېھم سەت يەكۇم قۇرغۇيەك .
 ميزان ئوتتۇز ، ئەقرەب ئوتتۇز ، دەلۋە ئوتتۇز ، قەۋس يىگىرمە
 توققۇز ، جەدەدە يىگىرمە توققۇز ، ھوت ئوتتۇز (ئون يەتتىسىدە ئەيىام
 ئەجۈزە كىرەر) . قۇۋلەھۇ تەئالا سەبۇئە لەيالىن ۋە سەمانن ئەيىامىن .
 ھۆكۇما ۋە ئەھلى نۇجۇم ۋە ئۇلىمائى جەئىپەر ئانداغ ئەيتىپتۇرلاركىم ،
 بىر يىلنى تۆت پەسىل قىلىپ ، ھەر پەسىلنى ئۈچ ئايدىن جۇدا قىلىپ -
 دۇرلار . چۇنانچە جەددىدىن باشلاپ تاكى سەراتانغچە كۈندۈزنىڭ سائەت -
 لىرى زىيادە بولۇپ (ئۇزۇراپ) ، كېچەنىڭ سائەتلىرى قىسقارپ بارۇر .
 يەنە سەراتاندىن باشلاپ تا جەددەغچە كېچەنىڭ سائەتلىرى زىيادە بو -
 لۇپ ، كۈندۈزنىڭ سائەتلىرى قىسقارپ بارۇر .
 بۇندىن ئۆزگە ۋاقىئەلەرنى ئەھلى دانىشلار ۋە تەبىئى سالىملار ئى -
 دىراك پەھىم قىلۇرلار .

نەزم :

ئەندەر سەرتان يەك قەدەم نەم بۇۋەد خەلىل ،
 يەك - يەك بەغز ئوردو دو دەرسە دىگەر .
 دەر جەددىدە نەم قەدەم بار يەك ئەكس ،
 دان قەد ھەمە ھەپت بۇدای سەر سەرۋەر .

ئون ئۈچىنچى بابدا ئادەملەرنىڭ سەپەر
 قىلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلىكىم ، ئادەملەرگە كېرەككىم ، سەئىد ۋە نەھس يەنى ياخشى
 يامان ۋاقتىنى ، كۈن ، ھەپتە ، ئاينى خوپ مۇلاھىزە قىلىپ سەپەرگە
 چىقماق كېرەك . شەنبە كۈنى نامازدىگەر ۋاقتىدا مەغرب تەرەپكە
 بارماق كېرەك . يەكشەنبە كۈنى چۈش ۋاقتىدا مەشرىق تەرەپكە سەپەر
 قىلماق كېرەك . دۈشەنبە شام ۋاقتىدا مەغرب تەرەپكە سەپەر قىلماق
 كېرەك . سەيشەنبە كۈنى پىشىن ۋاقتىدا شىمال تەرەپكە سەپەر قىل -
 ماق كېرەك . چاھارشەنبە كۈنى ناماز بامدات ۋاقتىدا شىمال تەرەپكە
 سەپەر قىلماق كېرەك . پەيشەنبە كۈنى سۈبھى ۋاقتىدا رەكەن تەرەپكە

سەپەر قىلماق كېرەك. ئازنە كۈنى چاشت ۋاقتىدا مەشرىق تەرەپكە
سەپەر قىلماق كېرەك.

نەزم:

بار مەشرىق سارىغا دۈشەنبە،
يەنە شەنبىگە ئەيلەدىم تەنبەھە.
روز يەكشەنبە بىرلە ئازنە،
بارما مەغرىبكە - كەلتۈرۈر گىنە.
يەنە سەيشەنبە، چاھارشەنبە دۇرۇر،
ئول جەنۇبقا بارمىغان خوبتۇر.
پەيشەنبە ھەم بۇ تەرەپ بارما،
مەنپەئەت يوقتۇر بىھۈدە ھارما.
روز سەيشەنبە چاھارشەنبە بەدىبال،
رەفتە زىنھار سەبۋى شىمال.

سەپەرگە چىقماقنىڭ ئەدەپلىرى بىسىاردۇر. بىلگىلىكى ۋە ئاگاھ
بولغىلىكى، ھەزرىتى رۇسۇل كەرەم سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم سە -
پەرگە چىقارغا ئىختىيار قىلسالەر، سەئىد ۋە نەھسىنى، ياخشى يامان
كۈننى، سائەت ۋاقتلارنى، ستارە سەكترە ۋە رىجالۇل غايىپىنى كۆپ
مۇلاھىزە قىلىپ، بۇلاردىن كۆپ ئېھتىيات قىلىپ، پەيشەنبە ئەتارۇد
سائىتىدە سەپەر قىلۇر ئەردى.

ئەمما، سەپەر قىلادۇرغان كىشى كۆپ ئېھتىيات قىلماق كېرەك.
ھەر كىم سەپەر قىلادۇرغان ۋاقتتا ئىككى رەكئەت ناماز سەپەر دەپ
ئۆتىگەي. ئەۋەلقى رەكئەتكە بىر فاتھە، يەتتە ئىننا ئەنزەلناھنى، ئىك -
كىنچى رەكئەتكە بىر پاتھە، ئىخلاسىنى يەتتە قېتىم ئوقۇپ سالام بەر -
گەندىن كېيىن بىر پاتھە ئۈچ ئايەتەلكۈرسى، ئۈچ ئىخلاسى، ئون بىر
دۇرۇت، يەتتە ئىستىغفار ۋە يەنە يەتتە قاتار بۇ رۇبائىنى ئوقۇپ ئۆزىگە
ۋە ئېتىگە دەمىدە قىلغاي. خۇدايىتە ئەلا جەمئى ئاپەتلەردىن ئۆز پاناھىدا
ساقلىغاي.

ئول رۇبائىي بۇدۇر:

ئەنت - ئەنت مەۋلايى بەتتەر ،
سەرۇمچە فەرمايى بەسەپەر .
رەپتىنەت مۇبارەك باد ،

بەسالامەت روپى بازارى.

دېگەن ۋە يەنە تۆت رەكئەت ناماز ئۆتكەن. ھەر بىر رەكئەتكە بىر قېتىم پاتىھەنى، ئون بەش قېتىم ئىخلاسى ئوقۇغاي. سالامدىن كېيىن بۇ دۇئانى ئوقۇغاي: (دۇئا قىسقارتىلدى)

ئون تۆتىنچى بابتا ئاي باشنى بىلمەكنى بايان قىلۇر

بىلگىل كىم دائىرە ئى ھەزرىتى شەيخ نەسىر تۇسى رەھمىتۇللا ئە - لىيى ئانداغ بايان قىلىپدۇركى ، ئەگەر كىشى ھەر ئاينىڭ قايسى كۈنى ئاي باشدۇر بىلمەك بولسا ، تارىخ ھېجرەتدىن مىكائىلنى تاشلاپ ، قالغانىنى سەككىزدىن تەرى قىلماق كېرەك .

ھەر قايسى ئاينىڭ بىرىنچى ئۆيىگە باقماق كېرەك . ئەگەر بىر قال - سا ، قايسى ئايدا ھېساب قىلسا شول ئاينىڭ بىرىنچى ئۆيىگە باقماق كېرەك . قايسى پۈتۈلگەن بولسا شول ئايدا ئاي باشى شول كۈندۇر . ئۆز - گەلىرىنى مۇھىم شۇبۇنە ئۆيى بىلە بىلمەك كېرەك . ئەگەر نۇمۇردىن ئىككى قالسا ئىككىنچى ئۆيىگە ، ئۈچ قالسا ئۈچىنچى ئۆيىگە ، تۆت قالسا تۆتىنچى ئۆيىگە ، بەش قالسا بەشىنچى ئۆيىگە ، ئالتە قالسا ئال - تىنچى ئۆيىگە ، يەتتە قالسا يەتتىنچى ئۆيىگە ئەلاھەزەل ئەل قىياس باقماق كېرەك . شول ئۆيىدە قايسى كۈنى پۈتۈلگەن بولسا شول ئاينىڭ بېشى شول كۈن ئىرۇر .

ئون بەشىنچى بابتا كۈن تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلكىم ، شەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا ، ئەمەلدارلارنىڭ ئىشى ياخشى بولۇر . بىر ئۇلۇغ بەگكە سۇلتان قەھىر قىلغاي .

يەكشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا ، خەلققە ئاپەت يېتەر ، ئاغرىق تولا بولغاي .

ئەگەر دۈشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا ، ئەمەلدارلار ۋە پۇخرالارغا ياخ - شى بولغاي .

ئەگەر سەيشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا ، خۇراسان مەملىكىتىدە توقۇ - نۇش ۋە قەھەتچىلىك بولغاي .

ئەگەر چاھار شەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، ئەمەلدارلارنىڭ كۈنى يامان بولغاي. خالايمىقلار سۇدىغا مەشغۇل بولغاي.

ئەگەر پەيشەنبە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، ئۇلۇغلارغا ۋە سۇلتانلارغا غەم يەتكەي ۋە ئالىملارنىڭ ئەھۋالى ياخشى بولغاي.

ئەگەر ئازنە كۈنى كۈن تۇتۇلسا، بىر ئەزىم خەتەر پەيدا قىلغاي ۋە ئۇششاق ئاياللارغا ئاپەت يەتكەي.

ئون ئالتىنچى بابتا ئاي تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلىكىم، ئەگەر شەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ھىندىستان ۋىلايىتىدە تەڭلىك (بۇ يەردە ئېغىرچىلىق، قىيىنچىلىق مەنىسىدە كەلگەن) بولغاي. خۇراسان ۋىلايىتىدە خۇنرىزلىق بولغاي. سەپەر قىلسا، مەيئانەدۇر.

ئەگەر يەكشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، بىر ئۇلۇغ پادىشاغا زاۋال بولغاي. ئەگەر دۈشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، شىمالى قۇتۇپتا تەڭلىك بولغاي. ئەگەر سەيشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ئۇلۇغلارغا ۋە پۇخرالارغا تەڭلىك بولغاي.

ئەگەر چاھار شەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ئەمەلدارلارنىڭ ئەھۋالى تەڭلىك بولغاي. بىھۇدە سۆزلەر تولا بولغاي.

ئەگەر پەيشەنبە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، ئۇلۇغ بىر كىشىگە تەڭلىك بولۇر. بارچە رەئىيەتلەرنىڭ ھالى ياخشى بولۇر.

ئەگەر ئازنە كېچىسى ئاي تۇتۇلسا، خاتۇن-قىزلارغا تەڭلىك بولۇر، يالغان خەبەرلەر تولا بولغاي.

ئون يەتتىنچى بابتا ئاپتاپ سائەتى تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلىكىم، ئەگەر ئاپتاپ بىر سائەت تۇتۇلسا، ياخشى-يامانلىقى بىر يىلدا مەلۇم بولۇر. ئەگەر ئاپتاپ يېرىم سائەت تۇتۇلسا، ئالتە يىلدا مەلۇم بولۇر. ئەگەر ئىككى سائەت ئاپتاپ تۇتۇلسا، ئىككى يىلغا دەلىل بولۇر. ئەلاھىزەل ئەلقىياس، بىر سائەت بىر يىلغا دەلىل قىلۇر. ئەگەر قانچە سائەت ئاپتاپ تۇتۇلسا، شۇنچە يىلدا مەلۇم بولۇر.

ئون سەككىزىنچى بابتا ئاي سائەتى تۇتۇلماقنى ئەيتۈر

بىلگىلىكىم، ئەگەر ئاي بىر سائەت تۇتۇلسا، ياخشى-يامانى ئىككى يىلدا مەلۇم بولۇر، بۇ ھەم بىر سائەت ئىككى يىلغا دەلىلدۇر. بىلىش لازىمكى، نېمە ئۈچۈن ئاپتاپنىڭ تۇتۇلۇشى بىلەن ئاينىڭ تۇتۇلۇشى ۋاختى ئوخشاش بولسا، ئاپتاپنىڭ سائىتى يىلغا، ئاينىڭ سائىتى ئايغا دەلىل بولىشى، ئاپتاپ بولسا تۆرتىنچى پەلەكتىدۇر. ئاينىڭ مەقامى بىرىنچى پەلەكتەدۇر. يىراق بىلەن يېقىننىڭ پەرقى بار ھەم بۇ ئىككى نۇجۇمدا سەئىد، نەھسنىڭ ئەسىرى زاھىردۇر. شۇنىڭ بىلەن پەرقى ئەڭتىبار قىلىنۇر. يەنە لازىمكى، ھەر كىۋاكىبىنىڭ كۈنىدىكى سائەت بىلەن سەئىد-نەھسنىڭ ئالامىتى ئايندۇرلار.

ئون توققۇزىنچى بابتا ئاپتاپ تۇتۇلماقنى بايان قىلۇر

بىلگىلىكىم، ئون ئىككى بۇرۇچ ئون ئىككى ئايغا بىرىلگەندۇر. مە-
سىلەن:

مۇشتەرى-سەۋر-سەپەر	زۇھەل-ھەمەل-مۇھەررەم
شەمس-سەرتان-رەببىيەلئاخىر	مىررىخ-جەۋز-رەببىيەلئەۋۋەل
ئەتارۇد-سۇنبۇل-جەمادىيەلئاخىر	زۆھرە-ئەسەد-جەمادىيەلئەۋۋەل
زۇھەل-ئەقرەب-شەئبان	قەمەر-مىزان-رەجەب
مىررىخ-جەددى-شەۋۋال	مۇشتەرى-قەۋس-رامىزان
زۆھرە-ھوت-زۇلھەججە	شەمس-دەلۋە-زۇلقەئدە

قاتارلىقلاردىن ئىبارەتدۇر.

بۇ ئون ئىككى ئاينى يەتتە كىۋاكىپقا بەرگەندۇر. يەئنى بىر-بىرىنى ئىنتىزار قىلغاندۇر. قاچانكىم ئاينىڭ بەشى، ھەپتىنىڭ بەشى، كۈد-نىڭ، ھەر روزىنىڭ ئەۋەلقى مېيائە-ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا نەھس ۋاقىت بىرلان نەھس بۇرۇچ بىرلىشىپ ئۇچراشپ قالغان مەزگىلدە ئاپتاپ، ئاي، ھەپتە، سائەتلەرنىڭ تۇتۇلماقنى ئاشكارە زاھىر بولۇر. بۇ-نىڭ مىسالى، ھەممە ئىش ھەممە ۋاقىتىنىڭ ياخشى بولۇشى ۋە يامان بولۇشىمۇ شۇنداق مۇناسىۋەت بىلەن مەۋجۇد بولمىشتۇر. پەھىم-پارا-

سەت بىلەن ئاپتاپ-ماھىتاپ، كىۋاكىپ، بۇرۇج، سائەت، ئەيىمالارنىڭ كېچە-كۈندۈز ۋاقتىلىرىنى مۇلاھىزە قىلسالار، ئەھۋالدىن ۋاقىپ بو-لۇشىمىزغا ئاسانلىقدۇر.

يىگىرمىنچى باپتا ئاي، ھەپتە سائەتى تۇتۇلماقنىڭ بايانى

بىلگىلىكىم، ئاپتاپ-ماھىتاپنىڭ تۇتۇلماقنى دېگەن ئازغىنا بىر مە-لۇماتتۇر. بۇ ئىككى ۋەجىھە بىرلە مەۋقۇبۇدۇر. بىرى ئۆلدۈرۈكى، نىچۇنكىم ئاپتاپ جاھاندا ئۆز رەۋشىنالىقىنى زاھىر قىلغاندا، ماھىتاپ يەنە ئاي ۋە باشقا كىۋاكىپلارغا غالىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: كۈن چىققاندا ئاينىڭ تاشى يەنى زىياسى غايىپ بولۇر. باشقا كىۋاكىپلارمۇ شۇنداق. كۈن ئولتۇرغاندا، ئاينىڭ زىياسى جاھاننى يارۇتۇر. ھەر بىرىنىڭ سەيرە قىلىشى بىر-بىرىگە مۇخالىپەتتۇر. شۇ-نىڭ ئۈچۈن ئاي، كۈننىڭ كۆيۈشى زاھىر بولۇر. مەسىلەن: زۇھەل، شەمس، ئەتارۇدلار نەھىس تەرەپتىكى نۇجۇملاردۇر. بۇلار قاچانكىم ئون ئىككى بۇرۇجلارنىڭ نەھىسلىرى بىرلان بىر بۇرۇج روبرو بولۇپ قال-غان ھالىتىدە كۆيۈش، تۇتۇلۇش زاھىر بولغاي.

يىگىرمە بىرىنچى بابىدا يەر تەۋرىمەكنى بايان قىلۇر

ئەگەر شەنبە كېچىسى ۋە كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، بىر ئولۇغ سۇلتان-غا زاۋال يەتتى بولغاي. ئالمىلارنىڭ ئەھۋالى ياخشى بولغاي. ئەگەر يەكشەنبە كېچىسى ۋە كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ئولۇغلارغا قاي-خۇلۇق چۈشكەي، بىر تەئىزىيەت پەيدا بولغاي، مەزلۇملارنىڭ ئەھۋالى تەڭ بولغاي. ئەگەر دۈشەنبە كېچە ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، ھىندىستان ۋىلا-يىتىگە قايغۇ چۈشكەي. ئەگەر سەيشەنبە كېچىسى ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، سىپاھلار ئەھۋالى تەڭ بولغاي ۋە ناھەق قان تۆكۈلگەي، خەلق غەمكىن بولغاي. ئەگەر چاھارشەنبە كېچىسى ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، تۈركىستان ۋىلايىتىدە جەڭ ۋە پىتىنەلەر ۋە خۇنرىزلىق بولغاي.

ئەگەر پەيشەنبە كېچىسى ياكى كۈندۈزى يەر تەۋرىسە، خالايقنىڭ كۆڭلى پەرامۇش بولغاي. چىرىك تۇلا بولغاي.

ئەگەر ئازنە يەر تەۋرىسە، ھەممىگە خەۋىپ يېتەر.

يەر تەۋرىگەندە ھەممە يەر ئوخشاش تەۋرىمەس. مەگەر ھادىسە يۈز بەرگەن، ۋاقىئە ئەزىم بولغان جايدا قاتتىق تەبرىگەي. قالغان يەرگە ئانچە مەلۇم بولغۇدەك مىقدارى يەر تەۋرەر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇدۇركى، شول ۋاقىئە ئەزىمگە دۇچار بولغان مەملىكەت، شەھەر، ۋىلايەتلەردە ئې-غىر فىسقى-فەساد، فىتنە-ئەنگىز بولغان ۋە يا پۇقرا ئەھلىگە زو-لۇم-سىتەم كۆپ بولغاندىن ۋە ياكى دىنى ئىسلام شەرىئەتكە مۇخالپەت كۆپ بولغان ۋە ياكى پادىشاھ، سۇلتان-ئەمىرلەرنىڭ بىئەدىلىكلىرىدىن يەر تەبرىگەي. بۇنداق يەر تەبرىش ئاگاھ قىلىش، تەنبىھ بىرىشتىن ئى-شارەتتۇر. بۇ يەر تەۋرەش رەببى مىسكۇندا — يەئنى ئالەمنىڭ تۆت ئەتراپىدا ۋە تۆت بۇرجىدا بەئزى جايدا بەئزى ۋاقىتلاردا ھەر يىلى ھەر پەسىلدە يۈز بىرىپ تۇرغاي ۋە بەئزى خالايقنىڭ غاپىللىقىدىن ۋە نا-شۈكۈرلىكىدىن ھەم يەر تەبرىش بولغاي. مەسىلەن: يەر يۈتۈپ كېتىش، قۇم توپان باسىپ كېتىش ياكى ئاپىتى ئوتقا مۇپتىلا بولۇش ۋە يا ۋابا تائون بىلەن ھالاك بولۇشقا ئوخشاش بالايى ئەزىملەر. ئىلاھا، بۇنداق بالا ۋە ئاپەتلەردىن ئۆز پاناھىڭدا ئاسراغىل. يەنە بىر رىۋايەتدە يەرنى كۆتەرىپ تۇرغان ھۆكۈز يەرنى مۇڭگۈزى ئۈستىدە كۆتۈرۈپ تۇرغاي. بىر مۇڭگۈزىدىن يەنە بىر مۇڭگۈزى ئۈستىگە يۆتكىگەن ۋاقتىدا يەر تەۋرەش بولغاي. بۇنداق ئەھۋالدا تەۋرىگەن يەر دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىدا ئوخ-شاشلا تەۋرىگەي. باشقا جەھەتتىن تەۋرىگەن يەر شۇ ۋەتەننىڭ فىسقى-فەسادىدىن شۇنداق بالالەر يۈز كەلتۈرگەيلەر-ئامىن.

يىگىرمە ئىككىنچى بابدا چۈش كۆرمەك

ۋە چۈش تەبىرىنى بايان قىلۇر

ئەگەر كىشى چۈشىدە كۈننى كۆرسە، بۇ پەيغەمبەرلەرنى كۆرۈشتىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە يۇلتۇزنى كۆرسە، بۇ مۇراد-مەقسىدى ھاسىل بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە پەيغەمبەرنى، پەرىشتىنى، ئاي-يۇلتۇز ۋە ئا-لىملارنى كۆرسە، ناماز ئوقۇماق، مۇناجات قىلماق، قۇرئان ئوقۇماق، تەفسىر ئىشتمەك، ئىلىم تەھسىل قىلماق كېرەك.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئۆزىنى كۆكتە پەرۋاز قىلىپ تۇرۇپ كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ قولى ئۇزۇن، سۆزى ئۆتكۈر بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر. ئەگەر كىشى چۈشىدە لاچىن كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ ھۆرمى-تىنىڭ يوقىرى بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە سېمىز ئۆي (كالا) كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشى-نىڭ نېمىتى زىيادە بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە يولۋاس كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ پادىشاھ، ئەمەلدارلاردىن ئىنئام كۆرۈدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى ئات مىنىپ چۈش كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ دۆلىتى زىيادە بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە تۆگە مىنىپ ياكى تۆگىنى قىچقىرتىپ چۈش كۆرسە، بۇ، مۇقەررەر ئەزرائىلدۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە بۆرە كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ دوستىدىن دۈشمەنلىك كۆرۈدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئېيىق كۆرسە، بۇ مەزكۇر كىشىنىڭ جىن-شاياتۇنلارغا يولۇقىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئالتۇن تەخت كۆرسە، بۇ مۇراد- مەقسىتى ھاسىل بولىدىغانلىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە ئۆزىنى تەختتە كۆرسە، مۈلۈكدار بولىدىغان-لىقىدىن بىشارەتتۇر.

ئەگەر كىشى چۈشىدە پادىشاھلارنى كۆرسە، بۇ مەنپەئەت كۆرۈدىغان-لىقىدىن بىشارەتتۇر.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب قۇلاق قىچقىرغاننىڭ بايانى

ئەگەر شەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، بىرەر خەۋەر ئاڭلايدۇ.

يەكشەنبە قۇلاق قىچقىرسا، پادىشاھ غالىپ بولىدۇ.

دۈشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، سەپەرگە چىقىدۇ.

سەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، دەرھال پايدا كۆرىدۇ.
 چارشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، ياخشىلىق كۆرىدۇ.
 پەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، پادىشاھلاردىن ئىنئام ئالىدۇ.
 جۈمە كۈنى قۇلاق قىچقىرسا، ئۆيىگە مېھمان كېلىدۇ.

يىگىرمە تۆتىنچى باب ئۆي كۆچمەكنىڭ بايانى

ئۆيدىن ئۆيگە كۆچەرگە يەكشەنبە،
 ياخشى ئەرمەسكىم ئەيلەدىم تەنبە.
 ئەي بۇرادەر، بۇ كۈنى ئەيلە ھەزەر،
 ۋەرنە مالىڭغا بولغۇسىدۇر زەرەر.
 بەلكى دۈشەنبە كۆچەرنىڭ ئەھكامى،
 كىم كۆچەر ئۆكسۈگەي ئانىڭ مالى.
 سېھشەنبە ئېرۇر بەغايەت خوپ،
 پادىشاھلاردىن كۆرۈر ئىنايەت كۆپ.
 چەھارشەنبە كۆچسە مۇرادى ھاسىلدۇر،
 كۆچكۈچىنىڭ غايىبى ھازىردۇر.
 پەنجشەنبە كۆچەردىن ئەيلە ھەزەر،
 ۋەرنە مالىڭ بولغۇسىدۇر خەتەر.
 خوپ ئېمەسدۇر كۆچەرگە ئازىنە،
 چۈنكى تۇغقان ئارا چۈشەر گىنە.
 نەقىل شەنبە قەچان يامان ئولغاي،
 مېھمان ئۆزرە... مېھمان ئولغاي.

يىگىرمە بەشىنچى باب ئىگىن كەسمەكنىڭ بايانى

كىشىكىم كەسسە ئىگىن روزە شەنبە،
 بولۇر بىچارە ئۇپراغۇنچە تەندە.
 ۋە گەر يەكشەنبىدە كەسسە بىناگاھ،
 قالۇر غەمگە، ياراشماس، بولسۇن ئاگاھ.
 كى دۈشەنبە مۇبارەك كەسسە ئىگىن،
 كى خوشال بولغايىسەن، بولماسسەن غەمكىن.

ۋە گەر سەيشەنبە كەسسە نەۋ سەرۋپاي،
كى ئوغرى ئالغايۇ يا سۇغا ئاققاي.
ئەگەر چاھار شەنبە كەسسە خوپ بىسيار،
تەۋانگەر بولغايسەن يەئنى زەردار.
بولۇر ئالىم ئىگىن پەيشەنبە كەسسە،
بولۇر ئىلمى زىيادە، مۇنى بىلسە.
ئەگەر ئازنە كەسسە ئىگىن خوپ،
بولۇر ئۆمرى ئۇزۇن، دەۋلەتى كۆپ.

يىگىرمە ئالتىنچى باب ئىگىن كىمەكنىڭ بايانى

كىمە شەنبە يېڭى ئىگىن زىنھار،
كىسەڭ ئەلبەتتە بولغايسەن بىمار.
كىيسە يەكشەنبە خوپدۇر يېڭى ئىگىن،
مۇنى بىلگىل پات ئۇپراغاي لېكىن.
جامە دۈشەنبە كىيگەن ئول بىباك،
ماتەم ئولغاي يەقاسىن ئەتكەي چاك.
كىمكى سېھشەنبە جامە كىيەر،
بولسا گەر سۇ ئىچرە، ئوتقە كۆپەر.
چەھار شەنبە كىيەرغە راغىپ بول،
ئىگىن ئۈستۈن ئىگىنگە تالىپ بول.
پەنجشەنبە كىيىڭكى دىيىبا^① دۇر،
پەرزەندىڭىزغە بۇ مىسلى زىيىبادۇر.
جۈمئەدە سۈننەت ئولدى نەۋئى جامە،
...خاھى تەقىي^②، خاھى ئىمامە^③.

يىگىرمە يەتتىنچى باب ئىگىن يۇيماقنىڭ بايانى

.....يۇيسە ئازىنە كۈنى،
ياخشىلىق كۆرگەي تۇنۇ كۈنى.

① دىيىبا-كىمخاپ، تاۋار-دۈردۈن

② تەقىي-تەقىيە، دوپپا، توماق

③ ئىمامە- سەللە

شەنبە ئىگىن يۇيماقنى خۇپ دېمە،
 غەم بىرلە قايغۇنى بىھەد يېمە.
 يۇما يەكشەنبە ئىگىندىن كىر،
 ئەر-خاتۇن ئولغاي ئەجەپ دىلكىر.
 يەنە دۈشەنبە ئىگىن يۇيماڭ زىنھار،
 يۇيساڭ ئەلبەتتە بولغايىسەن بىمار.
 سېھشەنبە يۇيسا داۋا بولغاي،
 بىسەبەب ھاجەتى رەۋا بولغاي.
 چەھارشەنبە كۈنى ئىگىن يۇيدى،
 ساتسا ئەلبەتتە كۆرەر سۇدى.
 پەنجشەنبە ئىگىن يۇيماڭ زىنھار،
 مالىڭىزغا بولۇر زىيان بىسيار.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب غۇسلى (يۇيۇنماق) نىڭ بايانى

...غۇسلى قىلسە روزى شەنبە،
 بولۇر ئۆمرى ئۇزۇن جان، تەنبە.
 ئەگەر يەكشەنبەدە غۇسل ئەتمە ناگاھ،
 بولۇر رەنجى زىيادە، ئۆمرى كوتاه.
 دۈشەنبە غۇسلى قىل ئەي يار، زىنھار
 بولۇر رىزىقىڭغە رەۋان مال بىسيار.
 سېھشەنبە سۇ قويىمە تەنگە زىنھار،
 ئەگەر غۇسل ئەيلەسەڭ بولغايىسەن بىمار.
 تەننى چاھارشەنبە كىم ئارىغىلار،
 بولۇر نېمەت تولا، كۆرگەي ئاسىغىلار^①
 تەننىڭنى پەنجشەنبە يۇيما ئەي جان،
 ۋەگەر نە مالىڭغە بولغۇسى نۇقسان.
 تەننىڭنى روزى جۈمە ئەيلەسەڭ پاك،
 يەنە جۈمەغىچە بولماسسەن غەمناك.

① ئاسىغ - پايدا، مەنپەئەت

يىگىرمە توققۇزىنچى باب چاچ چۈشۈرمەكنىڭ بايىنى

كىمكى شەنبە چۈشۈرسە ساچىنى،
قوندى ئىززەت قولغا لايىنى.
كىشى ساچىن تۈشۈرسە يەكشەنبە،
سىنغۇسىدۇر ئاياغ ياكى جەينە.
دۈشەنبە تۈشۈرسە ساچىنى،
كىدى باشىغە تەخت-تاجىنى.
سېھشەنبە تۈشۈرسە غەمگە قالدۇر،
ئىزدىگەي، تاپماغاي ئاراجىنى.^①
چەھارشەنبە تۈشۈرسە ساچىنى،
يېمىگەي دەرت-غۇسسە كاجىنى.
پەنجشەنبە ساچىڭنى ئالدۇرساڭ،
كۆرمەگەيسەن قارىنىڭ ئاچىنى.
روزى ئازنە تاپقايىسەن بىشەك،
ئاخىرەت مۈلكىنىڭ خىراجىنى.

ئوتتۇزىنچى باب تىرناق ئالماقنىڭ بايىنى

ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم پەرمان
قىلىپ مۇنداق دېگەن: «شەنبە، يەكشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە كۈنلىرى
ھەرگىز تىرناق ئالماڭلار».
ئەگەر دۈشەنبە كۈنى تىرناق ئالسا، تەڭرىتەئالا ئۇ كىشىگە كاتىپلىق-
نى ئاتا قىلۇر. ئەگەر پەيشەنبە كۈنى تىرناق ئالسا، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.

ئوتتۇز بىرىنچى باب بەخت-تەلەي سائىتى بايىنى

مۇشۇ بەخت ئۈستىدە تۇغۇلغان ئادەم ئىللىق چىراي ۋە ئۆتكۈر
كۆزلۈك بولىدۇ. ئۇنىڭ نىشانىسى بېشىدا، قورسىقىدا ھەم ئۈچىسىدا

① ئاراج- ئىلاج

بولدۇ. ئەمما، ئۇ ئادەمنىڭ تۈزى شورلۇق بولدى. كىشىگە ياخشىلىق قىلسا، ئاقىۋەت ئۇنىڭدىن يامانلىق كۆرىدۇ. ئەمما، بىرەر يۇرتنىڭ چو-ڭى (باشقۇرغۇچىسى) بولىدۇ. مال-دۇنياسى كۆپ بولۇپ، دوستلىرى بىلەن بىللە خوشال-خورام يەپ ئىچىدۇ. خوتۇنىدىن بەختى ئېچىلىدۇ. ھەرگىز باشقىلارنىڭ مىنىتىنى كۆتۈرمەيدۇ. بىرەر سى بىلەن بىرلىك-شىپ بىرەر ئىش قىلسا (شېرىك ئىش قىلسا) نەتىجىسى ياخشى بول-مايدۇ. ئۇلۇغلارغا يېقىنچىلىق قىلىپ، ئۇلار بىلەن بىللە بولسا بەك ياخشىدۇر.

تەلەپلىك ئادەمگە يىللاردىن چاشقان يىلى يارىشىدۇ. ئايلاردىن ئا-شۇرا ئېيى، كۈنلەردىن سەيشەنبە كۈنى ياخشىدۇر.
مال-مۈلۈكتىن ئالتۇن-كۈمۈش، خىزمەتكارلاردىن ئەر كىشى بول-سا ئىنتايىن ياخشى. ئەگەر ئۆيلەنمەكچى بولسا، ئوت يۇلتۇزلۇق ياكى شامال يۇلتۇزلۇق خوتۇن ياراشقاي. يېڭى چىققان ئايىنى كۆرسە خو-تۇن-قىزلارنىڭ يۈزىگە قارىسا ياراشقاي. بۇ ئادەمگە نىسبەتەن، تىرىك-چىلىك بۇرچى جەددى ئېيىغا توغرا كېلىدۇ. قاچانكى كۈن ھەمەل بۇر-جىغە كەلسە، ئۇ ئادەمنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.
مال-دۇنيا بۇرچى سۇر ئېيىدۇر. يېشى چوڭايغانسىرى ئۇ كىشىنىڭ دۆلىتى زىيادە بولۇپ، مال-مۈلكى كۆپىيىدۇ.
ئاكا-ئۇكا بۇرچى ھەمەل ئېيى بولۇپ، قېرىنداشلىرىدىن ياخشىلىق كۆرىدۇ.

ئاتا-ئانا بۇرچى سەرتاندۇر. ئاتا-ئانىسىدىنمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ. بالا-چاقىلىرىنىڭ بۇرچى ئەسەد ئېيى بولۇپ، ئۇ كىشىنىڭ بالى-لىرى كۆپ بولىدۇ ۋە بالىلىرى ئۇنىڭغا ياخشىلىق كەلتۈرىدۇ، بالىلى-رىدىن پەخىرلىنىدۇ.

كېسەللىك بۇرچى سۇنۇلەدۇر.....^①

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەنكېرىم ئىسمائىل

[ئىلاۋە] تۆۋەندە ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇلغان «خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» قاتارلىق تۆت پارچە تەزكىرە 1908-يىلى يېزىلغان (شىنجاڭ ئۆلكە مەمۇرىيىتى تەرىپىدىن مۇندە-رىجە تۈزۈلۈپ ھەرقايسى ئايماق، ناھىيەلەرنىڭ يېزىپ يوللىشى تەلپ قىلىنغاندىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلگەن) بولۇپ، بۇ تەرجىمە نۇسخىسىدىن نىڭ خەنزۇچە ئومۇمىي نامى «新疆乡村图志» (شىنجاڭ يېزا-قىشلاقلار خەرىتىلىك تەزكىرىسى) دېگەن نام بىلەن، «جۇڭگو چېگرا رايونلار تارىخ-جۇغراپىيەسى تەتقىقات مەركىزى» تەرىپىدىن ماداجىن باش تۈزگۈچىلىكىدە تۈزۈلۈپ، گەنسۇ ئۆلكىلىك كۈتۈپخانا تەرىپىدىن 500 نۇسخا باستۇرۇلغان.

20- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدا نەشر قىلىنغان بۇ تەزكىرە كىتاب 1884-يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن ھەرقايسى ئايماق، ناھىيەلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن ۋە ئۆلكە تەسىس قىلىنىش-تىن ئىلگىرىكى تارىخىي مەزگىللەردىن تۇنجى بولۇپ بىر قەدەر ئېنىق ۋە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەنلىكى بىلەن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەزكىرە ئاپتورلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى ئايماق، ناھىيەلەردە ۋەزىپىگە ئولتۇرۇۋاتقانلىقىنىڭ قىسقا بولۇشىغا قارىماي، جەمئىيەتنى كۆزىتىش ۋە ماتېرىيال ئىگىلەشتىكى يۈزەكىلىكىنى قىلچە يوشۇرماي ئامالنىڭ بارىچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئېنىق ۋە ئاممىباب يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنى جارىيە قىلدۇرۇپ، ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئويىپكىتىپ كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشقان. بولۇپمۇ، بۇ تەزكىرىلەر مۇشۇ تۈردىكى ئەسەرلەرنى يېزىشتا دەپدەبىلىك ئىباردىلەر، تېمىغا مۇناسىۋەتسىز قىستۇرمىلارنىڭ ھەددىدىن كۆپ يېزىلىشى تۈپەيلىدىن كېلەڭسىزلىك، ئېنىقسىزلىق ۋە قۇرۇلما چۇۋالچاقلىقى

قاتارلىق ئىللەتلەر سادىر بولۇۋاتقان يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تەزكىرىسى كىرە يېزىقچىلىقىمىز ئۈچۈن ئۆرنەك بولالايدۇ.

مېغىز بىلەن شاكالىنى ياخشى ئايرىيالايدىغان — بۇ تەزكىرىلەردىكى تارىخىي پاكىتلارنى مۇناسىۋەتلىك يازمىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ بەھرىدەلىنىلەيدىغان ئوقۇرمەنلەر، خۇددى بۇ تەزكىرىنىڭ تولۇق نۇسخىسىنى نەشر قىلدۇرۇشنى نىيەت قىلىپ تەرجىمىگە ئۇيۇشتۇرغان ۋە مەلۇم ئەجىر سىڭدۈرگەن پېقىرگە ئوخشاشلا، ئەسلىي خەنزۇچە كىتابنى ساقلاپ بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن — مەتتۇرسۇن سىدىق، غالىب بارات ئەرك ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىدۇ.

— تۈزگۈچىدىن

شېي ۋېيشىڭ

خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى ①

(بىرىنچى قىسىم)

مۇندەرجىسى

يۇرت سوراڭ ئۇتۇقلىرى خاتىرىسى	تارىخى
كونا ئىشلار خاتىرىسى	لەشكىرى ئىشلار خاتىرىسى
نوپۇسى	ئاھالىسى
دىنى	ئۇرۇق-جەمەتلەر
جۇغراپىيەسى	كەسىپى ئىشلار
سۇلىرى	تاغلىرى
ماددىي مەھسۇلاتلىرى	يوللىرى
	سودا ئىشلىرى

خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ ئايمىقلىرىغا تەزكىرە يېزىشتىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئىش ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، مەزكۇر ئايمىقنىڭ يۇرت تەزكىرىسى كۆرسەتمىدىكى تۈرلەر بويىچە يېزىلىپ ئېھتىيات بىلەن تەھرىرلەپ چىقىلدى، ئاندىن (يۇقىرىنىڭ) تەكشۈرۈپ تەزكىرە تۈرىگە كىرگۈزۈشكە تەۋەزۇ بىلەن يوللاندى. ئەمدى رەسمىي گەپكە ئۆتمىز.

تارىخى

مەزكۇر زېمىندا قايسى دەۋر، قايسى يىللاردا ئايماق تەسىس قىلىندىغانلىقى توغرىسىدا: تەكشۈرۈلۈشىچە، چيەنلۇڭ يىللىرىدا غەربىي يۇرت تىنچىتىلغاندىن بۇيان خوتەنگە بىر نەپەر خان ئامبىلى تەيىنلەنگەن، كېيىن مۇسۇلمانلار كاتتىبېشىنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى بىلەن يۇرت خارابىسى يىقىلدى.

① 1908-يىلى شېي ۋېيشىڭ تەرىپىدىن يېزىلىپ يوللانغان بۇ تەزكىرە 1910-يىلى يەنە بىر قېتىم تەزكىرە تۈزۈلۈپ تەھرىرلەنگەن.

和闐直隶州乡土志·政绩录 兵事录 昔日录

六七〇

政绩录

兴利。兴利之举不一而足，前事无可详考，惟检查案档，勾稽近治，卑前任潘升直牧农，于光绪二十六年，在和闐共开垦地四万五千二百九十六亩，均经升科册报有案，迄今民利赖之，称道勿衰，因节录以示观感。去害无考。听讼无考。查卑州设治以来，历前各任所有去害听讼诸事宜，既无州志可考，又无稗史足录，无从汇编。

بولغان. گۇاڭشۈيىنىڭ دەس-
لەپكى يىللىرىدا ئالدىنقى
باش مۇپەتتىش ليۇجىنتاڭ
تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغان
ۋە ئۆلكە تەسىس قىلىش
ئەھۋالىغا قاراپ ۋىلايەت،
ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىش
توغرىسىدا خانغا مەكتۇپ يول-
لىغان. شۇنىڭ بىلەن خان
ئامبىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇ-
لۇپ، بىۋاسىتە قاراشلىق ئاي-
ماق تەسىس قىلىنىپ، ئاي-
ماقنى باشقۇرۇشقا بىر نەپەر
ئايماقدار قويۇلغان، بىۋاسىتە
قاراشلىق ئايماق تۈزۈمى شۇند-
ىن ئېتىبارەن باشلانغان.
بىۋاسىتە قاراشلىق ئاي-
ماق تەسىس قىلىنىشتىن
ئىلگىرى — ياۋ، شۇن قە-
بىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە شىيا،
شالڭ، جوۋ سۇلالىلىرى
زامانىدا قەيەرگە تەۋە ئى-
كەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە
يوق. ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق
دەۋرلىرىدە قايسى ئەلگە
قاراشلىق ئىكەنلىكى توغ-
رىسىدىمۇ خاتىرە يوق.
چىن، خەن دەۋرلىرىگە
كەلگەندە قانداق ۋىلايەت،
ناھىيەلەرگە ئايرىلغان ۋە
ئىسمى قانداق ئۆزگەرتىل-

گەنلىكىگە كەلسەك؛ تەكشۈرۈشمىزچە، مەزكۇر زېمىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇدۇن خانلىقى (于阗国) دەپ ئاتالغان. تاڭ تەزكىرىلىرىدە ئۇ - دۇن، گوستانا (瞿萨旦那)، خۇامنا (涣那)، چۈدەن (屈丹)، خودەن (豁旦) دېگەن ناملار بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. يۈەن سۇلالىسىنىڭ باش - لىرىغا كەلگەندە بۇ جايدا كۈنشا تۇتۇق مەھكىمىسى (昆沙都督府) تە - سىس قىلىنغان. مەزكۇر شەھەرنىڭ شەرقىدىن سەككىز چاقىرىم كې - لىدىغان جايدا بۈگۈنكى لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدىغان يۇرۇڭ - قاش كەنتى بار بولۇپ، خەن دەۋرىدە كېرىيە خانلىقى (押弥国) دەپ ئاتالغان (قەدىمكى كېرىيە خانلىقىنىڭ ئورنى ئەسلىدىمۇ ھازىرقى كې - رىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ، يۇرۇڭقاشتا دېيىش خاتا — ت) شەھەرنىڭ شىمالىدا قاراقاش دەرياسى بار بولۇپ، ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە دالى دە - ياسى (达利水) دېيىلگەن. قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ئۆزگىرىشلەر داۋامىدا ناملاردىمۇ ئۆزگىرىش بولغان. مەزكۇر ئايماق توغرىسىدا يازما مەنبەلەر كەمچىل، تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى بولمىغاچقا، قوشۇپ ئىزا - ھات بېرىلدى.

مەزكۇر جايدا ئايماق تەسىس قىلىنىپ مەمۇرىي باشقۇرۇش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئايماق نامىنىڭ قانداق ئاتىلىدىغانلىقىغا كە - لسەك؛ تەكشۈرۈشمىزچە، مەمۇرىي باشقۇرۇش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان ئايماقنىڭ نامىدا ئۆزگىرىش بولۇپ باقمىغان.

يۇرت سوراھ ئۇتۇقلىرى خاتىرىسى

پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇش توغرىسىدا: بۇنى بىرەر مىسال بىلەن بايان قىلىش كۇپايە قىلمايدۇ. بۇرۇنقى ئىشلارنى تەپسىلىي بايان قىل - غىلى بولمىدى. پەقەت ئارخىپىنى كۆرۈپ، يېقىنقى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئەھۋالىنى بىلگىلى بولدى. كەمىنە ۋەزىپە ئۆتەشتىن ئىلگىرىكى ئاي - ماقدار پەن شېنجىن گۇاڭشۈنىڭ 26 - يىلى خوتەندە جەمئىي 45 مىڭ 296 مو بوز يەر ئاچقۇزغان. بۇ بوز يەر ئېچىش خاتىرىسىدە ئەنگە ئې - لىنىغان بولۇپ، ھازىرمۇ خەلققە نەپ يەتكۈزۈپ كەلمەكتە. بۇ ئىشنى كىشلەر ھازىرمۇ ماختىشىدۇ. بوز يەر ئېچىش، تەمىناتنى تېجەپ قال - غاچقا كىشىلەردە ياخشى تەسىرات قالدۇرغان. زىيانداشلارنى يوقاتقان

ئىشلار، ئەر-زاۋالارنى سورىغان ئىشلارنى ئالدىنقى ۋەزىپە ئۆتگەنلەر تولۇق خاتىرە قالدۇرمايچاققا، توپلاشقا ئامال بولمىدى.

لەشكىرىي ئىشلار خاتىرىسى

تەكشۈرۈشمىزچە، غەربىي يۇرت قەدىمدە زېمىن تالىشىش ئۇرۇشلىرى كۆپ بولغان جايلارنىڭ بىرى. ئۇزاق زامانلار ئۆتكەچكە، بۇ زېمىندا قايسى دەۋردە كىملىرىنىڭ لەشكەر تۇرغۇزغانلىقىغا دائىر كىتاب ياكى خاتىرە قالمىدى. چاقچا تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى بولمىدى. پەقەت تۇنجى يىللىرىدىلا توپلانغان چىلارنىڭ كاتتىبېشى ھېبىبۇللا مۇپتى خوتەننى ئىشغال قىلىپ، شەھەرنى ئىگىلەپ، لەشكەر تۇرغۇزۇپ بەيئەت قىلغىلى ئۈنمىغان. گۇاڭشۇنىڭ 3-يىلى ئالدىنقى سەپ باشىغۇ دۇڭ فۇشياڭ «دۇڭ» خېتى چۈشۈرۈلگەن تۇغ كۆ-تۈرگەن ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىكلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، توپلانچىلارنى تازىلىغان. توپلانچىلار كاتتىبېشى شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن.

كونا ئىشلار خاتىرىسى

كەسپىي ئىشلار: خاتىرىلەنمىگەن.

ئىلىم-پىلىم: خاتىرىلەنمىگەن.

تەكشۈرۈشمىزچە، ئۇيغۇرلار ئېلى چىيەنلۇڭ خان يىللىرىدا خاندانلىقنىڭ خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، كۆپ يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئۆزگىچە، خۇي-مىجەزى ھەر كىم-نىڭ ھەر خىل بولغاچقا ۋاپادار، دوستانە بولۇشنىڭ، ئۇرۇق-تۇغقانلار ئىناق-ئېجىل ئۆتۈشنىڭ، مەسئۇلىيەتچان بولۇشنىڭ، كۆيۈنۈشنىڭ نېملىكىنى چۈشەنمەيدۇ. خاتىرىلىگۈدەك ئىش يوق. ئىلىم-پىلىمدىن ئاز-تولا خەۋىرى بار-يوقلىقىغا كەلسەك، ئۇيغۇرلار ئاخۇننى چوڭ بىلىدۇ. ئاخۇنۇملار ئايەت ئوقۇش، ناماز ئوقۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ كۈننى تەلىماتىنىڭ مەقسىتىگە زادىلا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ تارىخىدا مەشھۇر ئۆلىمالار، مەشھۇر ۋەزىر، تۆھپىكار ئەمەلدارلار، مەشھۇر سانغۇنلار، ۋاپادار ۋە دىيانەتلىك ئەمەلدارلار ۋە كىشىلەرنى تەسىرلەندۈرگۈدەك ئىشلار، ئەل-يۇرتقا پايدىلىق بولغان داڭلىق تۆرىلەر تاۋاپخانىسى، يۇرت دانىشمەنلىرى تاۋاپخانىسى، سادىق ۋە مەردلىك بىلەن قۇربان بولغانلار تاۋاپخانىسىمۇ يوق.

ئاھالىسى

ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار تارىختىن بۇيان مۇشۇ ئەلنىڭ پۇقرالىرىدۇر.

نوپۇسى

مۇسۇلمانلار: ئەرلەر 69 مىڭ 693 نەپەر، ئاياللار 67 مىڭ 298 نەپەر.
خەنزۇلار: ئەرلەر 812 نەپەر، ئاياللار 38 نەپەر.

ئۇرۇق-جەمەتلەر

تەكشۈرۈشمىزچە، ئۇيغۇرلار ئىسمىنى قامىلە ئورنىدا ئىشلىتىدە-
كەن، ھەممىسى دېگۈدەك تېرىقچىلىق قىلىدىكەن، ئۇلار ئۇششاق جە-
مەتلەر بولۇپ، ئېسىلزادە چوڭ جەمەتلەر يوق ئىكەن.

دىنى

مۇسۇلمانلار: تەكشۈرۈشمىزچە، يەرلىك خەلق پۈتۈنلەي مۇھەممەد
ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. بۇ زېمىندا بۇنىڭدىن
باشقا دىن كەڭ تارقالمىغان.

لاما سېرىق دىنى ۋە قىزىل دىندىكىلەر: يوق.

كاتولىك دىندىكىلەر: يوق.

ئەيسا (پەيغەمبەر) نىڭ دىندىكىلەر (خىرىستىيانلار): يوق.

ئوقەتچىلىكى

ئىلىم ئەھلىلىرى: 30 نەپەردىن ئارتۇق. تەكشۈرۈشمىزچە، ئۈي-
غۇرلاردىن خەنزۇچە ئوقۇيدىغانلار شۇتاي (خەنزۇچە دەرس بېرىدىغان
مەكتەپ-ت) دىكى بالىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قالغانلىرى دىندىن چى-
قىپ كېتىمىز دەپ ئوقۇمايدىكەن. مەزكۇر ئايماقتا ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ
بىلىم ئەھلىلىرىدىن 30 نەچچە كىشى بار.

دېھقان: 20 مىڭ 205 نەپەر.

ئىشچى: 9472 نەپەر.

سودىگەر 1824 : نەپەر.

جۇغراپىيەسى

مەزكۇر ئايماقنىڭ ئورنى ئۆلكە مەركىزىنىڭ قايسى يۆنىلىشىدە ئىكەنلىكى توغرىسىدا: تەكشۈرۈشمىزچە، مەزكۇر ئايماق ئۆلكە مەركىزى شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا، قەشقەرنىڭ شەرقىدە بولۇپ، ئۆلكە مەركىزى شەھىرىگە 4929 چاقىرىم، قەشقەرگە 1270 چاقىرىم كېلىدىكەن.

ئايماقنىڭ تۆت تەرىپى: شەرقىي لىپ ناھىيەسىگە، جەنۇبتا قاراڭغۇ تاغقا، غەربتە گۇما ناھىيەسىگە، شىمالدا ئاقسۇ يولىغا تۇتىشىدۇ. ئايمىقىمىز بىر قانچە رايونغا بۆلۈنىدۇ. تەكشۈرۈشمىزچە، جەمئىي 11 مىڭلىققا (明) غا بۆلۈنگەن بولۇپ: ئىلچى شەھىرى، توساللا، بورازان، سۇپار، بالماس، قاياش، ماكۇيا، كۇيا، بۇقا، قاراساي، قاراڭغۇ تاغدىن ئىبارەت.

قايسى رايوننىڭ شەھىرىنىڭ قايسى يۆنىلىشىدە ئىكەنلىكى توغرىسىدا: تەكشۈرۈشمىزچە، ئىلچى شەھىرى مىڭلىقى شەھىرىنىڭ شەرقىدىن بەش چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، توساللا مىڭلىقى شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن بىر چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، بورازان مىڭلىقى شەھىرىنىڭ غەربىدىن 20 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، سۇپار مىڭلىقى شەھىرىنىڭ غەربىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، بالماس مىڭلىقى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قاياش مىڭلىقى شەھىرىنىڭ غەربىدىن 95 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، ماكۇيا مىڭلىقى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، كۇيا مىڭلىقى شەھىرىنىڭ غەربىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، بۇقا مىڭلىقى شەھىرىنىڭ شىمالىدىن 115 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قاراساي مىڭلىقى شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 140 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، قاراڭغۇ تاغ مىڭلىقى شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 225 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.

رايونلارنىڭ تۆت تەرەپ چېگرىسى. تەكشۈرۈشمىزچە، ئىلچى شەھىرى شەرقتە يۇرۇڭقاش دەرياسى، جەنۇبتا توساللا، غەربتە توساللا، شىمالدا سۇپارغا تۇتىشىدۇ. توساللا شەرقتە ئىلچى شەھىرى، جەنۇبتا قاراڭغۇ تاغ، غەربتە بورازان، شىمالدا سۇپارغا تۇتىشىدۇ. بورازان شەرقتە تو-

ساللا، جەنۇبتا قاراڭغۇ تاغ، غەربتە بالماس، شىمالدا سۇپارغا نۇتۇشىدۇ. سۇپار شەرقتە توساللا، جەنۇبتا بورازان، غەربتە بالماس، شىمالدىمۇ با- لىماس يارغا تۇتىشىدۇ. بالماس شەرقتە بۇقا، جەنۇبتا سۇپار، غەربتە قا- ياش، شىمالدا قياشقا تۇتىشىدۇ. قياش شەرقتە بۇقا، جەنۇبتا ماكۇي، غەربتە ماكۇي، شىمالدا قۇملۇققا تۇتىشىدۇ. ماكۇي شەرقتە قياش، جە- نۇبتا كۇيا، غەربتە قاراساي، شىمالدا قۇم بارخانلىرىغا تۇتىشىدۇ. كۇيا شەرقتە ماكۇي، جەنۇبتا بورازان، غەربتە قاراساي، شىمالدا قاراسايغا تۇ- تىشىدۇ. قاراساي شەرقتە ماكۇيا، جەنۇبتا كۇيا، غەربتە گۇما ناھىيەسى، شىمالدا قۇملۇققا تۇتىشىدۇ. قاراڭغۇ تاغ شەرقتە توساللا، جەنۇبتا تى- بەتكە، غەربتە مۇزتاغ، شىمالدا بورازانغا تۇتىشىدۇ.

شەھەر ئىچى ۋە رايون ئىچىدىكى قەدىمىي يادىكارلىق، بۇتخانا، خاتىرە راۋد- قى، كۆۋرۈك، شەھەر- بازار، مەكتەپ. تەكشۈرۈشمىزچە، ئايماق شەھىرىدە ۋېنۇمياۋ بۇتخانىسى، خۇاڭمياۋ بۇتخانىسى، تەرەپ مۇئەككىلىرى بۇتخانىسى ۋە بىر سەبىيلەر شۆتابى (كونچە مەكتەپ) دىن باشقا مەش- ھۇر قەدىمىي يادىكارلىقلار، خاتىرە راۋىقى، كۆۋرۈك، شەھەر- بازارلار يوق ئىكەن.

تاغلىرى

تەكشۈرۈشمىزچە، ئايىمىقىمىزنىڭ جەنۇبىدا قاراڭغۇ تاغ دېيىلىدۇ. خان بىر تاغ بار بولۇپ شەھەرگە 580 چاقىرىم كېلىدىكەن. تاغلىرى تىك ۋە خەتەرلىك بولۇپ، قار-مۇزلار قاپلاپ تۇرىدىكەن. ئادەملەر كە- دىن كەم بارىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇزۇن ۋە توغرىسىغا بولغان چاقىرىم سا- نىنى قىياس قىلغىلى بولمايدىكەن. سىرتقا ئۆتكىلى بولىدىغان بىر چىغىر يول بولسىمۇ، ئۇنى باشبۇغ دۇڭ فۇشياڭ ئۈزۈپ تاشلىغاچقا يېقىندىن بۇيان ئادەم ماڭمىغان.

دەريا-ئېقىنلىرى

تەكشۈرۈشمىزچە، ئايىمىقىمىزدا ئىككى دەريا بولۇپ، بىرى يۇرۇڭ- قاش دەرياسى، شەھەرنىڭ شەرقىدىن سەككىز چاقىرىم كېلىدۇ. يەنە بىرى قاراقاش دەرياسى، شەھەرنىڭ شىمالىدىن 70 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ دەريالار ئوخشاشلا ئايىمىقىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى قاراڭغۇ تاغدىن باش-

لىنىدىكەن. ئۇنى قارلىق تاغ(مۇزتاغ) دەپمۇ ئاتايدىكەن، بۇ تاغ توغرىدا - سىغا بىر قانچە مىڭ چاقىرىمغىچە سوزۇلغان بولۇپ، قاراقاش دەرياسى قارلىق تاغنىڭ ئاستىدىكى ئېقىندىن باشلىنىدىكەن. ئايمىقىمىزدىكى يولۇ، پۇجىيا، قاۋۇيا، بۇدىيا، سۇمىيا، باغچى، ئۇزۇن ئارال، تۇزاقچى، ئاقساراي، تۇخۇلا كەنتلىرىدىن ئايلىنىپ ئايمىقىمىز بىلەن لوپ ناھىيەسىدىن يەسىنىڭ چېگراسىدىكى كۆپەكئېغىلدىن ئۆتۈپ، شايار ناھىيەسىدىن چىقىپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدىكەن.

يۇرۇڭقاش دەرياسى قارلىق تاغدىن باشلىنىپ، كېرىيە چېگراسىدىن چىقىپ ئايمىقىمىزدىكى جامدا، قاتچى، يۇرۇڭقاش كەنتلىرىدىن ئۆتۈپ ئەگرى-بۇگرى ئېقىپ، كۆپەكئېغىلغا كەلگەندە قاراقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلىدىكەن. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە يازدا قار-مۇزلار ئېرىپ دەريا سۈيى ئۆرلىگەندە، يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىدىن تۇلۇم، قېيىق بىلەن ئۆتۈشكە توغرى كېلىدىكەن. جايلاردىكى ئېرىق-ئۆستەڭلەرگىمۇ دەريادىن سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىدىكەن. كۆز كېلىپ ھاۋا سۇۋۇغاندا دەر-يادا سۇ قالمايدىكەن. تەكشۈرگەنلىرىمىز «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە مە-لۇماتلار» ۋە يېقىندا چىققان يەر خەرىتىسىدىكى بىلەن ئوخشاش چىقتى. ئايمىقىمىزدىن باشلانغان دەريالار باشقا يۇرتلارغا ئېقىپ بارىدىكەن.

يوللىرى

تەكشۈرۈشىمىزچە، ئايمىقىمىزنىڭ شەھەر قوۋۇقىدىن چىقىپ غەربكە 70 چاقىرىم يۈرسە، زاۋا ئۆتىڭگە بارىدىكەن. بۇ جايدىن كەپ-تەر كۆلگە (قۇمات ياششايم-ت) 30 چاقىرىم كېلىدۇ. گۇما ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. بۇ چوڭ يول ھېسابلىنىدۇ. شەرققە سەككىز كى-لومېتىر ماڭسا يۇرۇڭقاش دەرياسىغا بارىدۇ، بۇ جايدا لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ، بۇمۇ چوڭ يول. جەنۇبى قاراڭغۇ تاغقىچە بارىدۇ؛ يەنى «شىنجاڭ ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» تا بېسىلغان چاقماقچۇشتى دېيىلىدىغان قارلىق تاغقا 580 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالدا ئونسۇ نا-ھىيەسىنىڭ يېڭى قاراۋۇلخانسىغىچە بارىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 1775 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئادەم ماڭالمايدىغان چىغىر يول بولۇپ، باشقا يۇرتقا بېرىش ئۈچۈن بۇنىڭدىن باشقا يولمۇ يوق.

ماددىي مەھسۇلاتلىرى

ھايۋانات: كالا، قوي، ئات، تۆگە، پىلە.

ھايۋاناتىدىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلىرى: قوي يۇڭى، كالا تېرىسى، ئات تېرىسى، يىپەك، تېرە ماللىرى، خوتەن شايى-ئەتلىسى، كىگىز، گىلەم.

ئۆسۈملۈكلىرى: بۇغداي، قوناق، شال، زىغىر، ئارپا، كېۋەز، ئۈجمە ۋە تۈرلۈك قوغۇن-تاۋۇز، دەل-دەرەخلەر.

ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار: پاختا رەخت، قوۋزاق قەغەز (خوتەن قەغەزى)، يىپ ئەدىيال.

مىنېراللىرى: قاشتېشى

مىنېراللاردىن ياسىلىدىغان مەھسۇلاتلار: قاشتاش ئۈزۈك، قاشتاش غاڭزا، بىلەزۈك.

سودا ئىشلىرى

ئايىمىقىمىزدىن چىقىدىغان ماللار: كالا، ئات، قوي، تۆگە؛ پاختا، پىلە-پەك ۋە تۈرلۈك قوغۇن-تاۋۇز، دەل-دەرەخلەر. بۇلاردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار: قوي يۇڭى، تېرە ماللار، كالا تېرىسى، ئات تېرىسى، كىگىز، گىلەم، پاختا رەخت ۋە خوتەن قەغەزى.

قانداق مالنىڭ ئايىمىقىمىزدا ھەر يىلى قانچىلىق سېتىلىدىغانلىقى توغرىسىدا: مۆلچەرىمىزچە، ھەر يىلى 12 مىڭ تۇياق قوي، 2300 تۇياق كالا، 1000 تۇياقتىن ئارتۇق ئات سېتىلغان. يەرلىك كىگىزدىن ئۈچ-تۆت مىڭ پارچە، يەرلىك گىلەمدىن نەچچە يۈز پارچە، يەرلىك بۆز رەختتىن 40-50 مىڭ توپ، مەشۇتتىن تەخمىنەن 30 مىڭ سەر، شايى-ئەتلىس ئالتە-يەتتە مىڭ توپ، پاختا تەخمىنەن 130 مىڭ جىڭ، قوۋزاق قەغەزىدىن 10 مىليون تاختىدىن كۆپرەك، قوي يۇڭىدىن سەككىز-توققۇز مىڭ جىڭ، تېرە كىيىملەردىن 400 قۇردىن ئارتۇق سېتىلغان. يۇقىرىقىلار ئايىمىقىمىزدا سېتىلغىنى.

ئايىمىقىمىزدىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان ماللاردىن نەلەرگە ئاپىرىپ سېتىلىدىغانلىقىغا كەلسەك، تەخمىنەن ھەر يىلى قوي يۇڭىدىن 10 نەچچە مىڭ جىڭدىن ئارتۇق، يەرلىك كىگىزدىن ئالتە-يەتتە مىڭ پارچە،

يەرلىك گىلەمدىن مىڭ پارچىدىن ئارتۇق، پاختا رەختتىن تەخمىنەن 70-80 مىڭ توپ، پاختىدىن 180 مىڭ جىڭ، يەرلىك شايى-ئەتلەستىن يەتتە-سەككىز مىڭ توپ، قوۋزاق قەغىزىدىن 10 مىليون - بىر قانچە يۈز مىڭ تاختا، يەرلىك مەشۋىتىدىن 40 مىڭ سەردىن ئارتۇق، تېرە ماللاردىن 700 تايىدىن ئارتۇق سېتىلغان. ھەممىسى ئۆلكە مەركىزىگە ۋە ئاقسۇ. قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا توشۇپ سېتىلغان. ئارىلاپ - ئارىلاپ سىرتقا ئاپىرىپ ساتىدىغانلارمۇ بولغان. ئايمىقىمىزنىڭ سىرتىدىن - قەيەردىن قانداق ماللارنى كىرگۈزگەنلىكى، قەيەردە ھەر يىلى قانچىلىك ساتقانلىقىغا كەلسەك، تەكشۈرۈشمىزچە، ئايمىقىمىزدىكى ماللار مۇشۇ يەردىن چىققان ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن باشقا، سىرتىدىن ئەكەلگەن ماللارنى چار بازارچىلار پارچە-پۇرات ئەكەلگەن بولۇپ، توپ - توپى بىلەن توشۇپ ئەكىلىپ سېتىش بولمىغان.

(گۇاڭشۇنىڭ 34-يىلى «مىلادىيە 1908-يىلى 9-ئاينىڭ 7-كۈنى»، ئايماق مەھكىمىسىدە گە يۆتكىلىپ كەلگەن شي ۋېيشىڭ)

ئىككىنچى قىسىم

مۇندەرىجە

ئاسترونومىيەسى (مېرىدىيان ۋە پارالېلى، قىش-يازدىكى ئىقلىمى، يامغۇر مىقدارى)

جۇغراپىيەسى (تارىخىي جەريانى، مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي، يېزا-بازارلىرى، زېمىن چېگراسى، تاغ تىزمىلىرى، ئېقىنلىرى، تۈپ-رىقى، ئۆستەڭ ۋە بۇلاقللىرى، ئۆتەڭلىرى، ئۆتكەللىرى)

ئىنسانچىلىقتىكى ئىشلار (ئىنسانچىلىقتىكى ئۆلۈم-يېتىم، نەزىر-چىراغ ئىشلىرى، ئەمەلدارلىرى، لەشكىرىي ئەمەلدارلار، لەشكىرە-رىي تۈزۈمى، مەكتەپلىرى، يەر بېجى، ھۈنەر-سەنئىتى، سودا ئىشلىرى، ساۋاپلىق ئىشلار، قائىدە-يوسۇن ۋە خىلمۇخىل ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئېتىكىسى)

تەبىئىي نەرسىلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرى (ھايۋانات، ئۆسۈملۈكلىرى، تەبىئىي ئىشپاتلىرى، ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرى)

ئاسترونومىيەسى

مېرىدىيان ۋە پاراللىلى. شىمالى قۇتۇپتىن باشلىغاندا 37 گىرادۇس 10 مىنۇت، پايتەختتىن غەربكە قىيپاش 36 گىرادۇس 30 مىنۇت. قىش، يازدىكى ئىقلىمى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى باشقا شەھەرلەردىن ئىسسىقراق، يازدا قاتتىق ئىسسىق، قىشتا قەھرىتان سوغۇق بولمايدۇ. ئىقلىمىمۇ باشقا جايلاردىن بالدۇر بولۇپ، بۇغداي، قوناق، پاختا، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتاتلار ئىشقىلىپ ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر ئوڭاي پىشىدۇ.

يامغۇر مىقدارى. يىلدا يامغۇر ئاز ياغىدۇ. قىشتا يەر مۇزلايدۇ، قارمۇ ئاز ياغىدۇ. قىشتىلا تاغلار ئاپپاق قارغا پۈركىنىدۇ، ئەتىياز ۋە يازدا ئېرىپ دەريا-ئۆستەڭلەرگە قۇيۇلۇپ ئېتىزلار سۇغىرىلىدۇ.

جۇغراپىيەسى

تارىخىي جەريانى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «ئۇدۇن خانلىقى» دەپ ئاتا-تالغان، شياۋۇخان زامانىدىن باشلاپ خۇاشا بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلىغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇزۇنتات، چۈنلى، رۇڭلارنى — يەنى بۈگۈنكى كېرىيە زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. گۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن سۈي سۇلالىسى دەۋرىگىچە ئوردىغا سوۋغا ھەدىيە قىلىپ تۇرغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «گوستانا دۆلىتى» دەپ ئاتالغان. ھۇنلار «ئۇدۇن»، خورلار «خودەن»، ھىندىلار «چۈ-دەن» (لىيال)، ئاۋام تىلىدا «خۇامنا» دەپ ئاتاشقان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇدۇن (于阗) دىگەن تەلەپپۇزنىڭ ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىنىشى. جېنگۇەن يىللىرى ئوردىغا بېقىنىپ زېمىنىدا كۇنسا (昆沙) تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان، ۋۇزېتىيەن زامانىسىدىمۇ دۆلەت بولۇپ تۇرۇۋەرگەن. بەش دەۋر ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ مەركىزىي ئوردىغا سوۋغا ھەدىيە قىلىپ تۇرغان.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا لياۋ سۇلالىسىغا قاراشلىق بولغان، لياۋ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندا نايىمانلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ، مەركىزىي ئوردىغا بەيئەت قىلمىغان. نامى يەنىلا خەنزۇچە «翰端 گۇ-دۇن» دەپ ئاتالغان، تەيزۇخان (چىڭگىزخاننىڭ ئەۋرىسى) ئارغۇنىنىڭ سۇ-يۇرغال يېرى بولغان. شىزۇخان (قۇبلاي خان) دەۋرىدە چارچى -

سلاۋچى (ئاياغاقچى) ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، ئوتتۇرىدا سۈلھى تۈزۈلگەن بولسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن چوڭ خانلىق ئا-تالغان، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاجىزلىغان. مىڭ سۇلالىسى-نىڭ دېنرۇڭ خان دەۋرىگە كەلگەندە، ئوردىغا سوۋغا تەقدىم قىلىش ئا-زىيىشقا باشلىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ «ئۇيغۇر ئېلى» دېيىلگەن. كاڭشى خانىدانلىقى چيەنلۇڭنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭغارلار تەرىپىدىن قوشۇۋې-لىنغان. چيەنلۇڭنىڭ 33-يىلى ئەمىن تاپقۇزۇلغان. 34-يىلى يەنە تو-پىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ باستۇرۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خانىدانلىقنىڭ زېمىن تەۋەلىكىگە (خەرىتىسىگە) كىرگۈزۈلۈپ خان ئامبىلى قويۇلغان ۋە لەشكەر ئالماشتۇرۇلۇپ تۇرغۇزۇلغان. گۇاڭشۈنىڭ 9-يىلى (1884-يىلى-ت) خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىن-غان.

مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي. ئايماق قەشقەر دوتەي يامۇلىغا قارايدۇ، تۈزۈلمە ئورنى بوش قالغان بولۇشى مۇمكىن. سېپىلنىڭ ئېگىز-لىكى ئىككى جاڭ (6.66 مېتىرچە) كېلىدۇ، ئەتراپى 539 گەز كېلىدۇ. دىغان پوتەيگە تۇتىشىدۇ. شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمالىي تەرىپىدە تۆت قوۋۇقى بار، سىرتىدا تاشقى سېپىلى يوق. شەرقىي قوۋۇقتىكى دۈ-كانلار بىۋاسىتە ئۇيغۇرلار رايونىغا تۇتىشىدۇ. سودىگەرچىلىك بەك رو-ناق تاپقان. يېڭىشەھەر سېپىلى كونا شەھەر سېپىلىنىڭ شەرقىدىن ئۈچ چاقىرىمچە كېلىدۇ. گۇاڭشۈنىڭ 10-يىلى (1910-يىلى-ت) ئايماق تەسىس قىلىنغاندا ھازىرقى شەھەرگە ئۆزگەرتىپ سېلىنغان. سېلىشتا يېرى تۈز، سۈيى يېتەرلىك ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان. پايتەختكە 12 مىڭ 901 چاقىرىم، ئۆلكە مەركىزىگە تۆت مىڭ 963 چاقىرىم، قەش-قەرگە بىر مىڭ 270 چاقىرىم كېلىدۇ. باشبۇغ بارگاھى ئايماق شەھ-رىدە، ئايماق تۆرىلىرى ئۇيغۇرلار رايونىدا تۇرۇپ ئىدارە قىلىدۇ. بۇ جايدا سېپىل يوق. ئايماق، شەھەر رايونىغا ئىككى چاقىرىمچە كېلىدۇ. ئايماققا كېرىيە ناھىيەسى، لوپ ناھىيەسىدىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە قارايدۇ.

يېزا-بازارلىرى. شەھەر-يېزىلىرى 11 مىڭلىققا ئايرىلغان بولۇپ، تاشقى سېپىل ئەتراپلىرى توساللا مىڭلىقى، شەرقىي يېزىسى ئىلچى

مىڭلىقى، غەربىي يېزىسى بورازان مىڭلىقى، جەنۇبىي يېزىسى قاراڭغۇ تاغ مىڭلىقى، شىمالىي يېزىسى سۇپار مىڭلىقى؛ شەرقىي شىمالىي يېزىلىرى ئالتە مىڭلىق: بالماس، قاياش، ماكۇيا، كۇيا، بۇقا، قاراساي مىڭلىقلىرىنىڭ ھەر بىر مىڭلىقىدا بىردىن شاڭيۇ، بىردىن مىراپ قو-يۇلغان. كەنتنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، يىراق-يېقىنلىقىغا قاراپ يۈز بەشى دېيىلىدىغان بىر كىچىك باشلىق قوبۇلغان. يۈز بەشى شاڭيۇغا ياردەملىشىپ باج-سېلىقنى سۈيلەش، كۆرسەتمە يەتكۈزۈش قاتارلىق ئىشلارنى بىجىرگەن. شەرقى شىمالىي يېزىدىكى شەھەرگە 70 چاقىرىم كېلىدىغان قاراقاش شەھىرى بىر كىچىك قەلئەگىلا ئوخشاش بولۇپ، ئىچى-سىرتىدا ئاھالە كۆپ، بۇنىڭدىن باشقىلىرى ساپلا ئۇششاق - چۈششەك بازارلار بولۇپ چوڭ بازارلار يوق. ئاپتونومىيەلىك تېررىتورىيە بويىچە شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمالدىكى تۆت مىڭلىقنى شەرقىي، غەربىي، جەنۇبىي، شىمالىي رايون دەپ تۆت رايونغا؛ سېپىلغا يېقىن مىڭلىقنى ئوتتۇرا رايون دەپ ئايرىماقچى. غەربىي شىمالدىكى ئالتە يېزا مىڭلىقنى ئالتە رايونغا ئايرىماقچى: بالماس مىڭلىقى غەربىي شىمالدىكى 1- رايون بولىدۇ. قاياش مىڭلىقى 2- رايون، ماكۇيا مىڭلىقى 3- رايون، كۇيا مىڭلىقى 4- رايون، بۇقا مىڭلىقى 5- رايون، قاراساي مىڭلىقى 6- رايون بولىدۇ. يەنە بىر مەسىلە شۇكى قاياش مىڭلىقى بىلەن بۇقا مىڭلىقى، ماكۇيا مىڭلىقى بىلەن قاراساي مىڭلىقىنىڭ باشقۇرىدىغان كەنتلىرى ئازراق بولغاچقا، ئۆز ئالدىغا بىر رايون قىلغىلى بولمايدۇ. ئىككى رايون قىلماقچى.

چېگرا-پاسىللىرى. شەھەرنىڭ شەرقىگە بەش چاقىرىم ماڭسا يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن لوپ ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ. غەرب-كە 230 چاقىرىم يۈرسە، پاكا يۇلغۇنغا بارىدۇ. بۇ يەر يەكەن مەھكىمىسىگە قاراشلىق گۇما ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. جەنۇبقا 580 چاقىرىم يۈرسە مۇز تاغ توسۇپ تۇرىدۇ. بۇ تاغنىڭ جەنۇبىي ئارقا تىبەتكە تۇتىشىدۇ. شىمالدىن 1090 چاقىرىم كېلىدىغان بېيلى دىگەن جايدا ئونسۇ مەھكىمىسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. شەرقىي جەنۇبقا 500 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان قوتاز ئاغزى دىگەن جايدا كېرىيە ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. غەربىي جەنۇبقا 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان ئاراق داۋان دىگەن جايدا يەكەن مەھكىمىسىنىڭ گۇما ناھىيەسى

بىلەن چېگرالىنىدۇ. شەرقىي شىمالدا تەخمىنەن 1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا كۇچا بىلەن چېگرالىنىدۇ. غەربىي شىمالدا تەخمىنەن 900 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا بارچۇق (مارال-بېشى) ئايمىقى بىلەن چېگرالىنىدۇ. كارۋان يوللىرى ئۈزۈنسىغا بىر مىڭ 294 چاقىرىم، توغرىسىغا 178 چاقىرىم، قىيپاش ئارىلىقى 1300 چاقىرىمدىن ئارتۇق، چېگرا ئايلانمىسى ئىككى مىڭ 944 چاقىرىم، كۆلىمى 230 مىڭ 332 چاقىرىم.

تاغ تىزمىلىرى. ئايمان شەھىرىنىڭ دەل جەنۇبىدا قاراڭغۇ تاغ دېيىلىدىغان تاغ بولۇپ، يوللىرى تىك يارلىق، پەلەمپەيسىمان ئېگىز تاغ. يوللىرىنى مۇز قاپلاپ كېتىدۇ، ئادەملەر كەمدىن كەم ماڭىدۇ. بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ باش-ئاپىغىنى بىلىپ بولمايدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىدىكى مازار تاغ ئانچە ئېگىز ئەمەس، بۇ يول بىلەن بارچۇق ئايمىقىغا ئۇدۇل بارغىلى بولىدۇ.

دەريا-ئېقىنلىرى. شەھەرنىڭ شەرقىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسى قاراڭغۇ تاغدىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ، ئايمىقىمىزنىڭ قوشلاش لەڭگەر دېگەن يېرىدە قاراقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ. شەھەرنىڭ غەربىدىكى قاراقاش دەرياسىمۇ قاراڭغۇ تاغدىن باشلىنىپ، شىمالغا ئېقىپ قوشلاش لەڭگەردە يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ. ئىككى دەريا قوشۇلۇپ خوتەن دەرياسى بولىدۇ. باشلانغان يېرىدىن تارتىپ جەمئىي 1600 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ زىلغا بارغاندا ئايمىقىمىزنىڭ چېگراسىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئونسۇ تەۋەلىكىدىنمۇ ئۆتۈپ 60 چاقىرىم ئاققاندا كۆكتارت (پامىر) دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ تارىم دەرياسى بولىدۇ. شەرققە ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. قاراقاش دەرياسى 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئاققاندا ئۇنىڭدىن زاۋا دەرياسى بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايمىقىمىزنىڭ تەۋەلىكىدىكى زاۋا ئۆستىڭىدىن ئۆتۈپ 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ قاراساي مېڭلىقىنىڭ يېڭى كەنتىگە بارىدۇ. يەنە 20 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئاققاندا قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ.

تۇپرىقى. گۇاڭشۈنىڭ 34-يىلىدىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئايماندا 563 مىڭ 586.51 مو بوز يەر ئېچىلغان، ئومۇمىدىن ھەق بېرىلىدىغان شاڭيۇلارنىڭ سۇچىلىق ئارقىلىق پاك-دىيانەتلىكىنى قامداش يېرى ۋە مازارلارغا ئىشلىتىدىغان يەر جەمئىي تەخمىنەن سەككىز مىڭ

مودىن ئارتۇق ئىكەن. ئېچىلمىغان بوز يەر جەمئىي بىر مىليون 139 مىڭ 425 گېكتار 757 مو بولۇپ، ساپلا ھېچنېمە ئۈنمەيدىغان يەر. ئە - مەلدارلارغا يەر ئاجرىتىلمىغان. تاغلار پۈتۈن زېمىننىڭ تەخمىنەن ئۈچ - دىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدىكەن، قالغىنى پۈتۈنلەي قۇملۇق.

ئۆستەڭ ۋە بۇلاقلىرى. ئايمىقىمىزدىكى 11 مىڭلىقنىڭ ئىسمى يېزا-بازار تۈردە تەپسىلىي تۇنۇشتۇرۇلدى. ھەر بىر مىڭلىققا قاراشلىق كەنتلەرنىڭ ئاز-كۆپلۈكى ئوخشاش ئەمەس. كەنتلەردىكى ئۆستەڭلەر - نىڭ سۈيى يۇرۇڭقاش دەرياسى ۋە قاراقاش دەرياسىدىن كېلىدۇ. ئا - رىلاپ-ئارىلاپ بۇلاق ۋە قومۇشلۇق كۆللەرنىڭ قارا سۈيى سېپىلغا يې - قىن توسالما مىڭلىقىغا ئاقىدۇ.

ئۇنىڭغا 17 كەنت (تېگىنلە، تامشىيا، تۆۋەن گۇجان، جامىدا، ياچى، گىربوز، ئاقتاش، شورباغ، گازۇن، ئۆز، ئىگەرچى، قاتچى، سەكسەن، قۇتان، چۇجانەي، شۇغى، يۇقاقۇن كەنتلىرى) قارايدۇ. شەرقى يېزا ئىلچى مىڭلىقىغا يەتتە كەنت (ئارا، ئىگەرچى، قوشكۆل، ئايكەنت، شولاق، ئاقتاش، شامالباغ كەنتلىرى) قارايدۇ.

يۇقىرىدىكى 24 كەنتتىن توسالما مىڭلىقى ۋە جىيا كەنتى قارا سۇ بىلەن سۇغىرىلغاندىن سىرت، قالغانلىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن سۇ - غىرىلىدۇ. غەربىي يېزا بورازانغا 25 كەنت (قاش، بوۋاتاق، يۇرتخان، كاۋىيا، كوسىيا، باشىيا، تايىتاق، شالاق، توخۇلا، قوم، ئايماق، رۇچداپ، داكۇيا، بىجىيا، پەيناپ، نىشاندا، سومىيا، ياۋاچاقا، قوغۇنچى، تايىدى، ھالالباغ، قارامەت، سىنيا كەنتلىرى) قارايدۇ.

جەنۇبىي يېزا قاراڭغۇ تاغ مىڭلىقىغا توققۇز كەنت (قاراڭغۇ تاغ، لايقا، بۇتى، پۇجىيا، پوپۇنا، لاڭرۇ، شاخلىق كەنتلىرى) قارايدۇ.

شىمالىي يېزا سۇپار مىڭلىقىغا 14 كەنت (تايىتاق، يۈرۈشكە، سەرراپ، چاقار، چارا، قارا ئەرلىك، باغچى، يۇقاقى سومىيا، يېڭمۇەن، يۇقاقۇن - ئۆۋەنھۇن يۇقىرى-ئۆۋەن كەنتى، تاسمىچى، لاسكۇيا كەنتلىرى) قارايدۇ.

غەربىي شىمال يېزا بالماس مىڭلىقىغا توققۇز كەنت (چاقا، سو - پۇرا، تۇۋەت، ئاتباش، چولاق، داراچىن، سوپىلا، سىجىيا، ئاقساراي كەنتلىرى) قارايدۇ.

قاياش مىڭلىقىمۇ يەتتە كەنت (پۇرچاقچى، قوچى، ئاقتام، غۇ - جىلا، ئاقدان، ئالتۇنچى، قاپاقلا، توخۇلا، قاياچى كەنتلىرى) قارايدۇ.

ماكۇيا مىڭلىقىغا 12 كەنت (پاچى، كاسىيا، تاخسىيا، غۇجىلا، جاي، جامان، بۇدىچى، گادىيا، چاقا، ھالاپىلا، يىلۋا، تۇۋۇلا كەنتلىرى) قارايدۇ. كۇيا مىڭلىقىغا 15 كەنت (ئاتچى، قارىقى، شايا، كېيا، ئارۇل، قا- رىقى، ۋىرا، باجىيا، كەچ، جايىتېرەك، سەيدان، چىزاخ، تاجى، پامىر، داخان، قۇمباغ كەنتلىرى) قارايدۇ.

بۇقا مىڭلىقىغا تۆت كەنت (شاداخ، سەپراق، قاتۇق، بۇقا كەنتلىرى) قارايدۇ.

قاراساي مىڭلىقىغا ئىككى كەنت قارايدۇ (قاراسايدا چوڭ-كىچىك ئىككى كەنت بار).

يۇقىرىدىكى 97 كەنتتىن غەربىي يېزا بورازان مىڭلىقىدىكى قاش، شاراخ، ھالالباغ كەنتلىرىنىڭ ئۆستەڭلىرىگە بۇلاق سۇلىرى؛ ئاقتاش كەنتىگە قومۇشلۇق كۆلىنىڭ سۈيى؛ راۋاق، قارامەت، سىزىيا كەنتلىرىد- گە، سۇپار رايونىدىكى يېڭىئاۋات، تاسمىچى، لاسكۇيا كەنتلىرىگە يۇ- رۇڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيى كەلگەندىن سىرت، قالغان 87 كەنتتىكى ئۆستەڭلەرگە قاراقاش دەرياسىنىڭ سۈيى كېلىدۇ. مىڭلىقلارنىڭ ھەم- مىسىدە غول ئۆستەڭلەر بولۇپ، مىڭلىقنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۆستەڭلەرنىڭ كەڭلىكى بىر جاڭ ئىككى - ئۈچ چى ياكى بىر جاڭ بىر چى بولۇپ، دېگۈدەك ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. چوڭقۇرلىقى سەككىز چى، توققۇز چى كېلىدىغانلىرى بار. ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مىڭ سارجان (بىر سارجان بەش چىغا تەڭ) دىن ئارتۇق ياكى ئون نەچچە مىڭ سارجاندىن ئارتۇق بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. تارماق ئۆستەڭلەر كەنتنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ، كەڭلىكى سەككىز - توققۇز چى (ئۈچ چى بىر مېتىرغا تەڭ) ياكى بەش - ئالتە چى كېلىدۇ، دېگۈدەك ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. چوڭقۇرلىقى بەش - ئالتە چى ياكى ئۈچ - تۆت چى كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى نەچچە يۈز سارجان، مىڭ سارجاندىن ئارتۇق ياكى ئىككى - ئۈچ مىڭ سارجان بولۇپ، دېگۈدەك ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ.

پوچتا ئۆتەڭلىرى. ئايماق چېگراسى ئىچىدە ئىككى ئۆتەڭ بار. بىرىنىڭ نامى كونشا ئۆتەڭى، يەنە بىرى زاۋا ئۆتەڭى. كونشا ئۆتەڭىدىن

شەرققە بەش چاقىرىم ماڭسا يۇرۇڭقاش دەرياسىغا بارىدۇ. كونشا ئۆتە - ئىدىن غەربكە ماڭسا يول ئۈستىدە قاراقاش دەرياسىدىن ئۆتىدۇ. جە - ئىي 88 چاقىرىم يۈرسە زاۋا ئۆتىڭىگە بارىدۇ. زاۋىنىڭ غەربىدىن 115 چاقىرىم كېلىدىغان جاي گۇما ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. چېگرا - دىن ئۆتۈپ 25 چاقىرىم يۈرسە گۇمىنىڭ پىيالىما ئۆتىڭىگە بارىدۇ. ئۆتكەللىرى. ئايماق زېمىنىنىڭ غەربىي گۇما ناھىيەسىگە ئۆتە - شىدۇ. قەشقەر چوڭ يولى ئۆتىدۇ. شەرقتە لوپ، كېرىيە ناھىيەلىرىدىن ئۆتۈپ چاقىلىققا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يول ئۈدۈل دۇنخۇاڭغا بارىدۇ. ئۆتكەل يوق. جەنۇبىي چېگرادا قاراڭغۇ تاغ بولۇپ، ئارقا تىبەتكە ئۆتە - شىدۇ. ئەنگلىيەگە قاراشلىق تىبەتكىمۇ ئۆتكىلى بولىدۇ، ئۆتمەك تەس بولۇپ، ئارىدا ئون نەچچە چاقىرىم يولدا بىر ئادەملا پىيادە ماڭالايدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 4-يىلى (1879-يىلى) ئالدىنقى باشبۇغ دۇڭ فۇشياڭ «دۇڭ» خەتلىك توغ - ئەلەملەرنى كۆتۈرگەن لەشكەرلىرىنى باشلاپ كە - گەندە، ئەسكەر ئەۋەتىپ ئەڭ خەتەرلىك جايغا تاغنى ئويۇپ قورغان سال - خان. ئادەم ئاياغ باسمىغان بۇ جاي شەھەرگە 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. يېقىنقى چاغلاردا مۇز تاغدا قاراڭغۇ تاغ قاراۋۇلى تەسىس قى - لىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. گۇاڭشۇنىڭ 16-يىلى (1894-يىلى - ت) بۇيرۇققا بىنائەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئادەم ماڭمايدىغانلىقى ئىسپاتلىنىپ بۇ يولنى ئېتىۋېتىشكە ئىجازەت بېرىل - گەن. شىمالىي يول ئاقسۇ يولىغا ئۇلىنىدۇ. ئونسۇ مەھكىمىسى ئايماق چېگراسىغا قاراۋۇلخانا قۇرغان. پەقەت شەھەردىن 350 چاقىرىم كې - لىدىغان قوشلاشتا تەكشۈرۈش لەڭگىرى تەسىس قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا مۇداپىئە ئوچاستىكىلىرى قۇرۇلمىدى.

ئىنسانچىلىقتىكى ئىشلىرى

نەزىر - چىراغ. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدىكى نەزىر - چىراغ مەزگى - لىدە نەزىر - چىراغ راسخوتى ئالدىدىغانلاردىن: كۇڭزى بۇتخانىسى، ئە - مەلدار بۇتخانىسى (گۈەنيۇ بۇتخانىسى)، ۋېنچاڭ يۇلتۇزى بۇتخانىسى، تا - جۇتەخت سۇپىسى، ئىلاھ سۇپىسى، ئەجدەر ئىلاھى ئىبادەتخانىسى، سادا -

قەت ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلار بار. نەزىر-چىراغ راسخوتى ئالمىغانلار. دىن: دېھقانچىلىق پىرى سۈپىسى، ليۇمېڭ سانغۇن بۇتخانىسى قاتار. لىقلار ۋاقتى-ۋاقتىدا سانغۇنغا ئېھتىرام بىلدۈرەتتى. تەرەپ ئىلاھلىرى بۇتخانىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن چەتلىشتۈرۈلگەندەك ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەينى چاغدا خاننىڭ دەردىگە دەرمان بولغانلىق تۆھپىسىنى كۆزدە تۇت. قاندا، نەزىر-چىراغ قىلىدىغانلار قاتارىغا قويۇشقا ھەقىقەتەك تۇرىدۇ.

ئەمەلدارلىرى. چيەنلۇڭنىڭ 20-يىلى (1756-يىلى-ت) جەنۇب ۋە شىمالدىكى توپىلاڭ تىنچىتىلىپ، بىر نەپەر خان ئامبىلى قويۇلۇپ، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلىغا بىرلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلى سانغۇنىنىڭ باشقۇرۇشىغا قويۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگ قويغان. (ئۇلار ئىچىدىكى) ئۈچىنچى دەرىجىلىكتىن ئالتىنچى دەرىجىدە. لىككىچە بولغانلار يېڭى يىللىق قۇتلۇقلاشقا پايتەختكە بېرىپ خاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرىدىغانلار قاتارىدا بولسىمۇ، ئادەم ئۆلتۈرۈش-ئۆلتۈرمەس. لىك ھوقۇقى بېرىلمىگەن. گۇاڭشۇنىڭ تۇنجى يىلى ئۆلكە تەسىس قىلىنىپ، خوتەن بىۋاسىتە قارايدىغان ئايماق بولغان. بىر نەپەر ئايماقدار قويۇلۇپ، يېڭىشەھەر رايونىدا تۇرغان، بىر نەپەر يەرلىك مەنسەپدار قويۇلۇپ، ئۇ كونا شەھەردە تۇرغان. بىر نەپەر بارىگاھ مەسلىھەتچى سانغۇ. نىمۇ يېڭىشەھەر رايونىدا تۇرغان.

لەشكىرىي ئەمەلدارلار. چيەنلۇڭنىڭ 24-يىلى (1760-يىلى) چوڭ-كىچىك خوجىلارنىڭ يېغىلىقىدا خوتەن توپىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندا، سانغۇن جاۋخۇي ياردەمگە لەشكەر ئەۋەتىپ قايتۇرۇۋېلىپ، مۇسۇلمانلار ئېلىنى تىنچىتقان ۋە خوتەن غەربىي تۆت شەھەرنىڭ بىرى بولغان. داۋگۇاڭنىڭ ئوتتۇرا ئىچى يىللىرىدا قوقەنگە قېچىپ بېرىۋالغان چوڭ خوجىلارنىڭ قالدۇقلىرى غەربىي تۆت شەھەرنى بېسىۋالغاندا، خوتەن يەنە قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي قايتۇرۇۋېلىنغان. داۋگۇاڭنىڭ 6-يىلى جاھانگىر خوجا توپىلىدىغاندا خوتەن يەنە ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان، توپىلاڭچىلارنىڭ زور قوشۇنى ئاقسۇغا توپلاشقاندا، خوتەننىڭ بېگى ئىمىن قاتارلىقلار قارا تەقىيەلىك (قارا تاغلىق-ت) مۇسۇلمانلاردىن ئىككى مىڭ كىشىنى

توپلاپ، بۇ قوچاق قوشۇنى ۋە خوتەن خان ئامبىلىنىڭ كونا تامغىسىدىن تەقدىم قىلغان. ئاقسۇنىڭ ھاكىمىبېگى ئىسھاق مۇردلىرىنى خوتەندىگە ئەۋەتىپ، قارا تەقىيەلىكلەر ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سالغان، بۇ چاغدا بەگلەر ئىچىدىن ماسلىشىپ، شەھەرنى تەقدىم قىلىپ بولغان ئىكەن. قىش كىرىپ تاغ يوللىرى توسۇلۇپ، لەشكەرلەر ئىلگىرىلىيەلمەي، شەھەر قايتىدىن ئاق تەقىيەلىكلەرنىڭ (ئاق تاغلىقلارنىڭ) قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. يەتتە يىلدىن كېيىن، زور قوشۇن قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغان، خان مۇپەتتىشى ياكى يۈچۈن ھەربىي ئىشلار باشبۇغى ياكى فاڭنى ئالتە مىڭدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ، خوتەندىكى توپىلاڭچىلارنى قورشاپ يوقىتىشقا ئەۋەتكەن. ياكى فاڭ قاراقچىلاردىن بەش مىڭدىن ئارتۇقىنى شەھەر سىرتىدا تارمار قىلىپ، يۇنۇسنى تۇتۇپ كالىمىسىنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن خوتەن قايتۇرۇۋېلىنغان. تۇڭجىزنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ئاسىيىلارنىڭ كاتتىبېشى ھېبىبۇللا مۇپتى خوتەندە سېپىلنى چىڭ ساقلاپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ باش ئەگمىگەن، گۇاڭشۇنىڭ 3-يىلى باش چېرىكىچى دۇڭ فۇشياڭ قوشۇن باشلاپ، قورشاپ يوقىتىشقا كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن قاراقچىلار شەھەرنى تاشلاپ يوشۇرۇن قېچىپ كەتكەن.

خوتەن چەت-باقىغا جايلاشقان ۋە ئەتراپىدا دۈشمەننىڭ قورشاشى يوق بولغاچقا، كۆزگە كۆرۈنگۈدەك ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى يوق.

لەشكىرىي تۈزۈمى. چيەنلۇڭنىڭ 20-يىلى جەنۇب ۋە شىمال تىنچلاندۇرۇلۇپ، خوتەندە تۇرۇۋاتقان چېرىكلەردىن 200 دىن ئارتۇقى ئالمىشقان. داۋگۇاڭ يىللىرىدا قېپقالغان ئىشلارنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشقا 500 لەشكەر تۇرغۇزۇلغان. گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ۋازارەت تەسىس قىلىنىپ، بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماق قۇرۇلۇپ، بىر مەسلىھەتچى سانغۇن قويۇلغان. ئەسلىدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇن پىيادە ئەترىتىنىڭ بىر كۈرە — 500 چېرىكى سول قاراۋۇل سۈپىتىدە كېرىدە تۇرغان. 125 ئاتلىق چېرىك تۇرغۇزۇلۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 28-يىلىدىن كېيىن پىيادىلىك مەشقاۋۇل قوشۇنىغا ئۆزگەرتىلىپ ئادەم سانى 160 كىشى بولغان، بۇلاردىن ئاتلىق چېرىك 50 نەپەر بولغان. گۇاڭشۇنىڭ

30-يىلى ئوتتۇرا قوشۇن ئاتلىق مۇداپىئە ئەترىتىنىڭ بىر قوشۇنى كېرىيەدە تۇرغان. خوتەندە مۇداپىئە چارلاش ئەترىتى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، يېڭىدىن 40 كىشىلىك سەييارە مېرزاپلار ئەترىتى قۇرۇلۇپ بىر مېرزاپ بېگى، بىر چارلىغۇچى پۈتۈكچى، بىر مەشقا-ئۇل، تۆت مېرزاپ يېتەكچىسى قويۇلغان.

مەكتەپلىرى. بۇ جايدىكى ئاۋام مۇھەممەد ئەلەيھىسالامنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئاخۇنلارنى ھۆرمەتلەيدۇ، قىرائەت قىلىدۇ ۋە ناماز ئو-قۇيدۇ. ۋازارەت (ئۆلكە) تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان مەكتەپ قۇرۇلۇشقا باشلاپ، خەنزۇ تىل-يېزىقىنى بىلىدىغانلار بارا-بارا پارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئاخىر ئاشۇ تىل پەرقى تۈپەيلىدىن، كۆپ تەرەپلىمە قابىلى-يەتلىك كىشىلەرنى يېتىشتۈرمەك تەس بولدى، ئوقۇپ چىققانلار موللا ۋە تەرجىمانلا بولالدى. شۇڭا ئۇلار خەنزۇچىنى بىلىش بىلەن پەخىر-لەنمەيدۇ. يېقىنقى يىللاردا خەنزۇچە مەكتەپ ئېچىشنى تەشەببۇس قى-لىش كەيپىياتى بارلىققا كەلگەن.

گۇاڭشۇنىڭ 34-يىلى شەھىرىمىزدە ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئىككى خەنزۇ تىلى دەرسخانىسى ئېچىلىپ بىر خەنزۇ باش مۇئەللىم، ئىككى ئۇيغۇر ياردەمچى مۇئەللىم قويۇلۇپ 40 ئوقۇغۇچى قۇبۇل قىلىندىغان. غەربىي يېزا بورازان مىڭلىقىدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بىر خەنزۇ تىلى دەرسخانىسى ئېچىلىپ بىر خەنزۇ مۇئەللىم، بىر ئۇيغۇر مۇئەللىم قويۇلۇپ 36 ئوقۇغۇچى قۇبۇل قىلغان. ھۆكۈمەت قارىمىقىدا ئىككى تولۇقسىز دەرسخانا ئېچىپ بىر مۇدىر قويۇلغان. بىرىنچى دەرسخانىنىڭ مۇئەللىمى ئىككى مۇئەللىمنىڭ ئىشىنى قىلغان، بىر زاپخوز قويۇلغان، 36 ئوقۇغۇچى قۇبۇل قىلغان. سىرتقى جايلاردىن كېلىپ ئوقۇيدىغان خەنزۇ بالىلار كۆپرەك بولۇپ، ئۇيغۇر بالىلاردىن بىر قانچىسىلا ئوقۇغان. بۇ دەرسخانا ئەسلىدە غەربىي قوۋۇقنىڭ سىرتىدا ئېچىلغان كۆلىمى كىچىك بولۇپ، كېيىن شەھەر ئىچىنىڭ غەربىي بۇلۇڭىغا سېلىنغان. ئەسلىدىكى مەكتەپ ئۆيلىرىنى ھۈنەر-سەنئەت مەكتىپى قىلىش پىلانلانغان. شىمالىي قوۋۇق سىرتىدا پىلە-ئۈجمە-چىلىك دەرسخانىسى بولسىمۇ، كۆلىمى بېكىتىلمىدى. كەسپىي مەكتەپ

ئېچىش تېخى مۇزاكىرىگە قويۇلمىدى.

ھەر قايسى مۇنچىلىق ئوقۇش رايونلىرى ئىچىدە توساللا مۇنچىلىقى ئوتتۇرا ئوقۇش رايونى، شەرقىي يېزا ئىلچى مۇنچىلىقى شەرقىي ئوقۇش رايونى، غەربىي يېزا بورازان مۇنچىلىقى غەربىي ئوقۇش رايونى، جەنۇبىي يېزا قاراڭغۇ تاغ مۇنچىلىقى جەنۇبىي ئوقۇش رايونى، شىمالىي يېزا سۇ- پار مۇنچىلىقى شىمالىي ئوقۇش رايونى بولغان. غەربىي شىمالىي يېزىلار - دىكى ئالتە مۇنچىلىق — ئالتە رايون ئىككىنچى دەرىجىلىك ئىشتاتقا كىرگۈزۈلۈپ؛ بالىماس مۇنچىلىقى غەربىي شىمال 1- ئوقۇش رايونى، قا- ياش مۇنچىلىقى 2- ئوقۇش رايونى، ماكۇيا مۇنچىلىقى 3- ئوقۇش رايونى، كۇيا مۇنچىلىقى 4- ئوقۇش رايونى، بۇقا مۇنچىلىقى 5- ئوقۇش رايونى، قاراساي مۇنچىلىقى 6- ئوقۇش رايونى بولغان. شەھىرىمىزدە ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئورنى قۇرۇلۇپ بىر باش نازارەتچى، بىر مۇپەتتىش قوشۇمچە ئىش بېجىرگۈچى قويۇلغان. شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال ۋە ئوتتۇرا بەش رايون ۋە غەربىي شىمال 1- رايون، 4- رايونلاردا مۇپەتتىشلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان بىر نەپەردىن مائارىپ خادىمى قويۇلغان. 2-، 3-، 5-، 6- رايونلاردا بولسا ئىككى رايونغا بىردىن مائارىپ خادىمى قويۇلغان. ئايماقتا ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇرىدىغانغا، بىر مائارىپ مۇپەتتىشى قويۇلغان. بارلىق ئوقۇش-ئوقۇتۇش خىراجىتىنى ئۆزلىرى غەملىگەن.

غەللە-پاراق. بەلگىلەنگەن غەللە-پاراق ئېلىنىدىغان يەر 563 مىڭ 586.51 مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى ھوسۇللۇق يەر 300 مىڭ 624.23 مو، ئوتتۇراھال يەر 180 مىڭ 573.67 مو، تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر 52 مىڭ 388.61 مو. ھەر يىلى نورمىدىكى ئېلىنىدىغان غەللە - پاراق بۇغداي ۋە ئىلى چېرىكىلىرىنىڭ تەمىنات ئاشلىقى بولۇپ، جەم- ئىيى 15 مىڭ تۆت كۈرە بەش شىڭ يەتتە ئۈچۈم ئىككى قوشۇق غەللە - پاراققا سۇندۇرۇپ ئېلىنغان. بۇغداي بىر مىڭ 46 دەن بەش كۈرە سەككىز شىڭ يەتتە ئۈچۈم ئىككى قوشۇق. باشقا ئېلىنغان غەللە-پاراق قوناق 523 دەن ئىككى كۈرە توققۇز شىڭ ئىككى ئۈچۈم توققۇز قو- شۇق. ئېلىنغان غەللە-پاراق سامان 735 مىڭ 644 جىڭ يەتتە سەر.

تۈرگە سۇندۇرۇپ ئېلىنغان سامان بىر مىليون 553 مىڭ 278 جىڭ توققۇز سەر. لوپقا چۈشۈرۈپ بېرىپ ئاشقان باج سەككىز سەر يەتتە مىسقال (كۈمۈش) يەتتە فۇڭ ئىككى لى ئىككى خاۋ يەتتە سى بەش خۇ بولغان. نورمىلىق ئېلىنغان غەللە-پاراق پۇل ۋە ئاشلىقتىن تەۋەككۈل-غا يەر بېجى كۈمۈشى ئاجرىتىپ بەرگەندىن سىرت، غەللە-پاراق ئېلىنغان ۋە غەللە-پاراققا سۇندۇرۇپ ئېلىنغان بۇغداي، قوناق جەمئىي 24 مىڭ 115 دەن بەش كۈرە ئالتە شىڭ يەتتە ئۈچۈم بەش قوشۇق، سا-مان جەمئىي ئىككى مىليون 298 مىڭ 943 جىڭ، يەر بېجى ئۈچۈن باشقا ئېلىنغان ئاشلىق ۋە يەم-خەشەك ئۈچۈن سەرپ بولغان كۈمۈش 3703 سەر بىر فۇڭ تۆت لى بولغان. ھەر خىل پارچە-پۇرات خىراجەت-لىرى ئۈچۈن 866 سەر ئىككى فۇڭ چارۋا بېجى، ئىككى مىڭ 300-400 سەر، ئۇنىڭدىن باشقا يەر خېتى بېجى، جۇۋاز، تۈگمەن، ياغۇنچاق بېجى-غا يىلىغا 935 سەر كۈمۈش يىغىپ تاپشۇرۇلغان.

ھۈنەر-سەنئىتى. ھايۋانلارنىڭ تېرە-يۇڭلىرىدىن ئىشلىنىدىغان-لىرى: خوتەن ئەتىلىسى، كالا-ئات كۆن-خۇرۇم ماللىرى، گىلەم. ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلىنىدىغانلىرى: خام، قەغەز، يىپ پالاس. مىنېراللاردىن ئىشلىنىدىغانلىرى: قاشتاش ئۈزۈك، قاشتاش بىلەزۈك قاتارلىقلار.

ھازىر كەسىپلەرنى تېخىمۇ ياخشىلاش ئۈچۈن ھۈنەرۋەنچىلىك مە-مۇرىيىتى قۇرۇلغان. كەسىپلەرنى كەڭ تۈردە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن شاگىرتلار دەرسخانىسى ئېچىلغان، لېكىن (خوتەننىڭ) ئورنى چەتتە، بىلىم دائىرىسى تار، يېتەكلىيدىغان يۇقىرى سەۋىيەلىك ئۇستىلار يوق بولغاچقا، ھۈنەرۋەنچىلىكتە ياخشىلىنىشنى بارلىققا كەلتۈرمەك تەس. ئايماق زېمىنىدا خام توقۇغۇچىلار كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا گىلەم توقۇيدىغانلار، ئۇنىڭدىن قالسا شايى-ئەتلەس توقۇيدىغانلار، جاۋا گىلەم تو-قۇيدىغانلار بولۇپ، جاۋا گىلەم توقۇش ئەڭ قول تۇتىدىغان ھۈنەر بو-لۇپ، پۈتۈپ چىقىدىغانلىرى كۆپ ئەمەس.

سودا-سېتىق. مەزكۇر ئايماقتا تەبىئىي ماللاردىن: كالا، ئات، قوي، تۆگە، پاختا، پىلە غوزىسى ۋە ھەر خىل قوغۇن-تاۋۇز، دەل-دە-رەخلەر بار. ئىشلەپچىقىرىلغان ماللاردىن: قوي يۇڭى، تېرە ماللار،

ئات-كالا تېرىلىرى، كىگىز، گىلەم، پاختىلىق كىيىم ۋە خوتەن قەغەدە-زى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلار سودا ساھەسىدە يېتەرلىك رىقابەت كۈچىدە-گە ئىكەن. ھەر يىلى ئايمىقىمىزدا سېتىلغان مال سانى: ئوتتۇرا ھېسابتا سېتىلغان قوي 12~11 مىڭ تۇياق، كالا 2300~2200 تۇياق، ئات مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق. گىلەم ئۈچ-تۆت مىڭ، يىپەك گىلەم نەچچە يۈز پارچە؛ خام تېرە 50~40 مىڭ پارچە، مەشۇت 30 مىڭ سەر، ئەتلەس ئالتە-يەتتە مىڭ تاقا، پاختا 130 مىڭ جىڭ، قوۋزاق (خوتەن) قەغەزى 10 مىليون تاختىدىن ئارتۇق، قوي يۇڭى سەككىز-توققۇز مىڭ جىڭ بولغان. ئۆلكە مەركىزى، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا ۋە سىرتقى جايلارغا ئاپپارات خوتەندىكىدەك ئوبدان سېتىلمىغان، ھەقىدە-قەتەن يول يىراق، چىقىمى ئېغىر بولۇپ بېيىماق تەسكە توختىغان. ھەريىلى ئەنگىلىيە، رۇسىيەگە ئاپپارات ماللار ئىچىدە قوي يۇڭى ئەڭ كۆپ بولۇپ، قالغانلىرى پاختا، پىلە غوزىسى، شايى-ئەتلەس، كىگىز-گىلەم، كالا-قوي تېرە ماللىرى ئومۇمىي مالنىڭ ئوندىن سەككىز قىسمىنى تەشكىل قىلغان، قەغەزدىن ھېچقانچە ئاپپاراتىمىغان. سىرتتىن ئەكەلگەن ماللار ئىچىدە چەت ئەل ماللىرى ئەڭ كۆپ بولسىمۇ، ھەممە-مىسىنى ئۇششاق تىجارەتچىلەر ئەكەلگەن بولۇپ، پۈتۈشكەن چوڭ سودا بولمىغان.

قىلغان ساۋابلىق ئىشلار. قەھەتچىلىكنىڭ غېمىنى قىلىش ئىدى-شۇدا گۇاڭشۇنىڭ 13-يىلىدىن باشلاپ پۇقرالاردىن قوناق ئىئانە يې-غىپ، جامائەت ئامبىرى قۇرۇپ، ھەر يىلى بەش ئۈلۈشنى (يېرىمىنى) ئۆتتىگە بېرىپ، قائىدە بويىچە بىر كۈرە ئۆسۈم ئېلىنىپ، جەمئىي 8466 دىن ئىئانە توپلانغان. ئىلگىرىكى يىللاردا ئادەت بويىچە چىقىم قىلىپ، جامائەت ئامبىرىنىڭ تۈرلۈك خىراجەتلىرىنى باشقۇرغاندىن سىرت، گۇاڭشۇنىڭ 34-يىلىغىچە جەمئىي 19 مىڭ 592 كۈرە ئەمەلىي ساقلىنىپ يەنە ئازراق ئېشىنىپ بولغان. ھۆكۈمەت نازارەت قىلىپ خەلق باشقۇرغان بولۇپ، بىر دارىلىئىتام قۇرۇپ، ئىگە-چاقسىز نامراتلاردىن 110دىن ئارتۇقنى يىغىپ خەۋەر ئېلىپ، ھەر بىر كىشىگە كۈنىگە سەككىز ئۈچۈمدىن قوناق چىقىم قىلىپ بېرىلگەن، (يې-تىمىلار) كۆپەيگەندە كۆپەيتىپ، (يېتىمىلار) ئازايغاندا ئازايتىپ ئامبار چى-

قىمىنى مەلۇم قىلىپ تۇرغان. قىشلىق كىيىم ئۈچۈن رەخت ئېلىشقا ھەر بىر كىشىگە سەككىز مىسقالدىن كۈمۈش ئاجرىتىپ، قالدۇق ئىشلار تۈرىدىن چىقىم قىلىپ يوللىغان. خەلق ئارىسىدىكى ساۋاپلىق ئىشلارغا كەلسەك، رويخەتتىكى خەنزۇ پۇقرالار «تەرەپ ئىلاھى بۇتخاندە-سى» سېلىپ ئومۇمنىڭ پۇلى قىلىپ مىڭ سەردىن ئارتۇق ئالتۇن توپ-لىغان. بۇنى ئىلاھلارغا نەزىر-چىراغ قىلىشتىن باشقا جەسەت ساندۇقى ياساش ۋە نەزىر-چىراغ سۈپىسى تەييارلاپ ئىلاھ ۋە بۇددادا دۇئا-تىلاۋەت قىلىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلگەن.

قائىدە-يوسۇن. ئۇيغۇرلار بېشىغا تەلپەك، تۇماق كىيىدۇ، دوپپا تۇمقىدا ئەمەل دەرىجىسى بولمايدۇ. بالىسى تۇغۇلۇپ 3-كۈنى ياكى 7-كۈنى ئىمام چىلاپ قۇرئان ئوقۇتۇپ ئېتىنى قويىدۇ. قويدىغان ئىسىم نەچچە ئون خىل ئىسىمنىڭ ئىچىدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بولسا، خاچقا، ئوخشاش ئىسىم كۆپ بولىدۇ. ئوغۇللار ئالتە-يەتتە ياشقا كىرگەندە، ئاتا-ئانىسى ئاخۇن تەكلىپ قىلىپ ئايەت ئوقۇپ خەتنە قىلىدۇ. رۇلىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئۆسمۈر ھېسابلىنىدۇ، خەتنە قىلمىغانلارغا قىزلار تەگمەيدۇ. باي ئائىلىلەر كالا، قوي سويۇپ مېھمان چاقىرىدۇ، قولۇم-قوشنا، يېقىن-يورۇقلىرىنى مېھمان قىلىدۇ. نامرات ئائىلىلەرمۇ موللا تەكلىپ قىلىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرىدۇ. ئەرلىرى چاچ قويمايدۇ، ساقال-بۇرۇت قويىدۇ. ئاياللىرى چاچ قويۇپ ئۇششاق ئۆرۈۋالىدۇ، ياكى ئىككى تال ئۆرۈپ ساڭگىلىتىۋالىدۇ، ياكى ئۈچ، تۆت، بەش، ئالتە تال قىلىپ ئۆرۈيدۇ، مەرۋايىت، ياقۇت، ئالتۇن، كۈمۈش بېزەكلەرنى ئاسىدۇ. ئەرلىرى يۇمىلاق ياقىلىق چاپان كىيىدۇ. كۆپىنچە قىزىل، يېشىل رەڭلىكىدىن كىيىدۇ. ئىچىگە ئۈزۈنلۈقى تىزدىن ئاشىدىغان ئۈزۈن يەڭلىك كۆڭلەك كىيىدۇ. سول پېشىغا تۈگمە قاسمايدۇ، ئىككى جاڭچە كېلىدىغان بەلباغ باغلايدۇ. ئاياللىرى مەيدىسى كەڭ، يېڭى تار پەرىجە كىيىدۇ، بايلىرى كۆپىنچە شايى-دۈردۈن كىيىپ ياقىسى ۋە يې-ئىنىنىڭ چۆرىسىگە زەر يىپ كەشتىلەيدۇ. تۈگمە قادايدۇ، ئەمما، ئەتمەيدۇ. ئىچىگە كەڭ يەڭلىك كۆڭلەك كىيىدۇ، تار يەڭلىكىنى كىيىدۇ. خانلارمۇ ئاندا-ساندا بار. ئەر-ئاياللارنىڭ تۇمىقى يەتتە سۆڭىدىن ئاشىدۇ. قوڭغۇراق شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. كۆپىنچە قىزىل، كۆك، يې-

شىل، يېشىل كۆك رەڭلىك تاۋار-دۈردۈن ياكى ياپون مەخلىمىدە تاش-لىنىدۇ، تۈلكە، داۋىغان تېرىسىدىن كېزەك قىلىدۇ. كالاۋتۇن ياكى زەرلىك شايى ياكى رەڭلىك يىپىلاردىن تۈز تۈپلىك قىلىپ تىككەنلىك-رىمۇ بار. خەنزۇلارغا ئوخشاش خۇرۇم جىيەكلىك چوڭ تۇماق شەكلىدە تىككەنلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇنى يېزا تۈرىلىرى كىيىدۇ. ئەرلەردىن ئا-خۇنۇم ياكى موللا بولغانلىرى بېشىغا ئاق رەختتىن سەللە يۆگەيدۇ. ئا-ياللىرى باش كىيىمىگە تۈز پېيى ياكى ئالتۇن گۈل قادىۋالىدۇ. پۇقرالار كۆپىنچە جىگەررەڭ، توق قىزىل چاپان، بۆك ياكى قازاق دۈر-دۈندىن تۈپلىك قىلىپ ئاق، قارا قوي تېرىسىدىن كېزەك قىلغان تۇماقلارنى كىيىدۇ. ئاياللار مەيلى باي-كەمبەغەل، قېرى-ياش بولسۇن سىرتقا چىقسا چەت ئەل ئاق داكىسى ياكى ئاق رەختتىن قىلىنغان لى-چەك ئارتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى بەدەن ئۇزۇنلۇقى بىلەن تەڭ كېلىدۇ. ئاياللار ئاق لېچەك ياكى سۇس قىزىل كۆك رەخت بىلەن يۈزىنى يۆگىمىسە، بۇزۇق ئايال دەپ قارىلىدىكەن. ئەر-ئاياللارنىڭ ھەممىسى خۇرۇم ياكى كۆن ئۆتۈك كىيىدۇ، پاشنىسىگە ئال قاقىتىرىدۇ.

توي- تۆكۈنلىرى

ئۇيغۇرلار ئوغۇل ئۆيلەيدۇ، قىز ياتلىق قىلىدۇ، مەيلى ئۇرۇق-تۇغ-قان بولسۇن-بولمىسۇن، بىۋاسىتە تۇغقان ۋە ۋاسىتىلىق تۇغقان بول-مىسىلا ئېلىش-تېگىشكە بولىدۇ. توي توختىتىش ۋاقتىدا ئەر تەرەپنىڭ تۇغقانلىرىدىن بىر قانچە كىشى بېرىپ پۈتۈشىدۇ، بايلار بىر قوي ئال-غاچ بارىدۇ، كەمبەغەل ئائىلىلەرمۇ ئەجنەبىلەرنىڭ قىزىل-كۆك رەختلىرىدىن ئاپىرىدۇ. ئاخۇنۇمغا ئايەت ئوقۇتۇپ تويىنى بېكىتىدۇ. توي كۈنى يېتىپ كەلگەندە يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئۆيىگە قىز يۆتكىگىلى بارىدۇ، قىزنىڭ دادىسى ياكى ئاكاىلىرىدىن بىر كىشى رومال بىلەن قىزنىڭ يۈزىنى يۆگەپ، كۆتۈرۈپ ئاتقا ئېلىپ، ناغرا-سۇناي چېلىپ ئوغۇل تەرەپكە ئېلىپ ماڭىدۇ، يېتىپ بارغاندا كۈيۈنۇغۇل بىلەن بىللە ئوتنى ئۈچ چۆرگىلەپ ئاتتىن چۈشۈپ، ئۆيگە كىرىپ ئاۋۋال ئوچاق پىرىغا تەزىم قىلىپ، ئوچاقنىڭ ئېغىزىغا ياغ چېچىپ ئاندىن ھۇجىرد-سىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاخۇنۇم نىكاھ ئايىتى ئوقۇپ بەخت

تېلەيدۇ. ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرى بەخت تىلىشىدۇ. ساھىبخانا مېھمانلارنى گۆش باسقان پولۇ بىلەن مېھمان قىلىدۇ. قىز بالا 12 ياشقا توغسا، ئەرگە بىرىدۇ. ئەر-خوتۇن كېلىشەلمىسە ئاجرىشىپ كېتىدۇ. ئەر خوتۇننى «تالاق» قىلىۋەتسە، خوتۇنى ئۆي سەرەمجانلىرىدىن خالىغىنىنى ئېلىپ كېتىدۇ. خوتۇن ئېرىنى تاشلىۋەتسە، يىپ-يىڭىنگە چاغلىق نەرسىنىمۇ ئېلىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ، پەرزەنتلىك بولغان بولسا ئۆزلىرى ئايرىشىۋالىدۇ. ئاجرىشىپ يۈز كۈنگىچە ھەر ئىككىسى توي قىلمايدۇ. ئىدەت ۋاقتى ئۆتۈپ كەتسە، ھەر ئىككى تەرەپ خالىغىنىچە نىكاھلىنىشقا بولىدۇ. تۇنجى توي قىلىپ ئون نەچچە كۈندە ياكى نەچچە ئون كۈندە ئاجرىشىپ كېتىدىغانلار بار. ئاجرىشىپ كېتىپ يىمىن يارىشىۋالىدىغانلار بار، يارىشىپ بولۇپ يەنە ئاجرىشىپ كېتىدۇ. خانلارمۇ بار. بىر ئايالنىڭ نەچچە قېتىم ئەرگە تېگىدىغىنىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ، بىرسى بىلەن بولىشىدىغانلار ئاز ئۇچرايدۇ. بايلارنىڭ قىزلىرى ئۆي ئىشلىرىنى قىلمايدۇ. كەمبەغەلنىڭ قىزلىرى يىپ ئېگىردۇ، كىيىم يامايدۇ، تاماق ئېتىدۇ، ئېرىگە ياردەملىشىپ ئېتىز ئىشلىرىنى قىلىشىپ بېرىدىغانلىرىمۇ بار.

ئۆلۈم-يېتىم ۋە نەزىر-چىراغ

ئاغرىق كىشى جان ھەلقۇمىغا چۈشكەندە، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە يېقىن-يۇرۇقلىرىغا خەۋەر قىلىنىدۇ، نامرات-ئاجىزلار كېلىپ نەزىرگە داخىل بولىدۇ. بۇنىسى خۇددى جۇڭگونىڭ كۈجە كۆيدۈرۈش توپىنىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوقۇغان ئايىتىنىڭ تەرجىمىسى: «ئادەم تۇغۇلغان ئىكەن ئاخىر ئۆلىدۇ، تىرىكلەر يىغلاپ ماتەم تۇتۇشىمىز كېرەك» دېگەن بىر قانچە ئېغىز سۆزدىن ئىبارەت. جامائەت كۆچۈشۈپ ساقاللىرىنى سىلايدۇ. ئۈنلۈك تەسبىھ ئېيتىدۇ. ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئاق سەللە ئوراپ قارىلىق تۇتىدۇ، دەپنە قىلغاندا جەسەت ساندۇقى ئىشلەتمەيدۇ، تەزىيە بىلدۈرمەيدۇ، مەسچىتنىڭ ئىمامىنى چاقىرىپ قىرائەت قىلىدۇ، يۈ-يۈپ-تاراپ بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن تېنىنى ئاق رەخت بىلەن ئوراپ يەرلىكىدە قويىدۇ. يەرلىكىدە قويۇشنى ئەڭ كېچىككەندىمۇ ئۈچ كۈندىن ئاشۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. جىنازىنى قولدا كۆتۈرۈپ مازارغا ئاپىرىدۇ،

ئاخۇنۇم ئايەت ئوقۇيدۇ، مېيىت ئۇزاتقۇچىلارمۇ ئەگىشىپ ئايەت ئوقۇپ، توۋا-ئىستىغپار قىلىشىدۇ. قەبرىنىڭ بېشى شىمالغا قارىتىلىدۇ. ئۇلار گۈچىنىڭ يۈزىنى قىبلىگە قارىتىپ قويىدۇ، گۆرنى كۆپىنچە ساندۇق شەكلىدە كولايدۇ، ئۇزاققىچە بۇزۇلۇپ كەتمەسە شۇ كىشىنىڭ كىشىلىك ھاياتى ئۈچۈن بىر خۇشاللىق ئىش بولغان بولىدۇ، قەبرە ئەگەر ئۆرۈلۈپ چۈشسە ئاۋام ئۇنى ساۋابلىق ئۈچۈن ياساپ قويىدۇ. ئاخۇنۇم، شاگىيۇ قاتارلىق ھايات ۋاقتىدا كىشىلەرگە مېھىر-شەپقەت يەتكۈزگەنلەر ئۆلگەندىن كېيىن، قەبرىسىنىڭ ئۈستىگە يۇمىلاق قۇببىلىق گۈمبەز قوپۇرىدۇ. ئېگىزلىكى بىر قانچە چاڭ بولۇپ، كۆركەم قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئارىلاپ-ئارىلاپ قەبرىسىنى ساقلايدىغانلارمۇ چىقىدۇ. تەكرار ھازا ئېچىش ۋە قەبرىدە گەنەزىرلىك قويۇش ئادىتى يوق. دەسلەپكى يەتتە كۈنگىچە قەبرە يوقلايدۇ. يىگىرمىسىمۇ، قىرىقىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. 40 كۈن بولغاندا چاچ-ساقاللىرىنى ئالدۇرىدۇ ۋە قارىلىق كىيىمنى سالىدۇ. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا دىمۇ كۈن تاللاپ نەزىر بېرىدۇ. ھەر قېتىمقى مازار يىغىلىشلىرىدا قوي سويۇپ خەتمە قۇرئان قىلىدۇ. يىراق-يېقىنلاردىن كەلگەن خەلق، ئاخۇنۇم-نىڭ قەبرىسى ئالدىغا كېلىپ بەرىكەت تىلەيدۇ. بەس - بەستە كالا-قوي مۇڭگۈزلىرىنى ئېسىشىدۇ. ئاياللار بولسا قەبرە تېمىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ يىغلاپ تۇرۇپ دۇئا قىلىپ پەرزەنت تىلەيدۇ. سەيباھلار، سودىگەرلەر، چار بازارچىلارمۇ يىغىلىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن تارقاشقا باشلايدۇ.

نەزىر-چىراغ ئىشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ناماز ئوقۇشقا ئەڭ ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇ، خەنزۇلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ئىلاھقا ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرگەنلىك بولىدۇ. مەيلى قېرى-ياش، باي-كەمبەغەل بولسۇن، ناماز ئوقۇمايدىغانلار بولسا جامائەت ئۇنىڭغا لەنەت ئوقۇيدۇ. ئۇلارنىڭ ناماز ئوقۇيدىغان يېرى مەسچىت دېيىلىدۇ، شەھەر-يېزىلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە بار بولۇپ، چوڭلىرى كۆپ يەرنى ئىگىلەيدۇ، كۆلىمى زور بولىدۇ، كىچىكلىرىنىمۇ باشقۇرماق ئاسان بولۇپ، بۇت ھەم بۇت نەزىر-چىراغ سۈپىسى بولمايدۇ، كۈجە، قەغەز پۇل، شام قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلەتمەيدۇ، مەسچىت ئىچى ياكى سىرتىدا بىر-ئىككى چوڭ كۆلچەك بولىدۇ، جامائەت

قۇرئاننى پىششىق بىلىدىغان ئاخۇنۇمنى ئىماملىققا سايلايدۇ. ھەر كۈنى بامدات ۋاقتى، پېشىن، ناماز دىگەر، ناماز شام، خۇپتەنلەردە مەسچىتنىڭ يېنىدىكى ئېگىز تاقىغا چىقىپ، مەزىن ئىككى قولى بىلەن قۇلىقىنى يېپىپ تۇرۇپ، غەرب تەرەپكە قاراپ ئۈنلۈك توۋلايدۇ، ئۇنىڭ تەرجىمىسى: «ئىنسانلار ئىچىدىكى ئۇلۇغ پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىسلام دە- نىنىڭ باشلىغۇچىسى، دىن جاھانغا تارقالسۇن» دېگەندىن ئىبارەت. ئايەت- لەرنىڭ مەنىسىدە: «ئاسمان - زېمىن ئايرىدە بولغاندا بىرلا ئادەمنى يارات- قان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى قانتى بار ئىكەن، ناتوغرا قىلىقلارنى قىلغىنى ئۈچۈن تەڭرى ئۇنى ھالاك قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئادەم ئاتا بىلەن ھەۋۋا ئانىنى ياراتقان. ئۇلار 244 مىڭ ئەۋلاد قالدۇرغان، كىيىن مۇھەم- مەد پەيغەمبەر تۇغۇلغان. خۇدا قۇرئاننى نازىل قىلغان، 1316 يىلدىن بۇيان مۇسۇلمانلار ئۇنى ھەق دىن دەپ ئۇلۇغلاپ ئوقۇپ كەلگەن.» ئاھالىلەر ئەزاننى ئاڭلىغان ھامان يىغىلىپ، ئاۋال كۆلچەكنىڭ سۈيىدە تاھارەت ئې- لىپ پاكلىنىپ ئاندىن مەسچىتكە كىرىپ ناماز ئوقۇيدۇ. ئۇلار ناماز ئو- قۇشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن بولۇپ، قىشمۇ ياز توختاتماي ئوقۇيدۇ. كېسەل بولۇپ قالسا دورىغا ئىشەنمەي، موللا چىلاپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ. باي- لىرى گاھى قوي سويۇپ كېسەلنى تېرىگە ئالىدۇ، پولۇ ئېتىپ قولۇم- قوشنىلىرىنى چىلايدۇ ياكى كەمبەغەللەرگە تارقىتىپ بېرىدۇ، ئۇنى «نە- زىر زەللىسى» دەيدۇ. كېسەل كىشى داخان تەكلىپ قىلىپ ئۆيىنىڭ ئوتتۇ- رىسىغا ئاغامچا باغلاپ، دۇمباق چېلىپ ئەپسۇن ئوقۇپ جىن-شاياتۇننى ھەيدەيدۇ، بۇ خەنزۇلارنىڭ قەدىمدىن جىن قوغلاش ئۇسۇلىغا بەك ئوخشا- يدۇ. ھەر يىلى ئەتىيازدا ئاتا-ئانا، ئاكا-ئۇكا، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن خوشلىشىپ يىراق يوللارنى بىسىپ، سەئۇدىغا قاراشلىق مەككىگە بېرىپ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىدۇ. ھەر يىلى ھەجگە با- رىدىغانلار تەخمىنەن 400 دىن ئارتۇق بولۇپ، بېرىش-كېلىشكە كۆپ بولغاندا 500~700 سەر ياكى 400~500 سەر ئالتۇن، ئاز دېگەندىمۇ 200 سەردىن ئارتۇق ئالتۇن كېتىدۇ. سەپەر ئۈستىدە ئۆلۈپ قالسا، جە- نەتكە كىرىدۇ دېيىلىدىكەن. ساق قايتىپ كەلسە ھاجى دەپ ئاتىلىپ ھۆر- مەتكە سازاۋەر بولىدىكەن. بۇنداق زۇر ئىسراپچىلىقتىن ئۇلارنى ۋاز كەچ- تۈرگىلى بولغان بولسا، يەرلىك ئۈچۈن بەخت ئىدى.

مېھمانداچىلىق ئىشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنى ئاددىي بولۇپ، ئېسىل مېھمان كەل-سىمۇ يۈكۈنۈپ باش ئۇرىدىغان قائىدىسى يوق. ئۇلارنىڭ ئېسىل مېھ-مىنى ئىمام-مەزىنلەر بولۇپ، مەسچىتنى باشقۇرىدىغانلار «مەزىن»، مازارنى باشقۇرىدىغانلار «شەيخ». خەت ساۋاتى بارلار «موللا» دېيىلىدۇ، ئەڭ كەزىزلىنىدىغىنى «ئاخۇنۇم» لاردۇر. ئاخۇنۇملار مۇنداق بەش خىل كىشىلەردۇر: بىرى، ھەق-ناھەقنى ئايرىپ بېرىدىغانلار؛ ئىككىنچىسى، ئايەتكە تەپسىر ئېيتىدىغانلار؛ ئۈچىنچىسى، ھېيت نامازلىرىنى باشلاپ ئۆتەيدىغانلار؛ تۆتىنچىسى، ناھەق دەۋالارنى سوراپ، قەسەم قىلدۇرىدى-غانلار؛ بەشىنچىسى، مەھەللە، بازارلارنىڭ قائىدە-يوسۇنىغا دائىر ھەر خىل ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلار. ئاخۇنۇم بولغانلارنىڭ كىچىك تامغى-سى «مۆھۈر» دېيىلىدۇ. موھرىنى باسسا تامغا باستى دېيىلىدۇ. توي-لىشىش، مال-مۈلۈكنى ئايرىش ۋە مۇرەككەپ، قىيىن بولغان زور ئىشلاردا ئاخۇنۇمغا تامغا باستۇرۇپ گۇۋاھلىق خېتى قىلىدۇ. ساھىب-خانا بىلەن مېھمان كۆرۈشكەندە يۈكۈنۈپ تەزىم قىلمايدۇ. ئاددىي پۇقرالار يۇقىرى مەرتىۋىلىكلەر بىلەن كۆرۈشكەندە قولىنى كۆكسىگە قويۇپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەيدۇ. بۇ خەنزۇچىدا «ئامان-ئېسەن تۇر-دىلىمۇ؟» دېگەنلىك بولىدۇ تەڭتۇشلار قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ ياكى بىر-بىرىنىڭ قولىنى سىلايدۇ. ئەگەر كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغان ئۇرۇق-تۇغقان ۋە يار-بۇرادەرلەر كۆرۈشسە مەيلى ئەر، ئايال بولسۇن قۇچاقلىشىپ يۈزىنى يۈزىگە يېقىشىپ يېقىنلىقنى ئىپادىلىشىدۇ. ئو-رۇندۇق ئىشلەتمەي گىلەم، كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرىدۇ، ياتىدۇ، ياكى سۇپا، كاڭ سالىدۇ، سۇپا، كاڭلىرى ئانچە ئېگىز بولمايدۇ. مېھمان كەلسە ساھىبخانا ئالدىغا چىقىدۇ. مېھمان ئايىغىنى سېلىپ تۆرگە چىقىپ بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرىدىغانلارمۇ بار. ئۈزۈم، مېغىز، گۈلە، ھەر خىل تاتلىق يېمەكلىك، مانتا، قېتىق-قاي-ماقلار بىلەن مېھمان قىلىدۇ. دورىلىق چايدا چاي دەملەيدۇ. بۇ جايدىن كۆك تاماكا چىقىدۇ، ئىچكىرىدىن چىقىدىغىنى بىلەن ئاساسەن ئوخ-شىشىپ كېتىدۇ. پەقەت چىلىمنىڭ شەكىللا قەدىمىرەك بولۇپ، ئۇ-زۇن ھەم چوڭلىرىغا كۆپ سۇ سىغىدۇ. مۇبارەكلەيدىغان ئىشلاردا

بىر-بىرىگە كالا، قوي، رەخت سوۋغا قىلىدۇ. بايلىرى نەچچە يۈزنىمۇ سوۋغا قىلىدۇ. زىياپەتلەردە كۆپرەك مال سويسا مېھماننىڭ ھۆرمىتىدە-نى قىلغانلىق بولىدۇ، كالا، ئات، تۆگە گۆشلىرى ياخشى تاماق ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا قوي گۆشى. چوشقا گۆشى يېيىش مەنىنى قىلىنىدۇ. چوڭ داش قازانلاردا بىر دەن گۈرۈچتە ئاش ئەتكىلى بولىدۇ. ئېتىشتە كالا، قوي گۆشىنى سەۋزە، بىلەن كەندىر يېغىدا قورۇپ، گۈرۈچنى تەكشى سېلىپ دەم بېرىپ پىشۇرىدۇ، ئاندىن مىس، قەلەي ئاياق-چىنىلەرگە ئۇسسۇپ ھەر بىر مېھماننىڭ ئالدىغا بىر لېگەندىن ئەكېلىدۇ، قوشۇق ئىشلەتمەي قولىنى يۇيۇپ قول بىلەن چاڭگاللاپ يەيدۇ. بۇ تاماقنىڭ ئىسمىنى پولۇ دەيدۇ. تاماق يېيىلىپ بولغاندا چاي ئىچىدۇ ۋە تاماكا چېكىدۇ، مېھمانلار دۇئا قىلىپ ئاياغلىرىنى كىيىپ، ساھىبخانغا رەھمەت ئېيتىپ تەزىم قىلىپ خوشلىشىدۇ. يەنە ئويۇنلارمۇ بار بولۇپ، مېھمانلار كېلىپ بولغاندا غىزا كەلتۈرۈلۈپ، يەرگە گىلەملەر سېلىنىدۇ. تارلىق ۋە نەيلىك چالغۇلارنىڭ ئاۋازى سورۇننى لەرزىگە سالىدۇ. بۇلاردىن سەككىز تۆشۈكلۈك قالۇن، غېجەك بار. بەش تارلىق چالغۇمۇبار بولۇپ، ياسىلىشى ئىچكىرىنىڭكىدىن زور پەرقلىنىدۇ. تارغا مىس سىم ئىشلىتىدۇ. داپ چېلىپ ناخشا ياڭرىتىدۇ، ئۇزۇن يەڭ كۆڭلەك كىيگەن ئۈچ-تۆت ئايال سورۇنغا چۈشۈپ، رىتىمغا كەلتۈرۈپ ئالدىغا ۋە كەينىگە چامداپ بەزىدە تېز پىرقىراپ ئۇسسۇل ئوينىيدۇ. ئولتۇرغان مېھمانلار بەس-بەستە پۇل تاشلاپ، «قايىناپ» دەپ ئالقىش سادالىرى ياڭرىتىپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ.

خىلمۇ خىل ئۆرپ-ئادەتلىرى

مۇبارەكلىشىدىغان قائىدە-يوسۇنلىرى يېڭى يىلدا ئەڭ كۆپ بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كالىپندارىدىمۇ بىر يىل 12 ئاي بولىدۇ، كەبىسە يوق، ئاي بويىچە ھېسابلىماي، يەتتە كۈننىلا بىر ھەپتە قىلىپ ھېسابلايدۇ. ھەر ھەپتىنىڭ سەيشەنبە، چارشەنبە كۈنلىرىنى خاسىيەتلىك قوش كۈن دەپ بىلىپ توي-تۆكۈن ئىشلىرىنى مۇشۇ كۈنلەرگە توغرىلايدۇ. جۈمە كۈنى بولسا تۇپراق بېشىغا چىقىپ دۇئا قىلىدۇ. شەنبە كۈنى مەسچىتكە يىغىلىپ قۇرئان-تىلاۋەت قىلىدىغان كۈنى. ھەر يەتتە كۈندە بىر بازار قىلىدۇ.

زىيدۇ. 52 بازار كۈنى ئۆتۈپ 364 كۈن توشسا بىر يىل ھېسابلايدۇ. كىچىك ھېيت (روزى ھېيت) كېلىشتىن بىر ئاي ئىلگىرى روزا تۇتىدۇ. ئەر-ئاياللارنىڭ 10 ياشتىن ئاشقانلىرى كۈنبويى تاماق يېمەيدۇ. كۈن ئولتۇرۇپ يۇلتۇز كۆرۈنگەندە ئاندىن تاماق يەيدۇ. موللا-ئاخۇنۇم دېگەن-لەرنىڭ تەقۋادار بولۇشى تەلەپ قىلىنىپ، تولۇق روزا تۇتىدۇ. كېلەركى ئاينىڭ 3-كۈنى يېڭى ئاي كۆرۈنگەندە روزا تۇتۇش ئاخىرلىشىدۇ. روزى ھېيتتىن 45 كۈن بۇرۇن ياغ قاپقىنى ئېگىز خادىغا ئېسىپ ئۆگزىگە قاداپ بىرىنچى جېسەك ۋاقتى (ياتار چاغ) بولغاندا شاڭيۇدىن باشلاپ يۇرت كاتتىلىرى رېتى بويىچە قاپاققا ئوت ياقىدۇ. ئاخۇنۇملار قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ، بالىلار يىغىلىپ بىر-بىرىنى توۋلىشىدۇ، ئۆيىمۇ ئۆي چاقىرىشىپ شادلىق ساداسى ئىچىدە ھەريان قاترىشىدۇ، ناماز ئوقۇشىدۇ، پۈتۈن كېچە خوشاللىق ساداسىغا چۆمىدۇ. تەرجىمە قىلىنىشىچە، بۇ كېچە ئاللا زېمىنغا چۈشۈپ ئىنسانلار ئارىسىدىكى ياخشىلىق-يامانلىقلارنى كۆزىتىرىمىش. روزى ھېيت ئۆتۈپ 70 كۈندىن كېيىن چوڭ ھېيت (قۇربان ھېيت) كېلىدۇ. چوڭ-كىچىك ھېيتلاردا كىشىلەر ئۆز-ئارا مۇبارەكلەشىدۇ. مېھمان كەلسە كالا، قوي، توخۇ گۆشى ۋە ساڭزا قا-تارلىق يېمەكلىكلەر بىلەن مېھمان قىلىدۇ. ئۇندىن باشقا جىگدە، ئۈج-مە، ئۈزۈمدە شاراب (مەيزاپ، مۇسەللەس-ت) چىقىرىدۇ، مېۋىنى كۈپكە سېلىپ ئېچىتىدۇ، ئېچىغاندا چۈپ كۈندە چىقىرىۋالىدۇ، ئېچىتقۇ سالمايدۇ، گۈرۈچ شىرنىسىگە ئوخشاش چىقىدىغان بىر خىل ئاشلىق ھارنى بار بولۇپ تەمى سەل-پەل چۈچۈمەل، ھاراق پۇرىقى يوق، ئادەمنى مەست قىلالايدۇ. ھەر يىلى ئەتىيازدا (سەھرا خەتمە ياكى زارا خەتمە-ت) ئەر-ئايال، قېرى-ياشلار مەي ۋە تاماق ئېتىدىغان قاچا-قۇچىلارنى ئېلىپ دالاغا يىغىلىپ ئوچاق ياساپ تاماق ئېتىدۇ. ناخشا ئېيتىشىپ خۇشال كەيپىد-ياتتا شاراب ئىچىشىدۇ. مەست بولغاندا ئاندىن بولدى قىلىدۇ، بۇ ئىچ-كىرىدىكى باھار سەيلىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئېتىكىسى (كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئەخلاق ئۆلچىمى). ئۇيغۇرلاردا فامىلە قوللىنىش ئادىتى يوق، نەسەبنامىسىمۇ يوق. ئېتىكىسىمۇ يوق. بوۋا-نەۋرە، ئاتا-بالىدىن باشقىلىرىنى بىلگىلى بولمايدۇ، ئىسىم قويۇش-تىمۇ نەچچە ئون خىللا ئىسىمنىڭ ئىچىدىن قويىدۇ. ئۆز ئارا ئارىلىشىپ

كېتىدۇ. ئاتىسىنىڭ ۋە ئانىسىنىڭ قېرىنداشلىرىنى يەنى تاغلىرىنىمۇ «ئاكا» دەپ چاقىرىدۇ، ئۇكا، جىيەن، كۈيۈڭغۇل، نەۋرىلەرنىڭ ھەممىسى - نى «ئۇكا» دەيدۇ، ئومۇملاشتۇرۇپ ئۇرۇق-تۇغقان دەيدۇ. ئوغۇللىرى ئۆي ئايرىپ چىقسا مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلالايدۇ، قىزلىرى ياتلىق بولسا مۈ - لۈكىنىڭ ئوندىن ئىككى ئۈلۈشىنىلا ئېرىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرالايدۇ.

ماددىي مەھسۇلاتلىرى

ھايۋانات. ھايۋانلاردىن قوي ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئات، ئۆ - نىڭدىن قالسا ئېشەك، ئۇنىڭدىن قالسا كالا، تۆگە بولۇپ، كالا ئەڭ ئاز. ياۋايى ھايۋانلاردىن تۈلكە ۋە جەرەن كۆپرەك. ئۇچار قۇشلاردىن كەپتەر ۋە ياۋا ئۆردەك كۆپ، شاتۇتمۇ بار. سۇ جانلىقلىرىدىن بېلىقلا بار، لې - كىن تەمىنلەشكە يېتىدۇ.

ئۆسۈملۈكلىرى. ئاشلىق تۈرلىرىدىن بۇغداي، قوناق، شال، زد - غىر، پاختا ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. دەل - دەرەخلەردىن تېرەك ۋە سۆگەت ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۈجمە. مېۋە - چېۋىلەردىن تاۋۇز - قوغۇن ئەڭ كۆپ تېرىلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۈزۈم، يەرلىك چىلان، ئۆ - نىڭدىن قالسا ئانار، نەشپۈت، ئامۇت، جىنەستە، قارىئۆرۈك، ئوت - چۆپلىرىدىن بېدىلا بار بولۇپ، قومۇش ئەڭ كۆپ. ھەر خىل كۆكتاتلار تۈرى جەنۇبىي جۇڭگونىڭكىگە سەل - پەل ئوخشايدۇ.

تەبىئىي ماللار. بۇ ئايماقتا ھەريىلى 70~80 مىڭ سەر يىپەك، 310~320 مىڭ جىڭ پاختا، 200 مىڭ جىڭ قوي يۇڭى ئىشلىنىدۇ. توقۇلما بۇيۇملار. ئايماقتىن ھەر يىلى 160~170 مىڭ تاقا بۆز رەخت، 15~16 مىڭ تاقا ئەتلەس - شايى، ئىككى مىڭ پارچىدىن كۆپ - رەك يىپەك، يۇڭ گىلەم؛ 10 مىڭ پارچىدىن كۆپرەك كىگىز، 1100 دىن 1200 پارچىگىچە كۆن - خۇرۇم، بىر قانچە 10 مىڭ تاختا خام قەغەز ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

مۇختارجان مۇھەممىدى

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن تەرجىمىسى

مەتكىرىم ئىسمائىل

جۇن چىڭيۈەن

لوپ ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى (1908-يىلى)

لوپ ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسىگە كىرىش سۆز

گۇاڭشۈننىڭ دىڭمو(قوي) يىلى قىشتا لوپ ناھىيەسىنىڭ دىۋانېيگى جۇن چىڭيۈەن ئورۇنلاشتۇرۇشقا بىنائەن بۇ يۇرت تەزكىرىسىنى يازدى. بۇ ئىش ياكى پىچۇننىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلدى. زامانىمىزدە كى ئىلىم ئەھلىلىرى يىغىنچاقلاپ چىققان ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى زاماندىكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن كىتابلارنىڭ پۇچۇلۇپ كەتكەن مۇقاۋدەسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ كىتابلار خەلققە تەربىيە بېرىپ ياخشى ئۆرپ-ئادەت يېتىلدۈرىدىغان، تاغ-سۇلارنىڭ ۋەزىنىنى ئاشۇرىدىغان، ئەۋلادلار ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان كىتابلاردۇر. پىقىرنىڭ بولسا كۆرگەن-بىلگىنىم ئاز بولۇپ، يازغانلىرىم يېتەرسىز بولۇشى مۇمكىن. چوڭ قوشۇنغا ئەگىشىپ جيا يۈگۈەن قوۋۇقىدىن چىقتىم، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى شىمالىي يول، جەنۇبىدىكى جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدىغان، قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان بۇ شىنجاڭدا قار-شۇرغان ئىچىدە 20 يىلدىن ئارتۇق چېپىپ يۈردۈم، شىنجاڭنى نەچچە قېتىم كېزىپ چىقتىم دەپ، ئۆز-ئۆزۈمگە تەمەننا قويغاچقا يازغانلىرىم مۇپەسسەل بولۇپ كېتەلمىدى.

گەپنى بېشىدىن باشلىساق، غەربىي خەن سۇلالىسى چېگرادىكى زېمىنلارنى ئاچقان. تارىختىن بۇيان لەشكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ كەلگەن ياڭگۈەن قوۋۇقىمۇ ھازىرقى جيا يۈگۈەن قوۋۇقىغا ئوخشىمايدۇ، ھۇن تەڭرىقۇتلىقى ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى ئەمەس ئىدى. تارىختا ئاتالغان 55 دۆلەت، 36 خان زېمىنى، يول ۋە تاغ-جىلغىلىرى باشقۇرغۇ-چىسىز قېلىپ، نەزەردىن ساقىت بولغان. بۇ، دەۋرلەرنىڭ ئۆزىراپ،

پىللارنىڭ كۆزدىن غايىب بولغانلىقى خالاس. خانداننىمىزغا كەلگەندە ئارقا-ئارقىدىن تىنچىتىش ئېلىپ بېرىلدى-يۇ، پۈتۈكچىلەر شىمالدى-كىگە ئېتىبار بىلەن قاراپ جەنۇبتىكىگە سەل قارىدى. جەنۇبىي شىن-جاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قاچاندىن باشلاپ بۇ جايدا ماكانلاشقانلىقى نامە-لۇم. ئۇلار بىلەن تىلىمىز ئوخشىمايدۇ. ئۇلارنىڭ يېزىقىمۇ باشقىچە بولۇپ، تەرجىمە قىلدۇرۇلسا مەنىدىن چەتنەپ كېتىدۇ، شەك پەيدا بو-لىدۇ. مەسىلەن، ئىلگىرى چېڭ چۈنيۈەننىڭ «خەرىتىلىك تەزكىرە-سى» جى ۋېندانىڭ خاتىرىسى، ۋېي موشېننىڭ «مۇقەددەس ئەل خاتى-رىسى» دە يەرلىك مەھسۇلاتلار، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ يوسۇنلىرى ھەم ئەلەم ماھارەتلىرى تەپسىلىي يېزىلغان. ئۇلار خان ئالىيلىرى تەستىق-لىغان «ھەممىباب ئۆرنەكلەر» بويىچە يۇلتۇزلارنىڭ بۇرچىدىن دېڭىز سۇ يوللىرىنىڭ مەنبەسىنى ئىزدەپ، بارىكۆل تېغىنىڭ ئۈستىدە ئۈزۈپ يۈرگەن شالاڭ سېرىق بۇلۇتلارنى كۆرۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باشلى-نىدىغان يېرى ئوخشايدۇ، دەپ قالغان. ھازىر ئۇ جايىنى تەكشۈرۈپ ئې-نىقلىغىلى بولمايدۇ، بەلكىم تاغ-سۇلار مۇشۇ جايدىن باشلىنىشى مۇمكىن، لېكىن تۇراقلىق ئەمەس. بۇ جايدا ئۆتكەن ئەۋلىيالارنىڭ ھېچقانچە كارامىتى يوقتەك تۇرسىمۇ، ئۇلار قېرىنداشلىق ۋە رەھىم-دىللىكنى تارقىتىدۇ. ئىتائەت قىلغانلار پەزىلەت ئىگىسى بولىدۇ. ئا-سىلارغا ھەيۋە قىلىنىدۇ، نەسىھەت قىلىنىپ تەنقىد بېرىلىدۇ. تېگى-تەكتىنى ئېنىقلىساق، بۇ تەربىيە يۇقماسلىق، خۇيى ئۆزگەرمەسلىك-تىن، مەدەنىيەتسىزلىكىدىن بولۇپ، ئىلگىرىدىن شۇنداق. گۇاڭشۇنىڭ 9-يىلى ئۆلكە، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، شىنجاڭنى تىنچ-تىش تەدبىرى يېزىلىپ، كېيىنكىلەرگە ئىبەرەت قىلىندى. كېيىنكى تەسىراتلارنى يېزىش ۋەجىدىن ئەمدىلىكتە بۇ يۇرت تەزكىرىسىنى يې-زىش جىددىي ئىش بولۇپ قالدى.

گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى خوتەننىڭ 38 كەنتىنى ئايرىپ، لوپ ناھى-يەسى تەسىس قىلىنغان. لېكىن، لوپقا دائىر خاتىرە ۋە تارىخى ۋەقە-لىك يەنىلا خوتەننىڭ تەزكىرىسىدە ئىدى. لوپ ناھىيە بولغاندىن بۇيان تاغ-دەريا، يول، تەبىئىي شارائىت ۋە ئۆرپ-ئادەت، ئالاقىدار سىياسىي

تەربىيە جەھەتلەردە بۈگۈنكىگە كېلىپ، يېنىكى نەزەر دائىرە بىلەن قاراشقا، ئۆتمۈشكە بۈگۈنكى نەزەر دائىرە بىلەن قاراشقا بولمايتتى. مۇشۇ يۈرتتە تا ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان ئىكەن، مىز، پەرماننى بەجا كەلتۈرۈپ، خەلقنى تەربىيەلەشنى زىممىمىزگە ئېلىپ، ئەبەدىلئەبەدىگە قالدىغان پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ، تۆت ئەخلاقنىڭ باشلىنىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى كېڭەيتىپ، ئاتا-ئانىنى ھۆرمەتلەشنى تەدرىجىي بىلدۈرۈپ، ئارزۇلىققا ئېتىبارسىز قاراش نىيىتىدە بولماي، ياۋايىلىقنى ئۆزگەرتىپ، گۈللەنگەن زاماندا بىللە سەيلىگەن ساياھەت قىلساق، تاغ-سۇلارنىڭ ۋەزنى ئاشىدۇ. گەرچە بۇ، ئەۋلادلار ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ھۆججەت بولالمىسىمۇ، لېكىن چىندىنلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مۇقەددىمىنى يازدىم. گۇاڭشۈنىڭ 33-يىلى (1908-يىلى) دىڭمو(قوي) يىلى قىشتا باش دەپتەردار ياكى پىچۇنىڭ مۇبارەك پۇتۈكلەردىن تاللاپ ئىشلىتىۋېلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم.

洛浦县乡土志·序

开万世之利，扩四端之义，由渐而知尊亲教养，无膜视隔阂之意，化榛莽而同游熙暉，虽无由使山水增重，为后世不可少之文献，然即事纪实，他日之振矜而兴起者，山川簿领，善善从长，岂胜书也哉，岂胜书也哉，是为序。

光緒三十三年岁次丁未冬月选用主簿杨丕灼谨识。

تارىخى

لوپ ناھىيەسى، گۇاڭشۈنىڭ 29-يىلى (مىلادىيە 1904-يىلى) خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىدە.

نىڭ شەرقىي چېگراسى بولغان يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى 15 كەنت، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ غەربىي چېگراسى بولغان يىكەن لەڭگەر - نىڭ غەربىدىكى 23 كەنتنى ئايرىپ تەسىس قىلىنغان. لوپ كەنتى با - زىرىدا ناھىيە مەھكىمىسى سېلىنىپ، بىر ئامبال، بىر پاشىپا بەگ قويۇلۇپ، خوتەن ئايماق مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولغان. «خەننامە» دىكى ئۇدۇن خانلىقى بۈگۈنكى خوتەن، كېرىيە زېمىنى بولۇشى مۇمكىن. ئۇدۇننىڭ شەرقىدە ئۇزۇنئات خانلىقىمۇ بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ۋە تارىخىي جەريانىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغىلى يازما مەنبە يوق.

ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى، گىجا چوڭ ئۆستىڭى ۋە ئۇنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى بۇلاق ئېرىقلىرى پاسىل قىلىنغان. غەربىي خوتەن ئايمىقىغا، شەرقىي كېرىيە ناھىيەسىگە قارىغان. تارىخىي دەۋر - لەردە نېمىلەر تەسىس قىلىنغانلىقى ئېنىق ئەمەس، ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزگىرىش بولمىغان.

يۇرت سوراھ ئۇتۇقلىرى خاتىرىسى

گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىشقا تەيىنلەنگەن تاۋچىن جاي ئايرىپ ناھىيە تەسىس قىلدى ۋە مىرزا دىۋان ئاشلىق ئىسكىلاتى، ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى ساراي-ئۆتەڭ، سەييارە مىرشاپلار قاراۋۇلخانە - سى، چارۋا باج ئىدارىسىنى تەرتىپكە سالدى ۋە چوڭ بىر ئىبادەتخانا سالدۇردى. دول يېزىسىنىڭ قەھەتچىلىك سېلىقىدىن 80 دەندىن ئاز - تۇقىنى كەچۈرۈم قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ناھىيە تەسىس قىلىشقا دائىر ئىشلار بولۇپ، يولغا قويۇلغان ئىشلار ئەنگە ئېلىندى. خوتەن بىلەن كېرىيە ئارىلىقىدىكى ناھىيە پاسىلى بېكىتىلدى. ئىلگىرى يۇرت سوراھ ئۇتۇقلىرى ۋە لەشكىرىي ئىشلار، ئاقساقاللار ئىشلىرى يۈرگۈ - زۈلۈكسىز بولغاچقا، بۇ ماتېرىيالدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

ئاھالىسى. ئۇيغۇرلار بۇ يەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسى. خەنزۇلار بولسا ۋاقىتلىق تۇرۇپ ئۇششاق تىجارەت قىلىدىغانلار ۋە قۇماتقا كېلىپ قاشتېشى كولىدايدىغانلار بولۇپ، كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان بولغاچقا سا - نى مۇقىم ئەمەس.

نوپۇسى. ئەرلەر: چوڭلار 22 مىڭ 991 نەپەر، كىچىكلەر 10 مىڭ 576 نەپەر. ئاياللار: چوڭلار 20 مىڭ 428 نەپەر، كىچىكلەر 9343 نەپەر. ئۇرۇق-جەمەتلەر ۋە دىنى. ئۇيغۇرلاردا فامىلە ۋە جەمەت يوق بو-لۇپ، ئىلگىرىدىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتىگە دائىر يازما مەنبە يوق. لاما دىنى، سېرىق كۇلالىقلار دىنى، قىزىل كۇلالىقلار دىنى ۋە ئەيسا ئەلەيھىسسالام تەرەپدارلىرىنىڭ خىرىستىيان دىنى، كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بۇ تەۋەلىكتە ئەسلا يوق.

ئوقەتچىلىكى

تۆرە: يوق، دېھقان: 8264 نەپەر، سودىگەر: 347 نەپەر. ئۇيغۇرلاردا ئادەتتە قۇرئان قىرائەت قىلالايدىغان ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغانلارنى «ئاخۇنۇم، موللام» دەيدۇ. ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان مائارىپ ئىشلىرى تېخى يولغا قويۇلۇپ بولالمىغاچقا، پەننىي مەكتەپلەر-دە مەخسۇس ئوقۇيدىغانلار يوق ئىكەن. دېھقانلار بولسا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىدىغانلار بولۇپ، ھەممە كەنتلەردە شۇنداق. كاسپىلارغا كەلسەك، تامچىلىق، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، يىپەكچىلىك، بۇزچى-لىك، كىگىزچىلىك قاتارلىق كەسىپلەرنى قىلىدىغان ئۇستىلار ھەممىلا يەردە بار. سودىگەرلەر ئىچىدە كاتتىلىرى يوق، ساپلا ئۇششاق تىجارەت قىلىدىغانلار بولۇپ، ھەر بازار كۈنى سودا قىلىپ بولۇپلا قايتىپ كېتىپ يەنىلا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىشىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئاق كۆڭۈل ۋە ساددا كىشىلەر كۆپ بولۇپ، يامۇلدا ئىشلىگەنلىرىلا سۆزمەنلىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ شاگىيو، يۈز بېشى ۋە چاپارمەنلىرىنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇ يوسۇنلىرىغا ئەگىشىدۇ، چوشقا گۆشى يېيىشىنىلا قاتتىق مەنئى قىلىدۇ. باشقا ئادەتلىرى خەنزۇلارنىڭكىدىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. ھېيتنىڭ ئالدىدا ئالدى بىلەن ئاخۇنۇم 30 كۈن روزا تۇتۇشنى ئۇقتۇرىدۇ، روزا تۇتۇش ئاخىرلىشىپ ھېيت كەلگەندە ئۇن تائاملىرى ۋە مېۋە-چېۋىلەر بىلەن ئۇرۇق-تۇغقان، يار-بۇرادەرلىرىنى مېھمان قىلىدۇ، كۆرۈشكەندە ئىككى

قولنى جۈپتەكلەپ ئېگىلىپ، ئۆز ئارا مۇبارەكلەشيدۇ. بىر-بىرىنى قۇتلۇقلاش ۋاقتى ئون كۈندەك داۋام قىلىدۇ. ئاياللىرى تالا-تۈزگە چىق-سا ئاق لېچەكتە يۈزىنى يۆگەيدۇ. پەقەت ئاتا-ئانىسى ئالدىدا روپاشلىق قىلمايدۇ. ئاخۇنۇملارغا ھۆرمەت قىلىشىدۇ. ئاياللىرى مېھرىبان كېلىدۇ. باشلىقنى چوڭ بىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىلىرىغا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىپ كەتمەيدۇ. خوتۇن ئالسا ئاخۇنۇمنى چىللاپ نىكاھ ئوقۇتىدۇ، پەر-زەنتلىك بولغاندىمۇ چىللاپ ئىسىم قويغۇزىدۇ، ئۆلۈم-يېتىم يۈز بەرسە، مېيىتىنى ئاق خامدا ئوراپ، ياغاچ جىنازىغا سېلىپ، پىيادە كۆتۈرۈپ ئا-پىرىپ يەرلىكىدە قويدۇ. گۆر ئۈستىگە توغرىسىغا قەبرە قاتۇرۇپ، ئۇنى قوي مۇڭگۈزى بىلەن بېزەيدۇ ۋە كالا، ئات قۇيرۇقىنى ئېسىپ بەلگە قىلىپ قويدۇ، بۇنداق جايىنى «مازار» دەيدۇ. ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىرلىك تىزمايدۇ، گۈرۈچ ۋە قوي گۆشىدە پۈلۈ ئېتىپ جامائەتكە نەزىر ئېشى بىرىدۇ. چىنە-چوكا ئىشلەتمەي پۈلۈنى ياغاچ خونچا ئاياقلارغا ئۇسسۇي-دۇ. خەير-ساخاۋەت قىلىشىدۇ. موللا تەكلىپ قىلىپ قۇرئان ئوقۇتىدۇ، بۇنى «نەزىر» دەيدۇ. ئوغرى-قاراقچىلاردىن بەك ئەندىشە قىلىدۇ. زىرا-ئەتلەرنى يىغقاندىن كېيىن، ساقلاشقا جۈرئەت قىلالماي سېتىشقا ئال-دىرايدۇ. كۈمۈش تەڭگە تاپسا گەمگە يوشۇرۇپ ساقلايدۇ. جىددىي پۈل لازىم بولغاندا ئۆسۈم تۆلەپ قەرز ئېلىشقا رازىكى، گەمىدىكى پۈلنى مە-دىرلاتمايدۇ. يامان قىلىقنى دوراشقا ئامراق، ھىيلىگەر ۋە يامانلىرى كۆ-پىنچە ھاللاردا نادان ۋە قورقۇنچاقلارنى ئالدايدۇ، ئىش تېرىيدۇ ۋە پۈل-مالنى قاقتى-سوقتى قىلىدۇ، نادانلىرى ئۇلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى ئۇقالمايلا قالىدۇ. بەلكىم مەجەزى ئۇلارنى مۇشۇنداق ھالغا كەلتۈرۈپ قويغاندۇ ياكى تەربىيە يۇقمىغانلىقىدىندۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېلىپبەسى

ئۇيغۇرچە ھەرپ بىلەن خەنزۇ يېزىقىدىكى 36 ھەرپ ۋە 28 ھەرپنىڭ مەنبەسى باشقا بولسىمۇ، ئىشلىتىلىشى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. بو-غۇز، تىل، لەۋ، چىش ئارقىلىق لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەن تاۋۇش چىقىرىش بويىچە بۇلارنى گۈەن، شاك، جياۋ، جىز، يۈدىن ئىبارەت بەش

جۇغراپىيەسى

لوپ ناھىيەسى شىنجاڭ ئۆلكە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 5004 چاقىدە - رىم، خوتەن ئايمىقىنىڭ شەرقىدىن 75 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بو - لۇپ، شەرقىي كېرىيە ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغىچە، غەربىي جەنۇبى خو - تەن ئايمىقىغىچە يېتىپ بارىدۇ، يۇرۇڭقاش دەرياسىدا چېگرالىنىدۇ، شى - مالدا قۇملۇق چۆل - جەزىرە ئارقىلىق ئونسۇ چېگراسىغىچە بارىدۇ، ھا - زىر يول يوق. سۇ ۋە ئوت - چۆپ بولمىغاچقا مېڭىشقا بىئەپ.

ناھىيە ئۈچ مىڭلىققا بۆلۈنىدۇ (ئۇيغۇرلار 1000 ئائىلىنى بىر مىڭ - لىق دەيدۇ)، بىرى سامپۇل مىڭلىقى بولۇپ، ئۇنىڭغا 23 كەنت قارايدۇ، كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. يەنە بىرى ئاتلان مىڭلىقى بو - لۇپ ئۇنىڭغا 14 كەنت قارايدۇ. بۇنى خوتەن ئايمىقى ئايرىپ بەرگەن بو - لۇپ، ناھىيەنىڭ غەربىي زېمىنى ھېسابلىنىدۇ. گىجا كەنتىدىكى چوڭ ئۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى بۇلاق سۈيى ئاقىدىغان ئېرىق - ئۆستەڭلەر خوتەن بىلەن كېرىيەنىڭ كونا چېگراسى. يەنە بىرى تەۋەك - كۈل مىڭلىقى بولۇپ، بىر كەنت تۆت كىچىك كەنتىگە بۆلۈنگەن. بۇند - مۇ خوتەن ئايمىقىدىن ئايرىپ بېرىلگەن، بۇ جاي يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى تۆۋەن ئېقىنىدا بولۇپ، ئەتراپى قۇملۇق بىلەن ئورالغان، شىمالىي تەرىپى ئونسۇ چېگراسىغىچە بارىدۇ. يول يوق. ئۇنىڭ ئۈستى - گە سۇ ۋە ئوت - چۆپمۇ يوق دېيەرلىك.

ناھىيە يامۇلى. گۇاڭشۇنىڭ 29 - يىلى ناھىيە تەسىس قىلىشقا كەلگەن تاۋجېن ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى ساراينى يامۇلغا ئۆزگەرتىپ ئال - دى تەرىپىنى جەنۇبقا قارىتىپ سالغان. دەرۋازىدىن كىرگەندە كارىدور - نىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە يايخانا، مىرزىخانا، تىلماچ ياتقى قاتارلىق جەمئىي بەش ئېغىز ئۆي بار. پەلەمپەي لەمپىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر گىسكىلات ۋە بىر قاماقخانا بار، يۇقىرىسىدىكى ئىشخانا زالىدا ئىسسىتىش بۆلمىسى بار، زالىنىڭ ئارقا تەرىپىدە بىر ئىشخانا ۋە بىر مېھمانخانا بار، ئارقا ئىشخانىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى چاسا رامكىلىق ئىشكتىن ھويلىغا كىرگىلى بولىدۇ، ھويلىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر ئېغىزدىن سوراقخانا ۋە سولاقخانا بار. ئۇنىڭ يۇقىرىسىدا ئۈچ ئېغىز

ئىچكى بۆلمە بار. ئارقا ئىشخانىدىن سول تەرەپتىكى ئۈچ مەھكىمە ئىشخانىسىغا، ئوڭ تەرەپتىكى ئاشخانا، ئات ئېغىلى قاتارلىق ئۈچ ئىد-غىز ئۆيگە بارغىلى بولىدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئوڭ-سول ۋە ئارقىسى ئاھادە تام بىلەن ئورالغان.

پاششاپ بەگ مەھكىمىسى. گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلغاندا، كونا ئۆيلەرنىڭ ئالدىنى جەنۇبقا قىلىپ ئۆزگەرتىپ تۈزەش-تۈرۈپ پاششاپ بەگ مەھكىمىسى قىلغان. دەرۋازىدىن كىرگەندە ئوڭ ۋە سول تەرەپتە ئۈچ ئېغىزدىن يان ئۆيلىرى بار، يۇقىرىسىدا ئىشخانا زالى بار، ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە بىردىن ياتاق ئۆي، ئاشخانا ۋە قازناق بولۇپ ئۈچ ئېغىزدىن ئۆي بار.

ئۆتەڭ. دول ئۆتەڭى لوپ ناھىيە يامۇلىنىڭ غەربىدىكى كوچىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، شەرقتىن بەش چاقىرىم ماڭسا لەڭگەر بار. 40 چاقىرىم جايدا بەشتوغراق ئۆتەڭى بار. غەربكە 75 چاقىرىم ماڭسا خوتەن ئايمىقىنىڭ ئاخىرقى ئۆتەڭى بار. ئاقتاش ئۆتەڭىنىڭ كونا ئورنى دول ئۆتەڭىنىڭ شەرقىدىن 75 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئىكەن. شەرقتىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى يىكەن لەڭگەر كېرىيە چېگراسى بو-لۇپ، شەرققە يەنە 50 چاقىرىم ماڭسا، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ چىرا ئۆ-تىڭىگە بارىدۇ.

ھۆكۈمەت سارايلىرىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، بىرى ناھىيە يامۇلى-نىڭ غەربىدىكى كوچىنىڭ جەنۇبىدا، گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ئۆزگەرتىپ سېلىنغان. يەنە بىرى بەشتوغراق ئۆتەڭىدىكى كونا ئورنىدا.

چوڭ بۇتخانا. ناھىيە تەسىس قىلىشقا كەلگەن تاۋجىپىن گۇاڭشۇ-نىڭ 31-يىلى غەربىي كوچىنىڭ شىمالىغا سالدۇرغان بولۇپ، ئالدىغا دالدا تام سېلىنغان، ئىككى تەرەپتىكى سالاسۇنلۇق ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ، دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە «مۇقەددەس بۇتخانا» دەپ يېزىلغان. ئىشىكتىن كىرىشكە كارىدۇرنىڭ ئوڭ ۋە سول يېنىدا ئۈچ ئېغىزلىق بىر كورپۇستىن ئۆي بار. يۇقىرىسى پەلەمپەي بولۇپ چوڭ زالغىچە با-زىدۇ. كورپۇس ئۆيلەرنىڭ چاسا رامكىلىق ئۈچ ئىشىكى سىرتقا ئېچىل-غان، زالىدىكى تەڭلىك ئۈستىگە ئۆرە بۇت قويۇلغان، تەڭلىكنىڭ ئالدى-غا ئىسرىق قويىدىغان شىرە بولۇپ، ھەر يىلى تاۋاپ قىلىنىدۇ ۋە مۇبا-

رەكلىشىدۇ. ئەتىياز ۋە كۈزدە نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. پىر ئۇستاز كۇڭزى، ۋېنچاڭ، گۈەندىيلارغا ئاتا چوڭ زالدا تەزىيە تاختىلىرى قو-يۇپ تەزىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. ئەتىياز ۋە كۈزدە نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئەجدەر ئىلاھى، شەھەر ئىلاھى تەزىيە تاختىلىرىمۇ ئوڭ ۋە سول يانغا قويۇلغان بولۇپ، تەزىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرۈلىدۇ. يەر مۇئەككىلى، ئاشلىق مۇئەككىلى، دېھقانچىلىق پىرى، ئاسمان ئىلا-ھى ۋە يەر ئىلاھىغا ئاتا چىراغ ئۆتكۈزگەندە نەزىر-چىراغ سۇ-پىسى ياساپ تەزىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ.

سەييارە مىرشاپ قاراۋۇلخانسى. ناھىيە تەسىس قىلىشقا كەل-گەن مۇۋەققەت ئامبال گۇاڭشۇنىڭ 30-يىلى يېڭىبازار، تەۋەككۈل كەنتلىرىدە سەييارە مىرشاپ قاراۋۇلخانسى تەسىس قىلىپ، ھەر بىر قاراۋۇلخانغا بىردىن ھەيئەت، بەشتىن مىرشاپ چىرىك قويغان.

مەكتەپ. گۇاڭشۇنىڭ 32-يىلى مۇۋەققەت ئامبال يەن تىڭكۈي ناھى-يەنىڭ شەرقىي كۈچسىدا پۇقرانىڭ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ، بىر ئو-قۇتقۇچى، 14 ئوقۇغۇچى بىلەن مەكتەپ ئاچقان.

خەير-ساخاۋەت سېڭى. گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا خوتەندىن زاپاس ئاشلىقتىن 340 نەچچە دەن قوناق، كېرىد-يەدىن 800 دەن قوناق يۆتكەپ بەرگەن بولۇپ، تاپشۇرۇۋېلىش-تارقىد-تىشقا دۆلەتمەن ئۇيغۇرلاردىن قويۇپ، ساڭنىڭ قائىدىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئۆسۈم قوناقتىن ئۇنىڭ راسخوتلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، قالغى-نىنى يىل ئاخىرىدا ناھىيەدىكى يېتىم-يېسىرلارغا نەپقە ۋە قۇتقۇزۇش ئاشلىقى قىلىپ بېكىتكەن. ھېساباتتا جەمئىي 1200 دەن قوناق ساقلانغان.

جامائەت سېڭى. گۇاڭشۇنىڭ 29-يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، خوتەن، كېرىيە تەۋەسىدىن سامپۇل، ئاتلان، تەۋەككۈل مىڭلىقلىرىغا جەمئىي ئۈچ مىڭ دەن ئاشلىق يىغىلغان. ھەر بىر مىڭلىقتا بىردىن ساڭ قۇرۇپ 10 ماددىلىق ساڭ قائىدىسى، تامغا ۋە ھېسابات دەپتىرى تۇرغۇزۇلغان، يىللىق دائىملىق خىراجەت، يەرلىكنىڭ خەيت-ساخاۋەت ئىشلىرىغا ئىشلەتكەندىن سىرت، دىڭمۇ يىلى ھېسابات قىلغانغا قەدەر تىزىملىكتە 10 مىڭ دەن ئاشلىق زاپىسى قالغان. 10 ماددىلىق ساڭ قا-

ئىدىسى مۇنداق بولغان : 1) باشقۇرۇشقا بىر ئادەم تاللاپ قويۇش؛ 2) قە- رەللىك ھالدا كىرىم قىلىش ۋە چىقىم قىلىش؛ 3) ئاشلىق ئۆسۈمىنى كېلىشىپ ئېلىش؛ 4) ياخشى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ياخشى ساقلاش؛ 5) يۆتكەپ ئىشلىتىۋېلىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش؛ 6) دەپتەر خاتىرىسە- نى قاتتىق تەكشۈرۈش؛ 7) چىقىم قىلىشنى ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەش؛ 8) ئۆتكۈزۈپ بېرىش- ئۆتكۈزۈۋېلىشنى چىڭ تۇتۇش؛ 9) ساڭنى رىمونت قىلىپ ئىشلىتىش؛ 10) قاقتى- سوقتى قىلىشنى قاتتىق مەنئى قە- لىش. بۇ 10 ماددا يامۇلىنىڭ ئومۇمىي رىسالسىگە خاتىرىلەنگەن بو- لۇپ، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە يېزىقتا تاختىغا ئويۇپ ھەر قايسى ساڭلارغا ئېسىپ، ئۇزاق داۋام ئەتتۈرۈش نىيەت قىلىنغان (ھەر قايسى ماددىلارنىڭ يەشمىسى بەك كۆپ بولغاچقا، خاتىرىگە ئېلىنمىدى).

مۇساپىرلار زاراتلىقىدىكى قەبرىە تېشى يادنامىسى. ۋاڭ ۋېن- چېڭنىڭ «قەبرىستانلىقتىكى نەزىر- چىراغ» دېگەن ماقالىسىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئاستانە يولىدىكى چوڭ شەھەردىمۇ مۇساپىرلار زاراتلىقى بولماي قالمايدىغانلىقىنى بىلگەندە، ئادەم ئىچ ئاغرىتماي تۇرالمىدۇ. لوپتا يېڭىلا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا خەنزۇلاردىن سودا- سېتىق بىلەن بۇ يەرگە كۆ- چۈپ كەلگەنلەر بارغانسېرى ئاۋۇپ، يەن شىڭونىڭ شەھىرىدە ئېيتىلغى- نىدەك «تولۇمغا ئۇلۇغ سۇ كېرەك، بۇددا دىنىدا مېيىت كۆيدۈرۈشكىمۇ ئۇ- لۇغ ئوت كېرەك» يەنى يىراقتىن كۈدە- كۆرىپلىرىنى كۆتۈرۈپ كەلگەنلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان يېرى بولمىسا بولمايدۇ. ئەگەر ياردانلىقنى تىز- دۈرۈپ، يەر ئاچمەن دەپ لالما ئىتلارغا يەم بولۇپ كەتسە، قاراپ تۇرۇپ كۆڭلىمىز بۇزۇلماي تۇرساق ئادەمگەرچىلىك بولامدۇ؟

گۇاڭشۇنىڭ 31- يىلى مۇۋەققەت ئامبال تاۋجېن جۇن يۈگېڭنى پۇل ئىئانە قىلىشقا تەۋسىيە قىلىپ، سودا مۇپەتتىشى ياكى باۋلىنىنى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلىپ، شەھەرنىڭ غەربىي چېتىدىكى دۆڭلۈكىنى سې- تىۋېلىپ، ئەتراپىغا قورشاپ تام سېلىپ ئىچىگە كەپە ياساپ ئېخۇا يۈەن (鹅花园) مۇساپىرلار باغچىسى) دەپ نامى يېزىلغان بۇ جاي، كۆپچى- لىكىنىڭ ئۆملۈكتە كۈچ چىقىرىشى بىلەن پۈتكەچكە، ئەل ئارىسىدا نامى ئۆچمەسلىكى ئۈچۈن تاشقا يادنامە ئويۇلغان.

شياڭخۇا شىپىڭى ئابىدىسى. شياڭخۇا شىپىڭى گۇاڭشۇنىڭ 32- يىلى خې بولۇڭ كېرىيەنىڭ ئامباللىقىغا يۆتكەلگەندە بېغىشلىمىسە-

نى يازغان، ياكى باۋلىن، سۈي شۇمىڭلار خەتنى قەدىرلەش ئۈچۈن بېغىش-لىمىنىڭ ئاستىغا ئىسرىنقىلاش سۈپىسى سالدۇرغان. لوپتىكى سودىگەرلەر ۋە خەلق ئۇنى ياد ئېتىپ بەس-بەستە سېلىپ پۈتكۈزگەن. «مۇسۇلمانلار ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش» دېگەن بېغىشلىمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەلنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىش چېگرا رايوندىكى پۇقرالارنى تەسىرلەندۈردى، ئۆزىنىڭ پۇقرالارنىڭ ئامبىلى ئىكەنلىكىنى ئۇيدان بىلگەنلەر مۇشۇ يۇرت ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، پايدىسىز ئىشلارنى ئۈگۈتۈشكە دائىر خەت-ئالاقىلار بىلەن ئالدىراش بولۇپ، چارچاپ جۈدەپ كەتتى. تۇغ-قانلار ئەخلاق مىزانى تەربىيەسىنى سىڭدۈرگەن ئەجرىنىڭ يەردە قالماس-لىقىنى چىن كۆڭلىدىن ئۈمىد قىلىدۇ. دىيانەتلىك ئەمەلدارلارنى ياد ئېتىش يۈزىسىدىن پۇقرالار بۇ شىپاڭنى تاشلاپ قويمايدۇ.»

تەرەپ ئىلاھى بۇتخانىسى ئابدىسى. بۇ بۇتخانىدا دۇئانىڭ ئىجابەت بولۇشى، جەنۇبىي شىنجاڭغا داڭ كەتكەنلىكى ھەممە كىشىگە ئايدىن ئايدە تېخىمۇ ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا خەنزۇلار خۇددى چۈمۈلىدەك بۇ ئىبادەتخانىغا ئولاشقان. تېبابەتچىلىك — دورىگەرلىك تېخى يولغا قويمىغان بولغاچقا، يازنىڭ ئىسسىقى ۋە قىشنىڭ سوغۇقىدا ئاغرىق تارتىپ قالسا دۇئا-تىلاۋەت قىلىدىغانلار يىراقلاردىن بۇ بۇتخانىغا كېلىدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن جامائەت بىردەك قوشۇلۇپ، پۇل ئىئانە قىلغۇچىلارنىڭ مۇبارەك ئىسمىنى تەنتەنە بىلەن شېڭنىڭ سول تەرىپىگە ئويۇپ مەڭگۈلۈك يادنامە قىلىشقان بولۇپ، ئەۋلادلارنىڭ ئەستە ساقلىشىغا قالدۇرۇلغان.

يارلىق تەبلىغ مۇنبىرى. گۇاڭشۇنىڭ 33-يىلى 9-ئايدا مۇۋەققەت ئامبال خۇچىڭيۈەن 16 ماددىلىق يارلىقنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يارلىقنى شەرھىلەپ ئوقۇشلۇق قىلىپ 10 مىڭ سۆزلۈك نۇتۇق تېكىستىنى تۈزۈپ، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچىنى بىرلەشتۈرۈپ كىتابچە قىلىپ مەكتەپكە بىردىن، شاڭخېلارغا بىردىن تارقىتىپ بەرگەن. ئۇلارنى قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈپ كۆرۈشكە، بىلىمنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ھەر بىرىنى بىر قانچە پارچىدىن كۆچۈرۈشكە بۇيرۇغان. يەنە لوپ، يۇرۇڭقاش، سامپۇل بازارلىرى، ھاڭگىيا، تەۋەككۈل كەنتلىرىدە جەمئىي بەش ۋەز-تەبلىغ سەھنىسى ياساشقا ياردەم بېرىپ، جامائەتچىلىككە خەنزۇچە بىلىدىغان موللىدىن بىرىنى تەۋسىيە قىلىپ، ئۇنىڭغا ئومۇمىي يەشمىنى پىششىق ئوقۇتۇپ،

راۋان جاۋاب بېرەلگەنلەرگە ئايلىق مائاش ئاشلىق بەرگەن. بۇ موللىلار جايلارنىڭ بازار كۈنلىرىدە سەھنىگە چىقىپ ئومۇمىي يەشمىدىن ئېھتىرام ۋە ئېھتىيات بىلەن ۋەز ئېيتقان. چېگرا رايوندىكى پۇقرالارنى رىغبەتلەندۈرۈش، ئۇلارنىڭ كەلگۈسىدە ياخشى خۇلقلۇق كىشىلەردىن بولۇپ چىقىشىغا يېتەكلەشكە بىرەر ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن ھەر ئايدا ئىككى-ئۈچ كىشىدىن سوئال سوراپ، ئومۇمىي مەزمۇنى دەپ بېرەلگەنلەرگە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئەھۋالغا قاراپ مۇكاپات بېرىلگەن.

بازار، ئۆتەڭلىرى

يۇرۇڭقاش بازىرى (玉龙喀什八棚) ناھىيەنىڭ غەربىدىن 60 چاقىدە رىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»دا «玉龙街赤» (يۈ-رۇڭقاش) دېگەن يەر نامى ئۇچرايدۇ. خانىدانىمىز خوتەندە ئالتە شەھەر تەسىس قىلغاندا يۇرۇڭقاش شۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، خوتەن ئايمىقىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. لوپ بازىرى — يەنى ھازىرقى ناھىيە مەركىزى، كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. سامپۇل بازىرى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى كۆچكەن كەنتىدە بولۇپ، كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. يېڭى بازار ناھىيەنىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، بۇنىمۇ كېرىيە ناھىيەسىدىن ئايرىپ بېرىلگەن. لەڭگەر ناھىيەنىڭ شەرقىدىن 35 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جاي ئىسمى يوق. بىرى بەشتوغراق ئۆتەڭنىڭ شەرقىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ ئىسمى يېكەن، يەنى كېرىيە بىلەن چېگرالىنىدىغان جايدا. چوڭ قۇمات ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىن 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، يەنى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ ناھىيە چېگراسىغا كىرىدىغان جايدا. كىچىك قۇمات ناھىيەنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بولۇپ، بۇ جاي ساپلا قۇملۇق. دەريا قاشتېشى چىقىدىغان بولغانلىقتىن خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تاش كولىغۇچىلار كۆپ. قۇم دۆڭلەرنى بويلاپ بۇلاق بار يەرلەرگە ئۆيلەرنى سېلىپ، كۆچەت تىكىپ، تاش كولىغۇچىلارنىڭ قونالغۇسى قىلىنغان.

تاغلىرى. تېكىلىك تېغى ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 70 چاقىدە رىم كېلىدىغان جايدا. تاغ تىزمىلىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىنى بويلىغان، قاتتىق تاغ جىنسلىرى چوقچىيىپ تۇرىدۇ. ئۈستىدە دەل-دەرەخلەر يوق، تاغ تۈۋىدە ئىككى كىچىك بۇلاق بار بولۇپ، شىمالغا ئاقىدىغان بىرسى

لەڭگەرگە، يەنى بىرى بەشتوغراق ئۆتمىگە ئېقىپ بارىدۇ. دەريا-ئېقىنلار. يۈرۈڭقاش دەرياسىنىڭ مەنبەسى قۇرۇم تېغىنىڭ شەرقىدىكى چوڭ مۇز تاغنىڭ تۈۋىدىن باشلىنىدۇ. بۇ يەردە كەڭلىكى 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان كۆل بار. كۆلدىن ئىككى ئېقىن باشلىنىپ بىرى شەرقتىن شىمالغا، يەنە بىرى غەربتىن شىمالغا قىياش ھالدا 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ، ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ قۇماتتا ئۇچرىشىپ تەۋەككۈلغا بارغاندا خوتەن دەرياسىغا قوشۇلۇپ، قۇملۇقنى باغرىلاپ شىمالغا ئېقىپ ئونۇ تەۋەسىدىكى چارچىنىڭ جەنۇبىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دەريالار بىلەن قوشۇلۇپ، شەرققە ئېقىپ تارىم دەرياسىغا قوشۇلۇپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

بىزلىيا سەككىز كەنت ئۆستىڭى شەرقتىكى بىزلىيا، سەبىناجۇ، خەيخۇر، ئىلدام، لەڭگەر، چاقماق، كۆچكەن كەنتلىرى ۋە شىيا كەنتىدىكى ئېگىز يەرلەرنى سۇغىرىدۇ.

دول سەككىز كەنت ئۆستىڭى شىمالغا ئېقىپ قاناق، قابا، لاۋا، لوپ، چاپان، راخمانپور، دول، شىيا كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ. گىجا يەتتە كەنت ئۆستىڭى شىمالغا ئېقىپ گىجا، بامىيا، ئايماق، ھاڭگىيا، كۆكمەت، چاۋاغ، جىمىيا كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى ئۆستەڭنىڭ تۈۋەن ئېقىنىدا بۇلاق سۇلىرى بولۇپ بىر قانچە ئېرىقلارغا ئايرىلىپ ئاقىدۇ.

ئاتلان مىڭلىقىدا بىر ئۆستەڭ، ئىككى ئېرىق شىمالغا ئېقىپ: باش-ئاتلان، ئاياغئاتلان، باش چالمىيا، ئاياغ چالمىيا، قىجىيا، يۇقا قۇيۇش، تاڭمۇچىناي، مىخنىيا، تامئېغىل، سولۇا، ناغرىچى، كۇچۇ، باشجىمىيا ۋە ئاياغ جىمىيا كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ.

تەۋەككۈل مىڭلىقى ئىچكى جەھەتتە تۆت كىچىك كەنتكە ئايرىلغان بولۇپ ئىككى ئۆستەڭ بورازان، قاقشال، يۈرۈڭقاش، ئاتبېشى كەنتلىرىنى سۇغىرىدۇ، ناھىيەنىڭ ئېتىزلىرى تۈپتۈز كەتكەن بولۇپ، پەقەت بىرلا يۈرۈڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىپ، دەرەخلەر باراقسان ئۆسۈپ سايە تاشلايدۇ. ھەر قايسى كەنت (ئاھالىلىرى) ئېرىق بويلاپ تېرىق-چىلىق قىلىدۇ، ئېرىقلار كەنتنى يېقىن چۆرىدىگەن، بولۇق ۋە كۆركەم دەرەخلەرمۇ مۇشۇ ئېرىقلاردىن سۇ ئىچىدۇ، بۇلاق سۇلىرىمۇ راۋان ئېقىپ تۇرىدۇ. تېرەك، سۆگەت، ئۈجمە دەرەخلىرى كۆپ بولغاچقا، پىلە بېقىلىدۇ.

دۇ. ئېرىقلارنىڭ ئايغى چىقىدىغان يەردىكى ئۆت-چۆپلۈك كۆل بويلىرىدا مال باققىلى بولىدۇ، لېكىن كۆپ باققىلى بولمايدۇ. يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سەككىز مەنزىرىسى^① يىلان باغرى قاشتېشى دەرياسى، تۆمۈر چوققا مەنزىرىسى، قاتمۇ - قات ئۈجمىزارلىق، ئېسىل قاشتېشى، ئالتۇنرەڭ قۇملۇق، قايىللىق، ئاي شولىسى بۇلاق سۈيىدە، ئۇپۇققا تۇتىشىدۇ چىلان تۇپراق.

1-تېكىست

ئوچىسا پەسكە بۇلۇتلۇق چوققىدىن ئەگىز سۇلار، سۇ، بۇلۇت مېھرى كۆڭۈللۈك دوستلارغا دەل تەققاسلىنار. بەگ - ئەمەلدار ئوتۇغانلىق تاجىسىدا خۇش چىراي، يولدا كارۋان، كەڭ ئۇپۇق زەپمۇ سۈزۈك-ئۆز كۆرۈنەر. توپ بولۇپ ئەل بېرىشەر دوستلۇق سالىمى، بۇ يوسۇن، دوست - يارانلىق ئەل - جامائەت، شاۋقۇن - سۈرەنلىك يۈرۈشەر. قۇملىرى ھۇشقۇتسا دەريا قىرغىقىنىڭ گاھىدا، پەسلىگەن دولقۇنغا تەڭكەش، مۇڭسىمان ناخشا كېلەر.

2-تېكىست

تاغ ئارا پەسكە نەزەر سالىساڭ يېشىللىق مەنزىرە، كارىدور ھاسىل قىلىپ سىڭگەن شەپەق ئىچرە بۇلۇت. ئۆتسە لەرزىن يەلپۈتۈپ تال-نوتلارنى شوخ شامال، سايىسىدا كۈن نۇرى كۆرۈنەر روشەن، تۇتۇق. خۇددى ئالتۇن رەڭگە كىرگەن كەڭ ئېتىزلار - كەڭ دالا، ئۇندىكى بارچە زىرائەت ئاينىغان بەكمۇ بولۇق. ئۇچۇشۇپ ئوينايدۇ قارىلغاق پەنجىرە ئالدىدا گاھ، كۈنگە باققان ئۆي-ئىمارەت تاملرىدا ئىس قويۇق.

① بۇ لاڭتاۋشا — «قاشتېشى دەرياسى توغرىسىدا سەككىز نەزم» چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىر - قى مەزگىلىدە لوپ ناھىيەسىدە پۈتۈكچى-كاتىپ بولغان ياكى پىچۇننىڭ شېئىرى بولۇپ «گۆھەر زېمىن — خوتەن» (خەنزۇچە) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. تەرجىمىسى شۇ ناملىق كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ھەم «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار — ھېكايەتلەر» قىسمىغىمۇ كىرگۈزۈلگەن. بۇ يەردە تەزكىرە ئاپتورى ئۆز مۇقەددىمىسىدە ياكى پىچۇننىڭ پۈتۈكلىرىدىن تاللاپ ئىشلەتتىم دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتكەن. بۇ سەككىز نەزم ياكى پىچۇننىڭ قەلىمىگە مەنسۇپتۇر (ت).

3-تېكىست

سۈردى بىخ ئۈجمە، پىلە باقماققا ھەممە ئالدىراش،
ئاتىغان چوكان - جۇۋانغا ھەر شاخ - غازاڭلار ئۆزىنى.
نۇرىغا كۈننىڭ چۆمۈلگەن كەڭ ئېتىزلار تاڭ سەھەر،
دېگۈلۈك زىبا بەدەن، چوكان - جۇۋاننىڭ ئۆزىنى.
كۆتۈرۈپ سېۋەت ئۇلار كېلىشىپ ھەم كېتىشىر،
يەلپۈتۈپ ئۆتسە شامال بۇ يۇرت دالاسى - تۈزىنى.
چىڭ گىرە سالغان گويا مېۋىلىك نوتا - دەرەخ،
تون كىيىپ ئورمان بىلەن سۆزلەشكە شېرىن سۆزىنى.

4-تېكىست

بەك غۇۋا قۇملۇق، مارايدۇ ئاي بۇلۇتلار كەينىدىن،
ئوي - تەپەككۈر ئالدىدا تۇرماقتا زەنگەر قاشتېشى.
قانۇ تەر سىڭگەن ئۇنىڭ ھەر سەپەر - ھەر يولىغا،
قارىغىلار ئاخىر قاقىلداپ، ئۆرتەندى بەكمۇ ئىچ - ئىچى.
ئىلكىگە ئۆتكەندە تۇننىڭ ئەتراپ، چىراغلار نۇرلىنىپ،
چەشمە ئاقتى، سۇس شۇرلاپ سۆزلىگەندەك بىر كىشى.
شۇندا بىز يۈردۈق ئېلىپ يۈك، ئىنتىلىپ مەنزىل تامان،
ئارقىمىزدا بۇقسۇغان چاڭلار قېلىشتى شۇ يېتى.

5-تېكىست

چۆل سوزۇلغان ئالدىمىزدا، قاتمۇقات قۇم ئۆركىشى،
تەستە يۆتكەلدى قەدەملەر، يول ئۇزۇن قالدۇق ھېرىپ.
چىڭقىچۈش - تەشنائى لەب، يەتكەندە كۆلنىڭ بويىغا،
ئوي - خىيال سۈرگەنچە بىز، يېدۇق غىزا - ناننى ئېلىپ.
نېرىدا ئالۋۇن جىمىرلار ئاجىزغىنە دولقۇن كەبى،
كىشىگە گويىكى شايبى ئەگمىدەك بىر روي بېرىپ.
ئەجدىھاننىڭ ئارقىنىغا ئوخشىغاي قۇملۇق يولى،
قالدى شائىرمۇ ئۇنىڭ تەسۋىرىگە ناقىس كېلىپ.

6-تېكىست

تولدۇرۇپ دەريانى، ئاقتى ئەگىز سۈيى پەسكە قاراپ،
 ئەگمىدە ھاسىل قىلىپ قاينام، بەئەينى ھۆركرەپ.
 قىلغىنىدا ھەممىنى قايىل ئۇنىڭ جاسارىتى،
 كۆك بىلەن بوي تالشار بۇزغۇن ناگاندا ئەركىلەپ.
 ئاقدۇ ئايلاپ ئاشۇنداق، سۆيۈشۈپ قىرغاق بىلەن،
 يولبويى ئېيتقان كۈيۈمگە تەڭكەش بولۇپ، ھارماي ئەجەب.
 بىر تاساددىپتا يىقىلغان قىرغىقىدا مەن شۇ كۈن،
 دەستىسىنى قەلىمىنىڭ دەپتىمەن، قاشتاش - سەدەپ.

7-تېكىست

كۆك قۇملارنى كۆرسىتىدۇ بۇلاق سۈيى ئەكسىدە،
 بولغىنىدەك ئايان شېرىن - تاتلىق چاغلار يېڭىدىن.
 مەشۇت تالاش ئاۋازلىرى تۇشمۇتۇشتىن ئاڭلىنار،
 دەستىخانىدا ساھىبخانا كەتمەس مېھمان يېنىدىن.
 چىن سۆيگۈنىڭ بۇ كۈيىنى سۇ شاۋقۇنى باسالماس،
 يالترىدايدۇ جۇلالىنىپ قاشتاش نۇرىنىڭ تېڭىدىن.
 ئولتۇرۇشتۇق قاپاق تېرەك نۆۋىدە بىز جۈپ بولۇپ،
 ئېلىپ ھۇزۇر سۇ يۈزىگە چىققان تاشنىڭ رېڭىدىن.

8-تېكىست

يېتىپ كەلسە مەمۇرچىلىق پەسلى چېگرا يۇرتىغا،
 كەڭ ئېتىزلار باغرىنى كەزدى ھوسۇلنىڭ شادلىقى.
 ئىس - تۈتەك تالۇ سۆڭەتلەر ئۇچىغا بولغان پوتا،
 ئۇچۇشار كۆكتە يىراققا تۇرنىلارنىڭ بارلىقى.
 يېپىلىپ ئوتلايدۇ قوي ھەم كالىلار توپ - توپ بولۇپ،
 ئەكسىدە، نۇرنىڭ ئېكىنزار، ھەر ئۆيدە دىللار شادلىقى.
 بۇنچە نېمەت ئالدىدىن كەتكۈسى كەلمەيدۇ، بەس،
 كەينىدە قالغاي كۆزى، كەلگەندە مېھمان ئاتلىقى.

سەككىز تېكىستلىك ئەگىم ئاھاڭلىق لاڭتاۋشا بىلەن يۇرۇڭقاش

دەرياسى ھەققىدە سەككىز نەزم يېزىلغان. ئۇ يەر يۈزىدىكى مەشھۇر جايلار قاتارىغا قويۇشقا يېتەلمىسىمۇ، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى بىلەن سۈيى ئېسىل تاشلارغا قۇچاق ئاچقان، ئېقىنى كەشنى مەپتۇن قىلىدۇ. قاشتاشلىرى جۇلالىق. ئاسمان-زېمىن جەۋھەرلىرى ئىچىدە ئىزى ئۆچمەسلىرى بار دېيىلسە، ئۇ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ گۈزەللىكىدۇر. يالغۇز يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ گۈزەللىكى دەپ كەتكىلىمۇ بولماس، گۈزەل قاشتېشىمۇ بار ئەلۋەتتە.

يوللىرى. شەرقتە يىكەن لەڭگەردىن غەربتە يۇرۇڭقاش دەرياسىغىچە بولغان جەمئىي 180 چاقىرىم؛ جەنۇبتىكى چوڭ قۇماتىن شىمالىدىكى كىچىك قۇماتىقچە 90 چاقىرىم، تەۋەككۈلدىكى قوشلاش ئېغىزىدە 350 چاقىرىم.

ناھىيەدىن غەربكە 30 چاقىرىم يۈرسە يېڭىبازارغا بارىدۇ. يەنە 30 چاقىرىم يۈرسە يۇرۇڭقاشقا بارىدۇ، يەنە 15 چاقىرىم يۈرسە خوتەن شەھىرىگە بارىدۇ.

ناھىيەدىن شەرقتە 35 چاقىرىم يۈرسە لەڭگەرگە بارىدۇ. يەنە 40 چاقىرىم يۈرسە بەشتوغراق ئۆتىڭىگە بارىدۇ. يەنە 40 چاقىرىم يۈرسە يىكەن لەڭگەرگە — يەنى كېرىيە ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدىغان جايدىكى چوڭ يولغا چىقىدۇ. ناھىيەدىن شىمالغا 30 چاقىرىم يۈرسە كىچىك قۇماتىقا، يەنى دەريا قاشتېشى كولايدىغان جايغا بارىدۇ. قۇملۇق ئېگىز-پەس سوزۇلغان بولۇپ ئۇ چېتىگە كۆز يەتمەيدۇ.

ناھىيەدىن جەنۇبقا 40 چاقىرىم يۈرسە سامپۇلغا بارىدۇ، يەنە 50 چاقىرىم يۈرسە چوڭ قۇماتىقا بارىدۇ. بۇ جاي خوتەن ئايمىقى بىلەن چېگرالىنىدىغان جاي بولۇپ پاسىل گۈندىسى ئورنىتىلماقچى، ئۇلاغ بىلەن يۈرىدۇ.

يۇرۇڭقاشتىن شىمالغا دەريانى بويلاپ يۈرسە تەۋەككۈلغا بارىدۇ. شەرقتىن جەنۇبقا 260 چاقىرىم يۈرسە سامپۇلغا بارىدۇ. يەنە 80 چاقىرىم يۈرسە چوڭ قۇماتىكى تۇساققا بارىدۇ. 90 چاقىرىمى ساپىلا كىچىك يول، ئات-ھارۋا ماڭىدىغان يوللاردىكى ئېرىق-ئۆستەڭلەرگە كۆۋرۈك سېلىنماقچى بولۇپ، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سۈيى ئۆزلىگەن چاغدىلا كېچىكتىن كېمە بىلەن ئۆتكىلى بولىدۇ. قىش ۋە ئەتىيازدا دەريادا سۇ ئاز بولۇپ، ئات-ھارۋىلار كېچىپ ئۆتەلەيدۇ.

تەبىئىي نەرسىلىرى ۋە ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرى
 ھايۋانات: كالا، قوي، تۆگە، پىلە.
 ھايۋاناتتىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلار: كالا-قويلارنىڭ تېرە ۋە يۇڭلىرى،
 پىلە، يىپەك، گىلەم ۋە كىگىز.
 ئۆسۈملۈكلىرى. پاختا، بۇغداي، قوناق، مېۋە-چىۋە، قوغۇن-تاۋۇز،
 زىغىر.
 ئۆسۈملۈكلەردىن ياسىلىدىغان مەھسۇلاتلار: رەخت، ئۈجمە قەغىزى، يىپ
 ئەدىيال، سۇ يېغى.
 مېنىرالىرى: دەريا قاشتېشى، مېنىرالاردىن ياسىلىدىغان مەھسۇلات-
 لىرىنى ياسايدىغان يەرلىك ئۇستا يوق.

سودا ئىشلىرى

ناھىيەنىڭ تەبىئىي نەرسىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتلىرىدىن
 دىن بۇغداي، قوناق يەرلىك خەلقنىڭ يېمەك-ئىچمىكىگىلا كېتىدۇ. يىپەك
 كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلات. ئۇنىڭدىن قالسا پاختا، ئۇنىڭدىن قالسا سۇ
 يېغى بولۇپ، ئايرىپ ساتىدىغان يەر يوق. قالغانلىرى دائىم ئىشلەپچىقىرىش-
 رىلىدىغان مەھسۇلاتلار. دەريا قاشتېشىلا ئالاھىدە مەھسۇلات بولۇپ ھېساب-
 لىنىدۇ. ئالىي دەرىجىلىكنى تاپماق تەس بولسىمۇ، ناھىيەنىڭ شىمالىدىكى
 كىچىك قۇماتنىڭ سېپىدا كىشىلەر خالىغانچە كولايدۇ. باجمۇ ئېلىنىمايدۇ.
 يەرلىكتە بۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چوڭ سودىگەرلەر يوق. تۈرلۈك
 مەھسۇلاتلار خالىغان يەردە سېتىلىدۇ. پەقەت پىلە بىلەن پاختىنى يېقىنقى
 يىللاردا چەت ئەل سودىگەرلىرى ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى يۆتكەپ كېتىد-
 ىغان بولدى. يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاشلىق ئاھالىنىڭ يېمىكىنى
 قامدىيالىمسا كېرىيە، گۈمباردىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ.

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن

تەرجىمىسى

مەتكېرىم ئىسمائىل

تەزكىرە ئىچىدىكى شېئىرلارنى ئابدۇللا سۇلايمان تەرجىمە قىلغان.

كېرىيە ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

(1908-يىلى)

تارىخى

يۇرتنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش ئەھۋالى

تەكشۈرۈشمىزچە، كېرىيە ناھىيەسى گۇاڭشۈنىڭ 9-يىلى (1884-يىلى-ت)دىن باشلاپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى تارىخنىڭ جوۋ، چىن سۇلالىلىرى زامانىسىدىن ئىلگىرىكىسىگە دائىر يازما مەنبە بولمىغاچقا ئېنىقلىغىلى بولمىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ شياۋ ۋۇدىي (خەن ۋۇدى-ت) زامانىسىدىن جالڭ چيەن غەربىي يۇرتقا بارغاندىن باشلاپ «ئۇدۇن» (于阗) دېگەن بۇ نام تارىخىي كىتابلاردا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شۈەنزىڭ ئاغزاكى بايان قىلغان «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» نى خاتىرىلىگۈچى بىيەنجى راھىپ «ئۇدۇننى ھۇنلار ئۇدۇن (于遁) دەيدىكەن، خورلار قوردان (豁旦) دەيدىكەن، ھىندىستانلىقلار چۈدەن (屈丹) دەيدىكەن، ئاۋام تىلىدا خۇمانا (涣那) دەيدىكەن، سان-سىكىرىت تىلىدىكى كىتابلاردا گوستانا (瞿萨旦那) دەيدىكەن، بىزنىڭ تىلىمىزدا «بەر كۈكىسى، دېگەنلىك بولىدىكەن» دەپ يازغان. يۈەن سۇلالىسى تارىخىدا «ئۇدۇن» دېيىلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بۈگۈنكى كېرىيەنى ئەمەس بەلكى بۈگۈنكى خوتەننى كۆرسىتىدۇ. بۇ-گۈنكى يۈتەن (于阗) كېرىيەدۇر. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە كېرىيەنى قەدىمىي ئۇزۇنتات (捍弥) دېگەن (قەدىمكى نېڭمىي (宁弥) مۇ دېيىلگەن، «كېيىنكى خەننامە» دە كۈمىي (kumidh) (拘弥)، دېيىلگەن ئېھتىمال قەدىمكى يول ئارىش (成卢国) ئېلى بىلەن بىر لىنىيەدە، مۇھىم يول تۈگۈنىدە بولغان. ھازىرقى ناھىيە چېگراسى 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراققىچە سوزۇلغان بولۇپ، قەدىمكى

چەرچەن (ناھىيەنىڭ ئەڭ شەرقىدە، چەرچەن (卡墙) دەرياسى بار، ھا-زىر ئۇ يەرگە بارغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنى چەرچەن دەرياسى دېيىش-دۇ)، ئۇمىي (كۇمىي)، يول ئارش، كىچىك پەركان (ئەندىرە)، چىرالارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى (ھازىر ناھىيەنىڭ غەربىدىكى چىرا كەنتىدە ئۆتەڭ بار بولۇپ، چىرا ئۆتەڭ دەپ ئاتىلىدۇ). بۇ ئەللەرنىڭ جايى، شەھەر قەلئەسى بىلەن تەڭ قۇم دېڭىزغا غەرق بولغان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە بۇ سەلتەنەتلەرنىڭ بىرسىمۇ يوق.

«خەننامە» گە قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا: «چەرچەن ئېلىنىڭ مەر-كىزى چەرچەن شەھىرى، ئۇزۇنئات ئېلىنىڭ مەركىزى ئۇزۇنئات شە-ھىرى، يول ئارش ئېلىنىڭ مەركىزى بېيىن شەھىرى، كىچىك پەركان ئېلىنىڭ مەركىزى ئۇزۇنئات (捍零) شەھىرى، چىرا ئېلىنىڭ مەركىزى جەندىل شەھىرى» دېيىلگەن. ئەينى زاماندا ھەممىسىدە خان، ۋەزىرلەر بولغان. جۇڭگو بىلەن ئالاقە يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى ھۇنلارنىڭ كونتروللىقىدا بولغان. ھۇنلارنىڭ غەربتىكى باتىسقانى چا-كارلار كاھېيىگى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرگە ھۆكۈمران-لىق قىلىپ، باج-سېلىق ئالغان. بۇ ئەللەردىن ئۇزۇنئات خانلىقىلا چوڭراق بولۇپ، ئاھالىسى 3200 تۈتۈندىن ئارتۇق. قالغانلىرىنىڭ 100 نەچچە تۈتۈن ياكى نەچچە يۈز تۈتۈن بولغان. كىچىك پەركان، يول ئا-رىش، چىرالار جەنۇبتا — چوڭ يولدىن چەتتە بولغاچقا، تارىخنامىلەردە ئىسمىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. سۈترىشانا سانغۇنى پەرغانىغا جازا يۈ-رۈشى قىلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت ئىچكىرىگە قاراشلىق بولغان. خەنئۇدىدىن باشلاپ چېرىكى بەگ قويۇلغان. شۈەندى خان دەۋرىدە جېڭ جى باتىسقانىنىڭ ئەل بولۇشىنى قوبۇل قىلغاندىن باشلاپ، چاكارلار كاھېيىگى مەھكىمىسى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ بېشىدا ھۇنلار چاكارلار كاھېيىگى تەسىس قىلغان. ئاجىز-لىشىپ ئۆزئارا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ۋاڭ ماڭ مالىمانچىلىقىدا غەربىي يۇرت ئۇلارنىڭ كونتروللىقىدىن چىقىپ كەتكەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جىيەنئۇ يىللىرىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تاشقى ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلگۈ-دەك ھالى قالمىغان. يەكەن خانى شەن كۈچلۈك ھۇجۇم بىلەن باشقا خاند-لىقلارنى يوقىتىپ، كۇمىي خانلىقىنىمۇ ئىككى قېتىم ئىشغال قىلغان. جىيەنئۇنىڭ 4-يىلى ئۇدۇن خانى گۇاڭدې ساكارا ئۇل (يەكەن) خانى شەن-

نى ئالداپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن،
ئۆز ئارا ھۇجۇم قىلىش، جازا يۈ-
رۈشى قىلىش باشلىنىپ، كىچىك
پەرىكان، يول ئارىش، چەرچەنلەر
پىشامشان خانلىقى تەرىپىدىن
قوشۇۋېلىنغان، چىرا ئۇدۇن خان-
لىقى تەرىپىدىن بىرلىككە كەل-
تۈرۈلگەن. شەرقىي خەن سۇلالى-
سىنىڭ غەربىي يۇرت تەزكىرىسىد-
ىگە قارايدىغان بولساق، پەقەت كۈ-
مىيلا (كېرىيە) بار. جىيەنۇۋ يىل-
لىرىدىن يەنگۇاڭ يىللىرىغا قەدەر
غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقە
ئۈچ قېتىم ئۈزۈلۈپ، ئۈچ قېتىم
ئەسلىگە كەلگەن. شۇندى خاھنىڭ
يۇڭجىيەن 4-يىلى ئۇدۇن خانى
فاڭچىيەن كۈمىي خانى شىڭنى
ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئوغلىنى خان
قىلغان. ياڭجىيانىڭ 1-يىلى دۈن-
خۇاڭ ۋالىيسى شۈيوۋ سۇلې خانى
پەننى ئەۋەتىپ، ئۇدۇننى مەغلۇپ
قىلىپ، كۈمىي خانى شىڭنىڭ
جەمەتىدىن بولغان چىڭگو (چو-
سات)نى كۈمىيغا خان قىلغان.
لىڭدى خاننىڭ جىياپىڭ 4-يىلى
ئۇدۇن خانى ئەنگو (دۈم) كۈمىيغا
ھۇجۇم قىلىپ خاننى ئۆلتۈرگەن.
تىركەك چېرىكچى ۋە غەربىي يۇرت
دورغابى بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ
كېلىپ، كۈمىي خانىنىڭ تۇرغاق-
تىكى ئوغلى دىڭشىڭنى خان قىل-

于阘县乡土志·兵事录

间，用兵之事多系牵连而及。自后碛道阻闭，本境遂成荒僻，兵事更稀，有元拓地最广，以耕端三
部(即于阘、叶尔羌、喀什噶尔)为阿鲁忽分地，阿鲁忽反屡征，耕端兵亦未至本境。我朝乾隆中，
回疆隶入版图，迭经叛乱，天戈所指，本境亦不烦兵力，而定盖僻处一隅，声威震慑，望风景附势
使然也。兹采自汉以来与兵事相涉者，节录其略於左：

خان. كېرىيەنىڭ شۇ چاغدىكى ئاھالىسى مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ چاغ خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ئىدى. كۇمىينىڭ (كېرىيەنىڭ) خانى بولسىمۇ، تېخى خانلىق قۇرۇلمىغان ئىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭ تارىخنامىلىرىدا بۇ ھەقتە مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ. شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئەندىيىنىڭ يىشى يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا راھىب فاشىيەن ھىندىستانغا بېرىش سەپىرىدە دۇنخۇاڭدىن چىقىپ قۇم - لۇق چۆل بىلەن مېڭىپ، پىشامشان ئارقىلىق ئۇدۇن (بۈگۈنكى خۇ - تەن) گە كېلىشىدە قارا شەھەر (乌夷) نى ئايلىنىپ پىشامشان (善) (善) چەرچەن، نىران (精绝) ئارقىلىق كېرىيەنىڭ كونا يولىغا چىققان، ئۇ چاغدا بۇ ئەلنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولغان. ۋېي سۇلالىسى تەيۋۇ خانىنىڭ تەييەن 2-يىلى تۇيغۇنلارنىڭ سەردارى ئامونوشاد (مۈلد - يان) غەربكە قېچىپ، ئۇدۇنغا كېلىپ، ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى خوجا بۇلىۋالغان. ئۈچ يىلدىن كېيىن ئامونوشاد قايتىپ كېتىپ، ئۇدۇننىڭ ۋەزىيىتى مۇقىملاشقان. ساڭراملار خاتىرىسىدە قەيت قىلىنىشىچە، سۇڭ يۈن پىشامشانغا بارغاندا بۇ شەھەرنىڭ خانى تۇيغۇن بولۇپ، پىشامشاننىڭ غەربىدىن ئۇدۇننىڭ شەرقىگىچە بولغان جايلار ئۇلارنىڭ زېمىنى ئىكەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە تۇيغۇنلار (ئازارلار) تەرىپىدىن قورشۇۋېلىنغان. سۈي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر كۆكتۈركلەرنىڭ كونتروللىقىدا بولۇپ، چوڭ باشلىق قويۇلمىغان. داۋىي يىللىرىدىن كېيىن، قۇملۇق يولى قايتىدىن ئېتىلىپ قېلىپ، بۇ جايلار چۆلدەرەپ كەتكەن. تاڭ راھىبى بىيەنجى «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» دە مۇنداق يازدۇ: «مۇشۇ يەردىن شەرققە مېڭىپ، گوستاناغا يېتىپ كەلدۇق (بۇ شۇ ەنزىڭنىڭ ھىندىستاندىن قايتىشىدا كۆكئارت «پامىر» دىن ئۆتۈپ يەكەن ئارقىلىق خوتەنگە كەلگىنىنى دېمەكچى)، شەھەردىن شەرققە 300 كىلومېتىردىن ئارتۇق ماڭسا، چۆللىشىپ كەتكەن چوڭ بىر سازلىق بولۇپ، ھازىر گىياھمۇ ئۈنمەيدىكەن، ئۇ قوشۇن مەغلۇپ بولغان جاي ئىكەن، بۇ جەڭ مەيدانىدىن شەرققە 30 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا پىم (پېيىن) شەھىرىگە (يەنى بۈگۈنكى كېرىيەگە) بارىدۇ، بۇ ئەلنىڭ شىمالىدىكى خولولوگىيا (قارلۇقلار) شەھىرىنىڭ ئورنىدا ھازىر قۇم داۋانلىرى بار بولۇپ، بۇ يەردىن پىم دەرياسى (ھازىرقى كېرىيە دەرياسى) ئېقىپ ئۆتدۇ.

دۇ. شەرققە قۇملۇق بىلەن مېڭىپ، 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق يۈرسە سە - نىران شەھىرىگە بارىدۇ (ھازىرقى ناھىيەنىڭ شەرقىدىن 200 چاقىرىم - دىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا نىيا كەنتى بار، ئۇنىڭ شەرقىدىكى قۇم - لۇقتا تاشلاندىق شەھەرنىڭ خارابىسى بار بولۇپ، نىران شەھىرىنىڭ بو - لۇشى مۇمكىن). چوڭ سالىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا گۇستانا خانلىقىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قورۇلى بار. بۇ يەردىن شەرققە ماڭسا چوڭ كۆچمە قۇم - لۇققا كىرىدۇ. قۇمنىڭ يۆتكىلىشى ئاستا بولۇپ، توپلىشىشى ۋە تارقى - لىشى شامالنىڭ رايغا باقىدۇ، ئادەم ماڭسا ئىزى قالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئېزىقىپ كېتىدۇ. 400 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا قەدىمكى توخرىيلار دۆلىتىگە بارىدۇ («غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە بۇ خاتا ئىزاھلانغان بولۇشى مۇمكىن). بۇ ئەل ھازىر چۆلدەرەپ كەتكەن. بۇ يەر - دىن شەرققە 600 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا چالمانا (چەرچەن) ئېلىگە بارىدۇ. ئۇنىڭ خاتىرىگە ئېلىنغان زېمىننىڭ ھەممىسى ھازىرقى (كې - رىيە) ناھىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا چۆل - لىشىپ كەتكەنلىكتىن دېرەك بېرىپ تۇرۇپتۇ. تاڭ گاۋزۇڭنىڭ شىيەنچىڭ يىللىرىدا غەربىي يۇرتنىڭ يوللىرى زور دەرىجىدە راۋانلىشىپ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇچاغا يۆتكەپ كېلىنگەن، ئۇدۇندە ۋايسارا (پىشا) تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، كۆسەن، سۇياپ، سۇلېدىن ئىبارەت بۇ تۆت ئەلدە تۆت ھەربىي قورغان (تۆت بازار)، قورۇقچىبەگنىڭ تەۋەلىكىگە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ئۇدۇنگە قارايدىغان قىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەھەر - بازار تەسىس قىلىنغان. «تاڭنامە» دە قەيت قىلىند - شىچە، «ئۇدۇندىن شەرققە 300 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا جەندىل دەرياسى بار، دەريانىڭ شەرقىدە جەندىل شەھىرى بار بولۇپ، كۈمىي (كېرىيە) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، نىڭمىي قەدىمىي شەھىرىدۇر» دېيىلگەن. جۇغراپىيە تەزكىرىسىدىمۇ «چەرچەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 500 چاقىرىم يۈرسە، بوستان قەلئەسىگە بارىدۇ. قەدىمىي چەرچەن شەھىرىنىڭ ئىس - مى، تاڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خاقانىنىڭ شاڭيۈەن يىللىرىدا «بوستان قەلئەسى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. يەنە غەربكە مېڭىپ، شىل (悉力)، جى - جىن (支井)، ئوجىن (祆井)، ۋۇجىي (勿遮) ئېقىنلىرىدىن ئۆتۈپ 500 چاقىرىم يۈرسە ئۇدۇننىڭ شەرقىدىكى رەن (NiNa 兰城) قورۇ - لىغا بارىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىدە ئىدۇ (移杜堡)، پېڭخۇەي (彭怀)، كەن

(坎城 phmana) قورغانلىرى بار. يەنە 300 چاقىرىم ماڭسا ئۇدۇنگە بارىدۇ. بۇ جايلار ھازىرقى ناھىيە زېمىنىدا بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە چۆلدەرەپ كېيىن ئەسلىگە كەلگەن. تاڭ گاۋزۇڭ - نىڭ يېقىڭ يىللىرىدا ئۇدۇن تۈبۈتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن، خا - نىش ۋۇزېتىيەنىڭ چاڭشۇۋ يىللىرىدا خانلىقى ئەسلىگە كەلگەن.

تاڭ دەۋرىدە تۈبۈتلەر غەربىي رايونغا كىرگەندە غەربتە بۆلۈرغىچە بارغان، چوڭ بولۇر بۈگۈنكى ئالتىستان بولۇپ، بۆلۈردىكى مۇسۇل - مانلار بار جەنۇبىي تاغنىڭ جەنۇبىدا ئارقا تىبەتكە ئۆتىدىغان يول بار. شۇ چاغدا بۇ جايمۇ تۈبۈتلەرنىڭ پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچرىغاندەك قىلدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىن كېيىن، ئادەملەر بۇ يولغا كەمدىن كەم ئاياغ باسىدىغان بولغان. كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن گاۋ جۇخۇي «ئۇدۇنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىدە - سى» دە، غەربكە قىلغان سەپىرىدە دەرياغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى، يۇلغۇن شاخلىرىدىن سال ياساپ دەريادىن ئۆتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ («غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە بۇ دەريانى چەرچەن دەرياسى دەپ ئىزاھلىغان). يەنە غەربكە ماڭسا گەنجۇ ئايىقىغا بارىدۇ، بۇ ئايماقنى ئۇدۇن تەسىس قىلغان. دۇنخۇاڭ (شاجۇ) نىڭ غەربىي جەنۇبىدىن غەربكە ماڭسىمۇ، يولنىڭ چاقىرىم سانى بويىچە ماڭسىمۇ ئۇدۇنگە بارغىلى بو - لىدۇ، يولنىڭ سانى بويىچە ئېنىقلىغاندا ۋۇجى زامانىدىمۇ ئۇ گەنجۇنىڭ زېمىنى ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تەيزۇڭ خانىنىڭ جىيە - لۇڭ يىلىدىن جېزۇڭ خانىدىن كېيىنگە قەدەر ئۇدۇن گەرچە ئوردىغا ئۇ - زۇلدۈرمەي ئولپان بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئەلنىڭ ھاكىمىيەت تەسىس قىلىنىش خاتىرىسىدا يېزىلىشىچە سۇڭ سۇلالىسى جەنۇبقا كۆچكەندىن كېيىن مۇناسىۋەت داۋاملىشىۋالغان. ئۇدۇن غەربىي لياۋ (قىتانلار) تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان، لياۋ خانلىقى يوقالغاندىن كې - يىن، نايىمانلارغا قاراشلىق بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (كېرىيە) ئۇدۇنگە ئۇزاق مۇددەت تەۋە بولۇپ كەلگەن بولغاچقا، ئايرىپ - ئېنىقلىغۇدەك ئىش يوق. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە قوشنا ئەللەر ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشىپ، ئۇرۇشۇپ، خەلقى بەك سورۇقچىلىق تارتقان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندىمۇ باشلىقلىرى تېخى موڭغۇللارنىڭ نەسلىدىن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا

كەلگەندە ئاندىن ئۇيغۇرلاردىن باش بولغان، ئۇدۇندىن ئىبارەت بۇ كونا خانلىقنىڭ نامى خوتەنگە (和 眞) ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇر كەنتلىرى تەسسى قىلىنىپ، ئۇيغۇر قۇرغانلىرىنى بىنا قىلىپ، ناھىيە باشقۇرۇلغان. كېرىيەگە ئۇنىڭ غەربىدىكى چىرا كەنتى، جەنۇبىي يېزا — نۇرى تاغ كەنتلىرىمۇ تەۋە بولغان. خانىدانىمىزنىڭ كاڭشى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭغارلار خوتەننى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. يۇقىرىنىڭ كۆرسەتەمسىدە جۇڭغارلار مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر شەھەر-بازارلىرىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى دەپىلىگەن بولۇپ، كېرىيەمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى.

چيەنلۇڭنىڭ 23-يىلى چوڭ-كىچىك خوجىلار توپىلاڭ كۆتۈرگەندە جاۋخۇي سانغۇن ھادىي بەگنى خوتەن ۋە قاراسۇنى قورشىۋالغان توپىلاڭچى ئوغرىلارنى ئەل قىلىشقا — كېرىيە، چىرا، تاغتۇرا قاتارلىق ئۈچ شەھەرنى ئىگىللەشكە ئەۋەتكەن. ئىككىنچى يىلى 4-ئايدا چىرىكلىرىمىز بۇ جايلارنى تىنچىتىپ شۇنىڭ بىلەن خانىدانىمىزنىڭ زېمىن خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلگەن. خوتەنگە بىر نەپەر ئىش بېجىرگۈچى ئامبال، بىر نەپەر ياردەمچى ئامبال قويۇلغان. ئۇنىڭغا ئۇيغۇر شەھەر-يېزىلىرىدىن ئالتىسى قارىغان، ئۇنىڭ ئۈچى كېرىيە شەھىرى، چىرا كەنتى، تاغتۇرا كەنتى بولۇپ، كېرىيەگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگ، بەشىنچى دەرىجىلىك كان ئاچقۇچىلار بېگى، ئالتىنچى دەرىجىلىك قازىبەگ، يەتتىنچى دەرىجىلىك قارلۇق كەنت مىراب بېگى، يەتتىنچى دەرىجىلىك قارلۇق كەنت مىڭبېگىدىن بىردىن قويۇلغان. چىرا كەنتىگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگ، ئالتىنچى دەرىجىلىك قازىبەگ، يەتتىنچى دەرىجىلىك مىراب بېگى، يەتتىنچى دەرىجىلىك مىڭبېگىدىن بىردىن قويۇلغان. تاغتۇرا كەنتىگە تۆتىنچى دەرىجىلىك ھاكىمبەگ، ئالتىنچى دەرىجىلىك قازىبەگىدىن بىردىن قويۇلغان. بۇلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان بولۇپ، ئۆلتۈرۈش-ئۆلتۈرمەسلىك ھوقۇقىلا بولمىغان. داۋگۈاڭ خاننىڭ 6-يىلى جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتۈرگەندە خوتەندىكى ئاق خۇي-خۇيلار (ئاق تاقىيەلىك ئۇيغۇرلار-ت) ئاۋاز قوشقان. 7-يىلى خوتەن قايتۇرۇۋېلىنغان. 8-يىلى ياردەمچى ئامبال قىسقارتىلغان. تۇڭجىز يىللىرىدا ئەنجاندىكى كاتتىباشلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەرلىك ئۈي-خۇرلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى

ئۆزلىرىگە قارىتىۋالغان. گۇاڭشۇ خاننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خان قوشۇنلىرى پۈتۈن شىنجاڭنى تىنچىتىپتۇ. باش مۇشاۋىر زوزۇڭتاڭ: ئىلگىرى ئاۋامنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار ئاز، لەشكىرىي ئەمەلدار كۆپ بولۇپ قالغان دەپ قاراپ، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىش يۇرتىنىڭ ئۇزاققىچە تىنچ بولۇشىنىڭ چارىسى، دەپ تەكلىپ بەرگەن. باش مۇپەتە-تىش لىۋجىنتاڭ قاراقاشتا خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىش، كېرىيەدە ناھىيە تەسىس قىلىپ، خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىغا تەۋە بولۇش توغرىسىدا يۇقىرىغا مەلۇماتنامە سۇنغاندىن كې-يىن كېرىيەدە ئىش تۇتۇپ بېجىرىپ، كېرىيە مىڭلىقى، چىرا كەنتى مىڭلىقى، تاغتۇرا كەنتى مىڭلىقى، سامپۇل مىڭلىقى (ئۇيغۇرچىدا مىڭ تۈتۈننى بىر مىڭ بىرلىكى قىلىدۇ) تەسىس قىلغان، ھاكىمبەگ قاتار-لىقلارنى قىسقارتقان. ناھىيە مەركىزىدە خەنزۇ سېپىلى، ئۇيغۇر سېپى-لى دەيدىغان ئاتاشلار بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سېپىلى بولمىغان. 28-يى-لى شىنجاڭدا ئايماق، شەھەرلەر يېڭىدىن كۆپەيتىلىپ تەسىس قىلىن-غاندا، سامپۇل مىڭلىقى لوپ ناھىيەسىگە ئايرىپ بېرىلگەن. زېمىنى كەڭ، كېرىيەنىڭ ئادىمى كۆپ، شىنجاڭ شەھەر-يېزىلىرى ئىچىدە ئۇ-نىڭغا يېتىدىغىنى يوق.

يۇرت سوراڭ ئۇتۇقلىرى

قەدىمدىن تارتىپ سەمىي، ياخشى ئەمەلدار شەرقىي خەن سۇلالى-سىدىكىسىدىن كۆپ بولمىغان، ھالبۇكى ئۇلار ۋەزىپىسىنى ئۇزاق ئۇ-تىگەن ياكى ئۆمۈرۋايەت ئەمىلىدىن ئايرىلىپ قالمىغان. ئۆز ئورنىنى تاپقان، ئەگەر دانىشمەن بولسىمۇ كۆپ ئالمىشۋەرسە يەنىلا نىيەت-ئىقبالىغا يېتەلمەيدۇ. بۇ خۇددى قوغۇنلۇقنىڭ چىغىر يولىغا كىرگەندە قوغۇن-تاۋۇز كۆزۈنۈپ تۇرسىمۇ ئۇنى يېپەلمىگەندەك، رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى تەسكە چۈشىدۇ.

بۇ جايدا گۇاڭشۇنىڭ 9-يىلى (مىلادىيە 1884-يىلى -ت)دىن باشلاپ ناھىيە تەسىس قىلىنىپ ئەمەلدار تەيىنلەنگەن بولۇپ، ئىلگىرى يەر-لىكنىڭ ئىشلىرى يەرلىك يۇرت كاتىبلىرىغا ھاۋالە قىلىنىپ كەلگەن ۋە يۇرت سوراڭ ئۇتۇقلىرىمۇ خاتىرىلەنمىگەن. ناھىيە تەسىس قىلىن-غاندىن كېيىن ئەمەلدارلار ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ ئون قېتىمدىن ئارتۇق

ئالماشقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىقتىدارسىز ۋە دىيانەتسىزلىرى ئەمەلىدە ئۇزاق تۇرالمىغان. كۆپىنچىسى نام-نشانسىز ئۆتۈپ كەتكەن، پەقەت ئامبال سۈن جىزجۇنلا ئىككى نۆۋەت ۋەزىپە ئۆتكەن بولۇپ، ئىشلىگەن ۋاقتى ئۇزۇنراق. خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەچكە، خەلق ئۇنى ھا-زىرمۇ ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدۇ. سۈن جىزجۇننىڭ دەسلەپتە مەنەسەپتە ئولتۇرغان ۋاقتى گۇاڭشۇخاننىڭ 17-يىلى 7-ئاي بولۇپ، ئۇنىڭ ئور-نىغا كەلگىنى 23-يىلى 4-ئايدا كېلىپ 25-يىلى 2-ئايدا كەتكەن. بۇلار ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە جىددىي ھۆكۈمەت ئىشلىرى كۆپ بول-غان. ئەڭ كۆرۈنەرلىكلىرىدىن بىر نەچچىنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ: نا-ھىيەنىڭ قاراقىر تەرەپلىرىدە مىنىبىرلىق تۇپراق كۆپ بولسىمۇ، سۇ قىس بولغاچقا تېرىلماي تاشلىنىپ تۇراتتى. سۈن جىزجۇن بۇنىڭغا باش قاتۇرۇپ ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى راۋانلاشتۇرغان، پۇلى بارلار بەس - بەستە يەر ئاچقان. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى قاقاسلىق مۇنبەت يەرگە ئايلانغان. بۇ خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇش جەھەتتىكى زور بىر ئىش بولغان. كېرىيەدىن ئالتۇن چىقاتتى، چىڭپىڭ يىللىرىدا ئالتۇن قازغۇچىلاردىن نورمىلىق باج ئالغان بولۇپ، ئۇرۇش ئاپىتى تۈ-پەيلىدىن ئالتۇن قازغۇچىلار قېچىپ كەتكەن، ئالتۇن قېزىشنى ناھىيە ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرىدىغان بولغاندىن كېيىنمۇ يەنە كونا ئۇسۇلنى قوللىنىپ ئاھالە بېشىغا نورمىلىق سېلىق چاچقان، شۇنىڭ بىلەن بې-جى بار، كىرىمى يوق ھالەت شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىش بې-جىرگۈچى كاتتىباشلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باجنى ئېغىرلىتىپ ۋە قاقتى-سوقتى قىلىپ خەلققە ئېغىرچىلىق سالغان. سۈن جىزجۇن يۈ-قىرىدىن بۇ باجنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىشنى يەنى قاراقتىدا يېڭى ئاچقان بوز يەرلەردىن ئالغان يەر بېجى پۇلىنى خەلق جۇغلانمىسىغا تولۇقلىما قىلىشنى تەلەپ قىلغان، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن چىقىرىۋەتكەندىمۇ زىيان كۆرۈلمىگەن. بۇنى ئاپەتنى يوقىتىشتىكى بىر زور باشلىنىش دېسە بولىدۇ. كېرىيەنىڭ زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ بولغاچقا، جې-دەل-ماجىرا ھەر ۋاقىت چىقىپ تۇرىدۇ. يەر، سۇ، ئوتلاق تاللىشىش ئا-دەمنىڭ بېشىنى بەك قاتۇرىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىلخەتلەر دەلىل - ئىسپاتقا تولۇق ئاساس بولالمايدۇ، قاقاسلىقتىكى چېگرا پاسىللىرىمۇ كۆپىنچە توغرا چىقمايدۇ، بېجىرىشتە ئاسانلا خاتالىق كۆرۈلىدۇ، ھە

دېسلا دەۋا قىلىشىدۇ، بىر قانچە ئەمەلدار دەۋاغا ھۆكۈم چىقىرىلدى. سۇن جىزجۇن ھەر قېتىم خەلق ئارىسىدىكى سۇ، ئوتلاق دەۋالىدىن رىنى ئۇچراتسا يېقىنراق يەردىكىلىرىگە ئۆزى بېرىپ، قايتا تەكشۈرۈپ كۆرگەن، يىراقتىكىلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان. كېيىن سىم قىلغاندىن كېيىن ماجىرا چىققان يەرنىڭ خەرىتىسىنى سىزدۈرۈپ ۋە ھۆكۈمەت تامغىسىنى بېسىپ ھەر ئىككى تەرەپكە بىر نۇسخىدىن بەرگەن. ئانالىز قىلىش ۋە ھۆكۈم قىلىش تەپسىلىي، ئىنچىكە، پاسىل ئايرىش ئېنىق بولغاچقا، سۇن جىزجۇن كېسىم قىلغان سۇ، ئوتلاق ماجىراللىرى كۆپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىنمۇ قايتىلانمىغان. ئۇ چوڭ ئىشنى كىچىكلىتىپ، كىچىك ئىشنى يوققا چىقارغان. ئۇ خەلققە يو-شۇرۇن بەخت-سائادەت يەتكۈزگەن بولۇپ، بۇ دەۋا سوراشتىكى چوڭ بىر ئادىللىق. بۇنىڭدىن باشقا، باج-سېلىقنى ئازايتىپ، ئالۋان-ياساق-نى كەچۈرۈم قىلىپ، مۇتەھەملىرىنى جازالاپ، ھەقسىز مەكتەپلەرنى ئېچىپ، دېھقانلارنى پىلە بېقىشقا دەۋەت قىلىپ، كۆچەت تىكىشنى ئۆ-گىتىپ، ۋەزىپە ئۆتەش مەزگىلىدە بۇ ئىشلارغا ئەھمىيەت بېرىپ، چالا - چوتتا ئىش قىلماي، ئاۋام ئۇنۇتمىغۇدەك ئىشلارنى قىلىپ، ئېسىل ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇغاچقا، پۇقرالار ئۇنىڭغا يېقىن تۇرغان.

لەشكىرىي ئىشلار خاتىرىسى

قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتقا لەشكەر تارتىشى، لەشكەر ئىشلىتىش مۇۋەپپەقىيەتلىرى خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدەك كۆپ بولمىدى. لەشكىرىي ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى كۆپىنچە باشقا يۇرتلاردا بولۇپ ئۆتكەن. بۇ يۇرت پىشامشان بىلەن ئۇدۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئەس-كەر ئىشلىتىدىغان ئىشلار كۆپىنچە چېتىلىشتىن بولغان. قۇملۇق يولى ئېتىلىپ قالغاندىن باشلاپ بۇ يۇرت قاقاس ۋە چەت بىر جايغا ئايلىنىپ، لەشكىرىي ئىشلار تېخىمۇ ئاز بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە زېمىن ئېچىش كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، خوتەن قاتارلىق ئۈچ يۇرت (ئۇدۇن، ياركەنت، قەشقەر) ئارغۇنىڭ سۇيۇرغال يېرى بولغان. ئارغۇنىڭ ئارقا-ئارقىدىن قىلغان لەشكىرىي يۈرۈشلىرىدىمۇ، خوتەن لەشكەرلىرىنىڭ قەدىمى بۇ يۇرتقا يەتمىگەن. خاندانىمىزنىڭ چيەنلۇڭ خان دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇسۇلمانلار يۇرتى خاندانىمىزنىڭ زېمىن تەۋەلىكىگە

كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئارقا-ئارقىدىن توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، خانداندىن-مىزنىڭ قوشۇنلىرى بېرىپ تىنچىتىلچاققا، بۇ يۇرت مالمانچىلىق كۆر-مىگەن، ئورنى بىر چەتتە بولسىمۇ خاندانمىزنىڭ شان-شۆھرىتىدىن چۈچۈپ بېقىنغان. خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى لەشكىرىي ئىشلارغا چې-تىلىدىغان ئىشلارنى قىسقىچە قىلىپ تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز:

خەن سۇلالىسىنىڭ شياۋۋۇسى دەۋرىدە سۈتىرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا بۇ ئۇزۇنتات ئېلىدىن ئۆتكەن. بۇ چاغدا ئۇزۇنتات شاھزادىسى لايتان كۈسەندە تۇرغاقتا تۇرۇۋېتىپتە-كەن، لى گۇاڭلى لايتاننى پايتەختكە ئەۋەتكەن، خەن جاۋدىي لايتانغا چېرىكچى مەرتىۋىسى بېرىپ بۈگۈردە ھەربىي بوز يەر ئىگىلەشكە قويدىغان. كۈسەنلىك سانغۇن ئاقسۆڭەك گۈيى كۈسەن خانىغا لايتاننى ئۆل-تۈرگۈزگەن. خەن شۈەندى دەۋرىدە چاڭلو تۇرسى چاڭ خۇي ئۇيسۇنغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىشىدا ھەر قايسى ئەللەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ كۈسەنگە ھۇجۇم قىلغان ۋە كۈسەن خانىنى ئەيىبلە-گەن. كۈسەن خانى گۈيىنى تۇتۇپ بېرىپ، گۇناھىنى تىلىگەن. چاڭ خۇي گۈيىنىڭ كاللىسىنى ئالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جىيەنۇۋ يىللىرىدا ساكيا (يار كەنت) خانى شەننىڭ ئېلى تازا كۈچىيىپ، كۈ-مىي (كېرىيە) ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئىشغال قىلىپ، خانى ئۆل-تۈرۈپ ئاكىسىنىڭ ئوغلىنى خان قىلغان. جىيەنۇۋ يىللىرىنىڭ ئاخى-رىدا شەن كۈمىي خانى چوساتنى پەرغانىگە خان قىلىپ ئەۋەتكەن، كاز-جۇت خانلىقى لەشكەر تارتىپ بىر قانچە قېتىم ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىل-غان. چوسات مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلگەن، شەن ئۇنى قايتىدىن كۈ-مىيىنىڭ خانى قىلغان. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ سەركەردىسىنى ئەۋە-تىپ بۇ ئەلنى ساقلاشقا قويغان. مىڭدى خاننىڭ يۇڭپىڭ 3-يىلى ئۇ-دۈنلۈك ئاقسۆڭەك دۈم شەننىڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈرگەن، ئاقسۆڭەك شۈميا دۈمىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى ئۇدۇن خانى دەپ ئېلان قىلىپ، كۈمىي ئېلىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە ساكيا (يەركەنت)نىڭ گۈمىدىكى سەر-كەردىسىنى ئۆلتۈرگەن. شەن ئۆلگەندىن كېيىن ھەر قايسى ئەللەر بىر-بىرىگە تېخىمۇ ھۇجۇم قىلىشىپ، كىچىك پەركان، نىران، يول ئارش ۋە چەرچەنلەر پىشامشان تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان. چىرا، گۈ-

مىلار ئۇدۇن تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن (ئىلگىرى بۇ جايلار ئۇدۇنگە تەۋە ئىدى). شۇمبا ئۆلگەندىن كېيىن ئاكىسىنىڭ ئوغلى گۇاڭدې خان بولۇپ، ساكىيانى مەغلۇپ قىلىپ، جەنۇبىي لىنىيەدە ھۆكۈم سۈرگەن. بەن چاۋ ئۇدۇنگە كەلگەندە گۇاڭدې ئۇنىڭغا سۇس مۇئا-مىلە قىلىپ ئۆزىنى قاچۇرغان. ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ باخشىغا ئىشىنىدىغان ئادىتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ باخشىسى «ئىلاھىمىزنىڭ سىلەر نېمىشقا خەن سۇلالىسىغا مايىل بولسىلەر، دەپ ئاچچىقى كەلدى. خەن ئەلچىلىرى-نىڭ بىر ياخشى ئېتى بار، ئۇنى ماڭا نەزىر قىلىپ بېرىڭلار. دەۋاتىدۇ» دېگەن. گۇاڭدې ئەلچى ئەۋەتىپ ئاتنى سوراتقاندا بەن چاۋ: «ئاتنى باخ-شىنىڭ ئۆزى ئېلىپ كەتسۇن» دېگەن. باخشى كەلگەندە بەن چاۋ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گۇاڭدېغا ئەۋەتىپ بەرگەن. گۇاڭدې بۇنىڭدىن چۆ-چۈپ، بەن چاۋغا بەيئەت قىلغان. بۇ چاغدا كۈسەن خانى كان شىمالىي يولدا ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، سۈلپىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، كۈسەن-لىك ئىرتىنى خان قىلغان. بەن چاۋ ئارا يولدىن سۈلپىغا بېرىپ ئە-مەلدار تىيەنلۇنى ئەۋەتىپ ئىرتىنى بۇلاپ كېلىپ، مەرھۇم پادىشاھنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلىنى خان قىلىپ تىكلەنگەن. سۇزۇڭ خاننىڭ دەسلەپكى يىلى خان بەن چاۋغا قايتىشقا يارلىق چۈشۈرگەن. ئۇدۇندىكى خان-تۆ-رىدىن تۆۋەنلەرنىڭ ھەممىسى بەن چاۋنىڭ ئېتىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىۋې-لىپ ماڭغىلى قويىمىغان. شۇنىڭ بىلەن بەن چاۋ سۈلپىغا قايتقان. جىيەنچۇ 3-يىلى بەن چاۋ ئۇدۇن، كۇمىي (كېرىيە) قاتارلىق ئەللەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قۇم، تاش شەھەر (石城) گە ھۇجۇم قىلىپ ئىشغال قىلغان. شۇندى خاننىڭ يۇڭجىيەن 4-يىلى ئۇدۇن خانى فاڭ چىيەن كۇمىي خانى شىڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئوغلىنى خان قىلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان بەرگەن. پادىشاھ كۇمىيىنىڭ خانلىقىنى قايتۇرۇپ بىرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، فاڭ چىيەن ئۇنىمى-غان. ياڭجيانىڭ 6-يىلى دۇنخۇاڭ ئايماقدارى شۇيۈۋ سۇلى خانى چىن-پەننى ئۇدۇنگە زەربە بىرىشكە ئەۋەتىپ، ئىشغال قىلىپ شىڭ (چوشات) جەمەتى بولغان چېڭگونى كۇمىيغا خان قىلىپ تىكلەنگەن. خۇەندى خاننىڭ يۈەنجيا 1-يىلى غەربىي يۇرت دورغاپى جاۋ پىڭ ئۇدۇندا غەلۋە-رەك كېسەللىكى بىلەن ئۆلگەن بولۇپ، ئوغلى دەپنە قىلىشقا كېلىپ، كۇمىيىدىن ئۆتكەندە كۇمىي خان چېڭگو ئۇنىڭغا: «دادىڭزنى ئۇدۇن خا-

نى غۇز تېۋىپىغا زەھەر سالغۇزۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى» دېگەن. جاۋپىڭنىڭ ئوغلى دۇنخۇاڭ ئايماقدارى ماداغا ئەرز قىلغان. ئىككىنچى يىلى ۋاڭ جىڭ مۇۋەققەت دورغاپلىققا تەيىنلەنگەندە مادا ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى تەك-شۈرۈپ بېقىشنى بۇيرۇغان. ۋاڭ جىڭ كۈمىدىن ئۆتكەندە چېڭگو شۇ گېپىنى ۋاڭ جىڭخىمۇ ئېيتقان. ۋاڭ جىڭ ئۇدۇن خانى جەنگەگۇناھ ئارتىپ، خىزمەت كۆرسىتىش تەمەسىدە ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇدۇننىڭ لەشكەر بېگى شۇبو ۋاڭ جىڭغا ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، جەننىڭ ئوغلى ئەنگو (سۈيۈل)نى تەختكە چىقارغان. لىڭدى خاننىڭ شىپىڭ 4-يىلى ئەد-گو كۈمىيىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئىشغال قىلىپ، خاننى ئۆلتۈرگەن. بۇ قېتىم كۈمىيدا نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن. قورۇل بېگى ۋە غەربىي يۇرت دورغا-پى ھەر قايسى لەشكەر تارتىپ كېلىپ كۈمىيىغا ھەمدەمدە بولۇپ، خاننىڭ تۇرغاقتىكى ئوغلى چوسات (纥纁) نى خان قىلىپ تىكلىگەن. شۇ چاغلاردا كۈمىي ئاھالىسى مىڭ تۈتۈن ئىدى. بۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدەدىكى ناھىيەمىزگە ئالاقىدار لەشكەرىي ئىشلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيۋۇخاننىڭ تەييەن 2-يىلى گاۋلىياڭ ۋاڭى تۇيغۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان، تۇيغۇنلارنىڭ سەردارى ئامو-نوشاد (مۇلىيان) ئۇدۇنگە قېچىپ كېلىپ ئۇدۇن خانىنى ئۆلتۈرگەن. تەييەن 5-يىلى پىڭلياڭ ئايمىقىدىكى جۇرچى ئۇرغۇ دۇنخۇاڭغا كېلىپ ئىنىسى ئەنگونى پىشامشان خانى بىلون (比龙)غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، بىلون لەشكەرلىرى چەرچەنگە قېچىپ كەتكەن. ئۇ-نىڭ ئوغلى ئەنجو ۋەندۇگۇيغا جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. «ۋېينامە» دە ئېيتىلىشىچە، تۇيغۇنلار چەرچەننىمۇ ئۆزدە-گە قوشۇۋالغان، ناھىيەمىزنىڭ شەرقى قەدىمكى چەرچەننىڭ زېمىنى بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيەمىزنىڭ زېمىنى ئىدە-كەن. كۈمىي شەرقتە گاۋلىياڭ، غەربتە ئۇدۇن بىلەن بىرلىشىپ لەش-كەر تارتقان ئىشلارمۇ بولغان.

تاڭ راھىبى بىيەنجىنىڭ «غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دا يېزىشىچە، گوستانا شەھىرىنىڭ شەرقىدە 300 چاقىرىم يىراقلىقتا بىر چوڭ قا-قاس سازلىق بولۇپ، نەچچە مىڭ گېكتار يەردە گىياھمۇ ئۈنمىگەن. بۇ يەرنىڭ توپىسى قوڭۇر رەڭ ئىكەن. مويسىپىتلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ جاي قوشۇن مەغلۇپ بولغان جاي ئىكەن. بۇرۇنسىدا شەرقىي ئەل مىليون

كىشىلىك لەشكەر تارتىپ گوستاناخانلىقىغا ھۇجۇم قىپتۇ، گوستانا خانمۇ نەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرلەردىن سەپراس قىلىپ مۇشۇ يەردە دۈشمەنگە قارشى تەييار بوپتۇ. ئىككى قوشۇن ئۇچرىشىش بىلەنلا جەڭ باشلىنىپتۇ. غەربىي قوشۇن يېڭىلىپتۇ. شەرقىي ئەلنىڭ قوشۇنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىپتۇ. خان ئەسىرگە ئېلىنىپ، سەركەردىلىرى ئۆلتۈرۈلۈپتۇ، لەشكەرلىرىنى قىرىپ تاشلاپتۇ. ھەتتا قورساقتىكى بالىلارنىمۇ ساق قالدۇرماپتۇ. ئاققان قاندىن يەر يۈزى بۇ- يىلىپتۇ. بۇنىڭ ئىزى ھازىرمۇ بار. جەڭ بولغان يەردىن شەرققە 30 چاقىرىمدىن ئارتۇق ماڭسا پىم (پېيىن) شەھىرىگە بارىدۇ. جەڭ بولغان جاي ھازىرقى ناھىيەمىز تەۋەلىكىدە. راھىب شۈەنزىڭ غەربكە سەپەر قىلغان چاغ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن يىلى بولۇپ، ئۇ ۋەقەلەر تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئىشلار بولغاچقا، ئاغزاكى بايان تولۇق خاتىرلەنمىگەن بولسىمۇ، بۇ ئالاھىدە جايىنىڭ گۈللىنىش - خارابىلىشىدىكى پەرقنى كۆرگىلى بولىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى يېقىن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۈبۈتلەر ئۈدۈننى ئىشغال قىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتقا كىردى. دىغان ئىككى يول بولۇپ، شەرقىي يول گەنسۇنىڭ لياڭجۇ ئايمىقىدىن، غەربىي يول بولۇر زېمىنىدىن ئۆتەتتى. «تاڭنامە» دە ئېيتىلىشىچە، تۈبۈتلەر «سىلەرنىڭ ئېلىڭلارغا تەگمەيمىز، زېمىنىڭلاردىن ئۆتۈپ تۆت قۇرغانغا ھۇجۇم قىلساقلا بولىدۇ» (تۆت قورغان باشتا دېيىلدى)، دې- گەن. چوڭ بولۇر ھازىرقى بالىتىستان بولۇپ، بولۇردىكى مۇسۇلمانلار جايلاشقان جەنۇبىي تاغنىڭ جەنۇبىدا، ھازىرقى ناھىيەمىزنىڭ جەنۇبىدا پولۇ دېيىلىدىغان جاي بولۇپ، بولۇر دېگەن ئىسمىنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىدەك قىلىدۇ. پولۇ تاغنىڭ جەنۇبىدا باراتقا - ئارقا تىبەتنىكى جاۋجىڭغا بارىدىغان يول بار. يەرلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردە ۋە تۇتۇق بەگلىرى لەشكەر تۇرغۇزغان جايىنىڭ ئىزناسى ھازىرمۇ بار ئىكەن، بۇنىڭدىن قارىغاندا ناھىيەمىز، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ تۈبۈتلەر بىلەن ئۇرۇشقاندا جەزمەن تالىشىدىغان مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك جايى بولغان.

ئۇيغۇرچە كىتابلاردىن تەرجىمە قىلىپ بىلىشىمىزچە، ئىسلام دىنىنىڭ ئەلەيھىسسالامى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى يوق بولۇپ،

قىزىنى بىر نەۋرە ئىنىسى ئەلىگە ياتلىق قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئىمام ھۈسەيىن ۋە ئىمام ھەسەن دېگەن ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان. ئانا باشقا ئاكىسى، مۇھەممەد ھەنىپەنىڭ ئوغلى مۇھەممەد غەززالى ئىدى. ئۆز دۆلىتىدىكى مەدىنە ۋە تاشكەنت، قوقەن قاتارلىق جايلاردىن ئەسكەر توپلاپ قەشقەر، ئاقسۇلارنى بۇيسۇندۇرۇپ خوتەنگە بارغان. كېرىيە دەرىياسىنىڭ يارلىقىدا مەغلۇپ بولۇپ، ۋاپات بولغاندا شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ جاينى «بو» دەيدىكەن. شېھىد بولۇشنى «غا-زى» دەيدىكەن، شۇڭا ئۇ يەر «بوغاز» دەپ ئاتالغان. بۇ «مەغلۇپ بولغان يەر» دېگەنلىكتۇر. كېيىن كىشىلەر بۇ يەرگە كەپە ياساپ ئۇيغۇر تىلىدا «لەڭگەر» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاينىڭ ئىسمى «بوغاز لەڭ-گەر» بولغان. ئۇزۇن يىللاردىن كېيىن، بۇ يەردە كەنت شەكىللەنگەن. ھازىر ناھىيەمىزنىڭ جەنۇبىدا «بوغاز لەڭگەر» دەيدىغان كەنت بار. ئىمام غەززالىنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە. ۋەقە 1204-يىلىنىڭ ئالدىدا — يەنى ئىسلام كالىپىندارى بويىنچە 121 يىلدىن كېيىن يۈز بەرگەن. 27-يىلى يەنە ھىجرىيە 148-يىلى ھۈسەيىننىڭ ئەۋرىسى جەئفىرى سادىق لەشكەر تارتىپ قەشقەرنى ئېلىپ، قاچقانلارنى قوغلاپ كېلىپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلغان. جەڭ ئوڭۇشلۇق بولماي چېكىنگەن. دۈشمەن قوشۇنلىرى بىر قۇم تاغقىچە قوغلاپ كېلىپ، ئۇلارنى قاتمۇ قات قورسىتىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن جەئفىرى سادىق شېھىد بولغان، كېيىنكىلەر شۇ يەرگە قەبرە قاتۇرغان. بۇ ھازىرقى نىيادىكى «ئىمامى جەئفىرى سادىق مازىرى» دۇر. ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ 8-ئەۋلادىغا كەلگەندە تۆت ئىمام ناسىرىدىن، قەمەرىدىن، مۇھەددىدىن، زوھورىدىنلەر جەئفىرى سادىققا ئەگىشىپ، جەڭ مەيدانىدا شېھىت بولغان. 242 يىلدىن كېيىن يۈسۈپ قادىرخان پادىشاھ (مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانى) مەدايىن (باغدات دېگەن ئىسمىنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىدەك قىلىدۇ)دىن لەشكەر تارتىپ، قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۆزى باش بولۇپ، يار كەنتكە يۈرۈش قىلغان. يار كەنتلىكلەر گەملىرىدە ياشايدىكەن، ئۇلارمۇ ئىماملارغا بەيئەت قىلغان. ئىماملار يەكەننى يىغىلىش نۇقتىسى قىلىپ خوتەننى ئېلىشقا ئاتلانغان. يول ئۈستىدە بىر جايدىن ئۆتكەندە ئاھالىلەرنىڭ بەزىلىرى بەيئەت قىلىپ، بەزىلىرى قېچىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ جايغا «گۇمان» دەپ ئىسمى

سىم قويغان (بۇ خەنزۇلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا «كەلسە-كەل-مەس» دېگەنلىك بولىدۇ. ھازىرقى گۇما ناھىيەسىنىڭ نامى گۇماندا قالغان دېگەن سۆزنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىمىش). خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن ئىككى تەرەپ ئۇزاق تىرىشىپ، دۈشمەن ئاخىرى شەھەرنى تاشلاپ قاچقان. قوغلىغانلار تاغ جىلغىسىغا كىرىپ، سۇنى بويلاپ ماڭا-غان. بىر تاش قەلئە (ھازىرقى نۇرى كەنتىنىڭ ئىماملا مەھەللىسىدەك قىلىدۇ)دىن ئۆتكەندە دۈشمەنلەر گۇمان بىلەن لەشكەر چېكىندۈرمىگەن ئىكەن. ئىماملار ئۆتۈپ بولۇپ، بۇ يەردە بىر ھىيلە باردەك ھېس قىلىپ، دۈشمەننى تاغنىڭ بىر تار يېرىگىچە قوغلاپ بارغاندا پىستىرمىغا ئۇچراپ، سەركەردە-سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى قىرىلىپ تۈگىگەن، تۆت ئىماممۇ ئۆلتۈرۈلگەن. يۈسۈپ قادىرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەردىن كېلىپ دەپنە قىلغان (بۇ جاي ھازىرقى نۇرى كەنتىنىڭ شەرقىدىكى ئىماملا مەھەللىسىدىكى مازار شۇ). غەززالىي ۋەقەلىرى تاڭ سۇلالىسى-نىڭ كەيپۈەن يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، جەئفىرى سادىق ۋەقەلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ سۇزۇڭ دەۋرىدە، تۆت ئىمام ۋەقەلىرى بولسا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خاقانى جېنزۇڭ دەۋرلىرى، لياۋ سۇلالىسىنىڭ شۇڭزۇڭ خانى دەۋرلىرىدە بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر بولۇپ، كىتابتا دۈش-مەن دېيىلگەنلەر ئىچىدە يەنە خەنزۇ، قالماق ۋە ئىسلام دىنىغا كىرمە-گەنلەرمۇ بار. ئادەم ئىسىملىرىنى ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاتىغاندا، تولۇق ۋە توغرا بولماي قالىدۇ. رەسمىي تارىخ كىتابلىرىغا سېلىشتۇرمىسا ئې-نىقلىغىلى بولمايدۇ.

كاڭشىنىڭ 58-يىلى سىچەن باش ھەربىي ۋالىيسى يىنەن گېڭياۋ ئوردىغا باياننامە يوللاپ: «تېبەتتىكى ھەر قايسى قەبىلىلەرنى ھەممە ئەللەر ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋېلىپ ئەل قىلىۋاتىدۇ. ئاڭلىسام سېلىند-دۇندۇپ ھازىر سول قول قاراۋۇلچىلار بېگى چۈن پىلپىنى 600 دىن ئارتۇق چېرىكىنى باشلاپ قارا ئوسۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ چىڭخەيگە بې-رىشنى بۇيرۇپتۇ، كىشىلەر تېبەتكە سەككىز مىڭ چېرىك ئەۋەتتىد-كەن، يار كەنت، كېرىيەگە كەپ بوپتۇ دەپ ئاڭلاپتۇ» دېگەن.

يۇڭچىڭ خانىنىڭ 1-يىلى 6-ئايدا چىڭخەيدىكى لۇبىسالىق دەنزىن كې-رىيە ئارقىلىق تېبەتكە كىرمەكچى بولغاندا، سۇڭپەن قورغىنىنىڭ باش-بۇغى جويىڭ خىلانغان ئاتلىق چېرىكتىن 300نى، بېلى كاڭ جىنەي

ئاز سانلىق مىللەت ئەسكەرلىرىدىن ئون مىڭدىن ئارتۇقنى باشلاپ ياڭ-
 باجىڭدىن گالزاڭگۇ ئاچىلىغىچە قوغلاپ كەلگەن، يولنى قار توسۇۋالغان-
 لىقتىن توختاپ قالغان. خاتىرىلىنىشىچە، بۇ ئىشلار يۇڭجىڭ خانىنىڭ
 دەسلەپكى يىللىرىدا بولۇپ ئۆتكەن. جۇڭغارلار ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن
 شىزاڭغا كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغان. توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىبېشى
 چىڭخەي ئارقىلىق تىبەتكە كىرگەن بولۇپ، كېرىيە ئارقىلىق — يەنى
 تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتقا كىرگەن يولنى تاللىغان.
 چيەنلۇڭ خانىنىڭ 22-يىلى چوڭ قوشۇن ئىلىنى تىنچىتىۋالدىن
 كېيىن، چوڭ خوجا بۇرھانىدىنى قويۇپ بېرىپ، قەشقەرگە قايتۇرۇپ،
 كىچىك خوجا جاھاننى ئىلىدا قالدۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى باش-
 قۇرۇشقا قويغان. ئامۇرسانا توپىلاڭ كۆتۈرگەندە خوجا جاھان ئۇنىڭغا
 ياردەم بەرگەن. ئامۇرسانانىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولۇپ، خوجا جاھان يەر
 كەنتكە قېچىپ كەلگەن. سانغۇن جاۋخۇي يانداش بۇيۇرغا ھىممىتۈللانى
 ئۇنى ئەل قىلىشقا ئەۋەتكەن. خوجا جاھان ئاكىسى بۇرھانىدىدىن گۈ-
 مان قىلغان، ھەر ئىككىسى شەھەر ئىگىلەپ ئىسيان كۆتۈرگەن. ئۈي-
 خۇرلار تارقاپ كەتكەن، پەقەت كۇچا، باي، ئاقسۇلارنىڭ ھاكىمىبېگى ھا-
 دى قاتارلىقلار ئىلىغا قېچىپ بارغان. ھەر قايسى شەھەرلەر ئاۋاز قوش-
 قان. 23-يىلى 6-ئايدا قوشۇنىمىز توپىلاڭچىلارنىڭ ئالدىن يۈرەر ئەت-
 رەتلىرىنى توخناي (托和鼐) دا تارمار قىلغان. ئۆگەن دەرياسى بويى-
 دىمۇ تارمار قىلغان بولۇپ، توپىلاڭچىلار كۇچانى تاشلاپ قاچقان. ئىك-
 كى خوجا ئاقسۇ، خوتەنگە قېچىپ كەلگەندە كونا بەگ-خوجىلار ئۇلارنى
 شەھەرگە كىرگۈزمىگەن. ئۇچتۇرپانغا بارسا ئۇلارمۇ شەھەرگە كىرگۈز-
 مىگەن. شۇنىڭ بىلەن كىچىك خوجا يەكەنگە، چوڭ خوجا قەشقەرگە
 قېچىپ كەلگەن. جاۋخۇي نۆكسىرى چىلىنجاپ، گابىشۇ ۋە ھادىلارنى خو-
 تەننى ئەل قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇلار ئالتە شەھەر-بازىرىنى ئەل قىلغان
 ۋە قارا سۇنى مۇھاسىرىدىن بوشاتقان. خوجا جاھان مۇرىتى ئابدۇكېرىم
 قاتارلىق 600 كىشىنى شەھەرگە تېگىش قىلىشقا ئەۋەتكەن. چىلىنجاپ
 قاتارلىقلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىلچى، قاراقاش، يۇرۇڭقاشتىن ئىبارەت
 ئۈچ شەھەرنى مۇداپىئە قىلغان. توپىلاڭچى ئوسمان كېرىيە، چىرا كەن-
 تى، نۇرى تاغلىق كەنتىنى قايتىدىن ئىگىلىۋالغان بولۇپ، بۇ ئۈچ
 شەھەر ئۇنىڭغا بېقىنغان. 24-يىلى 3-ئايدا توپىلاڭچىلار قاراقاش، قارا

سۇلارنى قايتا ئىگىلىۋالغاچقا، قورشاۋ بىكار قىلىنىپ، لەشكەر قاي- تۇرۇلغان. ئاقسۇدىكى ئالدىن يۈرەر قىسىمنىڭ يانداش بۇيۇرغىسى با- تۇچەر، خارخۇرچى قاتارلىقلار ياردەمگە بېرىپ، ھاۋانى تۇمان قاپلىغان پۇرسەتتە ھۇجۇمغا ئۆتكەن. ئابدۇخالىق ۋە خۇجىياسلار تەسلىم بولغان، قالغانلىرى قېچىپ كەتكەن. ھەر قايسى شەھەرلەر قايتىدىن ئىشغال قىلىنغان. 4- ئايدا يانداش سانغۇن فۇدې خوتەنگە كەلگەندە، ئالتە شە- ھەرنىڭ خەلق ئاممىسى چاي ۋە ھاردۇقلىق نەرسىلىرىنى كۆتۈرۈپ ئال- دىغا چىقىپ قارشى ئالغان. 6- ئايدا قوشۇنىمىز ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ توپىلاڭچىلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان بولۇپ، جاۋخۇي سانغۇن ئۇچتۇر- پان ئارقىلىق كېلىپ، قەشقەرنى ئالغان. فۇدې خوتەندىن يۈرۈش قىلىپ يەكەننى ئالغان. ئىككى خوجا شەھەرنى تاشلاپ پامىردىن ئۆتۈپ غەربكە قېچىپ بەدەخشانغا بارغاندا، شۇ جاينىڭ خانى سۇلتان شاھ تەرىپىدىن تۇتۇپ كالىسىنى ئېلىپ تەقدىم قىلغان. ئۇيغۇرلار يۇرتى شۇنىڭ بى- لەن تىنچلانغان.

بۇرھاندىننىڭ ئوغلى سامساق خوجا قېچىپ يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن. ئۇنىڭ قوقەندە ئۈچ ئوغلى بار بولۇپ، ئىككىنچى ئوغلى جاھانگىر قۇرئان قىرائەت قىلىپ، دۇئا- تىلاۋەت قىلىپ، خوجا نامىدىن پايدىلى- نىپ، بايلىق توپلاپ، ئاممىنى قۇتۇرتىپ، بۇيرۇتلارنى چېگرادا بۇلاڭ- تالاڭ قىلىشقا قۇتراتقان. داۋگاڭ خاننىڭ 2- يىلى (مىلادىيە 1823- يى- لى- ت) ھۆكۈمەت چېرىكلىرى سەددىچىندىن چىقىپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئۆتكەن. جاھانگىرنى ئۇچرىتالماي، مال بېقىپ يۈرگەن بۇ- رۇتلارنى قىرغىن قىلغان. ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى تېلىق بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ جاھانگىرغا ياردەم بېرىپ، قاپسىلىپ قالغان ھۆكۈمەت چېرىكلىرىنى قىرىپ تاشلىغان، توپىلاڭ- چىلار شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ غالىجىرلاشقان. 6- يىلى 6- ئايدا جاھانگىر خوجا ئەنجانلىقلار، بۇيرۇتلاردىن 500 دىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ كەچ تېغىدىن تۇيۇقسىز چىقىپ ئەجدادلىرىنىڭ بېشىنى تاۋاپ قىلغان (بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مازىرى بولۇپ، قەشقەر شەھىرىگە 80 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ). تاۋاپ قىلىشنى ئاڭلاپ ھەر قايسى جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئاۋاز قوشۇپ بىر قانچە كۈن ئىچىدىلا 10 مىڭدەك ئادەم يىغىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار غەربتىكى تۆت شەھەرنى ئىشغال قىلىپ، قۇمباش دەريا-

سىغا قىستاپ كەلگەن (بۇ جاي ئاقسۇغا 40 چاقىرىم كېلىدۇ). قوشۇ-
 نىمىز دەريادىن ئۆتۈپ ئىستېھكام قۇرغان، توپىلاڭچىلار قايتا-قايتا
 ھۇجۇم قىلىپ، قايتا-قايتا مەغلۇپ بولغان، شەرقتىكى تۆت شەھەر
 شۇنىڭ بىلەن تىنچلىنىشقا باشلىغان. 10-ئايدا چوڭ قوشۇن ئاقسۇ،
 خوتەنلەرگە يىغىلغان. ئىمىن بەگ قاتارلىقلار توپىلاڭچىلارنىڭ قوشۇ-
 نىنى تۇتۇپ بەرگەن ۋە خان ئامبىلىنىڭ كونا تامغىسىنى قوشۇنغا تەق-
 دىم قىلغان. دەسلەپتە ئۇيغۇرلار ئاق تاقىيەلىك ۋە قارا تاقىيەلىك دەپ
 ئىككىگە بۆلۈنگەن، ئاق تاقىيەلىكلەر (ئاق تاغلىقلار) خوجا جاھان تە-
 رەپدارلىرى بولۇپ، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كې-
 يىن، قارا تاقىيەلىكلەرنى خورلىغاچقا، خوتەنلىكلەر شەھەرنى تەقدىم
 قىلىش نىيىتىگە كەلگەن. قىش كېلىپ قار تاغ يولىنى ئېتىپ قوي-
 غاچقا، چوڭ قوشۇن ئۆتەلمەي، شەھەر يەنە ئاق تاقىيەلىكلەرنىڭ قولى-
 غا چۈشۈپ كەتكەن. 7-يىلى 2-ئايدا چوڭ قوشۇن توپىلاڭچىلارنى تا-
 زىلاپ، غەلبىسىرى ئىلگىرىلەپ قەشقەرگە كەلگەندە، جاھانگىر ئاللى-
 قاچان قېچىپ كەتكەن. 3-ئاينىڭ 5-كۈنى مەسلىھەتچى ئامبال ياكى
 يۈچۈن يېڭىسارنى قايتۇرۇۋالغان. 16-كۈنى يەكەننى قايتۇرۇۋالغان.
 ياساۋۇل بېگى ياكى فاكى ئالتەمنىڭ چېرىكىنى باشلاپ، خوتەندىكى تو-
 پىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شۇ كۈنىلا شەھەر سىرتىدا بەش مىڭ تو-
 پىلاڭچىنى مەغلۇپ قىلىپ، يۈنۈسنى تۇتۇپ كالىسىنى ئالغان، شۇنىڭ
 بىلەن خوتەننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى قايتۇرۇۋېلىنغان. 12-ئايدا
 سانغۇن چاڭ لىڭ مەخپىي ھالدا قارا تاقىيەلىكلەردىن يوشۇرۇنچە قارا-
 ۋۇلدىن ئەۋەتىپ، جاھانگىرنى ئالداپ مۇرتلىرى بىلەن كىرگۈزگەن.
 قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىۋېتىپ، تۇزاق قۇرۇلغانلىقىنى جاھان-
 گىر سېزىپ قېلىپ، قاراۋۇلدىن چىقىپ، ئارقىسىغا يېنىپ كەتكەن.
 ياكى فاكى چېرىكلىرىنى باشلاپ قارا تېكە تېغىغىچە قوغلاپ كېلىپ ئۇنى
 تۇتۇۋالغان، توپىلاڭچىلار شۇنىڭ بىلەن جىمىققان.

تۇڭجىز خاننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەشىدىكى تۇڭگانلار مالد-
 مانچىلىق چىقارغان، ئارقىدىنلا گەنسۇ تۇڭگانلىرىمۇ مالىمانچىلىق
 چىقارغان، سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى توپىلاڭ كەيپىياتى قاپلاپ،
 شۇ ۋەجىدىن شىنجاڭ پارچىلانغان. شىمالىي يولدا مالىمان چىقارغىنى
 تۇدېلىن، سوخۇەنجاڭلار بولۇپ، بۇلار شەنشى، گەنسۇلارغا ياقا يۇرتتىن

كەلگەن تۇڭگانلاردىن ئىدى. جەنۇبىي يولدا مالمانچىلىق چىقارغىنى ئەنجانلىق پاشا ياقۇپبەگنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولۇپ ھەممىسى ئەنجانلىق. ئەنجان ئەسلىدە سەككىز شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، رۇسلار ئۆزىگە قوشۇۋالغان. ياقۇپبەگ قۇۋ ئادەم بولغاچقا ئاۋامنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرە-لىگەن. ئۇنىڭ شەرققە قاترىشى دەل قەشقەردە تۇڭگان كاتتىمۇاش جىن شياڭيىن قاتارلىقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىگە توغرا كەلگەن بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان. تۇرپاننىڭ غەربىلا ئەمەس، ھەممە ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا ئەگەشكەن. تۇرغات قاتارلىق قەبىلىدىن بولغان چېرىكلەر ئالماشقان بولۇپ، بۇ پۈپۈك قالپاقلىق چېرىك-لەرنىڭمۇ كۆپىنچىسى ئەگەشكەن. تودېلىنىڭ ئۇنىڭدىن زەربە يېگەن-لىكىنى كۆرۈپ، ئەنجانلىقلارغا ئەل بولغان. شۇنىڭ بىلەن پاشا ياقۇپ بەگ شىمالىي يولغا كىرىۋېلىپ، شىنجاڭنى باشقا بىر يۇرتقا ئايلاندۇ-رۇپ قويغان. 12-يىلى ئىچكىرىدىكى توپىلاڭنى تازىلاش قوشۇنى بەي يەنخۇنى قوغلاپ قورۇلدىن چىققان. گۇاڭشۈ خاننىڭ 2-يىلى شىمالىي يولنى تازىلاپ، 3-يىلى ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى ليۇجىنتاڭنىڭ غەلبى-سىپىرى ئىلگىرىلەپ داۋانچىڭ، تۇرپاندىن ئىبارەت ئىككى شەھەرنى ئې-لىپ، شەرقتىكى تۆت ئۆتكەلنى ئارقا-ئارقىدىن قايتۇرۇۋېلىشىغا ھە-دەم بولغان. بۇ چاغدا خوتەندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىبېشى نىياز ھې-كىمبەگ ئەل بولغان. پاشا ئۆلگەن بولۇپ، ئوغلى بەگقۇلى تېخى غەرب-تىكى ئۈچ شەھەرنى باشقۇرۇۋاتاتتى. نىياز ھېكىمبەگ ھۆكۈمەت قو-شۇنلىرىنىڭ غەربكە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەسكەر باشلاپ بېرىپ يەكەننى قورشاپ ھۆكۈمەت ئارمىيەسىنى قارشى ئالماقچى بولغان. بەگ-قۇلى يېقىن ئادىمى ئالمىشنى قەشقەرنى ساقلاشقا قويۇپ، ئۆزى بەش مىڭ ئاتلىقنى باشلاپ نىيازغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلغان ۋە خوتەن-نىمۇ ئىشغال قىلىۋالغان. قەشقەرنىڭ ئالدىنقى مۇداپىئە بېگى خې بۇ-يۇڭ (قۇدالاي) قالپاقلىق مانجۇ، خەنزۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ خەنزۇ شەھىرىدە (يېڭى شەھەردە) تەسلىم بولغان. بەگقۇلى شۇنىڭ بىلەن خو-تەننى تاشلاپ، يېڭىسارغا كېلىپ ئۇيغۇر شەھىرى (كونا شەھەر)نى قوغدىغان. باش مۇپەتتىش ليۇجىنتاڭ چېرىكلەرنى بۆلۈپ قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار قورغىنىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ ئۆزى ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك-لەرنى باشلاپ يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، يېڭىسارنى ئالغان. ياساۋۇل بېگى

دۇڭ فۇشياڭ بۇيرۇققا بىنائەن خوتەننى قايتۇرۇۋېلىپ، چېرىكلەرنى نەچچە يولغا بۆلۈپ كېرىيەنىڭ شەھەر-بازارلىرىدىكى قالدۇق باندىتلار-نى تازىلىغان. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ تىنچلانغان.

گۇاڭشۇنىڭ 24-يىلى شىنجاڭدىكى توپىلاڭچى تۇڭگان ليۇسۇخۇ قا-تارلىقلارغا زەربە بېرىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئادەملىرى چىڭخەينىڭ سەيدام ئويمانلىقى تەرەپلەرگە پىتىراپ كېلىپ ئەنشى، دۇنخۇاڭ، يۈمىن-لەرنى پاراكەندە قىلغان. قەشقەر ياساۋۇل بېگى جاڭ جۈن ناھىيەمىزنىڭ شەرقىدىكى چەرچەندە دۇنخۇاڭ، لوپنۇرلارغا بارىدىغان يول بارلىقىنى كۆزلەپ، شەھەر بوش قالسا دۈشمەننىڭ ئايىغى ئاستىدا قالمىمىد-كىن، خوتەن، كېرىيەلەر باي يۇرتلار دەپ ھېسابلاپ، چېرىك ئەۋەتىپ چەرچەندە توسۇپ مۇداپىئە كۆرەيلى دەپ مەسلىھەتلەشكەن. ليۇسۇخۇ بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن. ئۇنىڭ قالدۇقلىرى سۈلھى تەلەپ قىلغان. تىنچ چاغلاردا خەۋپ-خەتەرنى ئۇنۇتماسلىق كېرەك. تەي-يارلىق پۇختا بولسا، ئاپەتتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. چەت ۋە قالاق جاي دەپ ھوشيارلىقنى يوقىتىپ قويۇشقا بولمايدۇ. زىيىنىنىمۇ ئويلاپ قو-يۇش كېرەك. شۇڭا، چېگرا رايونىنىڭ ئىشلىرىنى پىلانلىغۇچىلارنىڭ ئۆرنەك قىلىشى ئۈچۈن مۇشۇلارنى يېزىپ چىقتىم.

ئاھالىسى

(قوشۇمچە: نوپۇسى، ئۇرۇق جەمەتى، دىنى)

بۇ يۇرتتا ئەزەلدىن خوشۇنلۇقلار (مانجۇلار) بولمىغان، خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقانلار بولۇپ سانى ناھايىتى ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېلىپ-كېتىشنىڭ قارارى يوق. كېرىيەنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئۇيغۇرلاردۇر. گۇاڭشۇنىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1907-يىلى..ت) دىكى نۇ-پۇس تەكشۈرگەن ساندىن قارىغاندا شەھەر ئەتراپىدىكى تۆت يېزىدا چوڭ-كىچىك بولۇپ جەمئىي ئەر 41 مىڭ 585 نەپەر، ئايال 44 مىڭ 852 نەپەر بولغان. ئۇيغۇرلاردا گەرچە ئاق، قارا ئوڭدە پەرقى بولسىمۇ، ئىسىملا بار فامىلىسى يوق ھەم ساپ مىللەتمۇ ئەمەس. ئۇلارنىڭ نەسەبىنى ئېنىقلىماق تەس بولغاچقا يېزىلمىدى. ئۇلارنىڭ دىنىغا كەلسەك، خەن، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدىكى غەربىي يۇرت بۇددا ئېلى بولۇپ، بۇددا دى-نىغا ئېتىقاد قىلغان. شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن سىرامان

فاشيەن «بۇددىست ئەللەر خاتىرىسى» دا مۇنداق دەيدۇ: «ئۇدۇن ئېلىنىڭ خەلقى ناھايىتى باياشات ئىكەن. چوڭ كولوڭگو مەزھىپى تەرەپدارلىرى نەچچە تۈمەندىن ئارتۇق ئىكەن، ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كىچىك مۇنار قوپۇرۇقلۇق ئىكەن. ئەڭ كىچىكلىرىمۇ ئىككى جاڭدىن ئارتۇق ئىكەن.» فاشيەن بۇت سەيرىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۇ يەردە ئۈچ ئاي تۇرغان. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۆتىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شەھەر كوچىلىرىنى سۈپۈرۈپ تازىلاپ سۇ چاچىدىكەن، ھەممە كوچىلار ھەيۋەتلىك تۈسكە كىرىدىكەن؛ شەھەر قوۋۇقلىرىغا كاتتا پەردە-چىمىلدىقلار ئېسىلىدىكەن، خان ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى، كېنىزەكلەر ئۇنىڭ ئىچىدە تۇرىدىكەن. شەھەردىن ئۈچ-تۆت چاقىرىم كېلىدىغان يەردە تۆت چاقىلىق بۇت ھارۋىسى ياسىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ جاڭدىن ئېگىز بولۇپ، گويىكى بىر ساراي يۈرۈشۈپ كېتىۋاتقاندا كۆرۈنىدىكەن. بۇت ھارۋىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدىكەن، ئىلاھلار خىزمىتىدە بولىدىكەن، شەھەر قوۋۇقىغا يۈز قەدەم قالغاندا خان يېڭى كىيىم كىيىپ، تاجىسىنى قولغا ئېلىپ، كۈجە كۆتۈرۈپ، يالاڭ ئاياغ مېڭىپ، قوۋۇقتىن چىقىپ بۇتنى قارشى ئالىدىكەن. گۈل چېچىپ كۈجىنى يېقىپ قوۋۇقتىن كىرىدىكەن، قوۋۇق راۋىقىدا تۇرغان خانىش ۋە كېنىزەكلەر ھەر خىل گۈللەرنى چاچىدىكەن. بۇت بىر ساڭرامدا بىر كۈن تۇرغۇزۇلىدىكەن. 4-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن 14-كۈنىگىچە بۇت يۆتكەش ھارۋىسى شەھەرنىڭ غەربىگە يەتتە-سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان جايدىكى بىر ساڭرامغا ئاپىد-رىلىدىكەن. ئېگىزلىكى 25 جالڭ (تەخمىنەن 83 مېتىر-ت) كېلىدىغان بىر ساڭرام بار بولۇپ، نەقىش ئويۇپ ئالتۇن-كۈمۈشتە ھەل بېرىلگەن، سان-ساناقسىز گۆھەرلەر بىلەن بېزەلگەن، مۇنارنىڭ ئارقىسىدا ھەيۋەتلىك بىر بۇتخانا (خانلىق يېڭى ئىبادەتخانىسى) بار بولۇپ، ئۇنى تەسۋىر-لەشكە تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ. شەرقىي يانباغرىدىكى پەشتاقلارغا ئالتە ئەلنىڭ خانلىرى ئېسىل نەرسىلىرىنى تىزىپ بۇتقا تېۋىنىدىكەن» بۇنىڭدىن شۇ زاماندا بۇددا دىنىنىڭ نەقەدەر گۈللەنگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە كەلسەك، ھەقىقەتەن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە بىخلىنىپ يۈەن سۇلالىسىدىن كېيىن گۈللەنگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى مۇسۇلمانلىشىپ بولغان. ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنىڭ پېشقالمىرى ھېسابلىدۇ.

نىدۇ. «تاڭنامە» دىكى تازىق، «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» دىكى ئەرەبىسە-تان، «مىڭنامە» دىكى مەككە مۇكەررەمە (مەدىنەمۇ دېيىلىدۇ) لەر ئۇلارنىڭ ئېلىدۇر. ئۇلارنىڭ زېمىنى قىزىل دېڭىزغا يېقىن، كۆكئارتنىڭ غەربىدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام. ئۇ جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدىكى چېن سۇلالىسىنىڭ خانى شۋەندى-نىڭ تەيجيەن 4-يىلى (مىلادىيە 569-582-يىللىرى...) مەككىدە تۇ-غۇلغان بولۇپ، ئاتا-ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، ساۋاتسىز قالغان. 40 ياشقا كەلگەندە سودىگەرچىلىك قىلغان. ئۇ باتۇر ۋە ئەقىل-پاراسەت-لىك بولۇپ، ئاللاتائالانىڭ ھاۋالىسى بىلەن مۇشرىكىلىك دىنىي، بۇت دە-نىي (بۇددا دىنىي) ۋە ئەيسانىڭ ئۈچلۈك خۇدالىق دىنىي تەلىماتىنى بىكار قىلىپ، بىر ئىلاھلىق دىنىي تەشەببۇس قىلغان ۋە كېيىن مەدىنەگە كۆ-چۈپ كەتكەن. تاڭ گاۋزۇنىڭ ۋۇدې 4-يىلى دۆلەت قۇرۇپ، كالىندار بار-لىققا كەلتۈرگەن. ئون يىلغا يەتمەيلا پۈتۈن ئەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇ-نىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، تەسىر دائىرىسىنى دۆلەت سىرتىغىمۇ كېڭەيتكەن. ھىجرىيەنىڭ 10-يىلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بو-لۇپ، ئۇنىڭ تۇتۇق ئاتىسى ھەم قېيىنئاتىسى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، دىن تارقىتىش ۋە جەڭ قىلىشنى داۋاملاشتۇرغان. 50 يىل ئىچىدە شەرق-تە ھىندىستاندىن غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممە-سى ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن. كېيىن يەنە پامىردىن ھال-قىپ، غەربتىن شەرققە تارقىلىپ، ناھىيەمىزگىچە يەتكەننىڭ بايانىنى لەشكىرىي ئىشلار خاتىرىسىدە بايان قىلدىم. تاڭ دەيزۇڭ ئەمىر لەشكەر بولۇپ باققان، لەشكەر باشلاپ ئىككى ئاستانىنى قايتۇرۇۋالغان، لياۋ شېڭزۇڭ مەلىكىسىنى تۆۋەنگە ياتلىق قىلغان، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا «مۇسۇلمانلار قوشۇنى» دېگەن سۆز بار. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ قو-مۇل قىسمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ لەشكىرىي قىسىملىرى بارلىقى يېزىلغان. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى ئۇزاق بىر جەرياندا ئۇلار ئىچكىرى جايلاردا ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغانلىقى قەيت قىلىنغان. ئېيتىشلارغا قا-رىغاندا، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا (بىر ئېيتىلىشىچە ھىج-

رىيەنىڭ 26-يىلى) ① ماھمۇد دېگەن كىشى ئاكىسى بىلەن مەدىنىدىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن، خەلق ئۇلارنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ چوقۇندىغان. دەل، شۇ چاغدا ئۇيراتلار كۈچىيىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەت ئەۋلادىدىن بولغان كونا ئۇيغۇر خانلىرىنى كونترول قىلىپ، تەڭرى تېغىدىن شىمالغا كۆچۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. شۇنداق قىلىپ ئىسلام دىنىي ئەۋج ئېلىپ بۇددا دىنىي تىبەتتىلا قالغان. بۇلار دىننىڭ مەنبەسى ۋە ئېقىنىدۇر. ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى «پەيغەم-بەر» دەپ ئۇلۇغلايدۇ. كائىناتتىكى خۇداغىلا چوقۇنىدۇ. مەدىنىگە بېرىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىپ كەلگەنلەر «ھاجى» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەج سەپىرىدە ئۆلۈپ قالغانلارنى ئاللا ئۆز پاناھىغا ئالىدىغان بولغاچقا، ئۆلۈم ۋە بالايىئاپەتتىن ساقلىنىش، باياشات ياشاش ئۈچۈن «قۇر-ئان» ئوقۇپ دۇئا قىلىدۇ. مۇقەددەس كىتابىنى پىششىق بىلگەنلەرنى «ئاخۇن» دەيدۇ. توي-تۈكۈن، ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرىدا ئاخۇن يوق ھېچكىم ئۆز ئالىدىغا ئىش قىلالمايدۇ. ھۆججەتلىشىش قاتارلىق ئىشلاردا ئاخۇننىڭ مۆھرى بېسىلمىسا ئىناۋەتكە ئېلىنمايدۇ. لېكىن بۈگۈنكى كۈندە ئاخۇنلاردىن مۇقەددەس كىتابىنى بىلىدىغانلىرى بەك ئاز. «سەللىگە تۇشلۇق ئىمان يوق» بولۇپلا قالماستىن، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىدىغان، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بوزەك ئېتىشىگە رازى بولغۇزىدىغانلىرى بار. يېزىقى توغرىسىغا، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. خەت يازالايدىغانلىرى «سوللا» دېيىلىدۇ. كىشىلەرگە بىرەر ھۈنرىگە تايىنىپ كۈن ئۆتكۈزۈش ئانچە تەسكە چۈشمەيدۇ. شەھەر-يېزىلارنىڭ ھەممىسىدە مەسچىت-خانىقالار بولۇپ، چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، مەسچىتنى باشقۇرىدىغانلار «ئىمام» دېيىلىدۇ، بۇ دىنىي ئۈستاز ھېسابلىنىدۇ. ئادەم ئۆلسە دەپنە قىلىدىغان جاي «مازار» دېيىلىدۇ. مازارغا قارايدىغانلار «شەيخ» دېيىلىدۇ. شەيخلىقنى قۇرئان قىرائەت قىلالايدىغانلار قىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بۇنداقلارنى تاپماق تەس.

200 يىل ئۆتسىمۇ تېخىچە كالىپندارنى بىلمەيدۇ. يىلىنى ھىجرىيە كالىپندارى بويىچە ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا 12 ھايۋان نامىدىكى 12 يىلىنى بىر بۇرج ھېسابلايدۇ. بۇ خەنزۇلارنىڭ 12 مۇچىلى بىلەن ئوخ-

① ھىجرىيەنىڭ 26-يىلى مىلادىيەنىڭ 648-يىلى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئىسلام دىنىي قەش-قەرگە تېخى تارقالمىغان. ئاپتور بۇنى خاتا قىلىپ قويغاندەك تۈرىدۇ.

شاش بولۇپ، كەبىسە ئاي يوق، 360 كۈن توشسا بىر يىل، 30 كۈن توشسا بىر ئاي ھېسابلايدۇ. بىرىنچى ئاينى مۇھەررەم، ئىككىنچى ئاينى سەپەر، ئۈچىنچى ئاينى رەببىيەئەۋۋەل، تۆتىنچى ئاينى رەببىيەل ئا- خىر، بەشىنچى ئاينى جامادىيەئەۋۋەل، ئالتىنچى ئاينى جامادىيەل ئا- خىر، يەتتىنچى ئاينى رەجەب، سەككىزىنچى ئاينى شەببان، توققۇزىنچى ئاينى رامزان، ئونىنچى ئاينى شەۋۋال، ئون بىرىنچى ئاينى زۇلقەددى، ئون ئىككىنچى ئاينى زۇلقەججە دەپ ئاتايدۇ. شۇ ئاي شۇ يىل ئاخىرىدا ھەممە ئائىلىلەردە قوي ئۆلتۈرۈپ، قۇربانلىق قىلىنىدۇ. بۇ «قۇربان ھېيت» دېيىلىدۇ. قۇربان ھېيتتىن 70 كۈن ئىلگىرىكى بىر ئايدا كۈندۈزى تاماق يېيىلمەيدۇ. كۈن ئۆلتۈرغاندا ئاندىن تاماق يېيىلىدۇ. بۇ قەدىمكىلەرنىڭ سوغۇق تائام (چوكانتال) بايرىمغا ئوخشايدۇ، بۇنى ئادەمنى چېنىقتۇرۇپ چىداملىق قىلىدۇ دەپ قارايدۇ. ئالدىنقى 15 كۈن «بارائەت» دېيىلىدۇ. بارائەتتە ياغلىق قاپاقلارنى دەرەخلەرگە ئېسىپ، ئىچىگە ياغ قويۇپ كۆيدۈرىدۇ، ياغ تۈگەپ قاپاق يەرگە چۈشكەندە قاپاق- نى دەسسەپ يېرىۋېتىدۇ. بۇنى بالا-قازانى يوقىتىش دەپ قارايدۇ. قەمە- رىيە ئېيىدا يەتتە كۈن بىر ھەپتە بولىدۇ. 1-كۈنى شەنبە، 2-كۈنى يەكشەنبە، 3-كۈنى دۈشەنبە، 4-كۈنى سەيشەنبە، 5-كۈنى چارشەنبە، 6-كۈنى پەيشەنبە، 7-كۈنى ئازنە دېيىلىدۇ، ئازنە كۈنى پەيغەمبىرىگە ئىبادەت قىلىدۇ. بۇنى «جۈمە» دەيدۇ. ھەر يەتتە كۈندە بىر بازار بولىدۇ. بۇ خەنزۇلارنىڭ يەكشەنبىسى، غەربلىكلەرنىڭ ئىبادەت كۈنى بولغانغا ئوخشايدۇ. ئەدەپ-ئەردەمگە ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيدۇ. بو- ۋىسى، ئاتا-ئانىسى، بىر تۇغقانلىرىدىن باشقىلىرى مەيلى ئەزىز ياكى خار بولسۇن ئىسمىنىلا چاقىرىدۇ. ئانا بىلەن بالا ياكى بىر قورساققا ياتقان قېرىنداشلارنى بىر-بىرىگە چېتىشقا بولمايدۇ. باشقا ئەھۋالدا ئەر-خوتۇن بولۇشقا بولىدۇ. ئەر-خوتۇنلار كىچىككەنە سەۋەبىنى دەپ ھە دېسلا ئاجرىشىدۇ. ئۈچ «تالاق» قىلغان بولسا، ئەر-خوتۇنلارنىڭ ياراشقۇسى بولسىمۇ يارىشالمايدۇ، ئەگەر ياراشسا شۇمۇق دەپ قارىلىدۇ. ئەرلىرى چېچىنى قويماي چۈشۈرۈۋېتىدۇ، ئاياللىرى چاچ قويۇپ ئۆرۈۋالىدۇ. يۇمىلاق ياقىلىق كىيىم كىيىدۇ، ئېگىز قۇنچلۇق ياكى كالتە ساق ئۆتۈك كىيىدۇ. قىشمو ياز تەلپەك كىيىدۇ. بۇ ئادىتى ئەر- ئاياللارنىڭ ئوخشىشىپ قالىدۇ. ھاجىم، ئاخۇنلار باش كىيىمىنىڭ

ئۈستىدىن ئاق رەختتە سەللە يۆگەيدۇ، ياخشى ئائىلىنىڭ ئاياللىرى سىرتقا چىقسا يۈزىنى يۆگەيدۇ. بۇ ئادەتتىكى ئاياللاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈندۇر. خوراز چىللىغاندا قويۇپ، ئاخشىمى كەچ ياتىدۇ. مېھماندار-چىلىقتا ئەڭ ئەزىز مېھمانغا قوي سويۇلىدۇ. ھەشەمەتلىك داستىخان راسلانمايدۇ. ئىسراپ قىلمايدۇ، ھاراق قۇيۇلمايدۇ. تۇرالغۇسى، كىم-يىم-كىچەكلىرى ئاددىي-ساددا بولۇپ، ھەشەمەتتە بەسلەشمەيدۇ. بۇ تاڭ زامانىسىدىكىلەرنىڭ تىرىشچانلىق ۋە ئىقتىسادچىللىق ئىستىلىگە ئوخشايدۇ. ئادەملىرى كۆپىنچە قەسەمگە ئىشىنىدۇ. گۇمانلىق، قىيىن ئىشقا دۇچ كەلسە قەسەم قىلدۇرۇش بىلەن ھەل قىلىدۇ، بۇنداق چاغدا گۇۋاھچى ئوتتۇرىدا تۇرۇپ گۇۋاھلىق بېرىش شەرت قىلىنىدۇ، ئۆز ئالدىغا قەسەم قىلسا بولمايدۇ. دۇفۇ شېئىرلىرىدىكى جاك ۋىيخۇەننىڭ قارشىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. قاتىللىق، ئوغرىلىق، ئۇرۇشۇش، نوپۇس، پۇل، قەرزدارلىق، زىنا قىلىش، قىمار ئويناش، ئۇششاق جىنايەت قاتار-لىق دېلۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە كۆپىنچىلىرىدە جۇڭگونىڭ قانۇنىغا ماسلاشتۇرۇپ ئىجرامۇ قىلىنىدۇ. ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن بۇنىڭغا باشقا پە-كىردە بولغۇچىلار يوق بولغاچقا، ئاخۇنۇملار ۋە ئۇيغۇر باشلىق-ئە-مەلدار قاتارلىقلار ھازىرغىچە يەرلىك سوتلاش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ كې-لىۋاتىدۇ. سىياسىي ساھەگە دەخلىسى يوق دېگىلى بولمايدۇ. بۇ ئىشمۇ سىياسىي شۇناسلار دىققەت قىلىشقا تىگىشلىك ئىش.

ئۇلار چيەن — ئاقچا-تەڭگىلەر (钱) نى «پۇل» دەيدۇ. 50 داچەننى بىر تەڭگىگە تەڭ قىلىدۇ. ھازىر بولسا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇيدۇرغان داچەن پۇللار ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ئىلگىرىكى بېشى ئۇچلۇق، سوقۇچاق، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى يوق پۇللارنىڭ ھازىر قارىسىمۇ كۆ-رۈنمەيدىغان بولۇپ قالدى. خەلق ئارىسىدا شېڭ، كۈرە دېگەن ئۆلچەم بىرلىكىنى ئىشلەتمەيدۇ، ھەر تۆت دەن بەش كۈرە ئاشلىق بىر پاتمان بولىدۇ. بىر كۈرە بىر چارەك بولىدۇ، (12 جىڭدىن ئارتۇقراق چىقىدۇ). ئۆلچەيدىغان ئەسۋابلىرى بار، ئەمما مىقدارى ئېنىق ئەمەس. يۇقىرىد-قىلار ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى.

مۇندەرىجە تەقسىماتىغا ئاساسەن نوپۇس، مىللەت، دىنىي ئەسلىدە ئايرىم تۇر قىلىش كېرەك ئىدى. بۇ ئاھالىسى دېگەن تۈرگە كىرگۈزۈل-

گەچكە ھەمدە ئۇلارنىڭ فامىلىسىنى ئېنىقلىغىلى بولىدىغان يازما مەنبە بولمىغاچقا، تەكرار بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى.

جۇغراپىيەسى

زېمىنى (قوشۇمچە: ئىبادەتخانا، بازار، مەكتەپلىرى) ناھىيەمىز ئۆلكە مەركىزىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا بولۇپ ئۆلكە مەركىزىگە 5700 چاقىرىم كېلىدۇ، ناھىيە قاراشلىق ئايماق شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 450 چاقىرىم يىراقلىقتا. ناھىيەمىز جەنۇبتا ئارقا تىبەت، شەرقىي جەنۇبتا چىڭخەي بىلەن چېگرالىنىدۇ، چېگرالىنىدىغان جاي-نىڭ ھەممىسى چوڭ قارلىق تاغ. شەرقتە چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ، شەرقىي چېگرا بىر كىچىك يولغا تۇتىشىدۇ. شىمالدا كۇچاننىڭ شايار ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. قۇملۇقتا يول يوق. غەربتە لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. چوڭ يول ئۆتەڭ-راباتلار بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ.

ناھىيەمىز ئىلگىرى تۆت مىڭلىققا بۆلۈنگەن، سامپۇل مىڭلىقىنى لوپقا ئايرىپ بەرگەندىن سىرت يەنە ئۈچ مىڭلىق قالغان. كېرىيە مىڭلىقى: چوڭ-كىچىك ئۇيغۇر كەنتلىرىدىن 40 قارايدۇ. چىرا كەنت مىڭلىقى: چوڭ-كىچىك 12 كەنت قارايدۇ. تاغئۇرا مىڭلىقى: چوڭ-كىچىك ئۇيغۇر كەنتلىرىدىن يەتتىسى قارايدۇ. ھەر بىر مىڭلىقتا مىڭ ئۆيلۈك بار بولۇپ، شۇڭا «مىڭ» دەپ ئاتالغان.

كېرىيە مىڭلىقىغا شەھەر ئەتراپى ۋە شەرقىي شىمالدىكى يېزىلار قارايدۇ. شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2400 چاقىرىمدىن ئارتۇق. كېرىيە مىڭلىقىنىڭ شەرقىي چېگراسى چاقىلىق زېمىنىغا، غەربىي چېگراسى چىرا كەنتى مىڭلىقىغا، جەنۇبىي چېگراسى تاغئۇرا كەنتى مىڭلىقىغا تۇتىشىدۇ. شىمالىي تەرەپ پۈتۈنلەي قۇملۇق. چىرا كەنتى مىڭلىقىنىڭ شەرقىي چېگراسى كېرىيە مىڭلىقىغا، غەربىي چېگراسى لوپ ناھىيەسىگە، جەنۇبىي چېگراسى تاغئۇرا مىڭلىقىغا تۇتىشىدۇ. شىمالىي تەرەپ پۈتۈنلەي قۇملۇق.

تاغئۇرا مىڭلىقىنىڭ شەرقىي چېگراسى لۇش تېغى، جەنۇبىي چېگراسى ئارقا تىبەت، شىمالىي چېگراسى كېرىيە مىڭلىقىغا تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىدە شەھەر يوق، بازار بار. يېڭىدىن بىر كۈنگاڭ شۆ-

تاڭ (مەكتەپ) ئېچىلدى. شەھەر مۇئەككىلى ئىبادەتخانىسى (城隍庙) دىن باشقا قەدىمىي يادىكارلىق يوق. ئۇنىڭغا شەرقىي يېزىلاردىن چەر-چەن، نىيا، غەربتىكى يېزىلاردىن سىكىدا شىمان قارايدۇ. تەشمە كەزىتى، قارىقىلاردا بازار بار. چىرا كەنتى مىڭلىقىدا ئۆتەڭ بار بولۇپ، «چىرا ئۆتىشى» دېيىلىدۇ، بازىرى بار، ئۇنىڭغا قارايدىغان گۇلاخما، دامىكۇلاردىمۇ بازار بار. باشقا قەدىمىي يادىكارلىقلىرى يوق.

كەسىپى (ئوقەتچىلىكى)

ئوقۇمۇشلۇقلار. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئەۋلادمۇئەۋلاد ياشاپ كەلگەن. دىنغا خۇراپىيلارچە چوقۇنىدۇ، بۇرۇقتۇملۇق، بېكىنىمچىلىك ئىچىدە ياشايدۇ. تەزكىرىگە تاللاپ كىرگۈزگۈدەك كۆرگە كۆرۈنەرلىكلىرى يوق. مەسىلەن قائىدە-يوسۇن نەغمە-ناۋا، تەلىم-تەربىيەسى، دانىشلار، جان-بازلار، سەنئەتكارلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش، مەدەنىي ئاقارتىشلار كەلگۈسىدىكى ياخشى ئەمەلدارلاردىن ئۈمىد كۈتىدۇ.

دېھقانچىلىقى. ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنى ئاددىي-ساددا بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ ئوننىڭ سەككىزى دېھقانچىلىق قىلىدۇ. لېكىن، دېھقان-چىلىق ئىلمى ئۇزۇندىن بۇيان تاشلىنىپ قالغان. ئۇيغۇرلاردا ئىلگىرى دېھقانچىلىق كىتابى بار بولۇپ، ئىسمىنى «رسالە» دەيدىكەن، ھازىر بۇ كىتابنى سورىسا ھېچكىم بىلمەيدۇ. تېرىقچىلىق قىلىشتا پۈتۈنلەي ھاۋا رايى ۋە پۇرسەتكە تايىنىدۇ. ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتى، تۇپراقنىڭ مۇۋاپىقلىقى، سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىش ۋە سۇ ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوغۇت ئىشلىتىشتە ئۆزىگە ئېھتىياجلىق قانۇنىيەتنى بىلمە-گەچكە يەر كۆپ بولسىمۇ پايدىلىنىش ئۈنۈمى ئاز. بۇ ھەقىقەتەن ئىپتى-سۇسلىنارلىق ئىش. دېھقانلارنى يېتىشتۈرۈشكە قىزغىن كۆڭۈل بۆل-دىغانلار تەسەببۇس قىلسا ۋە يېتەكلىسە بولىدۇ.

سانائىتى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە ئىش تۈتىدۇ. ھۈنەر-سەنئەت سەۋىيەسى تۆۋەن بولغاچقا، قوي يۇقى، يىپەك-لەر مۇشۇ يەردىن زور مىقداردا ئىشلەپچىقىرىلىشىمۇ باشقىلار سېتىۋې-لىپ ئەكىتىدۇ. گەرچە رەخت توقۇش، ئەتلەسچىلىك، قەغەزچىلىك ھۈ-نەر-سەنئىتى بار بولسىمۇ كىشىلەرنى جەلپ قىلالمايۋاتىدۇ. باشقا ئال-

تۇنچىلىق (زەرگەرچىلىك)، تېرە-كۆنچىلىك، ياغاچچىلىق مەھسۇلات-لىرى يەرلىكنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالمايدۇ. شۇڭا ھەر بىر تۈر ئادەت-تىكى بىر نەچچە سان بىلەنلا توختاپ قالغان. ھۈنەر-سەنئىتىنى ياخشىلاپ، يىرىكىلىكتىن سىپىتىلىققا، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە يەتكۈزۈش بەك زۆرۈر بولۇۋاتىدۇ.

سودا ئىشلىرى. ناھىيەمىزنىڭ يەرلىك ئىشلىرى ئانچە گۈللەنمىگەن. ناھىيە چەتكە جايلاشقان بولغاچقا، سودا ئىشلىرى ئاۋاتلاشمىغان. بۇ يەرنىڭ ئۇيغۇرلىرى سودا قىلىشنى چۈشەنمەيدۇ. بۇ يەرگە كېلىپ-كېتىپ سودىگەرچىلىك قىلىۋاتقانلار رۇسىيەگە قاراشلىق ئەنجانلىق، قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار، ئىچكىرىدىن چىقىدىغان ئاز بىر قىسىم ئادەملەردىنلا ئىبارەت.

تاغلىرى

يەر يۈزىدىكى تاغلارنىڭ تىزىملىرى قۇرۇم تېغىدىن باشلىنىدۇ. بۇ «بىرلىككە كەلتۈرۈش تەزكىرىسى» (统一志) دە «گاندىس تېغى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ تاغنىڭ تۆت غولى بار بولۇپ، غەربىي شىمالغا سوزۇلغىنى سىڭگىقابابۇ بولۇپ ھەقىقەتەن غەربىي يۇرتتىكى تاغلارنىڭ بوۋىسى دېسە بولىدۇ. بۈگۈنكى ناھىيە زېمىنىنىڭ جەنۇبىدا قارلىق تاغلار خۇددى يىلان باغرىدەك 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئومۇمەن سىڭگىقابابۇ تېغىنىڭ تارمىقىدۇر. لېكىن تاغ ئىسىملىرىدىن كىتابلارغا «كېرىيە تېغى» دەپ بىرسىلا يېزىلغان بولۇپ، قالغانلىرى نام-نشانسىز قالغان. كېيىنچە پايدىلىنىش ئۈچۈن ھازىر يەرلىك كەشلىرى ئىسمىنى ئاتاۋاتقان تاغلارنىڭ يۆنىلىشى، چاقىرىم سانى بويىچە ئايرىپ بايان قىلدىم. ئۇنىڭ دەريالار بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ يىراق-يېقىنلىقى ۋە ئېقىنلارنىڭ باشلىمى كېيىنكى قىسىمدا تەپسىلىي بايان قىلىنغاچقا، ئېرىق-ئۆستەڭلەر نۇقتىلىق يېزىلدى.

كېرىيە تېغى (克里雅山) — ئەڭ جەنۇبتا بولۇپ، ناھىيە مەركىزىدىن 700 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، ئارقا تىبەت بىلەن چېگرالىنىدۇ.

كۆكيار داۋىنى (科克牙达坂) — ناھىيەنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە مەركىزىدىن 700 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. كېرىيە تې-

- غىنىڭ قىيپاش شىمالىدا، تاغ تۇرا مىڭلىقى دائىرىسىدە.
- پولۇ تېغى (普罗山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 260 چا -
 قىرىم كېلىدىغان جايدا، كۆكيار داۋىنىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ،
 نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.
- كۆكبۇلاق تېغى (科克布拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبى -
 دىن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. پولۇ تېغىنىڭ قىيپاش
 غەربىدە بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.
- جىپتاغ تېغى (吉比塔哈山) — كۆكبۇلاق تېغىنىڭ قىيپاش غەرب -
 ىدە بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.
- شىخىيلا تېغى (西里喇山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
 400 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. جىپتاغ تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا
 بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.
- سايباغ تېغى (沙依巴克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
 500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. شىخىيلا تېغىنىڭ قىيپاش
 غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدە.
- ئاقچىقىل تېغى (阿克恰克勒山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇ -
 بىدىن 680 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، نۇرى تېغىنىڭ قىيپاش غەرب -
 ىدە بولۇپ، نۇرى تاغ مىڭلىقىنىڭ دائىرىسىدە.
- چايراجىمان تېغى (卡依拉气莽山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇ -
 بىدىن 500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئاقچىقىل تېغىنىڭ
 قىيپاش غەربىدە، نۇرى تاغ مىڭلىقى دائىرىسىدا.
- قاراتاش تېغى (喀喇塔什山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىي جە -
 نۇبىدىن 450 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قايراقچە تېغىنىڭ قىيپاش
 غەربىدە بولۇپ، تاغ تۇرا مىڭلىقى دائىرىسىدا.
- تېكىلىكتاغ (帖克里克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىي جەنۇ -
 بىدىن 400 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قاراتاش تېغىنىڭ قىي -
 پاش غەربىدە بولۇپ، لوپ ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. يۇقىرىقىلار
 كېرىيەنىڭ قىيپاش غەربىدىكى تاغلاردۇر.
- لۇش تېغى (流水山) — ناھىيەنىڭ مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 250
 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. پولۇ تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ،
 كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

سوقتايلاق تېغى (索胡塔雅克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدە -
دىن 280 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. لۇش تېغىنىڭ قىيپاش
شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئاتچان تېغى (阿羌山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 320
چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، سوقتايلاق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو -
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

پىجەزەي تېغى (皮介在山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
350 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئاتچان تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو -
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قارا بۇلاق تېغى (喀喇布拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇ -
بىدىن 380 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. پىجەزەي تېغىنىڭ قىيپاش
شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

تومىيا تېغى (图木牙山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
410 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قارا بۇلاق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە
بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

مالغۇن تېغى (玛勒衮山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
450 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. تومىيا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو -
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

سانجاڭ تېغى (三章山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن
470 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. مالغۇن تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو -
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ماتى تېغى (玛特山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 480 چا -
قىرىم كېلىدىغان جايدا. سانجاڭ تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ،
كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

كۇۋۇئا تېغى (库乌瓦山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 495
چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ماتى تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ،
كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چاقتى تېغى (恰哈提山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 500
نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. كۇۋۇئا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو -
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

شاما تېغى (侠马山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن

520 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. چاقتى تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بو-
لۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

سوغراق تېغى (苏拉瓦克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جە-
نۇبىدىن 320 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. شاما تېغىنىڭ قىيپاش
شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە. ئالتۇن كېنى بار.

داۋغانلىق تاغ (达尔干里克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي
جەنۇبىدىن 570 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. شاما تېغىنىڭ قىي-
پاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چىجىغان تېغى (奇吉罕山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇ-
بىدىن 610 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. داۋغانلىق تېغىنىڭ قىيپاش
شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چېدىلىك چېقىل تېغى (奇底里克恰克勒山) — ناھىيە مەركى-
زىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1100 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا.
كۈنلۈكساي چېقىل تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلى-
قى دائىرىسىدە.

مەلىكە چېقىل تېغى (牧勒卡恰克勒山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدىن 1200 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. چېدىلىك
چېقىل تېغىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قابا تېغى (卡巴山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن
1200 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. مەلىكە چېقىل تېغىنىڭ قىي-
پاش شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە. كىچىك ئالتۇن
كېنى بار.

مېيىت تېغى (麦衣提山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇ-
بىدىن 1280 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قابا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقى-
دە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

توخۇ باي تېغى (托和巴衣山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي
جەنۇبىدىن 1300 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. مېيىت تېغىنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قارامىرەن تېغى (卡勒木南山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي
جەنۇبىدىن 1330 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. توخۇباي تېغىنىڭ
شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئويلاقچان تېغى (乌拉拉克羌山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1350 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قارامىرەن تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئىسچان تېغى (伊三干山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1380 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئويلاقچان تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئاقيا تېغى (阿克牙山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1400 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئىسچان تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قۇراملىق تېغى (库郎木拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1450 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئاقيا تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

تاۋىتلە تېغى (跳提勒山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1520 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. قۇراملىق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

چوكاساي تېغى (觉克沙衣山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1700 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. تاۋىتلە تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

موللا بۇلاق تېغى (摩拉布拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1900 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. چوكاساي تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

توققۇز داۋان (托固斯达坂) — ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 2000 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. موللا بۇلاق تېغىنىڭ قىيپاش جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئۇلۇغسۇ تېغى (乌鲁克苏山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ ئەڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، 2400 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. توققۇز داۋاننىڭ قىيپاش جەنۇبىدا، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئارقا تاغ (阿格塔克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئۇلۇغسۇ تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئالىيالىق تېغى (阿里雅拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ ئەڭ

شەرقىدە بولۇپ، 2600 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. ئارقا تاغ تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ئاقسۇ ئاغزى تېغى (阿克苏阿子山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2400 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئارقا تېغىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

ياغلاق تېغى (牙乌拉克山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2460 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ئاقسۇ ئاغزى تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە.

قىز بۇلۇڭ تېغى (黑子龙沟山) — ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 2500 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا. ياغلاق تېغىنىڭ قىيپاش شەرقىدە بولۇپ، كېرىيە مىڭلىقى دائىرىسىدە. چاقىلىق ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ.

دەريا-ئېقىنلىرى

يېقىندىن بۇيان غەربىي يۇرتنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى توغرىسىدا يېزىلغان بايانلار شۇشېڭبونىڭ كىتابىدىكىدەك تەپسىلىي يېزىلمىغان. يەنە كېلىپ ناھىيەمىزنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەردە كېرىيە دەرياسىدىن ئىبارەت بىر دەريالا يېزىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە باش-ئاخىرىنى تەپسىلىي ئېنىقلىمىغان. مەسىلەن، چەرچەن دەرياسىنىڭ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغانلىقى ئانچە-مۇنچە خاتىرىلەنگەن بولمىسىمۇ، باشقا ئېقىنلار توغرىسىدا ھېچنېمە دېيىلمىگەن. ناھىيەمىز دائىرىسىدىكى چوڭ-كىچىك ئېقىنلارنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشمىزچە مەشھۇرراقى ناھىيە مەركىزىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان كېرىيە دەرياسى بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدە ئۈچى بار. بۇلار: چەرچەن دەرياسى، ئەندىرە دەرياسى، نىيا دەرياسى. ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىدە يەتتىسى بار بۇلار: چىرا كەنتى دەرياسى، گۇلاخما دەرياسى، بۇلاق ئېقىنى (潘拉和水)، دامسۇ ئېقىنى، قاراقىر ئېقىنى، لايىسۇ، شىۋۇل ئېقىنى (鄂和西河里水). ناھىيەمىزنىڭ ئېقىنلىرىنى بايان قىلىشتا پايدىلىنىش ئۈچۈن تۆۋەندە ئايرىم-ئايرىم بايان قىلدىم.

كېرىيە دەرياسى. كېرىيە دەرياسى كېرىيە تېغىدىن باشلىنىدۇ. ناھىيەنىڭ ئەڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئارقا تېغىگە ئۆتىدىغان يول بار.

«شىزاڭ تەزكىرىسى» دەپ مۇنداق دېيىلگەن: «شىزاڭدىن شىمالغا 34 كۈن ماڭسا ناكچانغا بارىدۇ. يەنە 15 كۈنى ماڭسا شۇلۇڭسارغا بارىدۇ، يەنە 18 كۈن ماڭسا كېرىيەگە بارىدۇ.» تاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىرلىك نۇر ئېقىنى بولۇپ، مۇشۇ ئېقىندىن ئۆتكەندە، كېرىيە دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىگە يەتكىلى بولىدۇ.

شەرقىي شىمالدا لۇش تېغىنىڭ سۇلىرى بولۇپ، شەرقىي جەنۇب-تىن تېپىز ۋە ئەگرى-بۈگرى ئاقىدۇ، غەربىي شىمالدا چوڭ دەرياغا قۇيۇلىدۇ. شىمالغا ئاقىدىغان پولۇ تېغىنىڭ سۇلىرىمۇ غەربىي جەنۇب-تىن ئېقىپ كىرىدۇ. پولۇ دېگەن ئىسىم بولۇر دېگەن ئىسىمدىن ئۆز-گىرىپ كەلگەن بولۇپ، بالتىستان چېگراسى ھېسابلىنىدۇ، ناھىيەنىڭ ئۈدۈل جەنۇبىدا. پولۇ تېغىدا ئىككى ئېقىن بولۇپ، بىرى ئۈدۈل جەنۇبتىكى تېلىك دېگەن تاغدىن ئېقىپ چىقىدۇ. يەنە بىرى قىياش غەربىي جەنۇبتىكى كوبۇلا دېگەن تاغدىن ئېقىپ چىقىدۇ، ئىككى ئېقىن قوشۇلۇپ پولۇ تېغىدىن ئېقىپ چىقىپ، شەرقىي شىمالدا چوڭ دەرياغا قوشۇلىدۇ.

يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ، بوغاز لەڭگەردىن ئۆتكەندە ئىككى ئۆس-تەڭ ئايرىلىپ چىقىدۇ، ئىككى ئۆستەڭ دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدا بولۇپ، غەربىي ئۆستەڭ بوغاز لەڭگەر كەنتىدىن ئۆتكەندە تۆت ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ سىكىداشمان، جۇغلا كەنت-لىرىگە بارىدۇ. بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ قۇمبا كەنتىگە بارىدۇ. يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ تاغداشمان، مەكىت كەنتلىرىگە، چاقا شەھىرى، قىيغاز كەنتىگە بارىدۇ، يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ قاتياق، كۆك-مەت، ھالداشمان، سىيەك كەنتلىرىگە بارىدۇ. شەرقىي ئۆستەڭ بەش ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ ئارال، كەدۈك، ئاياغ سىيەك، بودىيا، سايباغ كەنتلىرىگە بارىدۇ. بىرى شىمالغا ئېقىپ يې-خۇئېرىق، كۆكيار، ساياتلا كەنتلىرىگە بارىدۇ، بۇ ئېرىق يەنە ئۈچ ئايلانما ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، يۇقىرىجاي، ئوتتۇرا جاي، تۆۋەن جاي، قارا تۇغان كەنتلىرىگە بارىدۇ. يەنە بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، يەنە بۆلۈنۈپ قاچۇن، موغاللا كەنتلىرىگە بارىدۇ. يەنە بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ سوپىناي، ئاستىنئۆي كەنتلىرىگە بارىدۇ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىن

ئۆتۈپ تۇۋەنقالۇق كەنتىگە بارىدۇ. يەنە شەرققە ئاققاندا بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئۇ دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ، شەرققە ئېقىپ يەنە شىمالغا ئەگىپ بەشتوغراق كەنتىگە بارىدۇ.

يەنە شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ، شەرق ۋە غەربتىن ئارال كەنتىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ 20 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئېقىپ، يەنە قوشۇلۇپ ناھىيە شەھىرىنىڭ شەرقىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. «تاڭ-نامە» دىمۇ: «ئۇدۇننىڭ شەرقىدە 300 چاقىرىم يىراقلىقتا جەندىل دەرياسى بار، دەريانىڭ شەرقىدە جەندىل شەھىرى بار، «كۈمىي شەھىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ شەھەر ئۇزۇن ئات قەدىمىي شەھىرىدۇر. جەندىل دەرياسى شۇ كۈمىي دەرياسىدۇر» دېيىلگەن. بۈگۈنكى دەريا شەھىرىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، شەھەر ئورنىنىڭ يۆتكەلگەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

شىمالغا ئاقىدىغان ئاتچان تېغىنىڭ سۈيىمۇ شەرقىي جەنۇبتىن ئېقىپ كىرىدۇ. ئاتچان تېغىنىڭ سۈيى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتچان تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ ناھىيەنىڭ شەرقىدىكى قارا قومۇش كەنتىگە بارغاندا غەربىي شىمالغا ئەگىپ چوڭ دەرياغا قوشۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان پېشە تاغ ئېقىنى قارا بۇلاق ئېقىنى ۋە تۇمىيا ئېقىنىغا قوشۇلۇپ شەرقىدىن ئېقىپ كىرىدۇ. پېشە تاغ سۈيى پېشە تېغىدىن چىقىپ شىمالغا ئېقىپ قارا بۇلاق ئېقىنى بىلەن شەرقىي جەنۇبىي پاسىلدا قوشۇلىدۇ. تۇمىيا ئېقىنى تۇمىيا تېغىدىن چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. بىرى شىمالغا ئېقىپ پېشىدە يۇلغۇنغا بارىدۇ، يەنە بىرى غەربكە ئېقىپ پېشە تاغ سۈيىگە قوشۇلىدۇ. ئۈچ ئېقىن قوشۇلۇپ ئويتوغراق كەنتىدىن ئۆتۈپ غەربكە ئەگىپ يېڭى كەنت ئارقىلىق چوڭ دەرياغا ئېقىپ كىرىپ، يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇم-لۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريا باشلامدىن ناھىيە مەركىزىگىچە تەخمىنەن 1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق مۇساپىنى باسىدۇ. يازدا ئۇلغىيىپ، قىشتا ئۇزۇلۇپ قالىدۇ. قېيىق-قولۇقلار يۈرەلمەيدۇ. سۇغرىش ئىشلىرى ھەقىقەتەن مۇشۇنىڭغا تايىنىدۇ. شىمالغا يەنە تەخمىنەن مىڭ چاقىرىم ئاقسا قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. سۈيى يېيىلىپ ئاققاچقا، بويلىرىدا ئوت-چۆپلەر كۆپ بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر مۇشۇنىڭغا تايىنىپ مال باقىدۇ. ئۇنىڭمۇ شىمالىي پايانسىز كەتكەن قۇملۇق بولۇپ، گىياھ

ئۈنمەيدۇ. بۇ دەريا تاڭ راھىبى بىھنجىي خاتىرىلىگەن «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى» دە «پېيما ئېقىنى» دېيىلگەن. خەرىتىلىك تەزكىرىدە «پېيما ئېقىنى شەرققە ئېقىپ، قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن. «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» نىڭ ئېقىنلار جەدۋىلىدىمۇ يوشۇرۇن ئېقىنلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ دەريانىڭ قەدىمدىن تارتىپ چوڭ دەريالار قاتارىدىن ئورۇن ئالالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇشىڭ بونىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى خاتىرىسى» دە بۇ دەريانى كۆكتارت دەرياسىغا قوشۇلۇپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ دېگىنى خاتا بولۇپ، ئۆزى ئېنىقلاپ كۆرمىگەنلىكتىن بولغان.

چەرچەن دەرياسى (卡墙河) ناھىيەنىڭ شەرقىدىكى ئۈچ دەريا). چەرچەن دەرياسىنىڭ ئۈچ مەنبەسى بار:

بىر مەنبەسى — ئۇلۇغسۇ. ئۇلۇغسۇ ئېقىنى ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قارلىق تاغدىن چىقىپ، شەرقىي شىمالغا ئېقىپ ئارقا تاغ ئېقىنىغا قوشۇلىدۇ.

يەنە بىر مەنبەسى — ئارقا تاغ. ئارقا تاغ ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. بۇ تاغدىن ئالتۇن چىقىدۇ. قار ئېرىمىسە ئادەم ئىسلاپ كېتىدۇ. شۇڭا ئالتۇن قازغۇچىلار يازدىلا كېرەلەيدۇ. سۇ تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىن چىقىپ غەربىي شىمالغا ئېقىپ، ئۇلۇغسۇ بىلەن قوشۇلۇپ ئالىيالىققا كىرىدۇ.

يەنە بىر مەنبەسى — ئالىيالىق. ئالىيالىق ئېقىنى ناھىيەنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى تاغدىن باشلىنىپ، غەربكە ئاقىدۇ. ئۇلۇغسۇ ئېقىنى، ئارقا تاغ ئېقىنى جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلىدۇ. ئۈچ ئېقىن قوشۇلۇپ، چەرچەن دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. لى داۋيۈەن يازغان «دەريا-ئېقىنلار تەپسىراتىغا ئىزاھات» تا: «جەنۇبىي دەريا شەرققە ئېقىپ چەرچەن ئېلىدىن ئۆتۈپ شىمالغا ئېقىپ شەرققە ئەگىپ ئانودا دەرياسىغا قوشۇلۇپ، چەرچەن دەرياسى دېيىلىدۇ» دېگەن. ئۇ «غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىكى «ئانۇدا تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدا چوڭ ئېقىن بار. شىمالغا ئېقىپ كىرەرەن دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ» دېگەننى نەقىل كەلتۈرگەن. لى خۇييۈەن «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك جۇغراپىيەسى توغرىسىدا مۇھاكىمە» دە، چەرچەن دەرياسىنى كېرىيە دەرياسىمىكىن دەپ قالغان، كېرىيە دەريا-سىنىڭ چوڭ ئېقىنىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلمىگەن. تېخى «خەننا-

مە» دە ئېنىق قىلىپ «چەرچەن بىلەن كۈمىي ئىككىسى ئىككى ئەل» دەپ (يېزىلغان) تۇرسا، لى خۇييۈەن كېرىيەنى كۈمىي دەپ قارىغان تۇرۇق. لۇق، يەنە كېرىيە دەرياسىنى چەرچەن دەرياسىمىكىن دەپ زىتلىكتىن خالىي بولالمىغان. ئانودا دېگىنى قۇرۇم تېغى بولۇپ، تالىپلارنىڭ ئىزاھاتىدىكى غەيرىي بىر ئىسمىنى ئىشلەتكەن. «بىرلىككە كەلتۈرۈش تەزكىرىسى» دىكى ئاتالمىش گاندىس تېغى شۇ. «كىرورەن دېڭىزى» دې. گىنى بىر سزالىق بولۇپ، ھازىرقى لوپنۇر كۆلى. بۈگۈنكى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارنىڭ ھەممىسى گاندىس تېغىنىڭ تارماقلىرىدۇر. چەرچەن دەرياسى بۇ تاغنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلىنىپ شىمالغا ئې. قىپ لوپنۇر كۆلىگە قويۇلىدۇ. ئەمەلىيەتتە لى داۋيۈەننىڭ ئىزاھلىغىدىكى بىلەن جىپسىلىشىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ساياھەتكە كەلگەن غەربلىك. لەرمۇ بۇ دەريانى چەرچەن دەرياسى دېيىشى، ھازىرقى چەرچەننىڭ قە. دىمكى چەرچەن خانلىقىنىڭ زېمىنى بولغانلىقىدىن بولۇپ، بۇنىڭدا گۇمان يوق. غەربىي ئېقىنى موللا بۇلاق تېغىدىن چىقىدۇ، چوكاساي ئېقىنى، تاۋىتلىق ئېقىنى جەنۇبتىن كېلىپ قويۇلىدۇ. ئىككى ئېقىن ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغدىن چىقىپ شىمالغا ئېقىپ چوڭ دەرياغا قويۇلىدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ چەرچەننىڭ غەربىدىن ئۆت. كەندە ئۈچ ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. بۇ ئۈچ ئۆستەڭ دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدا. بىرىنىڭ ئىسمى توغراق بولۇپ غەربكە ئېقىپ شىمالغا ئە. گىيدۇ، شەرق ۋە غەربكە ئىككىدىن ئېرىق ئايرىلىدۇ. غەربىي ئېرىقنىڭ بىرىسى غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ، كۆتەمە دەپ ئاتىلىدۇ. شەرقتىكى ئىك. كى ئۆستەڭنىڭ ھەر ئىككىسى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، جاۋىلاق، ئەر. لەبىي دەپ ئاتىلىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى يېڭىئېرىق. غەربكە ئېقىپ شى. مالغا بۇرۇلۇپ، يېڭىئېرىق كەنتىگە بارغاندا توختايدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى چۆرۈميا بولۇپ، غەربكە ئېقىپ شىمالغا ئەگىيدۇ، يەنە شەرقىي شى. مالغا ئەگىپ ئۈچ ئېرىققا بۆلۈنىدۇ: شەرقىي ئېرىق دۆڭمەھەللە دېيىد. لىدۇ، شەرققە ئېقىپ دۆڭمەھەللەگە بارىدۇ. شەرقىي شىمالى ئېرىق قوتا كەنتىگە بارىدۇ. شەرقىي شىمالغا ئېقىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغىد. رىدۇ. غەربىي ئېرىق كۆتەمە دەپ ئاتىلىدۇ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ، شەرقىي قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىپ شىمالغا ئېقىپ ئاياچى كەنتىگە

بارغاندا توختايدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ چاقىلىق ناھىيەسىدىن ئۆتۈپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا مەنبەسىدىن چەرچەنگىچە تەخمىنەن 1300 نەچچە چاقىرىم ئاقىدۇ، چەرچەندىن يەنە لوپنۇر كۆلىگە چە تەخمىنەن مىڭ نەچچە چاقىرىم ئاقىدۇ. گەرچە قېيىق ماڭالمىسىدەمۇ، يازدا سۈيى ئۇلغايىسىمۇ، قىشتا سۈيى توختاپ كەتمەيدۇ. «تاڭنا-مە» نىڭ جۇغراپىيە سەھىپىسىدە: «چەرچەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ 500 نەچچە چاقىرىم ماڭسا بوستان (ھەربىي) بازىرىغا بارىدۇ، بۇ كونا چەرچەن شەھىرىدۇر» دەپ يېزىلغان. كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن گاۋ جۇخۇي «ئۇدۇنگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە: «يەنە غەربكە مېڭىپ، دەريا (چەرچەن دەرياسى) غا چۈشۈپ كەتتۇق. قەدىمكىلەر ياڭگۈەن قوۋۇقىدىن چىقىپ ئۇدۇنگە بېرىشتا تۈزلۈك كۆلىدىن ئۆتۈپ مەي قالمىدۇ» دېگەن ئىكەن. ھازىرمۇ چەرچەندىن لوپنۇرغا بېرىشتا مۇشۇ يول بىلەن بارىدۇ، يولمۇ بۇنىڭغا ئىسپات بولالايدۇ. دەريا ئورنىدا ئازراق ئۆزگىرىش بولغانغا قاراپ، بۇ چەرچەن دەرياسى ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا-ئېقىنلىرى خاتىرىسى» دە لوپنۇرغا قۇيۇلىدىغان ئېقىنلار ئىچىدە بۇ دەريانىڭ تەزكىرىگە كىرمەيگەنلىكى، ئاندىن شەرقىي شىمالدىكى ئېقىنلارنىڭ قۇم بېسىپ كەتۈرۈلۈشىگە ئىگەنلىكىنى بىلمىگەنلىكىدىن ئىبارەت.

ئەندىرە دەرياسى. ئەندىرە دەرياسى يۈز تاغ تېغىدىن باشلىنىدۇ، ئو جاي بوستان توغراق دەپ ئاتىلىدۇ. يۈز تاغ تېغى ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، دەريانىڭ باشلىمى ئۇنىڭ شىمالىدا.

شىمالغا ئاقىدىغان قىزىلپار ئېقىنى شەرقتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. قىزىلپار تېغى يۈز تاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، دەريانىڭ باشلىمى تاغنىڭ غەربىدىكى يۈز تاغنىڭ قىيپاش شەرقىدىكى تاغدىن چىقىدۇ. كىچىك ئېقىنلار جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلۇپ، غەربكە ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان سانجا ئېقىنىمۇ غەربىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. سانجا ئېقىنى يۈز تاغنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن چىقىپ شىمالغا ئېقىپ يەنە شەرقىي شىمالغا ئەگىپ ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان ئاستىن تاغ ئېقىنىمۇ شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. ئاستىن تاغ يۈز تاغنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئۇنىڭ كىچىك سىگەن،

چوڭ سىگەن، بۇغا بۇلاق دېگەن ئېقىنلىرى تاغنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، شىمالغا ئېقىپ، يەنە غەربىي شىمالغا ئەگىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ. شىمالغا ئاقىدىغان يەنە بىر قاراساي ئېقىنى غەربىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. قاراساي تېغى ئۈچ قوشماق تاغنىڭ غەربىدە بولۇپ، سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ، يەنە شەرقىي شىمالغا ئەگىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان يەنە بىر يول ئابو ئېقىنى بىلەن چىدىل ئېقىنى قوشۇلۇپ، شەرقىي شىمالدىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. ئابو تېغى ئاستىن تاغنىڭ شەرقىدىكى چىدىلدا بولۇپ، ئابونىڭ شەرقىدىكى ئىككى ئېقىنمۇ تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ. ئابو ئېقىنى شىمالغا ئېقىپ، چىدىل ئېقىنى شەرقىي شىمالدىن كېلىپ قوشۇلۇپ، شەرقىي شىمالغا ئەگىپ ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ. داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ ئەندىرىدىن ئۆتكەندە، ئەندىرە دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەندىرە ناھىيەدىن 700 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى نىيەدىن چەرچەنگە بارىدىغان يولدا بولۇپ، ئاچقىلى بولىدىغان يېرى كۆپ، ئادىمى ئاز بولغاچقا، سۇ ئىسسىق شائاتلىرى يوق.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ باشلىدىن 600 نەچچە يەردىن ئەندىرەگىچە ۋە ئەندىردىن قۇملۇققا كىرگەن يەرگىچە 500 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇقىرى ئېقىندا ئۆستەڭ ئېلىنىمغاچقا، يېقىندا قىيىلاردىن بۇيان تۆۋەن ئېقىندا سۇ يالاپ كېتىش كۈنساينى ئېغىرلىشىپ، ئېقىن تەدرىجىي ئۇزىراپ دەريا قىنى تېپىزلىشىۋاتىدۇ، يازدا سۇ ئۇلغىيىپ، قىشتا ئۇزۇلۇپ قالىدۇ. قېيىق ماڭالمايدۇ.

نىيا دەرياسى. نىيە دەرياسى شاما تېغىدىن باشلىنىپ، ئۇلۇغساي دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. شاما تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى مۇشۇ تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ. شىمالغا ئاقىدىغان چاقتى ئېقىنى غەربىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. چاقتى تېغى شاما تېغىنىڭ قىيپاش غەربىدە بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىپ شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئېقىپ سوغراقنىڭ غەربىدىن ئۆتىدۇ. سوغراق بىر چوڭ ئالتۇن كان بولۇپ، ناھىيەدىن 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ (سوغراق دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «شامالدا قۇم ئۇچۇرۇش» دېگەنلىك).

بولدىكەن. يەرلىك كىشىلەر ئالتۇن كولىغاندا شامالدا قۇم سۈرۈشتىن كېلىپ چىققان ئىسىم بولۇشى مۇمكىن). شىمالغا يەنە ئېقىپ، يېڭى - ئاۋاتنىڭ غەربىدىن ئۆتدۇ. يېڭىئاۋات چوڭ ئالتۇن كانىنىڭ قىياش شىمالىدىن 30 چاقىرىمىدىن ئارتۇقراق كېلىدۇ. كانى يېڭى ئاچقاندا ئالتۇن كۆپرەك چىقىپ، كان ئاۋات بولغان.

شىمالغا يەنە ئېقىپ، نىيەننىڭ شەرقىدىن ئۆتكەندە ئۈچ ئۆستەڭ ئايرىلىپ چىقىدۇ. ئۈچ ئۆستەڭ دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بولۇپ، بىرى قالماقداۋى، بىرى چارەك، يەنە بىرى نانپى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار - نىڭ ھەممىسى شەرققە ئېقىپ دېھقانلارنىڭ يېرىنى سۇغىرىدۇ. نانپى يەنە ئېرىققا بۆلۈنىدۇ. ئىسمى تاللىق ئېرىق بولۇپ شىمالغا ئېقىپ، نىيە بازىرىدىن ئۆتۈپ دېھقانلارنىڭ يېرىگە بېرىپ شۇ يەردە توختايدۇ.

دەريانىڭ غەربىدىكى تارمىقى يەنە ئىككى ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. چوڭ دەريا ئۇنىڭ غەربىدىن شىمالغا ئېقىپ، يەنە تارماق دەريا ئايرىلىپ، غەربكە ئېقىپ، يەنە شىمالغا ئەگىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن شەرققە ئەگىپ چوڭ دەرياغا قوشۇلىدۇ. دەريانىڭ شىمالى سەلب، كەڭ سەلب دېگەن ئىككى ئۆستەڭگە بۆلۈنۈپ، ئىككىلىسى شىمالغا ئېقىپ، دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىپ يەنە تارماق دەرياغا قۇيۇلىدۇ.

(نىيە دەرياسى) شىمالغا يەنە ئېقىپ تارماق دەريا بىلەن قوشۇلۇپ، داۋاملىق شىمالغا ئېقىپ «چوڭ مازار» دىن ئۆتىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىدە: چە: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزىنى ھەزرىتى ئەلبىگە ياتلىق قىلغان. ئۇلاردىن ئىمامى ھۈسەيىن تۇغۇلغان. ئىمامى ھۈسەيىننىڭ ئەۋ - رىسى ئىمامى جەئفىرى سادىق ھىجرىيەنىڭ 151 - يىلى دىنىي تالاش - تارتىشلار سەۋەبىدىن لەشكەر باشلاپ كېلىپ، ئۈرۈشتە مەغلۇپ بولۇپ قازا قىلغاندا مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان ئىكەن. ئۇيغۇرلاردىن ئۇنى ئۇلۇغلايدىغانلار كۆپ بولۇپ، نە - نەلەردىن كېلىپ تاۋاپ قىلىدۇ.

(نىيە دەرياسى) شىمالغا يەنە ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. ئۇ - زۇنلۇقى باشلىمىدىن نىيەغىچە تەخمىنەن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ، يەنە 200 نەچچە چاقىرىم يوشۇرۇن ئاقىدۇ. سۈيى يازدا ئۇلغىيىپ، قىش - تا ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. سۇغىرىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ. قېيىق ماڭالمايدۇ.

چىرا كەنتى دەرياسى (ناھىيەنىڭ غەربىدىكى يەتتە ئېقىن). چىرا كەنتى دەرياسى قاراتاش تېغىدىن باشلىنىپ، قاراتاش دەرياسى دېيىلە -

دۇ. قاراتاش تېغى ناھىيەنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، ئالتۇن چىقىدۇ. سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ چىقىدۇ.

شەرقىي شىمالغا ئاقىدىغان سېرىق بۇلۇڭ ئېقىنى، ئوتلاق ئېقىنى بىلەن قوشۇلۇپ شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. ئىككىلا ئېقىن قاراتاشنىڭ قىيپاش شەرقىدىكى جەنۇبىي تاغدىن باشلىنىدۇ. سېرىق بۇلۇڭ ئېقىنى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، ئوتلاق ئېقىنى جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلۇپ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ قاراتاش دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

شىمالغا ئاقىدىغان ھاللىۇڭ ئىلەك ئېقىنى. چوكا ئىلەك شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. ئىككىلا ئېقىن غەربكە قىيپاش تېكىلىك تاغدىن باشلىنىپ شەرققە ئېقىپ، قاراتاش دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ ھاشىي لەڭگەردىن ئۆتكەندە ھاشىي دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. لەڭگەر دېگەن سۆز خەنزۇچىدا كالۇن (卡伦)، ئۆتكەل) دېگەنلىك بولىدۇ. دەريا-نىڭ شەرقىدە ئاھالىلەر سۇ باشلاپ يەر ئېچىپ ئىككى قىرغاق تەدرىجىي مۇنبەت تۇپراققا ئايلاندى. شىمالغا يەنە ئېقىپ، ئاۋاپ لەڭگەردىن ئۆتىدۇ. لەڭگەر دەريانىڭ شەرقىدە بولۇپ، نەچچە ئۆيلۈكلا ئاھالە بار.

شىمالغا يەنە ئېقىپ چىرا مەھكىمىسىدىن ئۆتكەندە، چىرا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككى چوڭ ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. غەربىي ۋەخپىلىك قا-تارلىق بەش كەنت، غول ئۆستەڭنىڭ شەرقىي ماخمال قاتارلىق تۆت كەنت بولۇپ، غول ئۆستەڭنىڭ غەربىي تارمىقى شىمالغا ئېقىپ ئالتە ئېرىققا ئايرىلىدۇ: بىرى غەربكە ئايرىلىپ توپا كەنتىگە، بىرى غەربكە ئېقىپ كەتكەن كەنتىگە، بىرى غەربكە ئېقىپ كۆكمەت كەنتىگە، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ جىرىق كەنتىگە، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ جاي كەنتىگە، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ ۋەخپىلىك كەنتىگە باردۇ. شەرقىي تارمىقى شىمالغا ئېقىپ سېرىق كەنتىگە، بىرى شەرققە ئېقىپ توغرىقېل كەنتىگە، بىرى شەرققە ئېقىپ ئوقادى كەنتىگە، بىرى شىمالغا ئېقىپ تۆۋەنچاي، ماخمال كەنتىگە باردۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ مەنبەسىدىن چىرا كەنتىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 500 نەچچە چاقىرىم بولۇپ، يەنە 100 نەچچە چاقىرىم يوشۇرۇن ئېقىمى بار. سۈيى يازدا ئۇلغىيىپ، قىشتا ئۈزۈلىدۇ. قېيىق ماڭالمايدۇ. خەلقنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرى پۈتۈنلەي قىشتا مۇز ياتقۇزۇشقا تايىنىدىغان بولغاچقا، بۇغداينى كۆپ

تېرىغىلى بولمايدۇ. يازدا كەلكۈن كەلگەندە قوناقنى تېرىۋېلىش زۆرۈر. **گۇلاخما دەرياسى.** گۇلاخما دەرياسى قايراق چىمەن (قارا چىپان) تېغىدىن باشلىنىپ، چىنمىلەك دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. قايراق چىمەن تېغى نۇرى كەنتىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ.

شىمالغا ئېقىپ ھامبا كەنتىگە كەلگەندە ھامبا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ھامبا كەنتى قارلىق تاغقا يېقىن بولۇپ، سۇ ۋە ئوت-چۆپلىرى ئەلۋەك، ئاھالىسى تېرىقچىلىقمۇ، دېھقانچىلىقمۇ قىلىدۇ.

شىمالغا يەنە ئېقىپ چاقا كەنتىدىن ئۆتكەندە چاقا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. چاقا كەنتى ھەم تاغ تۇرا دېيىلىدۇ، نۇرى كەنتىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر چاقا ئېقىنىمۇ دەيدۇ. بۇ ئىسىم جاي ئىسمىدىن كەلگەن.

شىمالغا يەنە ئېقىپ گۇلاخما دەرياسىدىن ئۆتكەندە گۇلاخما دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. گۇلاخما چىرا كەنتىنىڭ شەرقىدىن 40 چاقىرىم كېلىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن 190 چاقىرىم كېلىدۇ. بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئۆستەڭ سۈيى غەربكە ئېقىپ، ئېقىن كەنتىگە بارغاندا ئايىغى تۈگەيدۇ.

شىمالغا يەنە ئېقىپ، غەربىي قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ئىسمى يالۇستان بولۇپ، غەربكە ئېقىپ، يەنە شىمالغا ئەگىپ تۆت ئېرىققا ئايرىلىدۇ. بىرى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، كوش دەپ يىلىدۇ. بىرى غەربكە ئاقىدۇ، ھاشى دېيىلىدۇ. بىرى غەربكە ئاقىدۇ، ئال دېيىلىدۇ. بىرى غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ، سېلې دېيىلىدۇ. ئايرىم-ئايرىم ھالدا دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىرىنى سۇغىرىدۇ. غول ئۆستەڭ يەنە شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، دەرياغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. شىمالغا يەنە ئاققاندا بۇلاق سۈيى شەرقىي شىمالدىن 60 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان ئوتلاق كۆلدىن چىقىپ غەربىي شىمالغا ئېقىپ مۇشۇ دەرياغا قۇيۇلىدۇ. بۇلاق سۈيى شەرقىدە يەنە بىر قانچە ئېرىقلارغا ئايرىلىدۇ: بىرى شەرققە ئاقىدۇ، مەھدى ئېقىن دېيىلىدۇ؛ بىرى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، شاپ تاغاق (تۆۋەن پۈدىگەك) دېيىلىدۇ؛ بىرى شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ، ئاقىلىق دېيىلىدۇ، ئاقىلىقتا يەنە ئېرىق ئايرىلىپ شىمالغا ئېقىپ يەنە شەرققە ئەگىگەندە چوڭ دېيىلىدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ غەربىي قىرغىقىدىن ئىككى ئۆستەڭ، شەرقىي

قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. غەربتىكى ئىككى ئۆستەڭنىڭ ئىككىلىسى غەربكە ئاقىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى دېلىمتېرەك، يەنە بىرى - نىڭ ئىسمى تاللىق. شەرقىدىكى ئۆستەڭ شەرققە ئاقىدۇ، ئىسمى ئويۇاغ.

شىمالغا يەنە ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. ئۇزۇنلۇقى مەنبە - سىدىن گۇلاخماغىچە تەخمىنەن 600 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. يازدا سۈيى ئۇلغىيىپ، قىشتا توختاپ قالسىمۇ، قۇيۇلىدىغان بۇلاق سۇلىرى بولغاچقا قىش - ياز سۇ ئۈزۈلمەيدۇ. پەقەت قېيىق ماڭالمايدۇ.

بۇلاق ئېقىنى (潘拉克水). بۇلاق ئېقىنى ئاقچىقىل تېغىنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، ئۇلۇغساي كەنتىدىن ئۆتكەندە ئۇلۇغساي ئېقىنى دېيىلىدۇ. ئاقچىقىل تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا. يەنە شىمالغا ئېقىپ يولچىن لەڭگەرگە بارىدۇ، لەڭگەر ئېقىنىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا. يەنە شىمالغا ئېقىپ، نۇرى تاغ سۈيى، سايباغ ئېقىنى شەرقتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. نۇرى تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ نۇرى كەنتىدىن ئۆتۈپ يەنە شىمالغا ئاقىدۇ، سايباغ ئېقىنى شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قوشۇلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ دامكۇغا كېلىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ بۇ ئېقىنغا قوشۇلۇپ بۇلاققا كېلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ يىلۋا ئېقىن دەيدىغان بۇلاق سۈيىگە قوشۇلىدۇ. بۇلاق سۈيى بۇلاقنىڭ جەنۇبىدىكى 40 نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىن چىقىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ، بۇلاق كەنتىدىن ئۆتۈپ كەندە شەرق ۋە غەرب تەرەپكە ئىككى ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. بۇلاق ناھىيەنىڭ غەربىدىن 170 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە بولۇپ، شەرقىي ئۆستەڭ تەڭ چىلگە ئېقىنى دېيىلىدۇ، شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ. غەربىي ئۆستەڭ شىۋاق ئېقىنى دېيىلىدۇ. غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ. يەنە شىمالغا ئاققاندا بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. ئىسمى زىندانكۆل ئېقىنى بولۇپ، غەربىي شىمالغا ئاقىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ ئېقىننىڭ ئۇزۇنلۇقى باشلىمىدىن بۇلاققىچە، قۇملۇققا كىرىپ كەتكەن يەرگىچە تەخمىنەن 600 چاقىرىم كېلىدۇ. يازدا سۇ ئۇلغىيىپ، قىشتا سۇ توختاپ قالىدۇ.

دامكۇ ئېقىنى (达木沟水). دامكۇ ئېقىنى سايباغ تېغىدىن باشلىدۇ.

نىپ، سايباغ ئېقىنى دەپ ئاتىلىدۇ. سايباغ تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىدۇ. شىمالغا ئېقىپ، غەرب - كە بۇرۇلۇپ نۇرى تېغىغا كىرگەندە ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، شەرقىي تارمىقى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ دامكۇغا بارىدۇ. نۇرى تېغىنىڭ سۈيى شىمالغا ئېقىپ، سايباغ ئېقىنى شىمالغا ئېقىپ غەربكە قايرىلىپ ئۇنىڭ بىلەن قوشۇلۇپ ئىككى تارماققا ئايرىلىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ بۇلاققا كېلىدۇ، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ دامكۇغا كېلىدۇ.

شېخىلا تاغ سۈيى شەرقىي جەنۇبتىن كېلىپ قۇيۇلىدۇ. شېخىلا تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى ئۇنىڭ شىمالىدىن چىقىپ، شىمالغا ئېقىپ ئىككى تارماققا ئايرىلىدۇ. بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، قارا سۇ ئېقىنىغا قوشۇلۇپ، قاراقىرغا كېلىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ، بۇ ئېقىنغا قوشۇلىدۇ. يەنە شىمالغا ئېقىپ بۇلاق سۈيى بىلەن قوشۇلۇپ، دامكۇدىن ئۆتكەندە ئىككى ئۆستەڭگە ئايرىلىدۇ. بىرى ئېقىننىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بولۇپ، شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، شىمالغا بۇرۇلۇپ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىگە بېرىپ، يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ، ئېقىنغا قوشۇلىدۇ. يەنە بىرى ئېقىننىڭ غەربىي قىرغىقىدا بولۇپ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىگە بېرىپ ئايىغى ئۈزۈلىدۇ.

يەنە شىمالغا ئاققاندا بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئۆستەڭنىڭ ئىسمى مال قالغان بولۇپ، ئېقىننىڭ غەربىي قىرغىقىدا. غەربكە ئېقىپ، غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ، يەنە شىمالغا بۇرۇلۇپ مال قالغان كىچىك كەنتىگە بېرىپ توختايدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. باشلىمىدىن دامكۇغا، قۇملۇققا كىرىپ كەتكەن يەرگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 600 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. يازدا سۇ ئۇلغىيىپ، قىشتا توختاپ قالىدۇ. سۇغدىرىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ.

قاراقىر (قارقىي) ئېقىنى (罕兰沟水). قاراقىر ئېقىنى شېخىلا تېغىدىن باشلىنىدۇ. شېخىلا تېغى ناھىيەنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، سۇنىڭ بېشى تاغنىڭ شىمالىدىن چىقىپ جەنۇبقا ئېقىپ ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ دامكۇغا كېلىدۇ، بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ قاراقىر ئېقىنىنىڭ دەسلەپكى مەنبەسى بولىدۇ.

شىمالغا ئېقىپ قاراسۇغا قوشۇلىدۇ. قاراسۇ ئۇيغۇر تىلىدا، بۇلاق سۈيى دېگەن بولىدۇ. قاراقردىن 60 نەچچە چاقىرىم ئېقىپ ئوتلاقكۆل (草湖) دىن چىقىدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قاراقىر ئۆتىشىدىن ئۆتىدۇ. بۇ ئۆتەڭ ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، ئېقىن شىمالغا ئېقىپ ئۆتەڭنىڭ شەرقىدىن ئۆتىدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ، غەربىي قىرغىقىدىن ئىككى ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى ئاغىش بولۇپ ئاغىش كەنتىگە ئاقىدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى كەندىر چىلىغان بولۇپ، غەربىي شىمالغا ئېقىپ كەندىر چىلىغان كەنتىدىن ئۆتكەندە يەنە ئىككى ئېرىق ئايرىلىدۇ. بىرى غەربكە ئېقىپ، بوشلاتا كەنتىگە، يەنە بىرى شىمالغا ئېقىپ توغراق كەنتىگە بارىدۇ.

يەنە شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، شىمالىي قىرغىقىدىن بىر ئۆستەڭ ئايرىلىدۇ، ئىسمى تۇنجى كۆزلەك. شىمالغا ئېقىپ، ئۈچ ئېرىق ئايرىلىدۇ: بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ بەشتوغراق كەنتىگە بارغاندا يەنە ئەسلىدىكى ئېقىنغا قوشۇلىدۇ. بىرى شەرقىي شىمالغا ئېقىپ، ئارىش مازار كەنتىگە بارىدۇ. يەنە بىرى غەربىي شىمالغا ئېقىپ تۇنجى كۆزلەك كەنتىگە بېرىپ توختايدۇ.

يەنە شىمالغا ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ ئېقىننىڭ مەنبەسىدىن قارا قەرنىڭ شىمالىدا قۇملۇققا كىرىپ كەتكەن يەرگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. سۈيى يازدا ئۇلغىيىپ، قىشتا تارتىلىدۇ.

لايسۇ ئېقىنى (拉衣素水). لايسۇ ئېقىنى لايسۇ كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن 60 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان سازلىق كۆلىدىن باشلىنىپ، يار لەڭگەرنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، يەنە شىمالغا ئېقىپ، لايسۇ كەنتىگە بېرىپ، ئايىغى توختايدۇ.

شىۋول ئېقىنى (鄂和西河里水). شىۋول ئېقىنى شىۋول كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن 50 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان سازلىق كۆلىدىن باشلىنىپ، يار لەڭگەرنىڭ غەربىي ئارقىلىق يەنە شىمالغا ئېقىپ، شىۋولغا بېرىپ توختايدۇ.

يوللىرى

(ناھىيەنىڭ يوللىرى كۆپىنچىسى چۆل ۋە سازلىقلار بىلەن تۇتاشقان)

بولۇپ، ئارىلاپ قەدىمىي يوللارمۇ بار. چاقىرىم سانى، يىراق-يېقىنلىق-قى، توختىغان يېرى ئىمكانقەدەر كونا يەر نامى بويىچە ئايرىم-ئايرىم خاتىرىلەندى (يۇقىرىدىن كۆرسەتكەن تەزكىرە، تۈردىكى ھەر 10 چاقىرىمدا بىر يەر نامى بولۇش بويىچە خاتىرىلىگىلى بولمىدى. بۇنىمۇ ئېنىق ئېيتىپ قوياي).

ناھىيە مەركىزىدىن غەربكە 270 چاقىرىم يۈرسە لوپ ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ، ناھىيە مەركىزىدىن بەش چاقىرىم يۈرسە سۈپۈندى-لىك لەڭگەر، يەنە بەش چاقىرىم يۈرسە كىچىك بازار، 15 چاقىرىم يۈرسە ئوتتۇرا تېرەك لەڭگەر، بەش چاقىرىم يۈرسە يېڭىبازار، 20 چاقىرىم يۈرسە شاسىمى لەڭگەر، 10 چاقىرىم يۈرسە ياقا لەڭگەر، 20 چاقىرىم يۈرسە شىۋول لەڭگەر، 20 چاقىرىم يۈرسە يا لەڭگەر، 20 چاقىرىم يۈرسە قاراقىي ئۆتەڭ، 10 چاقىرىم يۈرسە زۇمرەت لەڭگەر، 35 چاقىرىم يۈرسە دامىكۇ، 25 چاقىرىم يۈرسە گۇلاخما، بەش چاقىرىم يۈرسە سوپى لەڭگەر، 20 چاقىرىم يۈرسە ۋىيدا لەڭگەر، 10 چاقىرىم يۈرسە جىرىم ئوتلاق لەڭگەر، بەش چاقىرىم يۈرسە چىرا كەنتى ۋە چىرا ئۆتەڭ، 20 چاقىرىم يۈرسە توپا لەڭگەر، 20 چاقىرىم يۈرسە ئىگىن لەڭگەر ۋە لوپ ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ.

ناھىيە مەركىزىدىن شەرققە 2280 چاقىرىم يۈرسە چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ چېگراسىغا بارىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن شەرققە بەش چاقىرىم يۈرسە بەشتوغراق لەڭگەر، يەنە 55 چاقىرىم يۈرسە ئويتوغراق لەڭگەر، 60 چاقىرىم يۈرسە يېسىيۇلغۇن لەڭگەر، 40 چاقىرىم يۈرسە ئابراز لەڭگەر، 140 چاقىرىم يۈرسە نىيە، 80 چاقىرىم يۈرسە بېلىق-لىق، 90 چاقىرىم يۈرسە يارتوڭغۇز، 80 چاقىرىم يۈرسە ياقا توغراق، 20 چاقىرىم يۈرسە ئىدىرىس، 100 چاقىرىم يۈرسە ئەندىرە، 80 چاقىرىم يۈرسە قامىغاز، 70 چاقىرىم يۈرسە شورتاڭ، 80 چاقىرىم يۈرسە تايلاق تۇغدۇرغان، 70 چاقىرىم يۈرسە بوقا، 90 چاقىرىم يۈرسە چىڭ-گىلىك، 120 چاقىرىم يۈرسە ئارقا يېيىق، 120 چاقىرىم يۈرسە يانتاق-قۇدۇق، 90 چاقىرىم يۈرسە كاتمان، 40 چاقىرىم يۈرسە كالا سىيدى، 40 چاقىرىم يۈرسە چەرچەن، 160 چاقىرىم يۈرسە تاتىراڭ، 120 چاقىرىم يۈرسە ياشالاق، 120 چاقىرىم يۈرسە دىمىنقاغا، 170 چاقىرىم يۈرسە بوغۇلاقتىن ئۆتۈپ چەرچەن دەرياسى، 120 چاقىرىم يۈرسە چاپان

قالدىغا، 120 چاقىرىم يۈرسە چاقىلىق چېگراسىدىكى تادىققا بارىدۇ. نىيەگە يانداش جەنۇبىي تاغنى بويلاپ 1200 چاقىرىم يۈرسە چەر-چەنگە بارىدۇ. نىيەدىن جەنۇبقا 160 چاقىرىم يۈرسە، چىزغانغا، شەرققە 40 چاقىرىم يۈرسە سۆگەتكە، يەنە 20 چاقىرىم يۈرسە يۇلغۇنبۇلاق، 60 چاقىرىم يۈرسە قوتاغ ئارىلى، 50 چاقىرىم يۈرسە تولانغۇجا، 120 چاقىرىم يۈرسە قاراساي، 60 چاقىرىم يۈرسە بۇغالىق، 50 چاقىرىم يۈرسە ئويىيلاق، 110 چاقىرىم يۈرسە كاپادىكى كىچىك ئالتۇن كانغا، 80 چاقىرىم يۈرسە مەتە، 50 چاقىرىم يۈرسە قارا مەرن، 120 چاقىرىم يۈرسە تار ئاغزى، 180 چاقىرىم يۈرسە چەرچەنگە بارىدۇ.

ناھىيەدىن جەنۇبقا 1430 چاقىرىم يۈرسە تىبەت چېگراسىغا بارىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن جەنۇبقا 15 چاقىرىم يۈرسە ئەرداۋ كەنتى، يەنە 45 چاقىرىم يۈرسە بوغاز لەڭگەر كەنتى، 30 چاقىرىم يۈرسە توغراق، 140 چاقىرىم يۈرسە پولۇغا (تۆۋەندىكىلىرى تاغ يولى بولۇپ، ساپ ئەگرى - بۇگرى، مېڭىش تەس)، 40 چاقىرىم يۈرسە ئېشەك ئاتتى، 30 چاقىرىم يۈرسە خانىيلاق ئاغزى، 30 چاقىرىم يۈرسە قابالۇق، كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ 40 چاقىرىم يۈرسە قايانۇدى، 70 چاقىرىم يۈرسە سۇ باشخان لەڭگەر، 120 چاقىرىم يۈرسە قوڭساز، 130 چاقىرىم يۈرسە كۆكيار داۋان، 100 چاقىرىم يۈرسە بۇۋى ئەدەن ئوڭكۈرى، 150 چاقىرىم يۈرسە كېرىيە، 140 چاقىرىم يۈرسە كېرىيە دەريا بېشى جىلغىسى، 150 چاقىرىم يۈرسە تۈز قولق، 100 چاقىرىم يۈرسە قالماقۇي باقىدۇغا بارىدۇ، بۇ يەردىن جەنۇبقا يۈرسە تىبەت چېگراسىغا بارىدۇ.

پولۇ كەنتىدىن غەربىي شىمالغا 520 چاقىرىم يۈرسە چىرا كەنتىگە بارىدۇ. پولۇ كەنتىدىن 100 چاقىرىم يۈرسە ئىماملا كەنتىگە، 20 چاقىرىم يۈرسە ئىماملا لەڭگەر، 40 چاقىرىم يۈرسە ئىدىلىش، 20 چاقىرىم يۈرسە سايياغ كەنتى، 15 چاقىرىم يۈرسە نۇرى لەڭگەر، 50 چاقىرىم يۈرسە سە ياقىتوغراق، 80 چاقىرىم يۈرسە لۇچىن لەڭگەر، 40 چاقىرىم يۈرسە تاغئور مىڭلىقى بازىرى، 15 چاقىرىم يۈرسە تاۋىغاز لەڭگەر، 60 چاقىرىم يۈرسە ساتما لەڭگەر، 30 چاقىرىم يۈرسە ئاۋاپ لەڭگەر، 40 چاقىرىم يۈرسە قاراتاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ، چىرا كەنتى بازىرىغا بارىدۇ.

ناھىيە مەركىزىدىن شىمالغا 960 چاقىرىم يۈرسە، كۇچا چېگراسىغا بارىدۇ. ناھىيە مەركىزىدىن 40 چاقىرىم يۈرسە بوستان، 50 چاقىرىم

رىم يۈرسە نىۋە ئېغىل، 60 چاقىرىم يۈرسە مازار، 55 چاقىرىم يۈرسە تارقاغا، 50 چاقىرىم يۈرسە كەسكە، 60 چاقىرىم يۈرسە مىسالەي، 45 چاقىرىم يۈرسە بىلەنگەن، 50 چاقىرىم يۈرسە يوغانقۇم، 45 چاقىرىم يۈرسە ئارقاچان، 40 چاقىرىم ماڭسا تاشكەن، 45 چاقىرىم يۈرسە قوچ - قار باستى، 50 چاقىرىم يۈرسە توپاق ئۆلگەن، 40 چاقىرىم يۈرسە بى - چالىق، 50 چاقىرىم يۈرسە ۋىجىك دۈدۈك، 55 چاقىرىم يۈرسە بوستان - توغراق، 45 چاقىرىم يۈرسە ئۈتۈچى، 40 چاقىرىم يۈرسە قۇم قۇدۇق، 45 چاقىرىم يۈرسە جىگدە قۇدۇق، 45 چاقىرىم يۈرسە قىيغاش، 50 چاقىرىم يۈرسە قۇملۇققا بارىدۇ. يۇقىرىقىلار چوڭ يول بولماستىن چارۋىچىلار كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىپ ماڭغان يوللار بولۇپ، ھەر بىر جايدا قۇدۇق بار. ئۇنىڭ ئاخىرى قۇملۇق بو - لۇپ، كىرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇساپە سانىنى ھېسابلىماقۇمۇ تەس.

تەبىئىي مەھسۇلاتلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتلىرى (物产)

تەبىئىي مەھسۇلاتلىرى: قوي (ناھىيەمىزنىڭ يايلاقلىرى كەڭرى، قويلارنىڭ قوشكېزەك قۇزىلاشلىرىمۇ كۆپ بولۇپ، تۈركۈملەپ چىقىد - دىغان مەھسۇلاتتۇر)، كالا، ئات، ئېشەك، قوتاز، تۆگە. يۇقىرىقى بەش تۈرنى خەلق كۆپ باقىدۇ، ئۇ ناھىيەمىزنىڭ دائىملىق مەھسۇلاتى. پىلە. ناھىيەمىزنىڭ پىلە مەھسۇلاتى خوتەن، لوپنىڭكىدەك كۆپ ئەمەس، لېكىن چىرا كەنتى، گۇلاخما، نىيە قاتارلىق جايلاردا باقىدۇ. بۇمۇ دائىملىق مەھسۇلات.

تۈلكە، سۈلەيسۈن (داۋىغان)، ياۋا كالا، ياۋا ئات، يۇقارقى تۆت تۈر ناھىيەمىزنىڭ قىيپاش جەنۇبىدىكى تاغلاردىن چىقىدۇ. ھەقىقەتەن ئالا - ھىدە مەھسۇلات.

تەبىئىي ئۆسۈملۈكلىرى: بۇغداي، قوناق، پاختا، ئۈزۈم، يۇقىرىقى تۆت تۈرنى بۇ يۇرتتا كۆپ ئۆستۈرىدۇ، ھەممىسى كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلاتلار. ئارپا، زىغىر، ئۈجمە، ئۆرۈك، جىگدە. يۇقىرىقى بەش تۈرنى بۇ يۇرتتا ھەممىلا يەردە تېرىيدۇ، ھەممىسى دائىملىق مەھسۇلات. كۆك تاماكا (تاماككا - تەگۋاز) بۇ نەرسىنى خوتەن، لوپ تەرەپلەردە تې -

رېمایدۇ، بۇ يەردە تېرىلىدىغانلىرىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولىدۇ، ئالاھىدە مەھسۇلات دېيىشكە بولىدۇ.

تەبىئىي مىنېراللىرى (مىنېرال مەھسۇلاتلىرى): ئالتۇن (كېرىيەدە ئالتۇن ئەڭ كۆپ بولۇپ، ھازىر يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىپ ھەرىپىلى تۆت - بەش مىڭ سەر ئالتۇن ئېلىنىۋاتىدۇ. ئەگەر يېڭى ئۇسۇلدا ئالغىلى بولسا، مەھسۇلات تېخىمۇ ئاشاتتى. بۇ ھەقىقەتەن كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلات بولىدۇ.

تۇز (جەنۇبىي تاغدىن چىقىدۇ). تۇز پارچە پارچە بولۇپ قېتىۋالىدۇ، يەرلىك كىشىلەر ئۇنى قاينىتىپ تاۋلىمايلا تاماققا ئىشلىتىۋېرىدۇ. ئۇ ناھىيەمىزنىڭ دائىملىق مەھسۇلاتى.

چازا تاش (جەنۇبىي تاغدىن چىقىدۇ. سۈپەت جەھەتتە چانسىمۇ، خو- تەن قاشتېشى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تاشچىلار ئىختىيارىي ھالدا تاغقا كىرىپ قېزىپ چىقالايدۇ. قوي يېغىسىمان قاشتېشىدەك تېپىش قىيىن ئەمەستەك. تۇرىدۇ. ئىچكىرىدىكى قاشتېشى ئويمانچىلىق - رى ئۇنىڭدىن قاشتېشى بۇيۇملىرىنى ئىشلەيدۇ. يېقىندا چەت ئەلگىمۇ سېتىلىدىغان بولدى، ھەقىقەتەن ئالاھىدە مەھسۇلات).

ھايۋاناتتىن ئېلىنىدىغان مەھسۇلاتلار: يۇڭ، قوي تېرىسى، بۇ ئىككى تۈر ھايۋانلاردىن ئېلىنىدىغان كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلاتتۇر.

جاۋا گىلەم، يۇڭدىن توقۇلغان تاغار - خۇرجۇن، جۇۋا، كالا، ئات تېرىسى، يىپەك، ئەتلەس. بۇ سەككىز تۈر ھايۋاناتتىن ئېلىپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان دائىملىق مەھسۇلاتتۇر.

ياۋا كالا تېرىسى، ياۋا ئات تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، داۋىغان تېرىسى. يۇقىرىقى تۆت تۈر ھايۋاناتتىن ئېلىنىدىغان ئالاھىدە مەھسۇلات.

ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار: بۆز رەخت، قۇرۇق ئۈزۈم. بۇ ئىككى تۈر ئۆسۈملۈكلەردىن ئېلىنىدىغان كۆپ مىقدارلىق مەھسۇلاتتۇر.

زىغىر يېغى، ئۆرۈك مېغىزى، ئۈجمە قوۋزىقى قەغىزى. يۇقىرىقى ئۈچ تۈر ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان دائىملىق مەھسۇلاتتۇر. مىنېراللار (كان مەھسۇلاتلىرى) دىن ئىشلىنىدىغان مەھسۇلاتلار. ئالتۇن جاپا - دۇقلار، قاشتاش بۇيۇملىرى. بۇ ئىككى تۈردىكى مەھسۇلاتلارنى ناھىيە -

مىز سىپتا ئىشلىيەلمەيدۇ. تەمىنلەش ۋە تەلەپمۇ ئاز بولغاچقا، ئىش-لەپچىقارغان بۇيۇم يوق.

مىس، تۆمۈر ئەسۋابلار (مىس، تۆمۈر باشقا جايلاردىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ. ناھىيەمىزدە يەرلىك ئۇسۇلدا ئىشلىگەن مىس، تۆمۈر ئەسۋابلار سىپتا ئەمەس، قوپال. شۇنداقتمۇ ئەل ئارىسىدا دائىم ئىشلىتىدۇ).

سودا ئىشلىرى

مۇشۇ يەردە سېتىلىدىغان مۇشۇ يەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى.

قوي ھەر يىلى تەخمىنەن 60 مىڭ، كالا تەخمىنەن 10 مىڭ نەچچە تۇپاق، ئات مىڭ نەچچە تۇپاق، ئېشەك تەخمىنەن بەش مىڭ نەچچە تۇپاق، قوتاز تەخمىنەن ئىككى مىڭ نەچچە تۇپاق، تۆگە مىڭ نەچچە تۇپاق؛ يىرىك كىگىز تەخمىنەن 20 نەچچە مىڭ پارچە، چەكمەن تاغار-خۇرجۇن تەخمىنەن 30 مىڭ، تەلپەك-تۇماق تەخمىنەن 30 نەچچە مىڭ دانە، جۇۋا تەخمىنەن 30 نەچچە مىڭ قۇر، ئۆتۈك 40 نەچچە مىڭ جۈپ، يىپەك 800 نەچچە توپ؛ بۇغداي تەخمىنەن 80 نەچچە مىڭ دەن، قوناق 90 نەچچە مىڭ دەن، ئۈزۈم تەخمىنەن 150 مىڭ جىڭ، پاختا تەخمىنەن 180 نەچچە مىڭ جىڭ؛ بۆز رەخت تەخمىنەن 10 نەچچە مىڭ توپ؛ زىغىر يېغى تەخمىنەن 20 نەچچە مىڭ جىڭ، ئۆرۈك مېغىزى تەخمىنەن 40 مىڭ جىڭ، كۆك تاماكا تەخمىنەن 20 مىڭ جىڭ، تۈرلۈك قۇرۇق مېۋىلەر 40 نەچچە مىڭ جىڭ، خوتەن قەغىزى 70 نەچچە مىليون تاختا سېتىلىدۇ.

ناھىيەمىزدىن سىرتقا توشۇلۇپ سېتىلىدىغان ماللار (ھەممىسى قۇرۇقلۇق ئارقىلىق توشۇلىدۇ، سۇ ترانسپورتى يوق).

قوي: خوتەن، چاقىلىق قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن 50 نەچچە مىڭى سېتىلىدۇ. قوي يۇڭى مەخسۇس رۇسىيە سودىگەرلىرىگە ھەر يىلى بىر مىليون جىڭ سېتىلىدۇ. قوي تېرىسى قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى 30 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق توشۇپ ئاپىرىپ سېتىلىدۇ، كالا، ئات تېرىلىرىدىن ھەر يىلى خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا تەخمىنەن ئون مىڭ پارچىدىن ئارتۇق توشۇپ سېتىلىدۇ. ياۋا كالا، ئات تېرىلىرىدىن خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تۆت مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئاپىرىپ سېتىلىدۇ. تۈلكە، داۋىنغان تېرىلىرى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە شەھىرى قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى ئۈچ مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئاپىرىپ سېتىدۇ.

لىدۇ. يىپەك مەخسۇس رۇسىيە سودىگەرلىرىگە ھەر يىلى تەخمىنەن تۆت مىڭ جىڭدىن ئارتۇق سېتىلىدۇ. ئەتلەس قەشقەر، ئۆلكە مەركىزىگە ھەر يىلى تەخمىنەن 600 تىپتىن ئارتۇق سېتىلىدۇ. بۇغداي خوتەن، چاقد-لىقلارغا ھەر يىلى 15 مىڭ دەندىن ئارتۇق توشۇپ سېتىلىدۇ. قوناق خو-تەن، چاقىلىقلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن 20 مىڭ نەچچە دەن توشۇپ سې-تىلىدۇ. بۆز رەخت شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزى، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن ئون نەچچە مىڭ توپ سېتىلىدۇ. ئۈزۈم دۇن-خۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ، ھەر يىلى 100 نەچچە مىڭ جىڭ سېتىد-لىدۇ. ئۆرۈك مېغىزى دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى تەخمىنەن 30 نەچچە مىڭ جىڭ ئاپىرىپ سېتىلىدۇ. تۈرلۈك قۇرۇق مېۋىلەر دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ، ھەر يىلى تەخمىنەن 150 مىڭ جىڭ سېتىلىد-دۇ. كۆك تاماكا خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھەر يىلى 30 نەچچە مىڭ جىڭ ئاپىرىپ سېتىلىدۇ.

جازا قاشتېشىدىن ھەر يىلى ئاستانىغا 50 نەچچە مىڭ جىڭى ئاپىد-رىپ سېتىلىدۇ.

سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىغان ماللار: قۇرۇقلۇق ئارقىلىق يۆتكەپ كې-لىنىدۇ. جەنۇبىنىڭ چاپلىرى گەنسۇ ئارقىلىق ھەر يىلى بەش مىڭ نەچچە خىش يۆتكەپ كېلىنىدۇ. گۈرۈچ خوتەندىن ھەر يىلى تەخمىنەن مىڭ نەچچە دەن توشۇلىدۇ. ئەجنەبىيلەرنىڭ مەخمەل، سوكونا، تاۋار-دۈردۈز-لىرى رۇسىيەدىن توشۇپ كېلىنىدۇ. ھەر يىللىق ئومۇمىي سوممىسى يەتتە مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشىدۇ. ئىچكىرىنىڭ تاۋار-دۈردۈنلىرى ئىچكىرىدىن توشۇپ كېلىنىدۇ. يىللىق سوممى جەمئىي ئىككى مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشىدۇ. ئەجنەبىيلەرنىڭ ياغ، شاملىرى رۇسىيەدىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى مىڭ سەردىن ئاشىدۇ.

ئەجنەبىيلەرنىڭ تۈمۈرى رۇسىيەدىن كىرگۈزۈلىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن ئون مىليون جىڭدىن ئارتۇق سېتىلىدۇ. قىزىل مىس ئاقسۇدىن توشۇپ كېلىنىدۇ، ھەر يىلى تەخمىنەن يەتتە مىڭ جىڭدىن ئارتۇق سېتىلىدۇ.

مەتكىرەم ئىسمايىل

تەرجىمىسى

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن

گۇما ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

(1908-يىلى)

گۇما ناھىيەسى ئىلگىرى ھازىرقى شىنجاڭنىڭ يەكەن مەھكىمىسىگە قارايتتى. دەلىللەشلەرگە ئاساسلانغاندا شىنجاڭ قەدىمدە «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان بولۇپ «خەننامە» دە: «غەربىي شىمالدا چوڭ تاغلار بار، شەرقتە يۈمپىن (قاشقوۋۇق) ۋە ياڭگۈەن قوۋۇقى ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، غەربىي تەرىپى پامىرغا تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن. پامىر جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى چوڭ تاغلار تۈركۈمىگە كىرىدۇ. جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى چوڭ تاغلار بولسا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى يوللار ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پامىرنىڭ غەربىدە ئېركەشتام، دارازا، ئۇرلېي، پىشان قاتارلىق ئەللەر بولۇپ «پىشان» دېگەن نام خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ پەيدا بولغان. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە جۇڭغارىيەدىكى مۇسۇلمانلار يۇرتلىرى گامى يۈز ئۆرۈپ گامى بويىسۇنغان. ئۆتكەن سۇلالىلەر كۆپ قېتىم جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ، تولۇق تىنچىتىپ بولالمىغان، رەھىمدىل پا-دشاھ شېڭزۇخان غەربكە لەشكەر تارتىپ جۇڭغارىيەنى بويىسۇندۇردى، بۇ شىمالىي يولدىكى ئەللەر ئىدى، ئۇلۇغ گاۋزۇڭ خان ئىلىنى تىنچىتىپ، چوڭ خوجىنى قويۇپ بېرىپ، لەشكەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە يەكەن-گە ئاپىرىپ قويۇپ، ئىلگىرى ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يۇرتلارنى بىر-لىككە كەلتۈردى. كىچىك خوجىنى ئىلىدا قالدۇرۇپ ئۇنى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قويدى. ئامۇرسانا ئىسيان كۆتۈرگەندە كىچىك خوجا ئۇنىڭغا ياردەم بەردى، كېيىن يەكەنگە قېچىپ بېرىپ ئاكىسى چوڭ خوجىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى ۋە ئۆزىنى «باتۇر خان» دەپ ئېلان قىلدى. 100 مىڭ ئۆيلۈك مۇسۇلمان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭغا ئەگەشتى. گاۋزۇڭ خاننىڭ 23-يىلى تۇرپاننىڭ جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا يارلىقى چۈشتى. 25-يىلى بەدەخشاننىڭ ئاتامانى ئا-

كا-ئۇكا چوڭ-كىچىك خوجىلارنى ئىلگىرى-ئاخىر ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار يۇرتى تىنچلىنىشقا باشلىدى. بۇ جەنۇبىي يولدا بو-لۇپ ئۆتكەن ئىشلاردۇر، ياقا يۇرتلۇقلار يەنە ئىسىيان كۆتۈرگەندە مۇ-زۇڭ خان ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ھەيۋىسىنى نامايان قىلىش ئىرادىسىگە كېلىپ، دىققەت-ئېتىبارىنى غەربكە قارىتىپ، جازا يۈرۈش قىلىشقا جىنۇپىن بەگ زوزۇختاڭغا پەرمان چۈشۈردى. ئۇ بۇ جايلارنى بىر يوللا تىنچىتىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول خاندانلىقىنىڭ زېمىن تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈلدى.

خانمىز سەلتەنتىنىڭ دەسلىپىدە ھەمدەمچى بەگ لىيۇ جىنتاڭ خان يارلىقىغا بىنائەن شىنجاڭغا كېلىپ قېپقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، 10-يىلى ۋازارەت تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلدى. گۇما ناھىيەسى ئەسلىدە قاغى-لىققا تەۋە بولۇپ، گۇما يېزىسى دەپ ئاتىلاتتى. گۇاڭشۇخاننىڭ 28-يى-لى گۇمىنى 38 كەنتكە بۆلۈپ ناھىيە تەسىس قىلىندى. خەن سۇلالىسى زامانىسىدىلا گۇمىنىڭ نامى مەلۇم بولۇپ شۇ نامغا ئاساسەن پىشەن (گۇما) دەپ ئاتالدى.

ناھىيەنىڭ قايسى دەۋردە تەسىس قىلىنغانلىقى توغرىسىدا
گۇاڭشۇنىڭ 28-يىلى شىنجاڭدا باش تەپتىش راۋىيىچىسىنىڭ ئۆزگەر-تىپ تەسىس قىلىش توغرىسىدا مەلۇمات يوللاپ ئىككىنچى يىلى مەھكىمە ئامبىلى شىيى ۋېيشىڭنىڭ تەكلىپى بويىچە يامۇل تەسىس قىلىندى.

ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ھالىتى
خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پىشەن خانلىقى بار بولۇپ، ھازىرقى ناھىيە مەركىزى جايلاشقان ئورۇندىن قارىغاندا پامىرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇرۇنقى ئورنى ساقلىنىپ قالغان، ناھىيە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگى-رى قاغىلىق ناھىيەسى تەۋەلىكىدىكى گۇما كەنتى دەپ ئاتالغان، قاغىلىق-نىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قوش لەڭگەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 150 چاقىد-رىم كېلىدۇ. يۈەن سۇلالىسى تارىخىدىمۇ: «پامىردا ئىككى دەريا بار، بىرى ئۇدۇنگە ئاقىدۇ، يەنە بىرى گۇمىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ» دېيىلگەن.

ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن
كېيىنكى ھالىتى
بىر ئورۇندا يېڭىدىن ناھىيە
يامۇلى سېلىنىپ، دەسلەپكى كۆ-
لەمگە ئىگە قىلىندى، ئاشلىق ئام-
بىرى، ئىبادەتخانا، پاشاپ بەگ
يامۇلى، گۈندىخانا سېلىشقا دوكلات
سۇنماقچى.

ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جە-
ھەتتىكى خىزمەت نەتىجىلىرى
گۇاڭشۇنىڭ 15-يىلى قاغىلىق
ناھىيەسىگە قاراشلىق كانجۇتتا
سەللىلىكلەرنىڭ كاتتىبېشى تۇرا-
خون (土拉湖) ئۆز ئادەملىرىنى
باشلاپ ئەنگلىيەلىكلەرگە بېقىند-
دۇ. ئەنگلىيەلىكلەر بۇلارنى شەي-
دۇللا مازىرىدا قورغان سېلىپ ئو-
رۇنلاشتۇرىدۇ. قەشقەرنىڭ دوتىيى
خۇاڭ گۇاڭدا دەرھال قاغىلىقتىكى
خۇاڭ يۈەنگە ئالاقە ئەۋەتىپ، بۇ
ئىشنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قى-
لىشقا كۆرسەتمە بېرىدۇ. خۇاڭ يۈەن
دەرھال گۇمىغا قاراشلىق ساڭجۇغا
ئادەم بۇيرۇپ، مۇشۇ يەردىكى يول
ئارقىلىق ساڭجۇغا ئەۋەتمەكچى
بولدۇ (بۇ چاغدا تېخى ناھىيە تە-
سىس قىلىنمىغان بولۇپ «گۇما
چوڭ يېزىسى» دەپ ئاتىلاتتى). بۇ
يەردىن غەربكە 130 چاقىرىم ماڭسا

羌，啖其兄大和卓木复叛，自立为巴图尔汗，回数万户，从风而靡。
讨，二十五年，巴克达山首擒献大小和卓木兄弟，先后伏诛，始平回部，是为南路。旋安夷复叛，
穆宗毅皇帝缙承丕业，震杨武威，乃眷西顾，命左文襄公督师进剿，一鼓荡平，南北两路，悉归版
图。我皇上御极之初，刘襄勤公奉命持节新疆，设善后局，十年始改行省，设州县。皮山原属叶
城，名 吗庄，光绪二十八年分咽吗三十八庄，改设县治，汉有其名，因名而名之为皮山县。
本境何代年月置。光绪二十八年经新疆巡抚饶（应祺）奏请改设，次年，谢署令维兴请建衙

كېلىڭ داۋىنىغا بارغىلى بولىدۇ. تىك يارلىق مۇز تاغدىن ھارۋا ۋە ئۇلاغ ماڭالمايتتى. ئۇقۇشۇشتىن ئۇيغۇرلارنىڭ يېتەكچىسى ئىندىرس باقىنىڭ جاپاغا چىداملىق ۋە ئىشنىڭ يولىنى بىلىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ، بۇ ئىشقا تەيىنلىنىدۇ. بۇ يېتەكچى قوتازغا مىنىپ، تاغ-داۋانلار ئېشىپ خەتەرلىك ۋە مۇھىم جايلاردا يەر باغرىلاپ ئىلى-گىرىلەپ (قوتازمۇ بۇنىڭغا كۆنۈك ئىدى) ئۈدۈل شەيدۇللا (شېتىلا) ما-زىرىغا يېتىپ بېرىپ (شەيدۇللا مازىرى ئەسلىدە جۇڭگونىڭ زېمىنى بولۇپ، تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان، ئەنگلىيە ئەسكەر تۇرغۇزىمى-غان ئىدى)، تۇراخۇننىڭ ئادەملىرى قاتارلىقلارنى جۇڭگوغا قايتىپ كېتىشكە نەسەت قىلىپ كۆندۈرىدۇ ۋە كاتتىبېشى تۇراخون دوتەي مەھكىمىسىگە ئاپىرىپ قامىلىدۇ.

گۇاڭشۇنىڭ 16-يىلى جۇڭگو بىلەن چەت ئەلنىڭ چېگراسى ئايرىلىپ شەيدۇللاغا 30 چاقىرىم كېلىدىغان سۆگەت دېگەن جايغا چېگرا قاراۋۇل-لۇق چازىسى قۇرۇلۇپ، ئۇنى ساقلاشقا ئادەم قويۇلىدۇ ۋە ئون نەچچە ئې-غىز ئۆي سېلىنىپ، بوز يەر ئېچىلىپ، سەللىلىكلەردىن ئون نەچچە ئا-ئىللىك كىشى قاراۋۇلخانا ئەسكىرى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئايلىق تەمىنات بېرىلدى. سۆگەت چېگرا قاراۋۇلخانىسى جۇڭگو بىلەن ئەنگلى-يەنىڭ قاتناش چوڭ يولى بولۇپ، ئاشلىق تەمىناتى دائىم ئۆكسۈپ قالات-تى. يەكەن مەھكىمىسى بىرلەشمە مۇداپىئە ئورنىنىڭ شاپائەت قىلىپ، ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇشقا نەسەت قىلىشى ئارقىسىدا كېلىڭغا ئاش-لىق ئامبىرى قۇرۇلۇپ ھازىر 300 دەندىن ئارتۇق قوناق توپلىنىپ، ھەر يىلى سۆگەت قاراۋۇلخانىسىغا قوتاز بىلەن توشۇلۇپ ئەھۋال ئىلگىرىك-دىن ياخشىلاندى. لەشكىرىي ئىشلاردا خاتىرلىگۈدەك ئىش يوق.

مۆتىۋەرلىرى

ناھىيەمىزنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى 150 چاقىرىم يىراقلىقتا بىر كونا قەبرە خارابىسى بولۇپ، يەرلىك خەلق «ھەسەن پاششىم مازىرى» دەپ ئاتىشىدۇ. يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى مويىسىپتلارنىڭ ئېيتىد-شىچە سۇلالىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئەل ئىچىدە داۋالغۇش بولغاندا ھەسەن ئاخۇن جامائەتنى باشلاپ بەيئەت قىلغان، ئەل ئىچىمۇ تىنچلانغان. كونايلاردىن مۆتىۋەرلەرنىڭ يىل-كۈنى خاتىرىلەنمىگەن.

ئادەملىرى

يەرلىك كىشىلەر ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. فامىلە ۋە نەسەبى خاتىرىلەنمىگەن. ئاتا ۋە ئوغۇل، ئانا ۋە قىزى بىر تۇغ-قان ئاكا-ئۇكا ۋە ئاچا-سىڭىللاردىن سىرت ئەر-ئاياللارنىڭ ئۆز ئارا نىكاھلىنىشىغا بىردەك رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئاسان ئاجرىشىپ كېتىدۇ، يىل ھېسابى يوق، ئۆي ئىچىدە يەردە يېتىپ قوپىدۇ ۋە ئولتۇرىدۇ، كىيىنىشى خەنزۇلارنىڭكىگە سەل-پەل ئوخشاپ قالىدۇ. كەيپىياتى تۇراقسىز، ئاجىزلىرى بەك ئاجىز، يامانلىرى بەك يامان، گۇمانخور ۋە بىلىمى يوق، كۆپىنچە ھاللاردا ھىيلىگەرلىك قىلىشىدۇ، ئات-ئۇلاغچىلىق ۋە ھارۋىكەشلىككە ئۇستا كېلىدۇ. قىلغان كىشىغا پۇشايمان قىلمايدۇ.

تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، مېۋە-چىدىكىگە ئامراق، توي-تۆكۈنلەردە قوي گۆشى ۋە گۈرۈچ تامىقى ئېتىدۇ. بۇنى پۇلۇ دەپ ئاتايدۇ، ئۇنى قاچىغا ئۇسسماي چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ يەيدۇ. دەپنە ۋە نەزىر-چىراغ قىلىش يوسۇنلىرى ئىسلام دىنىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھەمىشە قۇرئان ئوقۇشنى ئاساس قىلىدۇ، شەھەر-بازارلاردا مەسچىتلەر بار، ئەر ۋە ئاياللىرى ئۇلاغ مىنىشكە ئۇستا. بۇيرۇت دېيىلىدىغان بىر تائىپە كىشىلەر بولۇپ ئۇلارمۇ ئىسلام دىنىدا، فامىلىسى ۋە نەسەبى يوق، كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، سۈيى ۋە ئوت-چۆپ بار جايلارغا ماكانلىشىپ چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ، ئەللىك ئۆيلۈكچە كېلىدۇ، چوڭ-كىچىكلىرىنىڭ ھەممىسى جەمەت كېلىدۇ، كۆڭلىنى ياساش كېرەككى، تېرىكتۈرۈشكە بولمايدۇ، ئۆرپ-ئادىتى قازاقلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىشىنىڭ قارارى يوق، ئەندىجانلىقلار كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلارمۇ ئىسلام دىنىدا. ئەنگىلىيە سودىگەرلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىشىنىڭ قارارى يوق، ھىندىلار (سودىگەرلىرى) كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىدە كالىنى ئۇلاغلايدۇ. خەنزۇلاردىن ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار تەدريجىي كۆپەيدى، ئۇلار ساپلا ئەسكەرلىكتىن قىسقارتىلغان، شاللىنىۋېتىلگەن قېرى ۋە ئاجىز ئەسكەرلەر بولۇپ، ئاياللار يوق، ئەرلەر بار. سەرسان بولۇپ مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قالغان، بەك بىچارە.

نوپۇسى

ناھىيەدە ئۇيغۇرلاردىن جەمئىي 7879 ئۆيلۈك (تۈتۈن) بار، ئەرلەر 16 مىڭ 204 نەپەر، ئاياللار 15 مىڭ 65 نەپەر، ئەر-ئايال، چوڭ-كىچىك بولۇپ جەمئىي 31 مىڭ 269 نەپەر. خوشۇندىكىلەر يوق، خەنزۇلار 12 ئۆيلۈك بولۇپ، ئەرلەر بار، ئاياللار يوق. فامىلىسى ۋە نەسەبى خاتىرىلەنمىگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىدە ئۈچ ماسلاشقاندىن باشقىلارنى دېگۈدەك يات ھېسابلىنىدۇ.

دىنى

ھەممىسى ئىسلام دىنىدا بولۇپ، ئاخۇنلارنى ھۆرمەتلەيدۇ. لاما دىنىدىكىلەر، سېرىق ۋە قىزىل دىنىدىكىلەر، كاتولىك دىنىدىكىلەر، خىرىستىيانلار يوق.

ئوقۇتقۇچىلىقى

ئۆلىمالىرى: خەنزۇ تىلى-يېزىقىدىكى كىلاسسىك كىتابلارنى ئۆگەنگەن چۇ خەنچىڭ ئىسىملىك بىرى بار بولۇپ، يېزىققا پىششىق ئىدى.

مۇھىملىرى: ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغانلارنى ئۇيغۇرلار موللا دەيدۇ، بۇلاردىن جەمئىي 317 كىشى بار.

دېھقانلىرى: جەمئىي 3947 ئۆيلۈك كىشى بار.

ھۈنەرۋەنلىرى: بۇلار جەمئىي 684 ئائىلىلىك بولۇپ، بۇلاردىن باپكار، بۆكچى، كۆنچى، بوياقچى، قەغەزچى، كىگىزچى، تامچى، سەيپۇڭ، تۆمۈرچى ۋە مىسكەر، جۇۋازچى، ئېگەرچى، مۇزدۇز قاتارلىقلار بار.

سودىگەرلىرى: جەمئىي 45 ئائىلىلىك بار.

جۇغراپىيەسى

بۇ ناھىيە ئۆلكە شەھەرنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئۆلكە بىلەن بولغان ئارىلىقى قەشقەردىن باشلاپ ھېسابلىغاندا 5030 چاقىرىم، مارالبېشىدىن ھېسابلىغاندا 4520 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ناھىيە مەھكىمە شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، غەربتە قاغىلىق ناھىيەسى بىلەن

چېگرالىنىدى. جەنۇبتا قارا قۇرۇم بىلەن چېگرالىنىدى. ئۇ يەردە جوڭگو بىلەن ئەنگىلىيەنىڭ پاسىل كۆتىكى بولۇپ، ئىچىدە چېگرا تاختىسى بار، شىمالدا ئاقسۇ چوڭ چۆللۈكى بىلەن چېگرالىنىدى. بۇ ناھىيەدە جەمئىي 38 كەنت بار: گۇما بازىرى، يۇقىرىقىبازار، لەنگەر، قۇمئېرىق، سانجار، چودا لەنگەر، قوشتاغ، ئىسمىسلاھ، تۈگ-مەنبېشى، ناغۇت، ئاۋات، كۆكتاغ، ئارا مەھەللە، لايقا، ساغان، پىشىنا، قاقشال، پىلاڭ، ھويلا مەھەللە، ئارقۇم، ئوردىيان، قاراتاغىز، پىننىي، خانتۇغ، سابۇر (سانجۇ)، سېيتىلا، خانىقا، دۆڭباغ، باسقاق، سايباغ، چودا، ئورتانۇگمەن، يېڭىباغ، موجى، زاڭگۇي، باغلا، دۇۋا، پىيالما كەنتلىرىدىن ئىبارەت.

ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن بىر چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئوردىيان كەنتى ناھىيە بازىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. يۇقىرىقى بازار كەنتىگىمۇ تۇتىشىدۇ، ناھىيە بازىرىنىڭ ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتىكى كۆكتاغ كەنتى، ناھىيە بازار كەنتى ۋە قۇمئېرىق كەنتى، ئوردىيان كەنتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى يۇقىرىقى بازار كەنتى ئۈچ چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سانجار كەنتى، ۋە بازار كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن تۆت چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قۇمئېرىق كەنتى بىلەن لايقا كەنتى، ئوردىيان كەنتى، ئارامەھەللە كەنتلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن بەش چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئارا مەھەللە كەنتى بىلەن ئوردىيان كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئۈچ چاقىرىم يىراقلىقتا سانجار كەنتى بىلەن تۈگمەنبېشى كەنتلىرى تۇتىشىدۇ، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن بەش چاقىرىم يىراقلىقتا تۈگمەنبېشى كەنتى بىلەن ناھىيە مەركىزى يەنى بازار كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن ئالتە چاقىرىم يىراقلىقتا لايقا كەنتى بىلەن ئوردىيان، ئارا مەھەللە كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ھويلا مەھەللە كەنتى بىلەن چودا، لەنگەر كەنتى، قاقشال كەنتى تۇتىشىدۇ، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ناغۇت كەنتى بىلەن ھويلا مەھەللە كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا چودا لەنگەر كەنتى بار.

ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قاقشال كەنتى، چودا لەنگەر كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئاياغقۇم كەنتى، ناھىيە مەركىزىنىڭ 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قارا تاغىز كەنتى، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا چودا كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 80 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئاۋات كەنتى بار، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئورتاتۇگمەن كەنتى، بىلەن موجى كەنتى، يېڭىباغ كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 90 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قوشتاغ كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 100 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا يېڭىباغ كەنتى، ئورتا تۇگمەن كەنتى، سايباغ كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 110 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا موجى كەنتى بىلەن يېڭىباغ كەنتى، ئورتاتۇگمەن كەنتى، سايباغ كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 120 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سايباغ كەنتى بىلەن موجى كەنتى، باغلا كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 120 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئىسىمىسلاھ كەنتى بار، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 125 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا باغلا كەنتى بىلەن سايباغ كەنتى، باسقاق كەنتلىرى تۇتىشىدۇ، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 140 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا كىلىياڭ كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 150 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا زاڭگۇي كەنتى بار، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 170 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سېپىتلا كەنتى بىلەن باسقاق كەنتى، دۆڭباغ كەنتى، خانىقا كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 180 چاقىرىم يىراقلىقتا خانتۇغ كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ 180 چاقىرىم يىراقلىقتا خانىقا كەنتى بىلەن دۆڭباغ كەنتى، ساۋا، سېپىتلا كەنتلىرى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 180 چاقىرىم يىراقلىقتا بوۋاقەمبەر كەنتى بار، ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، ساۋا كەنتى بىلەن خانىقا كەنتى تۇتىشىدۇ. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 240 چاقىرىم يىراقلىقتا پىيالما كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 240 چاقىرىم يىراقلىقتا پىيالما كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 240 چاقىرىم يىراقلىقتا پىيالما كەنتى بار. ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 240 چاقىرىم يىراقلىقتا پىيالما كەنتى بار.

قىي جەنۇبىدىكى 300 چاقىرىم جايدا دۇۋا كەنتى بار. بۇ يەرنىڭ ئەسلىي ئىسمى گۇما چوڭ كەنتى بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى بازار كەنتى، يۇقىرىدىكى 38 كەنتنىڭ ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ چاقىرىم سانى يېقىندىن يىراققا رەتلەپ كۆرسىتىلدى. بىر-بىرىگە ئۇلاد-مىغانلىرىنىڭ ئارىلىقى چۆل ھېسابلىنىدۇ. ناھىيەدە ناھىيە مەركىزى مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، ئۆزگەرتىلگىنىگە ئۇزۇن بولمىغاچقا، ئىبادەتخانا سېلىقسىز، ھازىرچە بالىلارنىڭ ساۋات چىقىرىش مەكتىپىدىن بىر، چوڭ-كىچىك مىرزاپخاندىن بەش، ئەلەمدار ئىدارىسىدىن بىرسى قۇرۇلۇپ خەلقنىڭ ئۆيىنى ۋاقتىنچە ئىجارە ئېلىپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ئالتە ئورۇنغا ياغاچ كۆۋرۈك سېلىندى. ئۆستەڭلەرگە سۇ باشلاشقا چوڭ دەريا يوق. ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ-چوڭ مەسچىتلىرى بار، زاڭگۈي يولىنىڭ غەربىي شىمالىدا ناھىيە بازىرىنىڭ كونا ئورنى بولۇپ، ئۆي-غۇرلار ئۇنى «خارابە شەھەر» دېيىشىدۇ، بۇ يەردە يۇلغۇن كۆپ، خەلق ئۇنى ئوتۇن قىلىدۇ. مىس تامغا، ساپال كۆپ، كۈمۈش قاتارلىقلارنى تېپىۋالغۇچىلار چىقىشقا باشلىدى. قەدىمىي قەبرىلەرمۇ بار، قۇيۇن كۆپ چىقىپ، ئادەمنىڭ مېڭىشىغا تەسلىك كەلتۈرىدۇ.

تاغلىرى

پىيالما تېغىنىڭ (皮白尔曼山) ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ، بۇ بىر قۇمىتاغ. يالتى (雅尔提山) تېغىنىڭ ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 500 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. كىلياڭ (克里阳山) تېغىغا ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 500 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ، ئۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى چۈشكۈن. (居什肯) ساڭجۇ تېغىغا (桑株山) ناھىيە مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىن 600 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. سۆگەت تېغى-نىڭ (素盖提山) ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 700 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. قارا قۇرۇم (卡拉胡鲁木山) تېغىنىڭ ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. قاراقۇرۇمدىن غەربكە ماڭسا قاغىلىق ناھىيە بازىرىغا بارغىلى بولىدۇ، شەرققە ماڭسا بۇلاڭچى (؟) — بۇرانچى (伯凌吉) داۋىنى، چانجىل (利昌吉) داۋىنىغا بارغىلى بولىدۇ. شەرققە داۋاملىق ماڭسا، ئەگىپ خو-

تەنگە بارغىلى بولىدۇ. غەرب-شەرققە سوزۇلۇپ تەبىئىي پاسىل ھاسىل قىلغان بولغاچقا جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيە چېگرا قىلغان بولۇپ، شىمالدا قوتاز ئاقاز (合达孜阿卡孜) غىچە بارىدۇ، ئۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى مى تېۋەز سېرىق ئاقتاغ (特哇孜色拉克阿喀塔黑). سۈگەت ئۇ-چىنچى داۋىنى ئاقازنىڭ غەربىدىن قاغىلىقنىڭ بازادالا (؟) دېگەن يىرىدە گىچە سوزۇلىدۇ. سۈگەتنىڭ شەرقىدە كىلىياڭنىڭ يارت (؟) داۋىنىغا تۇتىشىدۇ. خوتەن چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قارلىق تاغنىڭ غولى ئىچكى تەبىئىي توسۇق بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە مۇشۇ قارلىق تاغنىڭ ئېرىگەن سۈيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يەنە باشقا بىر قانچە ئورۇندا بۇلاق سۇلىرىمۇ بولۇپ، قۇمغا سىڭىپ ۋە زەيكەش-لەرگە كىرىپ كېتىپ ھېچقانچە قالمايدۇ.

قارا قۇرۇم داۋىنىدىن چىقىدىغان بىر ئېقىن شەرققە قاراپ شىمال-ئىلى ئايلىنىپ كېلىپ، قاغىلىق ئارقىلىق يەكەنگە چىقىدۇ، بورانچى داۋىنىدىن چىقىدىغان يەنە بىر ئېقىن غەربكە ئېقىپ كەڭىشۋەدىكى ئوتلاق كۆلىدىن ئۆتۈپ شىمالغا ئەگىپ، شەرققە بۇرۇلۇپ خوتەنگە ئېقىپ كىرىدۇ، بۇ ئىككى ئېقىن ئادەتتە خوتەننىڭ ئۈچ ئېقىنى دېيىلىدۇ. ئوتتۇرىدا چوڭ دەشتچۆل توسۇپ تۇرغاچقا، ناھىيەمىزگە قىلچە پايدىسى يوق. پايدىسى بار بولسىمۇ بىزگە ئاققانغا يەتمەيدۇ.

كىلىياڭ قارا سۇلىرى يىغىلىپ ئوتلاق كۆلىگە ئېقىپ كىرىپ، بۇ يەردىن شىمالغا 150 چاقىرىم ئېقىپ ساغان ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ، يەنە 80 چاقىرىم ئېقىپ كىلىياڭ ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ، يەنە 50 چاقىرىم ئېقىپ سۇلىغا (苏力阿孜)، يەنە 30 چاقىرىمچە ئېقىپ ئۇلاغ (玉拉格) ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ. ئومۇمەن كىلىياڭ كەنتى، ئىسىمى ساھلاھ كەنتى، قوشتاغ كەنتى، لەنگەر كەنتى، تۈگمە نېپىشى كەنتى، سانجار كەنتى، گۇما بازىرى كەنتى، يۇقىرىقىمەھەللە كەنتى، ناغۇ كەنتى، لايقا كەنتى، ساغان كەنتى، پىشنا كەنتىدىن ئىبارەت 19 كەنت كىلىياڭ تېغىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ.

سانجۇ قارا سۈيى يىغىلىپ، ئوتلاقكۆلگە ئېقىپ كىرىپ، كۆلىدىن شىمالغا ئېقىپ چىقىپ 120 چاقىرىمچە ئېقىپ (卡孜) ئۆستىڭىگە

چۈشۈپ، يەنە 40 چاقىرىمچە ئېقىپ (白孜) ئۆستىڭىگە چۈشۈپ موجىغا كەلگەندە يەنە 50 چاقىرىمچە ئېقىپ سېيتىلا ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ. يەنە 30 چاقىرىمچە ئېقىپ يېڭىباغ ئۆستىڭىگە چۈشىدۇ. ئومۇمەن ساۋا كەنتى، سېيتىلا كەنتى، خانىقا كەنتى، دۆڭباغ كەنتى، باسقاق كەنتى، باغلا كەنتى، سايباغ كەنتى، چودا كەنتى، ئورتا تۈگمەن كەنتى، يېڭى باغ كەنتى، موجى كەنتى، زاڭگۈي كەنتلىرىدىن ئىبارەت 12 كەنت سانجۇ تېغىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ.

يالتى تېغىنىڭ قارا سۈيى يىغىلىپ ئوتلاقكۆلگە ئېقىپ كىرىپ، بۇ يەردىن شىمالغا ئېقىپ چىقىپ 250 چاقىرىمچە ئېقىپ دۇۋا كەنتىگە بارىدۇ. يەنە 120 چاقىرىمچە ئېقىپ پىيالما كەنتىگە بارىدۇ (يالتى تېغىنىڭ يەنە بىر ئىسمى قارلىق ئاققىر). پىننى بۇلىقى پىننى كەنتىنى، سوپى خانىقا ئاياغقۇم بۇلىقى ئاياغقۇم كەنتىنى، ئوردىيان بۇلىقى، ئوردىيان كەنتى، قارا تاغىز كەنتىنى، خانتۇغ بۇلىقى خانتۇغ كەنتىنى سۇغىرىدۇ. ناھىيەمىز سۇ مەنبەسىنى تەكشۈرۈشمىزچە، تاغ سۇلىرىنىڭ ھەممىسى قار-مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان، ناھىيە مەركىزىدىن جەنۇبقا 30 چاقىرىم ماڭسا ئىسمىسلاھقا بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 20 چاقىرىم ماڭسا ئاقشورغا (阿克受) غا بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 50 چاقىرىم ماڭسا لاملۇغا بارىدۇ، يەنە جەنۇبقا 50 چاقىرىم ماڭسا چۈشكۈنگە (居什肯) بارىدۇ. يەنە كىلىياڭ داۋىنىنىڭ غەرب ۋە شەرقىدىكى ئېگىز تاغ ئىچىدە ئوتلاقكۆل بار، يەنە شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ، غەربكە ئايلىنىپ مېڭىپ داۋانغا چىقىپ، داۋان ئېشىپ پەسلەپ جەنۇبقا 100 چاقىرىمچە ماڭسا تۈگمەنلىككە، يەنە شەرقىي جەنۇبقا 40 چاقىرىم ماڭسا ئاۋامۇققا (末克) بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 20 چاقىرىم ماڭسا تولىسۇغا (阿瓦里苏) بارىدۇ، يەنە غەربىي جەنۇبقا 10 چاقىرىم ماڭسا شەيدۇللاغا يەنى شەيدۇللا مازىرىغا بارىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمىي قەبرىستانلىقنى مازار دەيدۇ. بۇ يەر «مازار قورغان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 20 چاقىرىم ماڭسا سۆگەت قورۇلىغا بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 120 چاقىرىم ماڭسا چېلىسىپقا(?) بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 60 چاقىرىم ماڭسا ئاقتاغقا(?) بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 15 چاقىرىم ماڭسا مىلىكشاھ.

قا(؟) بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 30 چاقىرىم ماڭسا تۈۋەز سېرىققا بارىدۇ(؟). يەنە جەنۇبقا 50 چاقىرىم ماڭسا ۋاپۇ جىلغىسىغا (؟) بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا جەم-ئىي 50 چاقىرىم ماڭسا باراڭ ئاس(؟) قا بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 60 چاقىرىم ماڭسا قۇم تاغلار سۇغا چىلىشىپ تۇرغان بۇلاققا بارىدۇ، سۇ بولمىدىكەن ئېتىز بولىدۇ، سۇ بولمىسا چۆل بولىدۇ. تاغ سۇلىرى ئۈمۈمەن ئىككى ئېقىنغا ئايرىلغان بولۇپ. ئۇنىڭ بىرى بولغان كىلىياڭ تېغىنىڭ سۈيى ناھىيەمىزدىكى 19 كەنتنى سۇغارغاندىن سىرت ئاشقان سۇ غەربكە ئېقىپ قاغىلىققا بارىدۇ. يەنە بىر ئېقىن ساڭجۇ تېغىنىڭ سۈيى ناھىيەمىزدىكى 12 كەنتنى سۇغارغاندىن سىرت ئاشقان سۇ شەرق-قە ئېقىپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدۇ. گۈمىدا دەريا - دېڭىز، ئارال قىرغاقلىرى يوق. سال-كېمىلەر قاتنىمايدۇ. غول ۋە تارماق ئۆستەڭ-لەرنى ئادەم كۈچى بىلەن راۋانلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئەتىياز ۋە ياز پەسلىدە ئېقىن شىددەت بىلەن ئاقىدۇ.. كۈز ۋە قىشتا سۈيى ئازىيىدۇ.

يوللىرى

ناھىيەمىزدىن غەربكە 90 چاقىرىم ماڭسا چولاق ئۆتىڭىگە بارىدۇ. يەنە غەربكە 25 چاقىرىم ماڭسا ئازغان(گۇما بىلەن قاغىلىقنىڭ چېگراسى)غا بارىدۇ.

ناھىيە مەركىزىدىن شەرقىي جەنۇبقا 90 چاقىرىم ماڭسا موجى لەڭگىرىگە، يەنە شەرققە 60 چاقىرىم ماڭسا زاڭگۈي لەڭگىرىگە بارىدۇ. يەنە شەرققە 90 چاقىرىم ماڭسا پىيالما لەڭگىرىگە بارىدۇ(موجىدىن پىيالمىغىچە 150 چاقىرىم بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا قۇم تاغ بار، جىددىي ھۆكۈمەت ئالاقىسىنى يەتكۈزۈش زۆرۈر بولغاندا، پوچتا ئاتلىرىنىڭ مېڭىشى قىيىن بولغاچقا، يەرلىك ئەمەلدارلار يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ تەستىقلىتىپ، زاڭگۈيدا ئۆزلىرى بىر(ئۆتەڭ) قۇرغان، لېكىن يۇقىردىن-نىڭ باشقۇرۇشىدا بولمىغان) يەنە شەرققە 25 چاقىرىم يۈرسە قىزىل سېغىزلىققا بارىدۇ، بۇ يەر خوتەن بىلەن گۇما چېگرالىنىدىغان جاي.

قارا قۇرۇم داۋىنى(جوڭگو بىلەن ئەنگىلىيەنىڭ چېگراسى بولۇپ، پاسىل كۆتىكى بار. كۆتەكنىڭ ئىچىگە تۆمۈردىن ئابىدە ئورنىتىلغان) ناھىيەمىزدىن شىمالغا 15 چاقىرىم يۈرسە ئاياغقۇم كەنتىگە بارىدۇ. يەنە شىمالغا 45 چاقىرىم يۈرسە قارا تاغىز كەنتىگە بارىدۇ. ئۇنىڭ ئۇ

تەرىپى چۆل. موجى لەڭگەردىن جەنۇبقا 90 چاقىرىم يۈرسە سانجۇ كەز. تىگە بارىدۇ (بىر ئىسمى خانىقا كەنتى) يەنە جەنۇبقا 50 چاقىرىم يۈر. سە كەۋزىگە بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 60 چاقىرىم يۈرسە ئاقاغزىغا بارىدۇ. يەنە جەنۇبقا 30 چاقىرىم يۈرسە سانجۇ داۋىنىغا بارىدۇ، يەنە غەربىي جەنۇبقا 130 چاقىرىم يۈرۈپ داۋاندىن ئۆتسە تاۋغاز (塔乌孜) قورۇلىغا بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 40 چاقىرىم يۈرسە ئولنەزەر (而拉尼则) قورغىنىغا بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 30 چاقىرىم يۈرسە ۋامۇققا (瓦末克) بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 40 چاقىرىم يۈرسە توقسۇنغا بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 30 چاقىرىم يۈرسە سۆگەتقورۇلغا بارىدۇ. پىيالىا لەڭگىرى: جەنۇبقا 60 چاقىرىم يۈرسە دۇۋا كەنتىگە بارىدۇ. يەنە شەرقىي جەنۇبقا 180 چاقىرىم يۈرسە كۆكپۇرت (柯柯月提) بارىدۇ. يەنە غەربىي جەنۇبقا 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق يۈرسە پىشنا تېغىغا بارىدۇ (بۇ جاي چوڭ تاغنىڭ ئويمان يىرى بولۇپ، ئون نەچچە ئائىلىلىك كىشى ياشايدۇ، ئات-ھارۋىلار قاتنىيالمىدۇ. كىشلەر كەمدىن-كەم ئاياغ باسىدۇ).

چولاق لەڭگىرى: جەنۇبقا تەخمىنەن يەتتە كۈن مېڭىپ مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ يەنە غەربكە تەخمىنەن تۆت كۈن ماڭسا سۆگەتقورۇلغا بارىدۇ (بۇ يولدىن ئادەم ماڭمايدۇ).
دۇۋا كەنتى: شەرقتە 60 چاقىرىم ماڭسا قوشۇل (合什里) غا بارىدۇ. دۇ(بۇ جاي خوتەن بىلەن گۇمىنىڭ چېگراسى).

تەبىئى بايلىقى ۋە مەھسۇلاتلىرى ھايۋاناتى

قوي: چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي كۆپرەك بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۆچ-كە، جەنۇبتىكى تاغلاردا سوغۇققا چىداملىق قوي بېقىلىدۇ، ئۇنىڭ تېرىسىدىن مەرۋايىت قاندىغان ئۆتۈك تىككىلى بولىدۇ، كۆپ چىقمايدۇ. كالا: ساپلا سېرىق كالا بولۇپ، سۇ كالىسى يوق، ئۇيغۇرلار سۈتىنى ئىچىدۇ.

ئات: ئۇيغۇرلار ئات بېقىشنى ياخشى كۆرىدۇ. مىنىشكىلا ئىشلىتىپ قالماستىن بەر ھەيدەشكىمۇ سالىدۇ.
قوتاز: تاغ يوللىرىنىڭ خەتەرلىك جايلىرىدىن ئۆتۈشتە قوتازغا مىنىپ ئۆتسە ساق-سالامەت ئۆتەلەيدۇ. گۆشىنى يېگىلى بولمايدۇ. ئۈي-

غۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس قوتاز سودىسى قىلىدىغانلار بار. سېرىق تۈلكە: جەنۇبىي تاغدىن ياخشىلىرى چىقىدۇ. ھەرقېتىم قار ياغقاندا ئۇيغۇرلار ياغاچ ئوقيا بىلەن ئاتىدۇ. مىلتىق بىلەن ئاتىدىغان. لىرىمۇ بار.

ئېشەك: ئېشەك كۆپ، تۆگە ئاز.

يىپەك: يېقىندىن بۇيان تەدرىجىي كېڭەيتىلىۋاتىدۇ. ئۆردەك: ھەممە ئائىلىلەر باقىدۇ، ئۇيغۇرلار ئۆردەك بېقىشنى ئانچە ياقتۇرمايدۇ.

بېلىق: گەرچە دەريا، ئېرىق-ئۆستەڭ بۇلاقلىرىدىن ئانچە بېلىق چىقىمىسىمۇ، ئوتلاقكۆلدىن كۆپىنچە ھاللاردا تۇتقىلى بولىدۇ. ئۈي-غۇرلار يېيىشنى ئانچە ياقتۇرمايدۇ.

تاق مۇڭگۈزلۈك يىلان: يىلاننىڭ بېشىغا مۇڭگۈز چىقسا يولۋاسنىڭ تىرىنىقىغا ئوخشاپ قالىدۇ. پاكىزە ۋە پارقىراق كېلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنى كۆز تېگىشتىن ساقلايدىغان تۇمار قىلىپ گۆھەردەك ئەتىۋارلايدۇ. كەپتەر ۋە قۇشلار: بەك كۆپ. تۇرنا: ئوتلاقكۆلدىن چىقىدۇ.

ئۆسۈملۈكلىرى

بۇغداي ۋە ئارپا: بۇغداي كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. قوناق: ئۇيغۇرلار كۆپىنچە قوناقنى ماللىرىغا يەم قىلىپ بېرىدۇ. ماش: ئۇيغۇرلار ماشنى ياخشى كۆرمەيدۇ، تېرىپ ئۆستۈرۈشكىمۇ ماھىر ئەمەس.

زىغىر: تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ياغ تارتىپ يەيدۇ. كۈنجۈت: مەھسۇلاتى كۆپ ئەمەس.

پاختا: ھەممە ئائىلىلەر تېرىيدۇ.

شال: مەھسۇلاتى چەكلىك، تېرىيدىغان سۇلۇق ئېتىزلىرى يوق. ئۈجمە: پىلە باقىدۇ ۋە قەغەز ياسايدۇ. يېقىندىن بۇيان تەدرىجىي ئومۇملىشىۋاتىدۇ.

ئانار: شىنجاڭ بويىچە ئەڭ كۆپ چىقىدۇ.

نەشپۈت: سانجۇدىن چىقىدىغىنى ياخشى، كۆپ چىقمايدۇ.

ئۈزۈم: قىزىل ۋە سەيۋە ئۆستۈرۈلىدۇ.

ياخاق: شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ياخشى .
شاپتۇل، ئۆرۈك، ئامۇت: ھەممىسى ياخشى .
تېرەك، سۆگەت، تۇخۇمەك، تاۋۇز، كاۋا، سەي كاۋىسى ئۆستۈرىدۇ .
قاپاق: ئۇيغۇرلار تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ياغ ۋە سۇ ساقلايدىغان
قاچا قىلىدۇ .

بېجى: ئۇيغۇرلار پۇلۇغا سېلىپ يېيىشكە ئامراق .
قوغۇن: ئۇيغۇرلار تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ . يېمەكلىك قىلىدۇ .
كۆكتات: ئۇيغۇرلار تېرىشقا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ، ناھىيە تەسىس
قىلغىلى ئۇزۇن بولمىغاچقا باغۋەن يوق، ھازىر تېرىشقا ئۆگىتىلىۋاتىدۇ .

كان مەھسۇلاتلىرى

قىزىل، ئاق، قارا قاشتېشى، دۇۋادىن قىزىل قاشتېشى، كىلىياڭدىن
ئاق قاشتېشى، سانجۇدىن قارا قاشتېشى چىقىدۇ .

ھايۋاناتتىن ئېلىپ ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلىرى
يىپەك توقۇمىچىلىقى: ئۇيغۇر ئۇستىلار يىپەك رەختلەرنى توقۇيدۇ،
ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىشلىتىدۇ، ھازىر ياخشىلاشقا تەرەددۇت قىلىنىۋا-
تىدۇ .

كالا، قويلارنىڭ يۇڭ، تېرىلىرى: يەرلىك ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلەر ئىش-
لەتكەندىن سىرت قالغانلىرىنى سودىگەرلەر سېتىۋالىدۇ .

تېرە پايپاق(مەسە): ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدۇ .

ئۆتۈك: ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدۇ

خۇرۇم چاپان تىكىلىدىغان خۇرۇم: ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلەر ئىشلەپ ئۆز
جايدا ساتىدۇ .

تەلپەك: ئۇيغۇر ئەر-ئاياللىرى كىيىدۇ .

تاسما: ئات-ھارۋىلارنىڭ ئارغامچىسى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ .

يۇڭ ئارغامچا-پوتلار، كىگىز، كىيىم تىكىشكە ئەشلەپ تەييارلىغان
تۈلكە تېرىسى .

ئۈسۈملۈكلەردىن ئىشلىتىدىغانلىرى

گۈرۈچ، ئۇن، زىغىر يېغى، كۈنجۈت يېغى، رەخت (ئاق، كۆك، قى-
زىل)

زىل، سۆسۈن رەڭلىكلىرى كۆپرەك) ، چىگە ئارغامچا ۋە بەلباغ، ئۈج-
مە قوۋزىقى قەغىزى (بازىرى ئىتتىك)، ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان قا-
چا-قۇچىلار (شىنجاڭ بويىچە ئەڭ ياخشى).

مەدەنلەردىن ياسىلىدىغانلىرى

ئاھاك: ئوتتا پىشۇرۇپ تام ئاقارتىشتا بەك ياخشى.
گىل، قارا ئوپا: ئوتتا پىشۇرۇپ تام ئاقارتىشتا بوياق ئورنىدا ئىش-
لەتكىلى بولىدۇ.
مىس، تۆمۈر ئەسۋابلىرى: مىس قەشقەر، كۇچا، باي قاتارلىق جايلار-
دىن كەلتۈرۈلىدۇ. تۆمۈرنى ئەنگلىيە ۋە رۇسىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ
كېلىپ ساتىدۇ، مۇشۇ جايدا ئىشلەتكىلىلا سېتىۋېلىنىدۇ.
تۇز، شور: مۇشۇ يەردىن چىقىدۇ.

سودا ئىشلىرى

مۇشۇ يەردىن چىقىدىغان پىلە، ياغاچ جابدۇقلار، قەغەز، كالا-قويلار-
نىڭ يوك ۋە تېرىلىرىنىڭ سودىسى تەدىرىجىي بولۇۋاتىدۇ. لېكىن،
كەنتلەر بويىچە قىلىدىغان چوڭ سودا يوق، باشقا مەھسۇلاتلار يەرلىك
ئىشلىتىشىگە يارىشا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

ئەبەيدۇللا ئاقۇپ بارىن تەرجىمىسى

چىرا ناھىيەسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

(شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسىنىڭ باش مۇندەرىجىسىدە
16-نومۇر. بىر نۇسخا)

[ئىلاۋە] بۇ نامەلۇم خەنزۇ ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلىپ، موي قەلەم بىلەن خوتەن قە-
غىزىنىڭ ھەر بىر بېتىگە توققۇز قۇردىن تىك ئاسما خەت بىلەن يېزىلغان 35 بەتلەك تەزكىرە
بولۇپ، مەزمۇنىدىن قارىغاندا مىنگونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1944-يىلى) يېزىلغان دەپ قاراشقا
بولىدۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ مىنگو يىلنامىسى بىلەن مىلادىيە يىلنامىسىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ
ئوقۇشى ئۈچۈن، مىنگو يىلنامىسى يېنىغا (تەزكىرە ئاپتورى تەرىپىدىن يېزىلمىغان) مىلادىيە
يىلنامىسى يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىپ تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇپ قويۇلدى.

ئاسترونومىيە تەزكىرىسى

1) ئورنى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى شىنجاڭنىڭ شەرقىي
جەنۇبىغا، يەر شارىنىڭ شىمالىي پاراللېل $36^{\circ}50'$ تىن شەرقىي مې-
رىدىئان $83^{\circ}50'$ قىچە بولغان ئورۇنغا جايلاشقان.^①

2) ھاۋا رايى. چىرا ناھىيەسىنىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل، قىشتا سوغۇق
بولسىمۇ، جۇت-شىۋىرغان بولمايدۇ. يازدا ئىسسىق بولسىمۇ، چىدىغۇ-
سىز تومۇز بولمايدۇ. شۇغىنىسى قار-يامغۇر ئاز ياغىدۇ. يەرلىرى قۇر-
غاق، ھەر يىلنىڭ ئەتىياز پەسلىدە شەرقىي جەنۇب شامىلى، كۈز پەس-
لىدە غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. بۇلۇتلۇق كۈنلەر ئاز. ئەتد-
ياز ۋە كۈز پەسلىدىكى شامالنىڭ سائەتلىك سۈرئىتى 70 چاقىرىمدىن
ئېشىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

3) تەبىئىي ئاپەت. پۈتۈن ناھىيە بويىچە ھۆل-يېغىن ناھايىتى ئاز
بولغاچقا، سۇ مەنبەسى كەمچىل، دائىم بوران ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى
يۈز بېرىدۇ.

جۇغراپىيە تەزكىرىسى

1) تەسىس قىلىنىشى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى خەن سۇلا-

لىسى دەۋرىدىكى چىرا خانلىقى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 2-يىلى (مىلادىيە 1876-يىلى) شىنجاڭ مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلغاندا^② كېرىيە ناھىيەسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) ئايرىم ئايرىپ ناھىيە قىلىپ تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 17-يىلى (مىلادىيە 1929-يىلى) 3-دەرىجىلىك ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. ناھىيە تەۋەسىدە شەھەر يوق. ناھىيە بازىرىدا مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) ناھىيە يامۇلى قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) ساقچى ئىدارىسى، باج ئىدارىسى (بۇ جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر «مىلىيە تەزكىرىسى» قىسمىغا قوشۇمچە قىلىندى)، تارماق تۈرمە تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلى) ئۇيغۇر خەلقى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقتارمىش ئۇيۇشمىسىنى (ئۇنىڭ قارىمىقىدا كۆڭۈل ئېچىش زالى، گۈللۈك باغچا قاتارلىقلار بار) قۇردى. مىنگونىڭ 30-يىلى (مىلادىيە 1941-يىلى) باج ئىدارىسى ئۈچ ئاشلىق ئامبىرى، ئېھتىيات ئاشلىق جەمئىيىتى ئۈچ ئاشلىق ئامبىرى سالىدى.

2. تاغ-دەريالىرى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ جەنۇبتىكى چېگراسىغا قۇرۇم تاغلىرىغا تەۋە بولغان بىر قانچە تاغ تىزمىلىرى جايلاشقان. يەنى غەربىي جەنۇبىغا 500 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە تېكىلىك تاغلىرى، جەنۇبىغا 400 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە قايناننىڭ تېغى، يۇلۇڭ تېغى، سايۋاغ تېغى بار. شەرقىي جەنۇبىغا 450 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە ئىد-ماملا تېغى، پۇلۇ كۆكىيار تېغى قاتارلىق تاغلار بار. بەكمۇ جەنۇب تەرەپلىرى ئادەم بارالمايدىغان قارلىق تاغلار بولغاچقا، مۇساپىسىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. چىرادا بەكمۇ چوڭ دەريالار يوق. پەقەت چىرا دەرياسى، چاقار دەرياسى، پۇناق دەرياسى، دامكۇ دەرياسىدىن ئىبارەت تۆت دەريا بار.^③ ھەممىسى ئەڭ جەنۇبتىكى قارلىق تاغلارنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ. باھار ۋە ياز پەسىللىرىدە قار-مۇزلارنىڭ ئېرىتىشىدىن ھاسىل بولغان ئېقىنلار بىرلىشىپ تۆت دەريانى ھاسىل قىلغان. ئۇلارنىڭ سۈيى يەر سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. چىرانىڭ قۇملۇق ئەت تۈپى-رىقى پۈتۈن ناھىيە كۆلىمىنىڭ يۈزدە بەش پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. قالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى چۆل، شېغىللىق ساي ۋە تاغلىق بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا باب كەلمەيدۇ.

3) بۇتخانا. چىرا ناھىيەسىدە مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى) خەنزۇ تىجارەتچى لىيۇجىفاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەردىكى تەلەندۈرۈشى بىلەن خەنزۇ ئاممىنىڭ ئىبادەت قىلىشى ئۈچۈن بىر بۇتخانا سېلىنغان. مىنگونىڭ 22-يىلى (مىلادىيە 1933-يىلى) ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام ئېچىپ يۈز ئۆرگەندە، بۇتلارنى سىرتقا ئاچقىپ چىقىدۇ ۋە تەكەن. پارچىلىرىنى كۆلگە تاشلىۋەتكەن. بۇتخانا ئورنى مىنگونىڭ 31-يىلى (مىلادىيە 1942-يىلى) خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش ئورنىغا ئۆزگەرتىلگەن.

4) مەسچىتلەر. چىرا ناھىيەسىدە ئىسلام دىنى مەسچىتلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇر ئاممىسى ئەتە-ئاخ-شاملاردا بۇ مەسچىتلەردە ناماز ئوقۇيدۇ. بۇ دىندا جۈمە دەپ ئاتىلىدىغان كۈندە (يەنى ھەر ھەپتىنىڭ 5-كۈنى) چوقۇم بەش ۋاق ناماز ئوقۇيدۇ.

5) ئاسار ئەتىقىلەر. (1) تەكشۈرۈلۈشىچە چىرا ناھىيەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ جىيەن ئىنىسى (ئىسمى جەئەدە)

新疆通志總目

第十六卷 一 序

(一) 經緯 策勒縣誌 天文志 (二) 經緯

查本縣境處新疆東南佔全球北緯三十六度五分東經八十三度五分

(二) 氣象

本縣氣候溫和冬自雖冷而不嚴寒夏日雖熱並非酷暑惟雨澤缺乏地勢枯燥惟全年春季多東南風秋季多西北風除微風不計外春秋風之速度每點鐘可達七十米以上者甚多

فەر)نىڭ قەدىمكى قەبرىگاھى بار، ناھىيە بازىرىدىن 15 چاقىرىم يىراق. لىققا جايلاشقان، ئۇيغۇرلار بۇ يەرنى «مازار» دەپ ئاتايدۇ. يەنە شېيخلا (ئىماملا) كەنتىدىكى باغپىشىدا بىر قەدىمكى قەبرىستانلىق بار. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىلىرىدىن ئىمامى نەسىرىدىن، ئىمامى مۇئىنىدىن، ئىمامى زوھۇرىدىن، ئىمامى قەۋامىدىن قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ قەبرىگاھىدۇر. ئۇلار نوقتۇرۇشۇت، چوقتۇرۇشۇت دېگەن (قالماقلار) بىلەن جەڭ قىلغاندا مۇشۇ جايدا شاھادەت تاپقان. بۇ يەردە يادىكارلىق ئورنىدا بىر دانە مىس قازان بار. كەڭلىكى بەش گەز (چى)، چوڭقۇرلۇقى تۆت گەز كېلىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى ھەر بىر ھېيت-ئايەم كۈنلىرى بۇ دىننىڭ ئېتىقادچىلىرى بەس-بەس بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ، نەزىر قىلىدۇ. تىلا-ۋەت-ئىبادەت قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئېتىقاد-ئىخلاسىنى ئىپادىلەيدۇ.

(2) تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيە بازىرىدىن 300 چاقىرىم يىراقلىقتىكى سايباغ تېغىنىڭ ئېتىكىدە بىر چوڭ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىزناسى بار. شەھەر سېپىلىنىڭ تېگى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا ئې-دىتىلىغىلى بولىدۇ. لېكىن، قايسى دەۋرلەرگە خاس ئاسار ئەتىقە ئىكەنلىكى نامەلۇم. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) بۇ يەردە بىر پارچە تاش پۈتۈك — ئابىدە بار ئىدى. لېكىن بۇ يەرگە ئوقۇمۇش-لۇق كىشىلەر بارمىغانلىقتىن، ئۇ ئابىدىدىكى خەتلەرنىڭ قانداق يېزىق ئىكەنلىكىنى بىر كىم بىلمەيدىكەن. شۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) ھەربىي كىيىم كىيگەن ئادەملەر كېلىپ بۇ تاش ئابىدىنى باشقا يەرگە يۆتكەپ كەتكەن ئىكەن. ئۇلارنىڭ قايسى ئورگاندىن كەلگەن ئادەملەر ئىكەنلىكىنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ (لېكىن، شۇ چاغدا بۇ يەردە 38-پولىكىنىڭ چېگرا قاراۋۇل ئەترىتى، گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئۆلچەش ئەترىتى بار ئىدى. بۇ ئەترەت سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى ئەترەت ئىدى). ھازىر تاش ئابىدە بولمىغانلىقتىن، مەزكۇر شەھەر قالدۇقىنىڭ قايسى دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر نەچچە يەردە كىچىك قەدىمكى شەھەر خارابىلىقلىرى بار. ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ.

پىرقە ④ ئىشلىرى تەزكىرىسى

تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا ناھىيەسىدە مىنگونىڭ 17-يىلى (مىلادىيە 1928-يىلى) پىرقە ئىشلىرى بارلىققا كەلتۈرۈلگەن، شۇ چاغدا ۋاڭ زورىن ھاكىملىققا بەلگىلەنگەن ھەمدە پىرقە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ، بۇ ناھىيەگە كېلىپ مىنگونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1943-يىلى 10- ئايدا قەدەر) رەھبەرلىك قىلغان. لېكىن ناھىيە بويىچە پىرقە خىزمىتى ھەمدە پىرقىنىڭ ھەپتىلىك يىغىنىنى تەشكىللەش، پىرقە گۇرۇپپىلىرى قاتارلىق ئىشلارنى كېرىيە ناھىيەلىك پىرقە بۆلۈمى قوشۇمچە بېجىرگەن.

خەلق ئىشلار تەزكىرىسى

1) نوپۇس. تەكشۈرۈشمىزچە چىرا ناھىيەسىدە جەمئىي 13مىڭ 129 ئائىلە — 35 مىڭ 30 نەپەر ئەر، 26 مىڭ 200 نەپەر ئايال بار. مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلى) ئالتە رايونغا بۆلۈنگەن. باشقۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، بۇ رايونلار يەنە 36 كەنتكە بۆلۈندۈرۈلگەن. ھەر بىر رايونغا بىر نەپەر رايون باشلىقى، بىر نەپەر مۇئاۋىن رايون باشلىقى، ھەر بىر كەنتكە بىر نەپەر كەنت باشلىقى، ئۇنىڭ ئاساسىدا ھەر 10 ئائىلىگە بىر نەپەر ئون (ئائىلە) بېشى قويۇلغان.

2) ئۆرپ-ئادەت. ناھىيە تەۋەلىكىدە پۇقرالارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئىككى خىل بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئىچكىرىدىكى پۇقرالارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. يەنە بىرسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بولۇپ، ئۆرپ-ئادەتلىرى دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئەڭ چوڭ دىنىي ھوقۇق تۇتقۇچىلار «چوڭ ئاخۇن» (داموللام-ت) دېيىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلىرى 2، 3، 4- دەرىجىلىك ئاخۇنلاردۇر. مەسچىتلەرنى باشقۇرغۇچىلار «ئىمام» دېيىلىدۇ (بۇددا دىنىدىكى رىياسەتچى راھىبلار دەرىجىسىدە بولىدۇ). بۇ مىللەت 360 كۈننى بىر يىل ھېسابلايدۇ. لېكىن ئۇلاردا كەبىسە ئاي يوق. شۇڭا يىللاردىكى

ھېيت-ئايەم كۈنلىرى دەۋرلىك قايتىلانايدۇ. ⑥ بۇلارنىڭ يىلنامىسىغا بۇ-
گۈنگە قەدەر 1363 يىل بولۇپتۇ. ھەر يىلدا ئۈچ قېتىم ھېيت بولىدۇ.
بىرىنچىسى «بارائەت» دېيىلىدۇ، ئىككىنچىسى «روزى ھېيت» دېيىلىدۇ،
ئۈچىنچىسى «قۇربان ھېيت» دېيىلىدۇ. بارائەت كەلگەندە، ھېيت كۈنى
مەيلى نامرات ياكى بايلار بولسۇن، ھەممىسى سۇ يېغى ئارقىلىق ياغ پۇرد-
تىدۇ (بۇ خەنزۇلارنىڭ قەبرە سۇپۇرۇش بايرىمىغا ئوخشاپ كېتىدۇ). شۇ
كۈندىن باشلاپ 15 كۈن ئۆتكەندىن كىيىن، كۈندۈزى يېمەي-ئىچمەي كې-
چىسى ئوزۇقلىنىدۇ. شۇڭا بۇ «روزا تۇتۇش» دېيىلىدۇ. روزى ئايدا ئەر-ئا-
يال دېمەستىن ھەممىسى ھەر كۈنى بەش قېتىم ئىبادەت قىلىدۇ. بۇ ئاي
توشقاندا روزى تۇتۇش ئەمەلدىن قېلىپ، يېمەك-ئىچمەكتە نورمال ھالەت-
كە قايتىدۇ (كېيىنكى ئاينىڭ 1، 2، 3-كۈنلىرى ھېيت بولىدۇ) بۇنىڭدا
يېڭى ئاينىڭ كۆرۈنۈشى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بۇ ھېيت «روزى ھېيت» دېيى-
لىدۇ (ئادەتتە ئايەم دېيىلىدۇ). شۇ كۈنى پۇقرالارنىڭ ھەممىسى يېڭى كى-
يىم كىيىدۇ. كۆرۈشكەندە بىر-بىرىنى مۇبارەكلەپ كۈيۈمچانلىق ئىزھار
قىلىدۇ. بۇ مىللەتنىڭ پۇقرالىرى ئادەتتىكى كۈنلەردىمۇ ناھايىتى ئەدەپ
بىلەن مۇئامىلە قىلىشىدۇ. مېھمان كېلىپ قالسا، چاي، يېمەكلىك، مې-
ۋە-چۈنلەر بىلەن كۈتۈۋېلىپ، قىزغىنلىق ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتىنى
ئىپادىلەيدۇ. يېمەكلىك كۆپ بولسۇن، گاز بولسۇن ھەممەيلەن چۆرىدەپ
ئولتۇرۇپ ئېغىز تىگىدۇ. ھەرگىز يەككە-يېگانە تاماقلاندىغانلار بولماي-
دۇ. تاماق يەپ بولغاندىن كىيىن، ئۆي ئىگىسىگە رەھمەت ئېيتىپلا قال-
ماي، چوقۇم ئاللاغىمۇ رەھمەت (شۈكرى-سانا) ئېيتىدۇ. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ
ئەدەپ-ئادەتلىرىدىكى ئالاھىدە ئارتۇقچىلىقىدۇر.

روزى ھېيت ئايمىدىن 70 كۈن ئۆتكەندىن كىيىن كېلىدىغان ئا-
يەم «قۇربان ھېيت» دېيىلىدۇ (ئادەتتە قۇربان ئايمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ).
بۇ ھېيتتا نامراتلار ياكى بايلار بولسۇن بىردەك مال ئۆلتۈرۈپ قۇربان-
لىق قىلىدۇ. باشقا ئەدەپ-قائىدىلىرى روزى ھېيتتىكىگە ئوخشايدۇ.
ئەڭ ئالاھىدە بولغىنى شۇكى، ئوغۇل بالا چوڭىيىپ 7-8 ياشلارغا
كىرگەندە زەكىرنىڭ ئۈچىدىكى تېرىسىنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ خەتنە
قىلىدۇ. ھەمدە چوقۇم قوي ئۆلتۈرۈپ، مېھمان چاقىرىپ مۇبارەكلەيدۇ

(بۇ ئالاھىدەل يېڭىدىن بۇددا دىنىغا كىرگەنلەر بېجىرىدىغان بەزى رەس-مىيەتلەرگە ئوخشاپ قالىدۇ).

توي-تۆكۈن ئادەتلىرىگە كەلسەك، تېجەشلىككە ئۆتكۈزۈلىدۇ. چا-قىرىلغان مېھمانلار چاي، يېمەكلىك ياكى پولۇ بىلەن كۈتۈۋېلىنىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ باشقا تەپسىلاتلىرىنى يېزىق بىلەن ئىزھار قىلىپ بۇ-لۇش مۇشكۈل. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر ئاياللىرى ئەرلەرنى كۆرۈشتىن ھايان قىلىدۇ. شۇڭا يۈزىنى (ياغلىق بىلەن) يۆگەپ روپاچ بولىدۇ. يۈزىگە چۈمبەل تارتىدۇ. شۇنىڭدەك ياغلىق بىلەن ئېغىز-بۇرنىنى چۈمكەپ روپاچ بولغانلار بېشىغا بىر ياشلىق بوۋاقلارنىڭ پوسمىسىدەك كىچىك تەلپەك كىيىۋالىدۇ. بۇ بىر خىل ئۆرپ-ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئىش بولسىمۇ، ئۇنىڭ نېمە مەنىسى بارلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلار-نىڭ ئۆرپ-ئادىتىدە قىزلار بىردەك 13 ~ 14 ياشلاردا ياتلىق قىلىنىدۇ. توي قىلىشتىكى ئەدەپ-ئادەتلىرى خەنزۇلارنىڭكىگە ئانچە-مۇنچە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ ياخشى بولمىغان ئادىتى شۇكى، ھەربىر ئەر ياكى ھەر بىر ئايال بولسۇن، كەم دېگەندە بەش-ئالتە نى-كاھلىق بولىدۇ. خالىغانچە ئاجرىشىش، خالىغانچە نىكاھلىنىش ئومۇم-يۈزلۈك ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. ئۆمۈر بويى بىللە ئۆتكەن ئەر-خو-تۇنلار ھەقىقەتەن ئاز ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە-نەزىر ئىشلىرىغا كەلسەك، ناھايىتى ئاددىي ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، بىر كىم ئۆلۈپ قالسا، پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرى مائەم تۇتىدۇ. ئەتىگەن سەھەردە ئەمدى تاڭ سۈزۈلەي دېگەندە چوڭ ئا-خۇن (ئىمام) نى چاقىرىپ كېلىدۇ. تۆت ئادەم مېيىتنى كۆتۈرۈپ چوڭ مەسچىتكە ئېلىپ كېلىدۇ. مېيىتنىڭ ئەسلىدىكى كىيىملىرىنى پۈتۈن-لەي سالدۇرۇۋېتىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنىنى پاك-پاكىز غۇسۇل قىلىدۇ. ئاندىن ماتا رەختتىن خالتىغا ئوخشايدىغان كىپەنلىك تەييارلاپ، مېيىتنى ئۇنىڭ ئىچىگە سالىدۇ. ئاخۇن مېيىت نامىزىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، مېيىتنى يەرلىك ئۈستىگە كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ توپا لەھەتكە دەپنە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاخۇنلار ۋە نامازغا كەلگەن جامائەتنى ئۆيگە چىلاپ نەزىر بېرىدۇ. نەزىردىن كېيىن جامائەت تارقاپ كېتىدۇ.

ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى تۇپراق بېشىدا ئۈچ كۈن تۈنەيدى. دۇ (مەسىلەن، خەنزۇلار مېيىتقا ھەمراھ بولغانغا ئوخشاش). شۇنىڭ بىلەن دەپنە ئىشلىرى تۈگەيدۇ. مانا بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتىكى ئۆرپ-ئادەتلىرىدۇر.

3) ساقچى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) نايىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان چاغدىلا ساقچى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن، ناھىيە يامۇلىدا چارلاش ساقچى ئەترىتىلا بار بولۇپ، ساقچى ئىدارىسى تەسىس قىلىنمىغان. مىنگونىڭ 24-يىلى (مىلادىيە 1935-يىلى) ما فامىلىك باندېتلار خوتەننى بېسىۋالغاندا، ناھىيەدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) ئۆلكە ئارمىيەسى خوتەنگە كېلىپ ما فامىلىك باندېتلارنى تازىلىغان چاغدا ناھىيەدە قايتىدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1943-يىلى) ساقچى ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. چىرا ناھىيەسىنىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، «ئۇزۇن قامچىمۇ قىسقا كەپتۇ» دېگەندەك يېتىشىپ بولالمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققانلىقى تىن، گۇلاخما بازىرى بىلەن دامىكۇ بازىرىنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن ۋاقىتلىق ساقچى پونكىتى تەسىس قىلىنىپ، كېچىلىك چارلاش ئېلىپ بېرىلىپ زىناخور، ئوغرى-قاراقچىلارنى تەكشۈرۈپ تەپتىش قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغان.

پولۇ تاغدىكى قورۇلغا كەلسەك، بۇ يەر جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئارىسىدىكى سودا-كارۋان يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى. شۇنداقلا چېگرادىن چىقىدىغان مۇھىم يولنىڭ كىنىدىكىگە جايلاشقان بولغاچقا، ئىلگىرى بۇ يەردە چېگرا قاراۋۇل قىسمى، كېيىن، قاراۋۇل ئەترىتى تۇرغۇزۇلغان ئىكەن. ئۇلار چېكىندۈرۈپ كېتىلگەندىن كېيىن، قورۇلنى ساقلاش، ئۆتكەن-كەچكەن كىشىلەرنى تەكشۈرۈپ، ئامانلىقنى قوغداش ئۈچۈن، بۇيرۇق بويىچە مەزكۇر قورۇلدا بىر ساقچى پونكىتى تەسىس قىلىندى.

4) سەھىيە. تەكشۈرۈلۈشىچە چىرا ناھىيەسىدە جۇڭگوچە ۋە غەربچە داۋالاش، دورىگەرلىك كەسپىي ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنمىغان. شۇڭا،

ئادەتتە پۇقرالار كېسەل بولۇپ قالسا تەكشۈرۈش-داۋالاشقا ئامال يوق. ئائىلا جىلقتا ئۆلۈمنى كۈتۈپ يېتىپ، پېشانىسىگە پۈتۈلگەننى كۆرۈشكە مەجبۇر. ⑥ خوتەندە دوختۇرخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى چىراغا ئىككى قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ چېچەك ۋاكسىنىسىنى ئەملەيدىغان بولدى. بەزىدە ئۇلار ئەۋەتكەن خادىملار دورىلارنى ئېلىپ كېلىپ، كېسەل داۋالايدۇ. لېكىن، پۇقرالاردىن بىرەر كىم خەتەرلىك كېسەلگە دۇچار بولسا، بۇ يەردە داۋالاشقا ئامال يوق. پەقەتلا خوتەنگە ئاپىرىپ داۋالاشقا توغرا كېلىدۇ.

تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادىن خوتەنگىچە بولغان يولنىڭ مۇساپىسى 240 چاقىرىم بولۇپ، جىددىي كېسەللەرنى خوتەندىكى دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ داۋالاشقا ئۆلگۈرمەيدۇ. نامرات پۇقرالار ئىچىدە خوتەندىكى دوختۇرخانىغا بېرىپ داۋالاشقا قۇربى يەتمەيدىغانلار ناھايىتى كۆپ. شۇڭا، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا شارائىت ھازىرلاش ئۈچۈن ناھەق يەللىك ھۆكۈمەت يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلىش ئارقىلىق، داۋالاش پونكىتى قۇرۇش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنغان ئىدۇق. تېببىي خادىم ۋە دورا كەمچىل بولغانلىقتىن بۇيرۇق بويىچە بۇ ئىشنى قارارلاشتۇرۇش ۋاقتىنچە كېچىكتۈرۈلدىغان بولدى. ساقلىقنى ساقلاش جەھەتتىكى ئىشلارنى كاپالەتلەندۈرەلمەسلىك بىزدىكى بىر چوڭ يېتەرسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

ناھىيە بازىرىدا ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ئەخلىمەت ساندۇقى ۋە ئاممىۋى ھاجەتخانا قاتارلىقلار بار. يېزا-كەنت پۇقرا-لىرىنىڭ ئائىلىلىرىدە ھايۋان سۆڭەكلىرىنى كۆمىدىغان ئورەكلەر كۈلۈنغان. بۇنىڭ ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا ناھايىتى زور پايدىسى بار. مۇنچىخانا تېخىچە قۇرۇلمىدى. بۇ ھەم ئەپسۇسلىنارلىق ئىشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردىكى خەلقلەر ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ ئىچىدە يۇيۇنۇشقا ئادەتلەنگەن. شۇنداقلا بىردەك سۇغۇق سۇدا يۇيۇنىدۇ. بۇمۇ ئۆرپ-ئادەتلەر جۈملىسىدىندۇر.

(5) يەرلىك ئاپتونومىيە. تەكشۈرۈلۈشىچە خەلقلەر ئىچىدە مىنگونىڭ

26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن ئىلگىرى يەرلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلمىغان. مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلى)دىن باشلاپ رايون ۋە كەنتتىن ئىبارەت ئىككى دەرىجە بويىچە خەلق ھوقۇقى يولغا قويۇلۇپ، ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈلدى. مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلى) ئۆلكىمىزدە «سەنچۈەن» قۇرۇلتىيى ئېچىلغاندا پۈتۈن ناھىيە خەلقى ئىچىدىن مەمەتسىدىق، سادىق ئافىڭ (ئېھتىمال ئەسلىي تېكىستتە «ئاخۇن» دېگەن سۆز «ئافىڭ» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك-ت) قاتارلىق ئىككى كىشى ۋەكىللىككە كۆرسىتىلىپ قۇرۇلتايغا قاتناشتى. بۇ، يەرلىك ئاپتونومىيەنى يولغا قويۇشنىڭ باشلىنىشى بولدى.

مالىيە تەزكىرىسى

1) يەر بېجى. تەكشۈرۈلۈشىچە ناھىيەمىزدە يەر بېجى (دېھقانچىلىق بېجى) ئېلىشتا، مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن بۇرۇن، ياخشى يەرلەرنىڭ ھەر مۇسسىدىن بەش شىڭ (كونچە ھەجىم بىر-لىكى بولۇپ، بىر شىڭ بىر لىتىرغا باراۋەر، 10 شىڭ بىر كۈرە بولدى-دۇ-ت)، ئوتتۇراھال يەرلەرنىڭ ھەر مۇسسىدىن تۆت شىڭ، ناچار يەرلەرنىڭ ھەر بىر مۇسسىدىن ئۈچ شىڭ ئۆلچەم بويىچە باج ئېلىنغان. بۇنىڭدا بىردەك بېيجىڭ دەنى ئۆلچەم قىلىنىپ، يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك بولغان ھەر بىر دەن يەر بېجىغا ئىككى كۈرە بەش شىڭ شەخسىي خىراجەت (ئامبالغا مەنسۇپ) بېجى، تۆت مىسقال تۈز بېجى، بەش مىسقال ئوت-چۆپ بېجى، بەش مىسقال ئوت-چۆپ سېلىقى، بىر مىسقال بەش فۇڭ ھۆكۈمەت خىراجىتى قاتارلىقلار قوشۇلۇپ ئېلىنغان. مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا، ياخشى يەرلەرنىڭ ھەر ئون مۇسسىدىن بىر دەن تۆت كۈرە (بېيجىڭ كۈرەسى)دىن باج ئاشلىقى ئېلىنغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن كېيىن، ھۆكۈمەت بەلگىلىمىسى بويىچە باج نىسبىتى قىسقارتىلىپ، نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن يامان ئادەتلەر تۈگىتىلىشكە باشلىدى.

2) قۇرۇل تەكشۈرۈش. تەكشۈرۈلۈشچە ناھىيەمىز قورۇلغا جايلاش-قان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن كېيىن، باج ئىدا-رىسى بىر نەچچە جايدا قورۇل تەكشۈرۈشنى يولغا قويۇپ، مەككار سو-دىگەرلەرنىڭ باج ئوغرىلاش، يوشۇرۇش، ئەتكەسچىلىك قىلىش ئىشلى-رىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۆتكەن نەچچە ئون يىللاردىن بۇيانقى ئىللەتلەر تۈگىتىلدى.

3) راسخوت. تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) نايىپ ناھىيە بولۇپ قورۇلغاندىن كېيىن، ناھىيەنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى راسخوت ئەھۋالىدا نايىپ ئامبالغا ھەر ئايدا 36 سەر كۈمۈش تەڭگە، بۆلۈم باشلىقلىرىغا 16 سەر كۈمۈش تەڭگە، بۆلۈم ئەزالىرىغا 12 سەر كۈمۈش تەڭگە، ياللانما خادىملارغا سەككىز سەر كۈمۈش تەڭگە، قارا ئىشچىلارغا ھەر ئايدا تۆت سەر كۈمۈش تەڭگە ئىش ھەققى بېرىل-گەن. مىنگونىڭ 17-يىلى (مىلادىيە 1928-يىلى) چىرا 3-دەرىجىلىك ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، راسخوت بىر ئاز كۆپەيتىلگەن بولسىمۇ، ئىش بېجىرىش راسخوتى يوق ئىدى. لېكىن، ئۆز ۋاقتىدا مەزكۇر راسخوتلار ئۆلكىدىن چۈشۈرۈپ بېرىلىدىغان بولماستىن، نا-ھىيەنىڭ باج كىرىمىدىن ئۆزىمىزچە چىقىم قىلىناتتى. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن باشلاپ، ھۆكۈمەتنىڭ كىرىم-چى-قىم خامچوتنى ئايرىم-ئايرىم تۈزۈش دېگەن بەلگىلىمىسى يولغا قويۇ-لۇپ، ھەر ئايلىق كىرىم-چىقىم ھېساباتلىرى توغرا ۋە ئېنىق بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

4) نەپقە ئىشلىرى. چىرا ناھىيەسىدە ئۆتكەن ئون نەچچە يىللاردىن بۇيان نەپقە ئىشلىرى يوق ئىدى. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ نەپقە ئىشلىرى توغرىسىدىكى پەرمان-بەلگىلىمىلىرى يولغا قويۇلدى. چىرادا تۈرمە باشقۇرىدىغان لىۋېنىدىڭ دەيدىغان بىر گۈندىپاي بولۇپ، كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلگەن-دىن كېيىن، يۇقىرىغا يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ھەر يىلى 324 كۈمۈش تەڭگە نەپقە پۇلى بېرىلىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن ئۆزگە نەپقە ئىشلىرى يوق.

5) چارۋىچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسىدە نەچچە ئون يىللاردىن بېرى چارۋا ماللارنىڭ ئېنىق سانى بولماي كەلگەن ئىدى. مىنگونىڭ 31-يىلى (مىلادىيە 1942-يىلى) ناھىيەلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش بۆلۈمىدە چارۋىچىلىق يېتەكچىسى ئىشتاتىنى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ چارۋا ماللارنىڭ سانى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. باج ئىدارىسى نەق بار چارۋا مال سانىغا ئاساسەن باج ئالدىغان بولدى. شۇڭا، يېقىنقى يىللاردىن بېرى بۇ جەھەتتىكى سانلىق مەلۇماتلار توغرا بولۇپ كەلدى. ھازىر ناھىيە بويىچە جەمئىي 2872 تۇياق ئات، 20 مىڭ 170 تۇياق كالا، 251 مىڭ 636 تۇياق قوي، 31 مىڭ 872 تۇياق ئۆچكە، 587 تۇياق تۆگە، 33 تۇياق قېچىر، 22 مىڭ 906 تۇياق ئېشەك بار.

6) تۈز ۋە چاي. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ تۈز بايلىقى ئىنتايىن مول. ھەممە يەردە تۈز قېزىلىدۇ. ساپ تۈزلىرى داڭلىق. لېكىن، مەھسۇلات مىقدارىغا دائىر سانلارنى توغرا بېكىتىش، تۈز بېجى ئېلىش قىيىن. شۇڭا، يەر بېجىغا ئېلىنغان ھەر بىر دەن ئاشلىقنىڭ پۇلىدىن توققۇز يۈەن پۇل تۈز بېجىغا ئايرىۋېلىنىپ، بۇنىڭ بىلەن تۈز بېجىنىڭ ئورنى تولۇقلىنىپ كەلدى. ناھىيەمىز تەۋەلىكىگە ئېھتىياجلىق بولغان چاي بىردەك ئىچكىرى جايلاردىن يۆتكەپ كېلىنىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە بايان قىلىنمىدى.

7) پۇل تۈزۈمى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ پۇل تۈزۈمىدە مىنگونىڭ 4-يىلى (مىلادىيە 1915-يىلى)دىن بۇرۇنقى چاغلاردا بىردەك كۈمۈش پۇل (يەنى تەڭگە پۇل) ۋە قىزىل مىستىن قۇيۇلغان يارماق ئوبوروت قىلىنغان. مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى)دىن باشلاپ قەشقەر تىزىسى ئوبوروت قىلىنىدىغان بولغان. قەشقەرنىڭ ئىككى تىزا پۇلى بىر يۈەن كۈمۈش تەڭگىگە ئايرىۋاشلانغان (شۇ قىممەتتە ئالماش-تۇرۇلغان-ت)، مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن باشلاپ ئۆلكە پۇلى بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) ئەتىيازدىن ئېتىبارەن سودا بانكىسىنىڭ يېڭى پۇلى بازاردا ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىغان.

8) قان بېجى، تۇياق بېجى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسىدە مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن ئىلگىرى قان بېجى بىلەن تۇياق بېجى بىردەك كۆتۈرە بېرىلگەن بولۇپ، پۈتۈن يىلدا قان بېجىغا 800 سەر كۈمۈش، تۇياق بېجىغا 3120 سەر كۈمۈش پۇل يىغىۋېتىلگەن. ما فامىلىلىك باندىتلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا تۇياق بېجى ئۈچۈن ھەر يىلى 7000 سەر، بىر تۇتاش باج دەپ يەنە 7000 سەر كۈمۈش يىغىۋالغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن كېيىن، ھۆكۈمەت باج ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، باج نىسبىتىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئاۋامنى ئازاب-ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇردى.

قۇرۇلۇش تەزكىرىسى

1) تېرىلغۇ يەر. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن بۇرۇن 320 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار ئىكەن. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) ما فامىلىلىك باندىتلار قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئەتىيازلىق تېرىلغۇ يەرلىرىنى كۆپەيتىش، سۇ ئىنشاتلىرىنى قۇرۇشقا چاقىرىق قىلغانلىقىدىن، يەر كۆلىمى يىللىرى پەيدىنپەي كۆپەيدى. ھازىرقى جەمئىي تېرىلغۇ يەر 363 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى. ئېچىپ پايدىلىنىشقا باب كېلىدىغان بوز يەرلەر ھازىرمۇ ئۆزلەشتۈرۈلۈۋاتىدۇ.

2) پىلە-پىپەكچىلىك. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ پىلە-پىپەكچىلىكى كەسىپلىرى يۈز يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ^① ئۇنىڭ ئۈستىگە پىپىكىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ئەلا بولغاچقا «چىرا پىپىكى» دېگەن نام بىلەن خوتەن ۋىلايىتىدە مەشھۇر بولۇپ نام چىقارغان. لېكىن، ئائىلە قوشۇمچە ئىگىلىكى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەچكە، مەھسۇلات مىقدارى بەك ئاز ئىدى. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى)دىن كېيىن پىلە ئۈجمىچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، مەھسۇلات مىقدارى ئىلگىرىكىگە سېلىشتۇرغاندا بىر نەچچە

ھەسسە ئاشتى. ھازىر ھەر يىلى 1684 جىڭ ساپ يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ھازىر يىلە ئۈجمىچىلىكنى پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش تەشەببۇس قىلىنىۋاتىدۇ. ئەمما، پىلىچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ بولماسلىقى چىرانىڭ يىلە-يىپەكچىلىك كەسپىدىكى يېتەرسىزلىك بولۇپ تۇرماقتا.

3) ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا تاغلار چوڭ ۋە كۆپ بولسىمۇ، كەڭ كۆلەملىك تەبىئىي تاغ ئورمانزىرلىقى يوق بولۇپ، بارلىق ئورمان ۋە دەرەخلەر ئادەم كۈچى بىلەن تىكىپ بەرپا قىلىنغان. مەسىلەن، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنىڭ قاشلىرى، كەنت-مەھەللە، ھويلا-ئارانلارنىڭ ئەتراپىغا بىردەك كۆچەت تىكىپ ئورمان ئەھيا قىلىش ئارقىلىق ھاۋا تەڭشەلگەن، قۇرۇلۇش ياغاچ ماتېرىياللىرى ئېلىنىدىغاندىن سىرت، پۈتۈن يىللىق يېقىلغۇ ئوتۇن مەسىلىسى ھەل قىلىنىدىغان. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بېرى ئورمان بىنا قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ئاز-تولا ئونۇم ھاسىل قىلىندى. قۇملۇق - جاڭگاللىرىدىكى توغراق ئورمانلىرىنى خەلقلەر يېقىلغۇ قىلىشقا ئىشلىتىدۇ. باشقا ماتېرىيال قىلىپ ئىشلىتىشكە يارمايدۇ. چىرادىكى يايلاقلار قىشلىق يايلاق ۋە يازلىق يايلاقتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان. يايلاق كۆلىمى ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن ئىككى يۈزدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

4) بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيەمىزدە چوڭ دەريا ۋە كۆللەر يوق، شۇنداقلا تاغ بولسىمۇ ئورمان يوق، تۈلكە، داۋغان، ياۋا توڭگۇز قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار بولسىمۇ سانى بەك ئاز. شۇڭا ناھىيەمىز پۇقرالىرى ئىچىدە بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ئىشلىرى يوق دېيەرلىك.

5) كانچىلىق، مېتالچىلىق. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلاردا ئۈچ ئورۇندا ئالتۇن كېنى، بىر ئورۇندا كۆمۈر كېنى، بىر ئورۇندا قاشتېشى كېنى بار. بۇلاردىن پەقەت ئالتۇن كېنىدىنلا ھۆكۈمەت ئېچىۋاتىدۇ. كۆمۈر كېنىدىكى كۆمۈرنىڭ سۈپىتى ياخشى.

شى بولسىمۇ، شەھەردىن بەك يىراق، ئاھالە ناھايىتى ئاز، قاتناش قولايىسىز بولغاچقا ئېچىلمايۋاتىدۇ. بۇ، پۇقرالارنىڭ يېقىلغۇ قىيىنچىلىقلىرىنىڭ ھەل بولماسلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. باشقا كان نۇقتىلىرى مۇتەخەسسسلەرنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتمىگەن بولغاچقا، چىرادا مېتال تاۋلاش ئىشلىرى يوق.

6) سودا-سانائەت. چىرادا سانائەت پۈتۈنلەي ئائىلە قوشۇمچە ئىگىلىكى ھالىتىدە، تامامەن ئۆزى ئۆزىنى قامداشتەك ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى يىپەك تارتىش-توقۇش كارخانىسىدىن بىرسى قۇرۇلدى. گەرچە ياغاچ قۇرۇلمىلىق دوكانلاردا قول ھۈنەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن مەھسۇلات سۈپىتى ياخشى بولۇپ، چەت ئەل ماللىرىدىن ئانچە قېلىشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە قول سانائەتنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى مەخسۇس توقۇمىچىلىق ئائىلىلىرىنىڭ زور مىقداردا كۆپىيىشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇلارنىڭ يىللىق خام-تالىما مەھسۇلاتى 80 مىڭ تويىن®، يىپەك توقۇلما مەھسۇلاتى 1500 تويىن ئارتۇق بولۇپ، ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى قامدىماقتا. باشقا ھەر خىل قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە داۋام قىلماقتا.

تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ سودا ئىشلىرىدا يېقىنقى يىللار مابەينىدە ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدىكى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى قۇرۇلدى. باشقا سودا ئىشلىرىدا ئاز دەسمايلىك سودىگەرلەر، سەييارە تىجارەت قىلىدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەردىن ئۆزگە، چوڭ كۆلەملىك سودا ئورۇنلىرى يوق. ھەر بازار كۈنى تۈرلۈك مال بازارلىرىدا سودا قىلىپ كېتىدۇ. ھەر قايسى رايون، كەنتلەردىن كەلگەن ئائىلە قول ھۈنەرۋەنلىرى ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ بازارغا سالىدۇ. ياكى مالغا ئالماش-تۇرىدۇ، ياكى نەق پۇلغا سودا قىلىدۇ. بازاردا كىشىلەر تىقما - تىقما بولۇپ، سودا ئىنتايىن قىزىپ كېتىدۇ. بازار كۈنى ئۆتۈپ كەتكەندىن كىيىن، بازار سۇسلىشىپ، يىپەك-ئىچمەك ساتىدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەرلا قالىدۇ. بۇنداق سودا-سېتىق ئادىتىگە ھەممە ئادەم كۆنۈپ،

تەبىئىي ئەھۋالغا ئايلىنىپ كەتكەن.

(7) مەھسۇلاتلىرى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا دېھقانچىلىق زىرائەت-لىرىدىن بۇغداي بىلەن كۆممىقوناق ئىشلەپچىقىرىش زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەھسۇلات مىقدارى جەھەتتە، ھەر يىلى 40 مىڭ 576 دەن يازغى بۇغداي، 2200 دەن كۈزگى بۇغداي، 33 مىڭ 15 دەن كۆممىقوناق، 238 دەن كەندىر، 1840 دەن ئارپا، 78 دەن كەندىر (بۇ يەر ئەسلىي تېكىستتە خاتا يېزىلىپ قالغان بولسا كېرەك. چۈنكى كەندىر مەھسۇلاتى يۇقىرىدا ئايرىم بايان قىلىنغان. بۇ يەردىكى سان زىغىر مەھسۇلاتىنى كۆرسەتسە كېرەك-ت)، 175 دەن زاغۇن، 20 دەن ئاپتاپ-پەرەس، 16 دەن تېرىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. يەرلىك كېۋەز سورتلىرىدىن 173 مىڭ 276 جىڭ پاختا، يېڭى سورتلۇق كېۋەزدىن 15 مىڭ 456 جىڭ پاختا، 15 مىڭ 258 جىڭ كەندىر قېيزاق تالاسى، 220 مىڭ جىڭ ئالما، 125 مىڭ جىڭ ئۆرۈك، 375 مىڭ جىڭ شاپتۇل، 9000 جىڭ ئۈزۈم، 400 جىڭ ئەينۇلا، 17 مىڭ جىڭ چىلان، 455 مىڭ جىڭ جىگدە، 63 مىڭ دانە ياڭاق، 15 مىڭ 500 دانە بېھى، 126 مىڭ دانە ئانار، 38 مىڭ دانە تاۋۇز، 338 مىڭ دانە قوغۇن ئىشلەپچىقىرىلغان، ئۇنىڭدىن باشقا نەرسىلەر ئىشلەپچىقىرىلمىغان.

(8) يوللىرى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى تەۋەلىكىدە قۇملۇق كۆپ بولۇپ، قاتناش قوراللىرى جەھەتتە ئۆكۈز، ئېشەك، قېچىر، ئات، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار بار. ياغاچتىن ياسالغان چوڭ ھارۋىلار بولسىمۇ، لېكىن ئاز ئۇچرايدۇ. يول جەھەتتە، بۇرۇن لوپتىن چىرا ئارقىلىق كېرىيەگە بارىدىغان بىر بۆلۈك چوڭ ھارۋا يولى بار ئىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان چىرا تەۋەسىدە ماشىنا قاتنىيالايدىغان 150 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى تاشيول ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن بىر كۈندە نۇرغۇن يول باسقۇلى بولىدىغان بولدى.

(9) كېچىك ۋە كۆۋرۈكلەر. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسىدە چوڭراق تۆت دەريا بولۇپ، جەنۇبتىكى تاغلاردىن باشلىنىپ، ناھىيە زېمىنىنى كېسىپ ئۆتۈپ، شىمالدىكى چۆلگە تۇتىشىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. ياز كۈنلىرى قارلىق

تاغدىكى قار-مۇزلارنىڭ ئېرىشى ئارقىلىق ئۇلۇغ كەلكۈن كېلىدۇ. بۇ-
نىڭ بىلەن تېرىلغۇ يەرلەر سۇغىرىلىدۇ. قىش كۈنلىرى دەريا سۈيى
ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. شۇڭا پۇقرالار «چىرا - چىلا» دېيىشىدۇ.

تەۋەلىكىمىزدىكى چوڭ يول ۋە تاشيولدا پەقەت يەتتە چوڭ كۆۋرۈك
بار. رايون ۋە كەنتلەردىكى ئېرىق-ئۆستەڭلەردە كىچىك كۆۋرۈكلەر نا-
ھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەقىقىي سانىنى مۆلچەرلەش قىيىن.

10) چاپارچىلىق (چىپەرچىلىك). تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا چاپار-
چىلىق (بۇرۇنقى زامانلاردا ئۇزاق يۇرتلار ئارىسىدىكى خەت-ئالاقىلەر
ئات ياكى ھارۋا ئارقىلىق يەتكۈزۈلگەن. شۇڭا بۇ خىل كەسىپ «چاپار-
چىلىق» بۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەر «چاپارچى»
دەپ ئاتالغان. كىيىنكى ئاتالغۇ خەلق ئىچىدە سەل بۇزۇلۇپ «چىپەرچى»
دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغان. يېقىنقى دەۋرلەردە خەت-ئالاقىلەرنىڭ يەتكۈ-
زۈلۈش ۋاستىسى ئۇسۇللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل كە-
سىپ چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان «پوچتا» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن، بۇ
خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار «پوچتىكەش» «پوچتالىيون»
دېگەندەك ياسالما ئىسىملار بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولدى-ت) قەدىمدىن
تارتىپ مەۋجۇت بولغان. مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى)
پوچتا ۋاكالىتخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت خەت ئالاقە،
ھۆججەتلىرى كۆپىنچە پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدىغان بولدى. لېكىن
چىرادا «يۈز چاقىرىملىق چاپارچى» لار ھېلىھەم مەۋجۇت.

11) پوچتا-تېلېگراف. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرادا مىنگونىڭ 5-يىلى
(مىلادىيە 1916-يىلى) پوچتا ئورنى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، پوچ-
تا يوللانمىلىرى خوتەن، لوپ ئىككى ناھىيەگە پوچتا ئارقىلىق يەتكۈ-
زۈلىدىغان بولدى. لېكىن، بازار، كەنتلەرگە قارىتا تېخىچە پوچتا ئور-
گىنى تەسىس قىلىنمىدى.

تېلېگراف ئىشلىرى جەھەتتە، چىرادا ئەزەلدىن تارتىپ تېلېگراف ئور-
گىنى تەسىس قىلىنىپ باقمىغان. شۇڭا، بۇ ھەقتە يازغۇدەك ئىش يوق.

12) ئۆستەڭلەر. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەلىكىدە سېرىق ئۆس-
تەڭ، ماخمال ئۆستەڭ، ئوغرىق ئۆستەڭ، گۇلاخما ئۆستەڭى، چاقار

ئۆستىڭى، ئەندىر ئۆستىڭى، نۇرى ئۆستىڭى قاتارلىق سەككىز چوڭ ئۆستەڭ بار. قالغان كىچىك ئۆستەڭلەردىن 34 ئۆستەڭ بار. بۇلار تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مائارىپ تەزكىرىسى

1) ئوقۇش تۈزۈمى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەلىكىدىكى خەنزۇلار - نىڭ نوپۇسى پۈتۈن ناھىيە نوپۇسىنىڭ مىڭدىن بىر پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدۇ. شۇنىڭدەك چىرادا قەلەمدىمۇ، ئەلەمدىمۇ كامالەتكە يەتكەن ئىقتىدارلىق زاتلار يوق. شۇڭا بۇ ھەقتە توختالمايمىز.

2) مەكتەپلەر. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەسىدە مىنگونىڭ 5-يىلى (مىلادىيە 1916-يىلى) ھۆكۈمەت قارمىقىدا دۆلەت تىلى ئارقىلىق ئو- قۇتۇش يولغا قويۇلغان بىر مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچى سانى 60 نەپەردىن كۆپرەك ئىدى. لېكىن، ھەممىسى ياللاپ بېرىلگەن ئوقۇ- غۇچىلار ئىدى (دۆلەت تىلى ۋە ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى بويىچە ئو- قۇتۇش تېخى يولغا قويۇلمىغان). بۇ بىر ئەپسۇسلىنارلىق ئىش ئىدى. قالغان مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدىغان دىنىي مەكتەپ (سانى ئېنىق ئەمەس) ئىدى.

مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلى) ھۆكۈمەت ناھىيە باش- قۇرىدىغان بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇردى. مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادى- يە 1939-يىلى) ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى بازار-كەنتلەردە ئارقا-ئارقىدىن 27 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. جەمئىي ئوقۇغۇچى سانى ئۈچ مىڭ نەپەردىن ئېشىپ كەتتى. لېكىن، بىردەك ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى. مىن- گونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1943-يىلى) ھەر قايسى مەكتەپلەر دۆلەت تىلى مەشقىنى يولغا قويدى. چىرا ناھىيەسىدە مەخسۇس كەسپىي مەك- تەپلەر يوق، چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارمۇ يوق. شۇڭا بۇ ھەقتە توختالمايمىز.

ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى

1) ھەربىي تۈزۈم. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى نايىپ ناھىيە قىلىپ تەسىس قىلىنىشتىن بۇرۇن «چىرا كەنتى» دەپ ئاتىلىپ، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) نايىپ ناھىيە بولغاندىن كېيىن، ناھىيە يامۇلى (يەنى ھا-زىرقى ناھىيەلىك ھۆكۈمەت) تىن ئۆزگە ھەربىي ياكى باشقا ئورگان تەسىس قىلىنمىغان.

مىنگونىڭ 23-يىلى (مىلادىيە 1934-يىلى) 4- ئايدا ماخۇسەن بازى-دىتىلىرى خوتەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، باندىتلار ئارمىيەسى بىر ئات-لىق ئەسكەرلەر بىرىگادىسىنى چىرا ناھىيەسىنى ساقلاشقا ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ ئىشتات تۈزۈلمىسىدە بىرىگادا ئىشتابى ئاستىدا ئىككى پولىك بولۇپ، ھەر بىر پولىك تۆت روتا، ھەر بىر روتا ئۈچ ئىزۋوت، ھەر بىر ئىزۋوت ئۈچ بەنگە بۆلۈنگەن، ھەر بىر بەندە 15 نەپەردىن ئەسكەر بول-غان؛ بىرىگادا ئىشتابىدا بىرىگادا كوماندىرى، مۇئاۋىن بىرىگادا كومان-دىرى شۇنىڭدەك مۇشاۋۇرلار باشقارمىسى، لاۋازىمەت باشقارمىسى، قورال-ياراق باشقارمىسى، ئادىۋانتلار باشقارمىسى ۋە ئۇلارنىڭ مۇدىر-لىرى قاتارلىق ئەمەلدارلار؛ پولىك ئىشتابىدا پولىك كوماندىرى، مۇئا-ۋىن پولىك كوماندىرى، شۇنىڭدەك مىرزا بەگ، ئادىۋانت، لاۋازىمەت بېگى، خەۋەرلىشىش ئادىۋانتى قاتارلىق ئەمەلدارلار؛ روتا ئىشتابىدا روتا كوماندىرى، مۇئاۋىن كوماندىرى، مىرزا، لاۋازىمەتچى قاتارلىقلار؛ ئىزۋوتلاردا ئىزۋوت كوماندىرى، مۇئاۋىن كوماندىرى، بەنلەردە بەنجاڭ، مۇئاۋىن بەنجاڭ قاتارلىق باشلىقلار قويۇلغان. بارلىق ئوفتسىر-ئەس-كەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 1303 نەپەر بولۇپ، مەزكۇر باندىتلار قوشۇ-نى چىرانى ئۈچ يىل مالىماتلىق قىلغان.

مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) كەچ كۈزدە ئۆلكە ئارمى-يەسىنىڭ باندىت تازىلاش پولىكى قوغلاپ زەربە بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار تىرىپىرەن بولۇپ كېرىيە تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي خوتەن

رايوندىكى ھەربىي ھەرىكەتلەر ئاخىرلىشىپ، ئامانلىق ئورنىتىلغاندىن كېيىن، چىرا ناھىيەسىگە قاراشلىق پولۇ تېغىدا قورۇل قاراۋۇلۇقىغا بىر ئىزۋوت ئەسكەر قويۇلغان. مىنگونىڭ 27-يىلى (مىلادىيە 1938-يىلى) كۈزدە ئەسكەرىي خادىملار كۆپەيتىلىپ، چىگرا قاراۋۇل ئەترىتى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 32-يىلى (مىلادىيە 1943-يىلى) مەز-كۈر قاراۋۇل ئەترىتى بۇيرۇق بويىچە چېكىندۈرۈپ كېتىلگەن.

(2) ھەربىي قورال-ياراغلار. ناھىيە تەۋەلىكىدە ئىلگىرى ھەربىي قو-شۇن بولمىغان. مىنگونىڭ 8-يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) نايىپ ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن نايىپ ئامبال ئۆز جايىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، ناھىيە يامۇلى ئىچىدە چارلاش ساقچى پونكىتى تەسىس قىلىپ، 10 نەپەر چارلاش ساقچىسى تۇرغۇزغان. پەقەت 10 دانە يەرلىك مىلتىق بولۇپ، ئوق-دورلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزى قۇيغان ۋە ياسىغان.

مىنگونىڭ 23-يىلى (مىلادىيە 1934-يىلى) باندىتلار ئارمىيەسى چىراغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىغا «38» تىپلىق مىلتىق، «79» تىپلىق مىلتىق، ماكسىمكا مىلتىق، چاچما ئوق-لۇق مىلتىق، 10 ئاتار مىلتىق، «فەنتىيەن لۇەن» تىپلىق مىلتىق، تاپان-چا، قول بومبىسى، قىلىچ قاتارلىق قورال-ياراقلار سەپلەپ بېرىلگەن. ھەمدە ھەر بىر پولك، روتلارغا ئات ۋە بىردىن پىلىموت سەپلەپ بېرىلگەن. بىراق، يۇقىرىقى قوراللارنىڭ ئوندىن توققۇزى قۇرۇق بولۇپ، ئوقدانلارغا پەقەت ئىككى-ئۈچ پايدىنلا ھەقىقىي ئوق قاچىلانغاندىن ئۆز-گە پۈتۈنلەي يالغان نەرسىلەر قاچىلانغان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) كۈز پەسلىدە ئۆلكە ئارمىيەسى خوتەن رايونىنى قايتىۋ-رۇۋالغاندىن كېيىن، باندەت تازىلاش پولكىنىڭ كوماندىرى ئۆز قىسمىنى باشلاپ باندىتلارنى قوغلاپ ناھىيە تەۋەلىكىدىن ئۆتكەن. شۇ چاغدا بۇ قىسىمدا 50 تىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، چوڭ-كىچىك 20 ئاپتوموبىل بىلەن ئۆتكەن. ئۇلار ئىككى بىرونېۋىك ئاپتوموبىل، ئۇزۇن ئىشتىكلىق مىلتىق، گىرانات، ئەجنەبىي قىلىچ قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللاند-غان. لېكىن، ئەينى چاغدا، ناھىيە بازىرىدىكى باندىتلار ئارمىيەسى ئۇلارنىڭ شەپسىنى ئاڭلاپلا كېرىيەگە قېچىپ كەتكەن.

3) ھەربىي لاۋازىماتلار. مىنگونىڭ 23-يىلى (مىلادىيە 1934-يىلى) باندىتلار ئارمىيەسى چىرا ناھىيەسىگە ئۇرۇنلاشقان ۋاقىتتا، بىر ھەربىي پونكىت قۇرغان. ئۇنىڭ قارمىقىدا ئون بۆلۈمچىسى، يەم-بوغۇز بۆلۈمچىسى، تەكشۈرۈپ ئاشلىق تارقىتىش بۆلۈمچىسى، ئوتۇن-سامان بۆلۈمچىسى، نازارەتچىلىك-ھەيدەكچىلىك بۆلۈمچىسى قاتارلىق بەش بۆلۈمچە تەسىس قىلىنىپ، يۇقىرىقىدەك ناملار بىلەن ئاتالغان، ھەمدە بىر نەپەر مۇدىر، ھەرقايسى تارماق (بۆلۈمچە-ت) لارغا بىردىن ئىككى-گىچە مەسئۇل ئادەم قويۇپ، قاتتىق باشقۇرغان. مەزكۇر باندىت قوشۇن ئېھتىياجلىق بولغان ئاشلىق، ئوت-چۆپلەرنى تەمىنلەشتە، ھەر يىلى ئۆلچەم بويىچە ئېلىنىدىغان دېھقانچىلىق بېجىنى يىغىۋالغاندىن سىرت، پۇقرالاردىن زور مىقداردا سېلىق ئالمايدىغان كۈنى يوق ئىدى. بۇ سېلىقلار زاكات ئاشلىقى، ئۆشەرە ئاشلىقى، ئۆسۈم ئاشلىقى، ئۆتنە ئاشلىقى قاتارلىق ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتىلاتتى. ئۇلارغا كېرەكلىك بولغان ئات، بۆز رەخت، يىپ-پاختا، تېرە-خۇرۇم، تۆمۈر-مىس، بويىاق ماتېرىياللىرى، تاغار-خۇرجۇن، كىگىز-گىلەم شۇنىڭدەك ھەرخىل يېمەكلىك قاتارلىق ماددىي ئەشيا لارنى بىردەك ناھىيە ئامبىلى ئارقىلىق سېلىق چېچىپ يىغىۋالغان ياكى جىددىي ئېھتىياجلىق بارلىق نەرسىلەرنى بىۋاسىتە ئالۋان سېلىپ يىغىۋالغان. كىيىم-كېچەكلەرنى باندىت ئارمىيە دىۋىزىيە ئىشتابى تىكتۈرۈپ تەييارلاپ، پەسىل بويىچە تارقىتىپ بەرگەن. باندىت ئارمىيەسىنىڭ ھەربىي لاۋازىمات تەمىنات ئەھۋالى مۇشۇنداق بولغان ئىكەن.

مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) خوتەن تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمىتىمىز ناھىيەمىزگە قاراشلىق پولۇ تاغدىكى چېگرا قورۇلىدا تۇرۇشقا بىر ئەترەت ئەۋەتتى. بۇ ئەترەتكە زۆرۈر بولغان ئاشلىق، ئوت-پىچاننى رۇخسەت قىلىنغان ئۆلچەم بويىچە بىردەك ناھىيەلىك ھۆكۈمەت تەمىنلەپ بېرىپ، چىقىم تۈرىدە ئانچوت قىلىندى. ئۇلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى ئۆزى قاراشلىق قىسىم پەسىل بويىچە تارقىتىپ بەردى.

4) ھەربىي قىسىم. چىرا ياقا پۇچقاقتا جايلاشقان كىچىك ناھىيە

بولغاچقا، بۇرۇن بۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇلمىغان. مىنگونىڭ 23-يىلى (مىلادىيە 1934-يىلى) ماخۇسەن باندىتلىرى خوتەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، باندىت ئارمىيەنىڭ بىر بىرىگادىسى چىرانى ساقلاشقا ئەۋەتىلدى. ئۇلارنىڭ ھەربىي تەلىم-تەربىيەسى توغرىسىدا، بىرىگادا ئىشتابى ھەر كۈنلۈك دەرسلىك جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىپ ھەر قايسى قىسىملارنىڭ ئىجرا قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بەرگەن. ھەر قايسى قىسىملار مۇشۇ جەدۋەلدىكى تۈرلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىجرا قىلغان. مەسىلەن، ئە- تىگەنلىك ۋە كەچلىك تاماق ۋاقتىدا ناخشا ئوقۇش، ھەر كۈنى بىر قېتىم لېكسىيە زالغا كىرىپ ھەربىي دەستۇرلاردىن لېكسىيە ئاڭلاش، ھەربىي مەشىق ھەرىكەتلىرىنى ئورۇنلاش، كۆڭۈل ئېچىش تۈرلىرىنى بىر قېتىم-دىن ئورۇنلاش، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم دالا مەشىقى قىلىش، ھەر ئايدا بىر قېتىم ھەربىي پاراتىن ئۆتۈش قاتارلىقلار. لېكىن، بۇ باندىتلار قوشۇننىڭ ئىنتىزامى ئىنتايىن قاتتىق بولغان.

5) ھەربىي دوختۇرخانا. تەكشۈرۈشمىزچە، ناھىيەمىزدە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىمىمۇ، ھەربىي دوختۇرخانىمۇ بولمىغان. باندىتلار قوشۇنى بۇ يەرنى ساقلاپ ياتقان ئۈچ يىل داۋامىدىمۇ ھەربىي دوختۇرخانا تەسىس قىلمىغان. مەزكۇر باندىتلار قوشۇننىڭ ئادەملىرىنى داۋالاش زۆرۈر بولغاندا، خوتەندە تۇرۇشلۇق دېۋىزىيە ئىشتابىغا ئىلتىماس قىلىپ، دوختۇر ئەكەلدۈرۈپ داۋالاتقان.

6) ئەسكىرىي ئىشلار. تەكشۈرۈشمىزچە، چىرا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بويان ئەسكىرىي ۋاقىئەلەر ۋە ئۇرۇش يۈز بەرمىگەن. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) ئۆلكە ئارمىيەسى خوتەن رايونىنى قايتۇرۇۋالغاندا باندىت تازىلاش پولىكىنىڭ ئوفىتسىپىر-ئەسكەرلىرى باندىتلار قوشۇنىنى قوغلاپ چىراغا كەلگەن. بۇ چاغدا چىرانى بېسىپ ياتقان باندىتلار قوشۇنى تىرىپىرەن بولۇپ، كېرىيەگە قېچىپ كەتكەن بولغاچقا، باندىت تازىلاش پولىكىمۇ ئۇلارنى تۇتقۇمۇش قوغلاپ چىراتەۋە-لىكىدىن ئۆتۈپ كەتكەن. ئەمما، ئۇرۇش بولمىغان.

تاشقى ئالاقە تەزكىرىسى

1) چېگرا ئىشلىرى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرانىڭ بىۋاسىتە چەت ئەللەرگە تۇتىشىدىغان چېگراسى يوق. ئەمما، ناھىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ھىندىستانغا بارغىلى بولىدىغان چىغىر يول بار. بۇ چىغىر يولدىن ماڭىدىغان يولۇچىلار ئەزەلدىن تارتىپ ناھايىتى ئاز ئىكەن. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) يېڭى ھۆكۈمىتىمىز خوتەندىكى ماخۇسەن باندىتلىرىنى تازىلاپ، مۇشۇ چىغىر يولدىكى قورۇلنى ساقلاشقا ئەسكىرىي قىسىم تۇرغۇزغاندىن كېيىن، بۇ چىغىر يولدىكى يولۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلدى. مەزكۇر چىغىر يول كۆپىنچە تاغ جىلغىلىدىرى ۋە چوڭ داۋانلار ئارىسىدا نەچچە يۈز چاقىرىم (ھەقىقىي مۇساپىسى ئېنىق ئەمەس) داۋاملىشىپ، شىزاڭ-چىڭخەي چېگراسىغىچە سوزۇلمىدۇ. يەنە داۋاملىق مېڭۈۋەرسە شىزاڭ بىلەن ھىندىستاننىڭ چېگراسىغا بارغىلى بولىدۇ.

2) تاشقى سودا. چىرانى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن بۇيان، چەت-ياقا، كىچىك جاي بولغانلىقتىن، رەسمىي تاشقى سودا يولغا قوشۇلمىغان. پەقەت ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى كىچىك سودىگەرلەردىن ھاشىم ھاجى، مەمەت شېرىپ قاتارلىق ئىككى ئائىلە ھەر يىلى ئۆز جايىمىزدىن خام يىپەك، تېرە-يۇڭ قاتارلىق ماللارنى سېتىۋېلىپ ھىندىستانغا يۆتكەپ، ئەنگلىيە ماللىرىغا ئالماشتۇرغاندىن كېيىن، ئۆلكىمىزگە ئەكەپلىپ ساتقان. چىرادا ئەنگلىيە، رۇسىيە دۆلەتلىرى تەسىس قىلغان ئاقساقال (ئىش بېشى) لار بولسىمۇ، كۆپىنچە ئۆز جايىمىزدا تۇرۇشلۇق مۇھاجىرلار ئاقساقاللىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، چەت ئەللەرگە چېتىشلىق ئەرز-شىكايەت ئىشلىرىنى مەخسۇس بېجىرگەن. ئەمما، سودا بىلەن شۇغۇللانمىغان.

مىنگونىڭ 20-يىلى (مىلادىيە 1931-يىلى) مەزكۇر سودىگەرلەر تىجارەتنى توختاتقان. مىنگونىڭ 26-يىلى (مىلادىيە 1937-يىلى) خوتەن رايونى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، چىرانىق بىر قانچە نەپەر ئۆي-

غۇر سودىگەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سودا شىرى-
كەتلىرى بىلەن يەرلىك مەھسۇلاتلارغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قى-
لىشقا باشلىغان. لېكىن، بۇ خىل سودا ئىشلىرىمۇ بىر يىلدىن ئارتۇق
داۋام قىلمايلا توختاپ قالغان.

3) چىركاۋ. تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيەمىز تەۋەلىكىدە مۇھاجىرلارنىڭ
سانى ئازراق. ئۇلار ناھىيەمىزدە ئولتۇراقلاشقان ۋاقتى ئۇزاقلاشقانسى-
رى، زور كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان. شۇ
سەۋەبتىن بۇ يەردە ھېچقانداق چەت ئەل چىركاۋلىرى قۇرۇلمىغان.

4) ساياھەتچىلىك. چىرا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى،
چىرا تەۋەلىكىدىكى ھەر قايسى جايلاردا قەدىمكى خارابە، ئاسارە-ئەتە-
قىلەرنى ئىزدەپ ساياھەت قىلىدىغان چەت ئەللىك كىشىلەرنىڭ ئايىغى
ئۈزۈلمىگەن. مىنگونىڭ 17-يىلى (مىلادىيە 1928-يىلى) ئىككى نەپەر
گېرمانىيەلىك، ئىككى نەپەر جۇڭگولۇق ماچى، چەرچەن، كېرىيەنىڭ
تاغ-تۈزلەڭلىكلىرىنى كېزىپ چىراغا ساياھەتكە كەلگەن. ئۇلار ئەسۋاب
ۋە سۈرەت تارتىش ساندۇقلىرىنى ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، ناھىيە ئامبى-
لى ئۇلارنى قوغداشقا مۇۋاپىق ئادەم قوشۇپ قويغان. ئۇلار ھەر قايسى
تاغلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ساياھەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن،
تاغ-دەريالاردىن ئۆتۈپ خوتەن ئارقىلىق قايتىپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 22-يىلى (مىلادىيە 1933-يىلى) ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تو-
پىلاڭ بولغان ۋاقىتتا ئىككى نەپەر چەت ئەللىك (قايسى دۆلەتنىڭ ئادد-
مى ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس) چەرچەن ئارقىلىق چىرا تەۋەلىكىگە سا-
ياھەتكە كەلگەن. ئۇلار بۇ يەردىن ئۆتكەندە پاششا (يەنى يولباشچى)
ئۇلارنىڭ تاغقا بېرىپ ئاسار ئەتىقىلەرنى ئىزدىشىگە رۇخسەت بەرمەي
چەكلىگەن. بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا بۇ چەت ئەللىكلەر بۇ يەردىن چى-
قىپ تاشلىق ساي ئارقىلىق خوتەنگە قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن
چىرا تەۋەلىكىدىن ئۆتكەن ساياھەتچىلەر توغرىلىق ئۇچۇر بولمىدى.

ئەمەلدارلار تەزكىرىسى

1) ئەسلىي تېكىستتە ماۋزۇ قويۇلمىغان. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ئىلگىرى

كېرىيە ناھىيەسىگە قاراشلىق كەنت بازىرى بولۇپ، مىنگونىڭ سەككىزىنچى يىلى (مىلادىيە 1919-يىلى) ئايبىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 17-يىلى (مىلادىيە 1928-يىلى) گۇلاخما بازىرى، شۇنىڭدەك 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) دامكۇ بازىرى چىرانىڭ تەۋەلىكىگە ئايرىپ بېرىلگەندىن تارتىپ ئۈچىنچى دەرىجىلىك ناھىيە بولغان. شۇ چاغدىن تارتىپ بۇ يەرگە ئەمەلدار بولغانلار بىردەك ئۆلكە تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن. ناھىيە تەۋەلىكىدە ئولتۇرۇشلۇق كىشىلەردىن ھېچقانداق مۈلكىي ۋە ئەسكىرىي ئەمەلدار چىقمىغان. بۇ ھەقتە بىرەر خاتىرىمۇ قالدۇرۇلمىغان.

2) ساداقەتمەن قۇربانلار. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىران تەۋەلىكىدىن مۇل-كىي، لەشكىرىي ئەمەلدارلار ناھايىتى ئاز چىققان. گەرچە گۇيماۋ يىلىدا ئۇيغۇرلار ئاسىيلىق قىلغان ئەھۋاللار ئاستىدىمۇ، ئەمەلدارلار ئىچىدە خىزمەت يولىدا ئۆزىنى قۇربان قىلغان ساداقەتمەنلەر چىقمىغان. بۇ ھەقتە يازغۇدەك ئىشمو يوق.

3) مەنەسەپ ئۈستىدە قازا قىلغانلار. تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيە قۇرۇلغاندىن ھازىرغىچە بولغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە، مەنەسەپدارلار چوڭ شەھەرلەردىن كەلگەن. مەنەسەپدارلارغا ئەگىشىپ كېلىپ ئەمەل تۇتقانلارمۇ كۆپ بولغان. ئەگىشىپ كەلگەنلەر يەنە ئەگىشىپ كەتكەن. لېكىن، شىندى-جاڭنى ئىدارە قىلىشتا ھەقىقەتەن سىياسىي تۆھپە ياراتقانلار شۇنىڭدەك جەڭ مەيدانىدا قازا تاپقانلار يوقنىڭ ئورنىدا ياكى ئاڭلاپ باقمىغان ئىش بولۇپ، بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نېمە دېيىش قىيىن.

مەشھۇر شەخسلەر تەزكىرىسى

1) سىياسىي ساھەدە. مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 26-يىلى (مىلادىيە 1900-يىلى)دىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا بىرقىسىم بىد-لىمىسىز، نادان كىشىلەرنىڭ يالغانغا ئىشىنىپ چەت ئەل تەۋەلىكىگە ئۆتتىدىغان ئىشلىرى پات-پات يۈز بېرىدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. چىران بازىرىدا سېيىت ھاجى دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئەسلىدە جۇڭگو

پۇقراسى ئىدى. ئۇ، ئەينى چاغدا رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى ئەنجانلىق دەپ ئاتىۋالغانىدى. ھەمدە چىراللىق ئاۋام پۇقرالارنى ئالداپ رۇسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشكە قىزىقتۇرۇپ، جەمئىي 100 دىن ئارتۇق ئائىلىنى رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزدى. رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر دۆلىتىمىز ھۆكۈمىتىنىڭ چەكلىمىسىنى قوبۇل قىلمايدىغان بولۇۋالدى. بۇ يەر كېرىيەگە يىراق (ئەينى چاغدا چىرا يەنىلا كېرىيە ناھىيەسىگە قاراشلىق كەنت بازىرى ئىدى) بولغاچقا، چىرا پۇقرالىرى كېرىيەگە بېرىپ ئەرز قىلغان بولسىمۇ، ئۆز لايىقىدا بىر تەرەپ قىلىنمىدى. بۇ ئىشلار ئاخىرى مىنگونىڭ نۆنجى يىلىدىكى پاجىئەلىك بالا-قازانى كەلتۈرۈپ چىقاردى (تەپسىلاتى جانىبازلىق تەزكىرىسىگە قارالسۇن).

2) جانىبازلىق ساھەسىدە. مىنگونىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىيە 1912-يىلى) ياز پەسلى 4-ئايدا⁹ قەشقەر دوتىيى (ۋالىيسى) خوتەن-كېرىيەدىكى يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ چاتاق تېرىشىدىن ئەنسىرەپ شىۋىڭ گاۋشىڭ دېگەن ئەمەلدارنى¹⁰ خوتەنگە بېرىپ تەرغىبات-تىنچلاندۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلەشكە تەيىنلىدى. شىۋىڭ گاۋشىڭ يېڭىساردىن يولغا چىققاندىن كېيىن، يول بويىدىكى ھەر قايسى ناھىيەلەر جەمئىي يۈزدىن ئارتۇق چېرىكىنى شىۋىڭ گاۋشىڭنىڭ قوماندانلىقىدا چاتاقچىلارنى باستۇرۇشقا ئاجرىتىپ بەردى. شىۋىڭ گاۋشىڭ خوتەنگە كېلىپ بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چىرا ناھىيەسىنىڭ پۇقرالىرى شۇ جايدىكى مۆتىۋەر كىشىلەردىن مەمەت شېرىپ، كېرەم ھاجى، قۇربان ھاجى قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى 10 نەچچە كىشىنى ئەنجانلىق سېپىت ھاجى قاتارلىق يالغان رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ مۆمىن پۇقرالارنى بۆزەك ئەتكەنلىكى ئۈستىدە خوتەنگە بېرىپ ئەرز قىلىشقا ئەۋەتتى.

ئۇلار خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن ئەرز قىلدى ھەمدە: «مەزكۇر سېپىت ھاجى ئاللىقاچان ئىتائەتتىن باش تارتىپ، قورال-ياراغلارنى تەييارلاپ يوشۇرۇپ قويدى» دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شىۋىڭ گاۋشىڭنىڭ چىراغا بېرىپ ئۇنى باستۇرۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى ھەمدە بۇ ئىش مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىسا، چىرا پۇقرالىرىنىڭ خاتىرجەم

تۇرمۇش كەچۈرۈشى قىيىن بولىدۇ، دېدى.

شېۋىڭ گاۋشىڭ چىراغا بارمىسا بولمايدىغانلىقىنى پەملەپ، بىر قانچە مەھرەملىرىنى ھەمدە جۇ فاملىلىك خەۋەرچىنى ئېلىپ چىراغا كەلدى. ئەتىسى ئەتىگەندە سېپىت ھاجى بىلەن سۆھبەتلەشمەكچى بو- لۇپ، خەۋەرچى جۇنى ئۇنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. خەۋەرچى جۇ سېپىت ھاجىنىڭ قېشىغا بېرىپ كېلىش مەقسىتىنى ئۇنىڭغا ئېيتتى. سېپىت ھاجى شۇ زامان دەرغەزەپ بولۇپ: «ھازىرچە سېنىڭ قېنىڭدىن كەچتىم، سەن قايتىپ كېتىپ شېۋىڭ پالانى دېگەنگە ئېيت، ئەتە ئەتە- گەن گۈلاخما يولىدا سەپ ئالدىدا ئۇچرىشايلى» دېدى ھەمدە ئېغىزىنى بۇزۇپ تىللاپ كەتتى، خەۋەرچى جۇمۇ تىل ياندۇردى. سېپىت ھاجى شۇ ھامان جۇنى ئېتىۋەتتى. ئىشىك ئالدىدا ساقلاپ تۇرغان مەھرەم قېچىپ بېرىپ ئەھۋالنى شېۋىڭ گاۋشىڭغا مەلۇم قىلدى. شېۋىڭ گاۋشىڭ دەرھال ئانقا مىنىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. پۇقرالاردىن نەچچە يۈز ئادەم چۇقان كۆ- تۈرۈپ ھەمدەم بولدى. ئۇلار سېپىت ھاجى تۇرغان يەرگە بارغاندا سې- پىت ھاجىمۇ دەرھال سەپ تۈزۈپ مۇقابىل بولدى. شۇنىڭ بىلەن گەپ-سۆز قىلىشمايلا بىر-بىرىگە ئوق-تاش ياغدۇرۇپ ھۇجۇم قىلىش- تى. مىلتىقلار گۈمبۈرلەپ ئوقلار ئۇچۇشتى، ئىككى تەرەپ خېلى ئۇزاققىچە كەسكىن ئېلىشتى. ئاخىرىدا باندىتلار قېچىشقا باشلىدى. ئوق ياكى تاش تېگىپ يارىلانغانلار نەچچە ئون كىشىگە، ئوق تېگىپ نەق مەيداندا ئۆلگەنلەر 17 نەپەرگە يەتتى. لېكىن، سېپىت ھاجى ئايالچە كىيىنىپ قېچىپ كەتتى.

3) ئەدەبىيات ساھەسىدە تەكشۈرۈلۈشچە، چىرا ئۆلكە مەركىزىگە يىراق بولغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە چىرادا يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئەمەلىيەتتە ئىشلى- تىدىغان مۇئەسسەسەلەر يوق ئىدى. شۇڭا، ئەينى چاغدا بىلىملىك دې- يىلگەنلەرمۇ پەقەت خەت تونۇش بىلەنلا چەكلىنەتتى. مەزمۇنى ۋە تىلى جەھەتتە راۋان يازالايدىغان زاتلار ناھايىتى كەم ئۇچرايتتى.^①

يەرلىك ئەدىبلەرگە كەلسەك، ئۇلار ئۇيغۇر مەرىپىتىدە قەدىمدىن تار- تىپ داۋام قىلىپ كەلگەن زاھىرىدا ساداقەتمەن، باتىنىدا قانائەتمەن بو-

لۇشنى ئۆلچەم قىلغان ئىدى. دەرس سۆزلىيەلەيدىغانلىرى بولسا، كاتتا ئاخۇنلاردىن ئۆزگىلىرى كۆپىنچە چۈشىنىكسىز ۋە ئەپسانە گەپلەرنى سۆزلەيتتى. ئۇلارنىڭ مۇقەددەس دەستۇرىدا نىيەتنى دۇرۇس قىلىش، ئىخلاسمەن بولۇش، دىنغا ئېتىقاد قىلىش - بىلىملىك بولۇشنىڭ نېگىزى ھېسابلىناتتى. بۇ، دەل ئىسلام دىنى مائارىپى دېمەكتۇر.

4) ھەققانىيەتچىلەر. چىرادا سۈپۈرگە ئاخۇن® ئىسىملىك بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، مېجەزى شوخ، كۆڭلى تۈز، گېپى ئوچۇق، زوراۋانلىقتىن قورقمايدىغان، ھەققانىيەتنى ياقلايدىغان كىشى ئىكەن. مىنگو-نىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىيە 1912-يىلى) يۈز بەرگەن سېپىت ھاجى دېلوسى داۋامىدا چىرا پۇقرالىرى ئۈچۈن كۆپ ئەزىيەت چېكىپ، كۆپ مۇراجىئەت قىلغان. ئۇ، چىرا پۇقرالىرىغا ۋاپادار، ۋەتەنگە ساداقەتمەن زات بولغاچ ئۇشبۇ تەزكىرىگە كىرگۈزۈلدى.

5) يەرلىك ھۈنەر-تېخنىكا. تەكشۈرۈلىشىچە، چىرا ناھىيەسىدە ھۈنەر-تېخنىكا جەھەتتە قولدا توقۇلغان شايى-ئەتلەسلەر ئەڭ سۈپەتلىك بولۇپ، «چىرا شايىسى» دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئائىلە قوشۇمچە ئىگىلىكى بولغان يىپچىلىق ۋە توقۇمىچىلىقمۇ ئىنتايىن ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۆز ئېھتىياجىنى تولۇق قامدايتتى.

مىللەت تەزكىرىسى

1) نەسەبى. تەكشۈرۈلۈشىچە، ناھىيەمىز تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ نەسەبى ئومۇمەن موڭغۇلوئىد قوۋمىغا مەنسۇپ، بەش دەۋر ۋە تاڭ سۇلالىسى زامانىدا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋەتكەن ساھابىلار شەرقتە دىن تارقىتىشقا باشلىغان. بۇ دىن «ئىسلام دىنى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دىننىڭ مۇخلىسلىرى جەڭگىۋار روھقا ئىگە بولۇپ، بۇ دىننى قوغداپ كەلگىنىگە مىڭ يىلدىن ئاشتى. مۇخلىسلارنىڭ يولباشچىلىرى (يەنى ئاخۇنلىرى) بېشىغا ئاق داكا رەختتىن سەللە يۆگەيدىغان بولغاچقا خەنزۇلار ئۇلارنى «سەللىلىكلەر - چەنتۇ» دەپ ئاتىغان. «سەللىلىك مىللەت - چەنمىن» «سەللىلىك خۇيلار - چەنخۇي» دەپمۇ ئاتىغان. «12-ئاپرېل ئىنقىلابى» دىن كېيىن، «ئۇيغۇر» (يەنى ئۇيغۇر مىللىتى)

دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئۇيغۇر دېگەن نام تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى «ۋېيۇرۇ — ئۇيۇغۇر» دېگەن نەسەب نامىدىن كېلىپ چىقتى. قانمۇ-يوق، بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىغاچقا گەپنى مۇشۇ يەردە توختىتىمىز.

(2) ئۆرپ-ئادەتلىرى. بۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى «خەلق ئىشلىرى تەزكىرىسى» قىسمىدا بايان قىلىنغان بولغاچقا، بۇ سەھىپىدە قايتا خاتىرىلەنمىدى.

(3) مەدەنىيىتى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا ناھىيەسى تەۋەسىدىكى ئۆي-خۇر ئاممىسىنىڭ مەدەنىيىتى ئىنتايىن ئارقىدا قالغان. مىنگونىڭ 28-يىلى (مىلادىيە 1939-يىلى) ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىرا ناھىيەسىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىدە ئاز-تولا تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى.

(4) يەرلىك شېۋىسى. تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى شىمالىي شىنجاڭ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بىلەن زور دەرىجىدە پەرقلىق بولۇپلا قالماستىن، خوتەن رايونى ئىچىدىمۇ، جايلار ئارا پەرقلىنىدۇ. گەرچە يېزىقى ئوخشاش بولسىمۇ، يەرلىك شېۋىسى ئوخشىمايدۇ (ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق بىلمىگەنلىكىم ئۈچۈن). شېۋە تەرجىمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش قىيىن كەلگەچكە خاتىرىلەنمىدى.

ئويما ئەسەرلەر تەزكىرىسى

تەكشۈرۈلۈشىچە، چىرا تەۋەسىدە مېتال ياكى تاش قاتارلىقلارغا ئويما يۇلغان ئەسەرلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان خارابە ئىزلىرى بولمىغاچقا، بۇ مەزمۇن خاتىرىلەنمىدى.

قول يازما ئارگىئالدىن مۇھەممەتئىمىن ساپىر تەرجىمىسى

«چىرا تەزكىرىسى» گە تەرجىماننىڭ ئىزاھاتى

① چىرا ناھىيەسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى: «چىرا ناھىيەسىنىڭ خەرىتىلىك يەر ناملىرى تەزكىرىسى» (ئىچكى ماتېرىيال، خەنزۇچە،

1985-يىلى؛ 1-باسمىسى) 1-بەتتىكى بايانغا ئاساسلانغاندا، چىرا ناھىيەسى شىمالىي پاراللېل $35^{\circ}18'$ تىن $39^{\circ}30'$ قىچە ۋە شەرقىي مېر-دىيان $80^{\circ}03'$ تىن $82^{\circ}10'$ قىچە بولغان كەڭلىككە جايلاشقان. «ناھىيە تەزكىرىسى» ئاپتورنىڭ بايانىدا سەۋەنلىك بار.

② شىنجاڭ گۇاڭشۇنىڭ 2-يىلى (مىلادىيە 1876-يىلى) ئەمەس بەلكى گۇاڭشۇنىڭ 10-يىلى (مىلادىيە 1884-يىلى) ئۆلكە قىلىپ تەسسى قىلىنغان («خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، جۇڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2002-يىلى 1-نەشرى 1-باسمىسى، 36-بەت) «ناھىيە تەزكىرىسى» ئاپتورى بۇ ۋاقىتنى خاتا قىلىپ قويغان.

③ چىرا ناھىيەسىدىكى دەريالار: چىرا ناھىيەسىدە چىرا دەرياسى، چاقار دەرياسى، يۇلچۇن دەرياسى، ئۇلۇغساي دەرياسى، نۇرى دەرياسى، سارلۇڭ دەرياسى، سايۋاغ دەرياسى، بوزاڭ دەرياسى، ئاقساي دەرياسى، قاراسۇ دەرياسى قاتارلىق دەريالار بار. بۇرۇنقى چاغلاردا نۇرى، سايۋاغ، بوزاڭ، ئاقساي دەريالرىنىڭ كەلكۈن سۈيىنىڭ بىر قىسمى كەلكۈن مەزگىلىدە پوناق يار، دامكۇ يار ئارقىلىق تەكلىماكانغا ئاقاتتى. لېكىن، پوناق يار بىلەن دامكۇ يار ئەزەلدىن تارتىپ «دەريا» دەپ ئاتالماستىن «يار» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردە تەزكىرە ئاپتورى بۇ ئەھۋالنى پىششىق بىلمىگەچكە، پوناق يار بىلەن دامكۇ يارنى «دەريا» دەپ ئاتاپ قويغان.

④ پىرقە: ئەينى چاغدا جۇڭگۇنىڭ گومىنداڭ پارتىيەسى ئۇيغۇر تىلىدا «گومىنداڭ پىرقىسى» دەپ ئاتالغان. «پىرقە ئىشلىرى» گو-مىنداڭ پارتىيە ئىشلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

⑤ ھىجرىيە يىلىنامىسى: ھىجرىيە يىلىنامىسىدە ئادەتتىكى يىللار 354 كۈن، كەبىسە يىللار 355 كۈن بولىدۇ. ئادەتتىكى يىللاردا زۇل-ھەججە ئېيى (12-ئاي) 29 كۈن، كەبىسە يىللىرىدا 30 كۈن بولىدۇ. ھىجرىيە يىلىنامىسى بويىچە ھىيت-ئايەملەردە ھەر 30 يىلدا بىر قېتىم دەۋرلىك تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. «ناھىيە تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورنىڭ

«بۇ مىللەت 360 كۈننى بىر يىل ھېسابلايدۇ، ئۇلاردا كەبىسە ئاي يوق، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى دەۋرلىك قايتىلانمايدۇ» دېگەن بايانلىرى خاتا كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھىجرىيە يىلنامىسى ھەققىدە چۈشەنچىگە ئىگە ئەمەسلىكى چىقىپ تۇرىدۇ.

⑥ ئەينى چاغدا چىرادا غەربچە ياكى جۇڭگوچە داۋالاش ئېلىپ با-رىدىغان دوختۇر ۋە دوختۇرخانىلار بولمىسىمۇ، لېكىن، ئۇيغۇر تېبابىتى بويىچە داۋالاش ئېلىپ بارىدىغان كۆپلىگەن تېۋىپ-ھەكىملەر بار ئىدى. مەتشېرىپ ئاخۇن دۆي (چىرا يېزا باش توغراق ئېغىل كەنتىدىن)، قۇرباننىياز ئاخۇن كەشمىي، دابىت ئاخۇن كەشمىي (چىرا بازار ئىچىدىن)، قۇربان ھاجىم ئۈچۈگە (چىرا يېزا ھۇجرا كۆل كەنتىدىن)، تۇرسۇن ھاجىم (گۈلاخما يېزا ئۈچۈستەڭ كەنتىدىن)، مەڭلىك ئاخۇن كۆتەن (دامكۆ يېزا پارچە كەنتىدىن) قاتارلىقلار شۇ دەۋردە خېلى نامى چىققان تېۋىپلار ئىدى.

⑦ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ۋە ئالىملارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، خوتەندە پىلە-يىپەكچىلىك ئىشلەپ-چىقىرىشى ئالاھىدە ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە دەپ قارالماقتا. چىرا ناھىيەسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

⑧ ئەينى ۋاقىتتا 10 كىيىملىك خام-تالىما ياكى يىپەك رەخت بىر توپ، ھەر 10 توپ رەخت بىر تاي قىلىپ ئورولاتتى.

⑨ بۇ يەردە ئاپتور خەنزۇ دېھقانلار كالىندارىدىكى 4-ئايىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. مىلادىيە يىلنامىسى بويىچە شىۋاڭ گاۋشاڭ 1912-يىلى 6-ئايدا خوتەنگە كەلگەن.

⑩ شىۋاڭ گاۋشاڭ خوتەنگە ئەۋەتىلىشتىن ئىلگىرى يەركەننىڭ مەسلىھەتچى ھەربىي ئەمەلدارى ئىدى. «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» (خەنزۇچە، جۇڭجۇ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2002-يىلى 1-نەشەرى، 264-بەت) دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، سېيىت ھاجى شۇ چاغدا جۇشۇتاڭ قاتارلىق ئىككى ئەسكەرنى ئېتىۋەتكەن. بۇ ۋەقە مىلادىيە 1912-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى يۈز بەرگەن (يۇقىرىقى كىتاب

264-بەت). سېپىت ھاجى شۇ چاغدا قېيىنئاتىسى ئابلىز قارىيىنىڭ قورۇسىغا بېكىنىۋالغان. ئابلىز قارىيىنىڭ قورۇ جايى توغرا ئېغىل ئۆستەڭنىڭ بويىدا بولۇپ، ئورنى ھازىرقى چىرا يېزىلىق ساناتورىيە-نىڭ شىمالىغا 350 مېتىر كېلىدىغان يەرگە توغرا كېلىدۇ. ئەينى چاغدا سېپىت ھاجىنىڭ قولىچوماقلىرىدىن جەمئىي 29 ئادەم ئۆلگەن (يۇقىرىقى كىتاب 264-بەت)، مەلۇماتلارغا قارىغاندا بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئوق تېگىپ، بىر قىسمى ئوتتا كۆيۈپ ئۆلگەن. سېپىت ھاجى چىرادىن قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا بېرىپ ئەرز قىلغان. چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ، قەشقەرگە ئەسكەر كىرگۈزۈپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلەتكەن. يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتىنىڭ تىز پۈكۈشى ئارقىسىدا 1913-يىلى 8-ئايدا جۇڭگو-رۇسىيە ھۆكۈمەتلىرى بۇ ئىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزگەن. نەتىجىدە خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى تاڭ يۈنجۇڭ، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى شىن يۇڭچىڭلارنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش ھەمدە ئېغىر جەزىمانە قويۇش، شىۋىڭ گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازاسى، جاۋداشىڭغا ئالتە يىل ئېغىر ئەمگەككە سېلىش جازاسى، 40 نەپەر چىرا پۇقراسىغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا قاماق جازاسى ياكى ئېغىر ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىش، جۇڭگو ھۆكۈمىتى چار رۇسىيىگە 70 مىڭ سەر كۈمۈش تۆلەم بېرىش بەلگىلەنگەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ ۋەقە مۇشۇنداق ناھەق ھۆكۈم بىلەن ئاياغلاشقان (يۇقىرىقى كىتاب 264-، 265-بەتلەر).

⑪ «تەزكىرە» ئاپتورى بۇ يەردە يەرلىك خەلقلەر ئىچىدە دىنىي ئۆلىمالاردىن ئۆزىگە ئەدىبلەر يوق ئىدى، دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ. بۇ ئېھتىمال تەزكىرە ئاپتورىنىڭ مىللىي ئەدەبىيات بىلەن ناتونۇش ئىكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتە، چىرادا تارىختىن بۇيان موللا نىياز بىننى قارىي سابىر (1777-؟)، موللا قۇربان (19-ئەسىر)، توخسۇن ھاجى توختى (1859-1942) قاتارلىق نۇرغۇن مەشھۇر ئەدىبلەر مەيدانغا كەلگەن. مۇھەممەد ئەيسا (1884-1957)، سېلىم ئە-

لەم (1889-1961)، سىدىق ئاخۇنۇم (؟ - 1954)، مۇھەممەد ئىمىن توختىنىياز سۈزۈك (1920-1992) قاتارلىقلار مەزكۈز تەزكىرە يېزىلغان ۋاقىتلاردا ھايات كەچۈرۈۋاتقان، شۇنداقلا ئەدەبىي ئىجادىيەتتە مول نەتىجىلەرنى يارىتىپ شۆھرەت قازانغان ئەدىبلەر ئىدى.

⑫ سۈپۈرگە ئاخۇن چىرا يېزىسىنىڭ توپا كەنتىدىن بولۇپ، ئەينى چاغدا چاررۇسىيەنىڭ ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى تىخۇمۇ تىخۇ كۈرەش قىلغان. سېپىت ھاجىنىڭ قانۇنسىز قىلمىشلىرى ئۈستىدىن كۆپ قېتىم ئەرز قىلغان. ئاممىنى باشلاپ جەڭگە قاتناشقان. قەشقەردە ئېچىلغان سوتتا نۇرغۇن پاكىتلارنى كۆرسىتىپ سېپىت ھاجىنى مات قىلغان. لېكىن، يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتىنىڭ تەسلىمچىلىك سىياسىتى تۈپەيلىدىن ناھەق ھالدا قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ، كېرىيە تۈرمىسىگە قامالغان. بىر قانچە يىلدىن كېيىن كېرىيە تۈرمىسىدە كېسەل بولۇپ، داۋالىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي ئۆلۈپ كەتكەن. چىرا خەلقىنىڭ چاررۇسىيە جاسۇسى سېپىت ھاجىغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەققانىي كۈرۈشى خەلق ئارىسىدا ھازىرمۇ «توپا سۈپۈرگە ئاخۇن ۋەقەسى» دېگەن نام بىلەن يادلىنىدۇ. 2007-يىلى مەرھۇمنىڭ يۇرتىغا «سۈپۈرگە ئاخۇن خاتىرە سارىيى» سېلىنىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە بازىسى قىلىندى.

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田. 考古发现、方志: 维吾尔文 / 阿布都拉·苏莱曼编著. — 乌鲁木齐: 新疆美术摄影出版社: 新疆电子音像出版社, 2011. 8
ISBN 978-7-5469-1698-9

I. ①天… II. ①阿… III. ①和田地区-概况②考古发现-介绍-和田地区③和田地区-地方志 IV. ①K924.52②K872.452

中国版本图书馆CIP数据核字(2011)第166155号

丛 书 名	天下只有一个和田
书 名	考古发现、方志
编 者	阿布都拉·苏莱曼
责任编辑	艾尼瓦·库迪力克
责任校对	努尔阿利亚·阿布都克里木
特约校对	克尤木·吐尔逊
封面设计	艾克拜尔·沙力
出 版	新疆美术摄影出版社 新疆电子音像出版社
地 址	乌鲁木齐市西虹西路36号
邮 编	830000
发 行	新疆新华书店
印 刷	乌鲁木齐市科恒彩印有限公司
开 本	880mm×1230mm 1/32
印 张	12
版 次	2011年8月第1版
印 次	2011年8月第1次印刷
书 号	ISBN 978-7-5469-1698-9
定 价	65.00元

(书中如有缺页, 错页及倒装请与工厂联系)